

N.A. SHERMUTIAMEDOVA

INSON FALSAFASI

ISBN 978-9943-6792-8-3



9 789943 679283

[illegible]

pt
a
m
q
la
b.
an
nt
ni
ng
ty
ng
ik
dg
aq
in
ur
ng
an

va
at,
da
an
ne
da
an
ch
ng
sh
ou
lin
Bu
ieb

1000

UDK: 373.6

BBK: 74.200.526

A.95

N. Shermuxamedova

Inson falsafasi /darslik/. – Toshkent: «Innovatsiya-Ziyo», 2020,
390 bet.

Darslik Falsafa magistratura mutaxassisligi faollari tarkibiga kiradi, aning mazmuni DTS va namunaviy dastur mazmuniga mos. Darslik ikki qismdan iborat. Birinchi qismida inson o'ta faol va o'zgaruvchan fenomen degan g'oya ilgari sariladi. Zotdan inson haqidagi mistik ta'limotlar klassik falsafiy nazariyalar, fizika, biologiya va psixologiya sohasidagi eng yangi kashfiyotlar bilan bog'liq, ammo bu insonning butunlay yangi obrazini yaratilishiga olib kelgani yo'q.

Darslikning ikkinchi qismida dindorlik hodisasi madaniyat, ayrim ijtimoiy va tabiiy faollarning keng ma'lumotlari yordamida kompleks tahlil qilinadi.

Darslik O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim Vazirligi muvofiqlashtiruvchi kengashining qaroriga binoan nashr etishga tavsiya olgan.

Taqrizchilar:

Mas'ul muharrir: f.f.d., professor Q. Shodmonov

Taqrizchilar: f.f.d. professor J. Yaxshilikov
f.f.d. professor T. Gahitov

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS
TA'LIM VAZIRLIGINING 2020-YIL 18-avgustdagi 418-SONLI
BUYRUG'I BILAN NASHRG'A TAVSIYA ETILGAN.**

ISBN 978-9943-6792-8-3

© N. Shermuxamedova., 2020.
© «Innovatsiya-Ziyo», 2020.

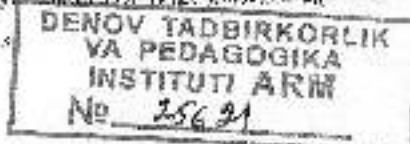
**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI MUSTAQILLIGINING 30
YILLIGIGA BAG'ISLANADI**

KIRISH

XX va XXI asrlar chegarasida butun dunyoda yuz bergan o'zgarishlar ijtimoiy o'zgarishlar Uyg'unish davrida yuz bergan kengsi sivilizatsiya tipidan, insonning kundalik hayotidan eng yangi texnologiyalar, shu jumladan, axborot texnologiyalari keng o'rin egallashi bilan bog'liq bo'lgan yangicha tipdagi sivilizatsiyaga o'tish bilan tavsiflanadi (bu yerda muhimi shundaki, axborot postindustrial jamiyat kodini bo'lib xizmat qiladi). Ilgarigi jarayonlar va ularning a'zolarini bir-biri bilan bog'lagan qadriyatlar tizimlari ko'z o'ngimizda vayron bo'lmoqda, eski, aksaiyat hollarda arxaiik va dekadentcha tushdagi so'shmlarning ba'zi bir unsurlarini o'z ichiga olgan yangi jamiyat vujudga kelmoqda. Rm klubining eng so'nggi ma'ruzalaridan birini tayyorlagan A. King va V. Shnayder bunday o'zgarishlarni «birinchi global inqilob» sifatida tavsiflaydilar. Ularning fikricha, mazkur inqilob «geostrategik bo'linmalar, birligini normatizatsiya etuvchi ijtimoiy, texnologik, madaniy va boshqa xil omillar ta'sirida shakllanadi»¹. Bularning barchasi inson ma'naviyatiga yanada dolzarb bo'lib beradi, zero, u jamiyatning tuzim hosil qiluvchi omili hisoblanadi. Aynan global inqilob sharoitida, sivilizatsiya hayotida tub burulish yuz berayotgan bosqichda inson fenomenining mazmuni va mohiyati, uning asrlar o'sha diniy, falsafiy, badiiy va ilmiy izlanishlar diqqat markazidan chiqmay ketayotgan murakkab tabiati bo'lib namoyon bo'ladi.

Bugungi kunda insoniyat taraqqiyotida tub burulish yuz bermoqda va bu davrimizning ijtimoiy bo'linmalariga emas, balki ekologik halokat, resurslarning kamayishi, g'iyohvandlik halosi va hokazolarda ifodalanyotgan global inqiroz ham tasdiqlaydi degan fikr ijtimoiy ongdan yanada mustahkam o'rin olmoqda. Odamlar o'rtasidagi munosabatlarning yangicha tuzilishi, yangicha ijtimoiy qurilish shaklini, ijtimoiy dunyoda insonning yangicha maqomini topish yo'lidagi izlanishlar bilan tavsiflanayotgan global inqilob kishilik taraqqiyotida yangi bosqich boshlanganligidan dalolat beradi. O'z davrida K. Yaspers «Tarixning ma'nosi va vazifasi» asarida tarix va jamiyatning yuguradigan isbotlash uchun «dunyoviy vaqt o'g'i» konsepsiyasidan samarali foydalangan edi. Ushbu konsepsiya Xitoy, Hindiston va g'arbiy jahon tarixida autodan avvalgi 800 va 200-yillar oralig'idagi alohida bosqichni ifodalaydi «bu davrda juda ko'p g'ayrioddiy voqealar va jarayonlar yuz beradi», -deb

¹ King A., Shnayder V. Dastur va G'arbiy jamiyatning postindustrial davrida. 1991. 16-jild. 8-9-10-11-b.



yozadi faylasuf. Aytu shu davrda Xitoyda Konfutsiy va Laotszi yashaydi, xitoy falsafasining yangi yo'nalishlari, Mo-szi, Chjuan-szi, Le-szi va boshqalarning g'oyalari paydo bo'ladi. Hindistonda Upanishadlar vujudga keladi, Budda yashaydi, falsafada voqelikni falsafiy nuqtayi nazaridan anglab yetish inkoniyatlarining barchasi (skeptitsizmdan boshlab materializm, sofistika va nigilizmgacha) o'rganiladi, Eron va Markaziy Osiyoda Zardusht yovuzlik bilan kurash olib borayotgan dunyo haqidagi ta'limotni yaratadi, Fulastinda payg'ambarlar – Iliya, Isayya Ieremiya va Ikkinchi Isayya faoliyat ko'rsatadi; Yunonistonda – bu Gomer, faylasuflar Parmenid, Geraklit, Platon, tragiklar, Fulodid va Arximed davri, Ushbu ismlar bilan bog'liq bo'lgan g'oyalar va asarlarning barchasi Xitoy, Hindiston va g'arbda o'z sonli yuz yilliklar mobaynida deyarli bir vaqtda paydo bo'lgan².

Bir-biridan geografik jihatdan farq qiluvchi bu uch madaniy dunyoning umumiy jihatlari quyidagilardir:

birinchidan, inson borligi, o'z-o'zini va o'z chegaralarini anglab yetishi natijasida vujudga kelgan yangi dunyo umumiy hisoblanadi. Bunday anglashning ikkinchi qutbi inson maqsadlar va muammolar qo'yishi, erkinlikka intilishi, dunyoning mullaqligi va transsendentaligini tushunib yetishidir. Ekzistensiya erkinligi anglab yetiladi: ekzistensiya va transsendensiya o'rtasida farq paydo bo'ladi, individual ong shakllanadi va rivojlanadi;

ikkinchidan, yuqorida zikr etilgan madaniy dunyolarni tarixda ilk bor vujudga kelgan o'zlikni anglash, tafakkurning o'zi haqida mulohaza yuritish birlashtiradi.

uchinchidan, universal aql va din davri keladi. Bu davrda paydo bo'lgan tafakkurning universal, fundamental kategoriyalari va jahon dinlarining asoslari hanuzgacha amalda qo'llaniladi.

to'rtinchidan, refleksiya, skeptitsizm, an'anaga tanqidiy munosabat va uning o'zgarishlari davri keldi;

beshtinchidan, «dunyoviy vaqt o'qi» davri asosiy tamoyillarning aniq-ravshanligi va osoyishtalik ruhi bilan sug'orilgan nufologik bosqichning yakuni bilan tavsiflanadi. Ogilona tafakkur mifini o'rganadi, uni oqilonalashtiradi, uring sabablarini aniqlaydi, eski nufarlarga majoziy tus berish yo'li bilan yangi miflar yaratadi. Ma'naviyat sohasida politeizmgga qarshi isyon, monoteistik dinga intilish yuz beradi. Inson o'z tajribasi inkoniyatlarining cheksizligini anglab yetadi, biroq u qo'ygan muammolar o'zining uzil-kesil yechimini topmaydi. K.Yaspers ushbu holga universal, madaniyatlararo tus beradi.

oltinchi, «dunyoviy vaqt o'qi» davrida ma'naviy erkinlik, narsalar va hodisalarga masofadan turib yondashish qobiliyati, odamlar, xudo va transsendent dunyoga qarshi isyonkorlik ruhi bilan ajralib turuvchi atqqli faylasuflar paydo bo'ladi.

Qarshimizda o'ta taran abstraksiyalarga qodir bo'lgan, butun dunyoda ozodlik va baxt-soodatni barqaror etishga intilayotgan, ularga g'oya sari yuksalish, ataraksiya, meditatsiya, nirvana, Dao yoki Xudo yordamida erishishga harakat qilayotgan shaxsning yangicha tipi namoyon bo'ladi. Insonda yolg'izlik hissi, dunyodan, jamiyaddan yuz o'girish qobiliyati paydo bo'ladi. Buyuk zotlar (autentik inson) ta'sirida xalq ommasi o'zgaradi va pirovard natijada inson ulkan sakrashni amalga oshiradi. «Dunyoviy vaqt o'qi» konsepsiyasi asosida K. Yaspers ushbu davrda sinxron tarzda vujudga kelgan qadriyatlar fan tarixining ham, insoniyat tarixining ham yagonaligini belgilovchi fundamental omil hisoblanishini, ular hosil qilgan «ideal» o'q atrofida insoniyatning real tarixi hanuzgacha aylanayotganini ko'rsatib beradi. Hozir dunyo miqyosida shunday vaziyat yuzaga keldi – eski qadriyatlar tizimlari vayron bo'lmoqda, dunyo (makon va zamon, sababiy bog'lanishlar va sh.k.), inson va jamiyatning o'zaro nisbati, yangi dunyoviy tartib haqida yangicha tasavvurlar shakllanmoqda, inson faoliyatining turli sohalarida o'lg'a siljishlar yuz bermoqda. Yangi texnologiyalarning keng tarqalishi natijasida insoniyat o'z rivojlanishida ulkan sakrashni amalga oshirmoqda. Yangi «dunyoviy vaqt o'qi» davri O'zbekiston uchun ham ulkan ahamiyatga ega, zero, bugungi kunda yurtimizning rivojlanishi uchun zamin yaratilmoqda. O'zbekiston jahon sivilizatsiyasi konteksti bilan uzviy bo'lgani hissi, butun dunyoda yuz berayotgan jarayonlar unga ham o'z ta'sirini ko'rsatmoqda. Jahon sivilizatsiyasining o'zi esa inson shaxsiyatining yangicha tipi shakllanish jarayonlariga ko'p jihatdan bog'liq, zero, u kishilik jamiyatining o'zagi hisoblanadi. O'z-o'zidan ravshanki, bu yerda o'zini qurshagan muhitda mo'ljol olish va sivilizatsiyaning rivojlanish yo'llarini prognoz qilishga qodir bo'lgan inson obrazi ulkan rol o'ynaydi. Inson tabiatini kosmik, biologik, psixologik, ijtimoiy va madaniy integral yaxlitlik sifatida tushunish inson ekzistensiya sinig voqelik bilan ozmi-ko'pmi muvofiq keluvchi obrazini yaratish va XXI asr boshida yuz berayotgan jarayonlarni tushuntirish imkonini beradi.

Inson modellari majmuini o'rganish asosida inson ekzistensiya sinig inson fenomeni xaus va tartibning bir-biriga o'tishidir, inson shaxsi o'z mohiyatiga ko'ra monada hisoblanadi, ya'ni inson – bu Ko'inot gologrammasidir, degan tasavvur bilan bog'liq bo'lgan umumiy paradigmasi taklif qilinadi. Mazkur yondashuv (golografik tuzilmalar

² Henke K. *Chin va hind dindonligi* M., 1951 – 12-9-6.

sifatidagi) Inson va Ko'ntotni sinergik borliqning yangi modelida birlashtirish imkonini beradi. Bundan insonning korpuskulyar-to'liqlik tabiati haqidagi tasavvur o'z-o'zidan kelib chiqadi. Ayni paytda, shu yondashuv inson ruhiyati faoliyatining ehtimol tutilgan mexanizmini o'ziga xos tarzda tushuntirish, ya'ni asosiy fikrlash jarayonlari nuyada emas, balki undan tashqarida, nuyani qurshagan faol avtonom-hujayra muhitida sodir bo'ladi, deb tasavvur qilish imkoniyatini beradi. Golografik modelda Ko'ntot empirik jihatdan insoniyatda, har bir ayrim insonda o'z-o'zidan u'liq gavidalanuvchi Kosmik Inson (universal inson) sifatida namoyon bo'ladi. Ayni shu sababli har bir inson potensial, virtual darajada butun dunyoni o'zida mujassamlashtiradi. Insonni monada sifatida tasavvur qilish yuz berayotgan ijtimoiy jarayonlarni tushunishda yaxshi samara beradi. Aynan inson sotsial mikrokozmosi sifatida jamiyat rivojlanish jarayonining harakatlantiruvchi kuchi sifatida maydonga chiqadi, zero, jamiyat insonning jismoniy va ma'naviy imkoniyatlarini to'yog'ga chiqarish uchun sharoit yaratishi yoki bunga monelik qilishiga qarab, ya faol muvozanat va harakat holatida bo'ladi, yo inqirozga yuz tutadi va o'z-o'zidan zavol topadi. Zotan inson umumiylik (ijtimoiylik) omili emas, balki monada bo'lgan sharoitda individning o'zaro aloqasi rezonans tamoyiliga muvofiq yuz beradi. Bu holda ayni shunday yondashuv ekologik, iqtisodiy, adabiy, mafkuraviy va sivilizatsion xususiyatga ega bo'lgan muammolarning butun bir majmuini yechish imkoniyatini beradi. XXI asr boshida inson fenomeni eng avvalo insonparvar shaxs, insonparvar mafkura va insonparvar jamiyat mezonlariga muvofiq o'rganiladi va yoritiladi.

Bizning nazariyamizda, Inson va Ko'ntot o'zaro nisbatining golografik modeli insonga boshqa mavjudotlar ustidan ulkan hokimiyatni bergan individning evriyashlar fenomeni, individ va ijtimoiy guruhlarning xulq-atvorida qo'rquvning ahaliyati, «inson - o'simlik» kvant aloqasi, ya'ni asharot molekullarning ichki muhitida yuz berayotgan o'ta tereq kvant jarayonlari ruhiy hodisalarni faol kodlash imkonini berishi kabi hodisalarni yangicha talqin qilish uchun imkoniyat yaratadi. Mazkur model dolzarb muammo - individualizm va kollektivizmning o'zaro nisbati muammosini yechish, binoatni, sotsial va madaniyatning inqirozidan chiqish yo'lini topish imkonini beradi.

Inson eksistensiyasining murakkab daryosi insonning faoliyat va ijod subyekti sifatidagi virtual borlig'i bilan uzviy bog'liq bo'lib, u inson tabiati haqidagi yangicha tasavvurni beruvchi va inson ruhiyatining kosmik asoslarini namoyon etuvchi transpersonal psixologiya sari yo'l ochadi. Aynan subyektni virtual borlig'i postindustrial sivilizatsiya sari harakat

yo'lida virtual texnologiyalarning inson hayot faoliyatidagi o'rni va ahamiyatini tushuntirish imkonini beradi. Ushbu darslik konteksti bilan inson o'zligining polisentrik modeli uyg'un bo'lib, u ichki dialogga, turli xil nuqtayi nazarlarga ega bo'lgan subyektni tushunishga imkoniyat yaratadi. U voqelikni amalda har tomonlama qamrab olishga harakat qiluvchi metodologik plyuralizmning psixologik asosini tashkil qiladi. Natijada ko'p sonli axborotga ega bo'lgan, his-huyg'ularining boyligi, moslashuvchan fikrlash qobiliyati, empatiyaga moyilligi bilan ajralib turadigan, ya'ni ta'bir joiz bo'lsa, universallik va insoniylikning ortiqcha «geni»ga ega bo'lgan shaxs paydo bo'ladi.

Hozirgi vaqtda jamiyat hayotining barcha jabhalarini tubdan o'zgartirish jarayonlari butun dunyoda kuzatilmog'da, ularning ijobiy natijalari davlat va dia munosabatini sohasida ham namoyon bo'layotir. Bu yerda yangicha siyosiy tafakkur va u bilan uzviy bog'liq bo'lgan ochiqlik va oshkoralik, diniy agidaparastlikning har qanday ko'rinishlariga, o'zgaracha fikrlashlarga, shu jumladan boshqa dia vakillarga nisbatan toqatsizlikda chek qo'yish ulkan rol o'ynaydi. Shu munosabat bilan hozirgi zamon diniy fanatizmiga ijtimoiy-siyosiy baho berish muammosi yuzaga keladi. Ayni shu muammoning keskinlashuvi ayrim hollarda bizning mamlakatimizda ham, chet elda ham xavfli vaziyatlar yuzaga kelishiga sabab bo'layotir. XXI asr boshida diniy fanatizm va shaxsga kuch ishlatish yo'li bilan tazyiq o'tkazish hollari avvalgidan namoyon bo'lmog'da, ularning xavflilik darajasi beqarorlik davrlarida, inqirozli vaziyatlarda ayniqsa kuchaymog'da.

Butun dunyoda dinga munosabatlarning umumiy manzarasiga qinimg kelajagi nuqtayi nazaridan yondashish, bizningcha, o'rindi bo'ladi. Bugungi kunda bu muammo sotsiologiya, madaniyatshunoslik, falsafa, dinshunoslik va teologiyaga oid adabiyotlarda tadqiqotlar va mulohazalar premetiga aylanmog'da. Din uskurma hodisa sifatida jamiyat hayotida muayyan ijobiy vazifalarni bajarishi to'rtinchi avloddan yoritilmog'da. Masalan, diniy xizmatchilar ijtimoiy hayotning ichkilikbozlik va g'iyolvandlik, jinoyatchilik va axloqsizlik kabi illatlarga qarshi kurash olib boradilar, jamiyatni yangilash jarayonlarida ishtirok etadilar. Turli konfessiyalar namoyandalarning yordami va madadidan yosh avlodni ma'naviy tarbiyalashda foydalanish yaxshi samara berishi muqarrardir. Zero, jahon madaniyati rivojlanishining ming yillik an'analarni o'ziga singdirgan turli dinlarning agidalarida umuminsoniy axloq qoidalarini qayd etilgan.

O'z-o'zidan ravshanki, dindin siyosiy amaliyotda aksilinsoniy maqsadlarda foydalanilishi ham mumkin. Aynan shunday maqsadlarga erishish uchun millatchilar, natsional-byurokratlar, separatistlar,

ekstremistlar va diniy aqidaparastlar dandan va diniy fanatizmdan foydalanadilar. Ayni paytda diniy fanatizm, ekstremizm va diniy aqidaparastlik kabi chirkın hodisalar butun dunyoda kuzatilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy beqarorlik, madaniy inqiroz va siyosiy bo'hranlardan ham «bahra» oladi.

Ma'lumki, so'nggi yillarda turli «yangi» dinlar va mazhablar soni sezilarli darajada ko'paydi. Hozirgi ilmiy-texnik sivilizatsiyaning ma'naviy hayotida qadimgi sharq mistitsizmi g'oyalariining ta'siri ancha kuchaydi. Osiyo, Afrika va Lotin Amerikasi xalqlarining diniy urf-odatlariga qiziqish kuchaymoqda. Noyevropacha madaniyatlarining diniy unsurlari Yevropa madaniyatiga faol kirib kelmoqda¹. Bugungi kunda ko'z o'ngimizda yuz berayotgan madaniyatlar muloqoti, aniqroq aytganda Sharq va G'arb madaniyatlari sintezi nafaqat ijobiy, balki salbiy oqibatlarga ham olib kelayotir. Masalan, ayrim ezoterik, diniy-musibk harakatlari va tashabbotlarga xos bo'lgan diniy aronaliyot shakllari va uslublari o'z muxlislariida diniy fanatizmining muayyan unsurlarini shakllantiradi va mustahkamlaydi. Ular yalpi vayronkorlik va nigilistik xususiyatga ega bo'lgan mo'ljallar bilan tavsiflanadi. Buni ayrim g'arb mamalakatlariida mazkur «yangi» dinlarning sobiq muxlislariini asosan tibbiy vositalar yordamida normal hayotga qaytarish bilan shug'ullanuvchi maxsus agentliklar paydo bo'lgani ham tasdiqlaydi².

Hozirgi vaqtda dunyoning turli mintaqalarida kuzatilayotgan dinning siyosiylashuvi jarayoni ham diniy fanatizm bilan bog'liq munosabatlarning butun bir majmui (u ijtimoiy, tarixiy, etnik, falsafiy, psixologik, axloqiy va boshqa munosabatlari o'z ichiga oladi) dolzarblashuviga sabab bo'layotir. Ziddiyatli sharoitlarda rivojlanayotgan dunyoda odamlarini jipslashtiruvchi, insonning qadr-qimmatini yuksaltiruvchi merdlik, dovyuraklik, fidokorlik, nekbintlik, do'stlik, mehri-murovvatilik kabi yuksak axloqiy fazilatlar bilan bir qatorda, kishilar o'rtasiga nifoq soluvchi, insonning qadr-qimmatini kamситuvchi shafqatsizlik, bag'ritoshlik, riyokorlik, sotqinlik, johillik, aqidaparastlik ham mavjud. Bularning barchasi jamiyatdagi munosabatlarda keskinlik paydo bo'lishiga, inson o'z qobig'iga o'ralishiga, ijtimoiy tartibning beqarorlashuviga olib keladi. Bunga diniy fanatizm ham o'z hissasini qo'shadi.

Shunday qilib, darslikning ikkinchi qismida diniy fanatizm fenomenini madaniyat tarixi, din va harfiklilik tarixiga oid keng ma'lumotlardan, ayrim gumanitar va ijtimoiy fanlarning bilimlaridan foydalanigan holda

kompleks tahlil qilinadi. Diniy fanatizm ijtimoiy-madaniy, ijtimoiy-psixologik va biopsixologik asoslarga ega ekanligi, XXI asr boshida u hozirgi dunyoning ham g'arbda, ham Sharqda kuzatilayotgan jamiyatdagi ijtimoiy, madaniy va iqtisodiy ziddiyatlar ta'sirida vujudga kelgan bir qator munosabatlariini ifodalashi ko'rsatib beriladi. Diniy fanatizm mo'ljallarini shakllantirish maqsadida inson ongini va xulq-atvoriga ta'sir ko'rsatish usullari yoritiladi, bunday ta'sir ko'rsatish mexanizmlari hozirgi zamon fani natijalari nuqtayi nazaridan tushuntiriladi. Diniy fanatizmining tarixiy meramifozalariga tavsif beriladi va insonda bag'rikenglik, odamiylik prinsiplarini hamda jahon madaniyati dardonalariini o'zlashtirish jarayonida yuksak madaniyatni shakllantirish asosida mazkur chirkın hodisaga chek qo'yish yo'llari taklif qilinadi.

Darslik tabiiy va ijtimoiy fanlar sohasida qo'lga kiritilgan eng so'nggi yutuqlarga, madaniyat, nifologiya, din, san'at va falsafa tarixining inson tabiati va Koimor sirlariga daxldor bo'lgan faktlariga asoslanadi. U mutaxassislar, aspirantlar, talabalarga va keng o'quvchilar omimasiga mo'ljallangan.

¹ M. K. Qutub, *Qutub M. K. Qutub, "New Religious Movements and Rapid Social Change"* — D., 1985.

² Qutub, *Qutub M. K. Qutub, "New Religious Movements and Rapid Social Change"* — D., 1985. — 42-43.

BIRINCHI QISM. XXI ASR BOSHIDA INSON FENOMENI

FALSAFIY ANTIPOLOGIYA (INSON FALSAFASI)

Inson falsafiy muammo sifatida. Falsafa tarixida insonga murojaat etmagan, inson moddiy va ma'naviy borlig'ining turli tomonlarini bevosita yoki bilvosita ta'kid qilmagan faylasuf yoki falsafiy yo'nalishini topish deyarli mumkin emas. Aksariyat falsafiy va diniy tizimlar katta olam yoki makrokosmga zid o'laroq, insonga mikrokosm yoki kichik Koinot sifatida qarab, uni butun olamni tushunish kaliti deb hisoblaganlar. Faylasuflar inson sirining tagiga yetish borlig' jumhoriy tagiga yetish bilan barobar ekanligini qayta-qayta anglab yetganlar. Zero Forobiy aytganidek: "Odamlar o'zlarining xus. xususiyatlariga va tabiiy ehtiyojlariga ko'ra jamiyat tuzadilar. Ularning harakat va fe'llarini dastavval hara-hona odatlarga aylantiradigan tabiiy qobiliyalar belgilaydi". O'z-o'zingni angla va shu orqali dunyoni anglaysan. Dunyoni insonning tana qatlamlariga kirmasdan sirtidan bilishga bo'lgan barcha urinishlar narsalar haqida faqat yuzaki tasavvur hosil qilish imkonini beradi. Insondan sirtga qarab harakat qiladigan bo'lsak, narsalar mohiyatini hech anglay olmaymiz, zero bu mohiyat insonning o'zida mujassamlashgan.

Bu fikr qadimgi mutafakkirlargayoq yaxshi ma'lum bo'lgan. Unga tulli ko'rinishlarda Sharqda ham, yunon-rim falsafiy an'anasida ham duch kelish mumkin. Xususan, antik davrda Delfiyadagi Apollon ibodatxonasiga kiraverishda ustunga o'yib yozilgan, rivoyatlarga qaraganda Suqrot takrorlashni yaxshi ko'rgan «O'z-o'zingni angla», degan ibora ayniqsa mashhur bo'lgan. Uchinchi ming yillikda ham bu fikr o'z ahamiyatini yo'qotqani yo'q. U nafaqat narsalar dunyosini, balki inson borlig'ining mohiyatini, inson va ijtimoiy munosabatlarning asl tabiatini tushunishga harakat qilayotgan har bir odam uchun o'z-o'zini anglashga chorlovchi fikr bo'lib qolmoqda. Buni faqat shu bilan izohlash mumkin, nima holda har bir yangi avlod o'z davri hamda tabiiy-ilmiy va falsafiy tasavvurlarining tegishli darajasi nuqtai nazaridan yechishga harakat qiladigan o'z-o'zini murakkab, «boqiy» falsafiy masalalardan bini to'g'risida so'z yuritiladi. Xususan, qadimgi xitoy faylasufi Lao Szi fikriga ko'ra, «boshqalarni biluvchi — oqil, o'zini biluvchi — donishmanddirc». Protogoraning: «Inson barcha narsalar mezondirc», degan fikri ham juda mashhur. «Tangri salomati bizning ichimizdadirc», deb o'rgatgan Iso Masih. Buddaviylarning: «O'zligingga nazar tashla, sen Buddasanc», degan chorlovi ham yuqoridagi

fikr bilan hamohangdir. Islomda «Kimki o'zini bilsa, u Allohni ham bilgaydirc», deyiladi.

Qadimgi Sharq, xususan Xitoy falsafiy tizimlari asosan sotsiotsentrik kontsepsiyalar bilan iborat bo'lib, ularda inson, odatda, jamiyat, sotsium bilan uzviy bog'liq deb qaraladi. «Ideal munosabatlar qonuniga odamlar o'rtasida, oila, jamiyat, davlarda rioya qilish inson hayotining muhim ma'nosi hisoblanadi; bunga jamiyatda qabul qilingan me'yorlar, qoidalar, rasmlar-rusumlar va shu kabilarga izzat-ikrom bilan yondashish inkoniyat yaratadi. Boshqacha aytganda, inson o'z shaxsiy hayotini doim jamiyat ravnaqi, kamoloti bilan o'zlashish lozim, xususan, u ko'ynochalik oila va davlatni takomillashtirishga harakat qilish uchun o'zini kamol toptirish lozim. Shu ma'noda mashhur qadimgi xitoy faylasufi Konfutsiy (mil. av. 551-479-yillar)ning fikrlari diqqatga sazovor bo'lib, u shunday deb saboq beradi: «qilmishlarning asoslari va tamoyillarini o'rgatganc, yaxshilik va yomonlik haqidagi fikrlarning (axloqiy bilimlar) barkamollikning eng so'nggi darajasiga yetadi. Niyatlar sof va xolis bo'lsa, qalb rostgo'y va samimiy bo'ladi. qalb rostgo'y va samimiy bo'lsa, inson to'g'ri yo'lga kiradi, kamol topadi. Inson to'g'ri yo'lga kirsam va kamol topsam, oilada tartib o'rnatiladi. Oilada tartib hukm sursam, xalqlarni boshqarish osonlashadi. Xalqlarni boshqarish osonlashsam, butun dunyo tinch-totuv yashaydi».

Qadimgi hind falsafasiga dunyoning ichki dunyosini birinchi o'ringa qo'yish, ya'ni antropotsentrizm xosdir. Masalan, buddizmda nirvanaga erishish inson barcha niyatlarining pirovard maqsadi deb e'lon qilinadi. Nirvana jonning shunday bir holatiki, bunda har qanday mayllar yo'qoladi va ichki uyg'unlik yuzaga keladi, mutlaqo erkinlik va tashqi dunyoga qaram emaslilik tuyg'usi paydo bo'ladi.

Qadimgi hindlarning boshqa bir diniy-falsafiy ta'limoti — jayнизм ma'nai nazaridan inson o'zining ma'naviy mohiyati bilan moddiy mohiyatini raznat qilish va boshqarishga erishish uchun uzoq va og'ir yo'l — jonning erkinlashuvi yo'lini bosib o'tishi lozim.

Markaziy Osiyo mutafakkirlari qarashlarida insonni nazariy eql boshqaradi. Jumladan al-Forobiy fikricha "Inson shaxsini shakllantiradigan, uni boshqa maxluqotlardan ajratib turadigan va unda insoniy xislatlarni rivojlantiradigan narsa uning faol aqlidir. Bu kuch avval-boshda faqat qobiliyadir bu quvvat o'ylash, mulohaza yuritishga qobil, ammo hayotga tadbir etish, ya'ni joriy qilishga qobil emas".⁷ Aqlni hayotga tadbir etish uchun, unga tashqi kuch ta'sir etishi kerak, bu esa faol aqlidir. Faol aql — mustaqil quvvat bo'lib, o'z mohiyati, Birinchi va ikkinchi

⁷ Al-Forobiy. *Forobiyning asarlari*. Toshkent, 1989. — C. 529.

⁸ E. Ya. Kuryavskiy. *Uzun yulim*. — Moskva, 1995. — C. 139.

⁹ Al-Forobiy. *Forobiyning asarlari*. — Toshkent, 1989. — B. 69.

va boshqa sahahlar mohiyati haqida fikrlay oladi. Aynan shu faol aql odam imkoniyatlarining tashqi voqealarga ta'sir etishi va uni rivojlantirishga turtki beradi. Forobiy ta'bir bilan "moddiy aqldan amaliy aqlning yuqoriroq pillapoyasiga ko'tariladi va uning faol aqlga munosabati quyosh bilan ko'zni solishtirilmadek bo'ladi".¹ Agar quyosh bo'lmasa, inson narsalarni ko'ra olmaydi. Faol aql quyoshi inson ruhi da paydo bo'lganidan keyin, aqliy quvvat faol aqlga qaraydi. Inson tabiat gultoji, ya'ni aqli mavjudot Yusuf Xos Xojib fikricha inson dunyoda abadiy emas, bu dunyoga kelgan har qanday odam vaqti yetgach ketadi. Inson umrining qimmatini nechki yil yashaganini bilan emas, qanday e'zgu ishlarni amalga oshirganligi, hayotda qoldirgan izi bilan belgilanadi. U kishi olamdan o'lgandan so'ng, bu dunyoda undan ikki xil, biri yomon, ikkinchisi yaxshi degan nom qoladi. Inson sloji boricha o'zidan yaxshi nom qoldirishi, yaxshi olqish olishi lozim deb ta'kidlagan.

Umuman olganda, barcha zamonlarda insonda umrining asosini izlash bilan band bo'lgan Sharq tafakkuriga hozir ham insonni va uning tashqi dunyo bilan aloqasini tushunishga nisbatan G'arb falsafasidagidan o'zgarish yondashuv xosdir. XX asr boshida hind mutafakkiri S.Vivekananda shunday deb yozgan edi: «Inson tabiatini o'ziga bo'ysundirish uchun tug'iladi va bu o'rindir, ammo G'arb «tabiat» deganda faqat moddiy, tashqi dunyoni tushinadi. Bu tashqi tabiat o'zining harcha tog'lari, okeanlari, daryolari, o'zining cheksiz kuchlari, cheksiz rang-barangligi bilan juda ulug'vor, lekin undan ham ulug'vorroq dunyo bor, bu insonning ichki dunyosidir. U quyosh, yulduzlar, yer va butun moddiy Koinotdan yuksakroq, bizning shaxsiy fajji hayotlarimizning tor chegarasiga sig'maydigan dunyodir. G'arb odami tashqi dunyoda «o'zini» ko'rganidek, bu ichki dunyoda Sharq odami ham xuddi shunday «o'zini» ko'rganidek. Shu bois... G'arb ma'naviy dunyo nima ekanligini, xudo nima ekanligini, inson jon: nima ekanligini bilmogochi, dunyoning siri va mazmunini nima ekanligini anglab yetmogochi bo'lsa, u Sharq oyoqlari ostiga cho'kib quloq solishi kerak. Harmoniki dunyo hozir ma'lum ma'naviy uyg'onishga muhtoj ekan, bunda u kuchni Sharqdan oladi»².

Ibn Xaldun fikricha, inson tabiatida e'zgulik va yovuzlik mavjud. Agar odamlar o'z holiga qo'yalsa va insoniylik ruhida tarbiyalanmаса, unda Xudo ne'matini qo'lga kiritish kamdan-kam kishiga muvassar bo'ladi. Xayr va shayton oralig'ida qolib, har iddisidan bittini tanlash lozim bo'lganida, unda sharni tanlaydi, zero inson tabiatida sharnga moyillik

ko'proq. Adolatsizlik va boshqalarga hujum qilish insonlarga xos xislat. Shuning uchun janubiy kishilarning bir-birlariga jahl qilmashliklari uchun ma'xofaga erishmoq zarur. Keltirilgan so'zlar natijasi teran ma'noga ega, balki hozirgi dunyoning globallashuvi va yagona insoniyatning shakllanishi nuqtai nazaridan alohida ahamiyat kasb etadi.

Demak, inson o'zini dunyodan oldinroq va ko'proq biladi, ayni shu sababli u dunyoni o'zidan keyin va o'zi orqali anglab yetadi. Falsafa dunyoni inson orqali ichim bilishdir, faqat insondan tashqaridagi dunyoni yuzaki bilish demakdir. Insonda mullaq borliq, insondan tashqarida esa — nisbiy borliq namoyon bo'ladi. Inson harcha yaxshi fazilatlarini o'zida mujassamlashtirgan o'ziga xos, betakror va birkamol mavjudot — cheksiz mikrokosm sifatida ham, inson tabiatining niasoligi va buzug'ligi tufayli hadokatga mahkum bo'lgan tabiat xatosi sifatida ham, Xudo yaratgan banda sifatida ham, boshqa odamlar fanriyatining mahsuli sifatida ham talqin qilinadi.

Xususan, Sharq mutafakkiri A.Beruniy jahon fanida birinchi marta inson va tabiat, odam va olam o'rtasidagi munosabatlarni dunyoviy fan nuqtai nazaridan o'rganadi. U "odamlar tuzilishining rang, surati, tabiat va xalqlarda turlicha bo'lishi faqatgina nasablarning turlichaligidan emas, balki tuproq, suv, havo va yerning, odam yashaydigan joylarning turlichaligi hamdir. Tillarning turlicha bo'lishiga sabab odamlarning harakatlariga e'jalib ketishi, bir-biridan uzoq turishi, ularning har birida turli hoxishlarni ifodalash uchun zarur bo'lgan so'zlarga ehtiyoj tug'ilishidir. Uzoq zamonlar o'tishi bilan bu iboralar ko'payib, yodda saqlangan va takrorlanish natijasida tarkib topib, tartibga solingan", deb tushlaydi.³ Demak, Beruniy fikricha, insonning fo'l-tayori va ma'naviy qarashlari, surati va siyrati bevosita tabiiy muhit ta'sirida shakllanadi. Zero, aynan shu tabiiy muhit, geografik sharoit xalqlar, millatlar shakllanishining muhim asosi bo'la oladi. "Inson o'z tabiatiga ko'ra murakkab tanaga ega. Insonning tanasi bir-biriga qarama-qarshi qismlardan iborat bo'lib, bu qismlar tobeklik kuchi ta'sirida birlashgan".⁴ Beruniy fikricha, hamma odamlarda o'zaro bir-biriga o'xshash va ayni paytda farq qilib turadigan xislatlar mavjud. Ibn Sino, "Inson boshqa harcha hayvonot olamidan so'zi, tili va aqli, tafakkur qilishi bilan farq qiladi. Inson aqli turli fanlarni o'rganish yordamida hayyidi", deb hisoblaydi. Forobiy fikricha, inson o'z tabiatiga ko'ra hayotini tartibga keltirish, mustahkamlash va takomillashirish uchun boshqa insonlarga muhtoj bo'ladi. Yakkalikda hech kishi buning uldasidan chiqqa olmaydi. "Inson shunday mavjudotki, u

¹ Ali-Shirvaniy. *Qosimiy asarlar to'plami*. Toshkent, 1999. — 371.

² Vivekananda. *Crystallization of the soul*. — Madras, 1992. — C. 488-489.

³ Beruniy A. *Tarixiyyi to'plam*. 1-jild. — Toshkent, 1968. — 516-517.

⁴ Beruniy A. *Ali-Shirvaniy to'plami*. — Toshkent, 1972. — 540-541.

faqat jamiyatda o'z ehtiyojlarini qondirishi va oley ma'naviy darajaga ko'tarilishi murokin¹² Inson o'z hayotining ma'mori, ijodkori bo'lmag'ni, o'zida fozila xislatlar, iste'dodlarni ta'biyalashtirib oladi. Bunga esa u jamiyatda yashab faoliyat ko'rsatgandagina erishadi. Inson ijtimoiy mavjudot. Yolg'izlik unda uni qashshoqlashtiradi, insoniy qiyofasini va baxtga olib boradigan iste'dodini yo'qotadi. Ibn Xalidun insonga ijtimoiy voqealik sifatida qaraydi. Undan ijtimoiy mohiyat izlaydi. Inson jonzorot sifatida ezigulik va yovuzlik olamidir. Shunga ko'ra, u umrining har daqiqasida yovuzlikdan ko'ra ezigulikga, yomonlikdan ko'ra yaxshilikka, nafratdan ko'ra muhabbatga intilib yashashga mahkum etilgan aql sohibi, bebaho namatdir.

Inson barcha ijtimoiy munosabatlar majmuidir, degan fikr insonga mexanistik nuqtai nazardan yondashgan Ma'rifat davri mutalakkirlari, xususan «Inson-mashina» deb nomlangan asar muallifi frantsuz J. Lametri (1709-1751) ilgari surgan g'oyalar bilan to'qnashadi.

Boshqa bir mashhur frantsuz faylasufi - R. Dekart (1596-1650) asarlarida inson mohiyati masalasiga nisbatan butunlay o'zgacha yondashuvga duch kelamiz. U «inson fikrlovchi narsadir», deb hisoblaydi.

«Inson, u uzoq vaqt o'ylaganidek, dunyoning statik markazi emas, balki evolyutsiyaning o'ziga va cho'qqisi bo'lib, bu ancha go'zalroqdir»¹³, deb qayd etadi uzoqli frantsuz faylasufi va teologi P.T. de Sharden (1881-1955). Unga zid o'laroq,

A. Shopenauer (1788-1860) inson nuqsonli mavjudot ekanligini ta'kidlaydi, uni «tabiat xalturas» deh ataydi.

Frantsuz yuzuvchisi va faylasufi J.P. Siatr (1905-1980) bu fikrni butunlay rad etadi. Uning fikricha, inson kelajakka qarab intiladi va shu tariqa o'zini o'zi yaratadi. U «Inson - odamlar kelajagidir», deb ta'kidlaydi.

Fikrlarning bunday rang-barangligi sababini, avvalo, insonning o'z tabiatidan izlash lozim. Inson tabiatining vi, hech shubhasiz, «boqiy muammolar»dan biri bo'lib, falsafa o'z predmetining mohiyati va xususiyatiga ko'ra unga qayta-qayta murojaat etgan va shunday bo'lib qoladi. Bu yerda mazkur sohadagi barcha fikr-mulohazalarga mo'ljall beruvchi insonning kelib chiqishi haqidagi masala ayniqsa muhim ahamiyat kasb etadi. Inson qanday va qanday paydo bo'lgani haqidagi ko'p sonli g'oyalar orasidan eng muhimlarini ajratib olsak, ularning barchasini ma'lum darajada shartlilik bilan ikki asosiy kontseptsiya -

insonning tabiiy va g'ayritabiiy kelib chiqishi haqidagi kontseptsiyalar doirasida birlashtirish mumkin.

Insonning kelib chiqishi haqidagi birinchi yondashuv insonning paydo bo'lishiga olib kelgan tabiatning qonuniy rivojlanishi g'oyasidan kelib chiqadi. Bunda inson jonli, keyinchalik esa - jonli moddaning tabiiy evolyutsiyasi mahsuli sifatida qaraladi. Mazkur kontseptsiya 1859-yilda inson kelib chiqishining tabiiy-ilmii talqiniga asos bo'lgan Ch. Darvinning «Hayvon va o'simlik turlarining kelib chiqishi haqida» deb nomlangan mashhur asarini o'lon qilgan evolyutsion nazariyasiga tayanadi va hozirgi vaqtda molekulyar biologiya va gen injeneriyasi sohasida erishilgan eng so'nggi yutuqlar ta'sirida o'z shakl-shamoyilini sezilarli darajada o'zgartirib, aksariyat olimlar uchun ularning ilmiy faoliyatida o'ziga xos dasturlamal bo'lib xizmat qilmoqda.

Yana shuni ham ta'kidlab o'tish lozimki, insonda nafaqat o'ta muvirlangan tirik jonzorotlar, balki o'ta sodda mavjudotlar bilan ham kuchli genetik o'xshashlik mavjud. Xususan, shimpanze bilan bunday o'xshashlik 98% ni, kalamar bilan - 80% ni va hatto banan bilan - 50% ni tashkil etadi. Biroq, shuni ta'kidlash lozimki, «tabiiy» yondashuv tarafdorlari inson kelib chiqishining dunyoviy kontseptsiyasiga ham (masalan, darvinchilar bilan bog'liq holda bo'lganidek), kosmik kontseptsiyasiga ham tayanishlari mumkin.

Ikkinchi yondashuv insonga, Xudo yoki kosmik Aql mehnatining mahsuli sifatida qarab, uni g'ayritabiiy asosdan keltirib chiqaradi. Garchi bu kontseptsiya isbotlanganlik jihatidan birinchi ta'limotga hozirgi zamon tabiatshunosligi nuqtai nazaridan yon bersa-da, lekin falsafiy nuqtai nazardan u insonning tabiiy-ilmii kelib chiqishi kontseptsiyasi kabi mavjudlik buquqiga egadir, zero birinchi yondashuv ham, ikkinchi yondashuv ham qiyolona asoslangan va uzil-kesil dalil-isbotlar keltirmaydi.

G'arb falsafasida inson kosmosentrizm nuqtai nazaridan inson avvalo kosmosning bir qismi sifatida, «kichkina dunyo» sifatida (Demokrit), ba'zan jonli organizm sifatida tasavvur qilinadigan makrokosm bilan uzviy bog'liq bo'lgan mikrokosm sifatida idrok etiladi. Antik faylasuflar Kinotai va unda mavjud tabiiy nashimlar orqali insonning o'zini ham anglab yetish mumkin deb hisoblaganlar (Platon, Aristotel). Bunda tafakkur, bilim, aql-zakovat va donishmandlik muhim rol o'ynagan hois, ular doim kosmosentristlar tomonidan yuksak baholangan, inson va uning qobiliyatlariga baho berishda birinchi o'ringa qo'yilgan.

Bunday qarashlar Yevropa falsafiy an'anasida V asrgacha, ularning o'rnini teotsentrizm kontseptsiyasi egallagunga qadar kuzatiladi. Bu kontseptsiyaga muvofiq barcha narsani Xudo belgilaydi.

¹² «Inson Dunyodagi O'rnini» - Dushanbe, 1977, o. 58.

¹³ «Insonning Tabiiy va G'ayritabiiy Kelib Chiqishi» - Minsk, 1987, o. 66.

Teotsentrizm nuqtai nazaridan insonning mohiyatini anglab yetish, masalan, qadimgi yunon faylasuflari yoki keyingi falsafiy kontseptsiyalardagi kabi oqilona fikrlash yo'li bilan emas, balki Muqaddas Kitobda ta'riflangan vahiyilar yordamida amalga oshiriladi. Bu vahiyilarni faqat Injil aqidalariga e'tiqod qilish orqali tushunib yetish mumkin. Teotsentrizm nuqtai nazaridan e'tiqod naridan charog'on bo'lgan aql dunyodagi ilohiy tartibning tarkibiy qismi sanalgan va «Xudoning timsoli» sifatida amal qiladigan insonning o'zini emas, balki uning ba'zi bir jihatlari uchun aniqlashga yordam beradi. Ayni shu sababli xristianlik, Xudoni oliy mohiyat deb e'tirof etadigan va insonga U yaratgan bunda sifatida qaraydigan boshqa teotsentrik falsafiy tizimlar kabi, insonni Xudoning o'zi singari tagiga yetish mumkin bo'lmagan sir, jumboq deb o'lon qiladi.

Uyg'unish davrida inson o'zlikni anglash tuyg'usi va ijtimoiy nuqtai nazar o'sishi natijasida o'z manfaatlarini ifoda eta boshladi. Inson shaxs sifatida kamol topdi, o'zini o'z shaxsiy hayoti va taqdirining banyodkori sifatida tobora kuchliroq anglay boshladi. Inson mustaqillikka va tabiatni o'ziga bo'ysundirishga harakat qildi, o'z ijodiy imkoniyatlari cheksiz ekanligiga ishoncha boshladi. Mazkur qarashlar italyan faylasufi Piko della Mirandolaning «Inson qadr-qimmat haqida so'z» deb nomlangan mashhur asarida o'z aksini topdi. Tasviriy san'at, mo'ljorlik, axloq, estetika, adabiyot va pedagogikani yaxshi tushunadigan har tomonlarni kamol inson o'sha davrning idealiga aylandi. Uyg'unish davri bu idealga to'la mos keladigan Leonardo da Vinchi, Alberti Bottichelli, Rafael kabi atoqli shaxslarni dunyoga berdi.

O'sha davr falsafasida insonga bo'lgan qiziqishning kuchayishi bilan bir vaqtda tabiatga bo'lgan qiziqish ham tiklandi. N.Kuzanskiy, I.Brunoning panteistik kontseptsiyalari xristianlar Xudosini siqib chiqara boshladi. Yunonlarning kosmotsentrizm tabiiysentrizm sifatida qayta anglab yetildi. Bunda antik faylasuflarning markazida Yer joylashgan pirovard kosmos haqidagi tasavvurlari cheksiz va markazsiz kosmosga o'rin bo'shatdi.

Bunday kosmos umumiyroq va kengroq tushuncha – «tabiat» bilan tenglashtiriladi. Shundan beri u turli falsafiy tizimlarda faol o'rganiladi. Xususan, Ma'rifat davri falsafasida fundamental tushunchaga aylanadi. Shelling ijodida markaziy o'rin egallaydi, shuningdek ekologiyaga qarah mo'ljal oluvchi ayrim hozirgi falsafiy kontseptsiyalarda dunyo va insonni tushinishda tayanch nuqtasi hisoblanadi. Mazkur yondashuvga ko'ra inson tabiatning ajralmas qismi sifatida qaratiladi. Bunday qarashlarning izchil tarafdorlari, masalan, XX asrning ikkinchi yarmida rivojlangan ijtimoiy

ekologiya namoyandalari e'tiborni haddan tashqari keng qaratadigan tabiatdan uning muayyan qismiga – inson o'z hayot faoliyatini amalga oshirilgan biosferaga qaratish lozimligini qayd etadilar va bunda antropotsentristik qarashlardan voz kechib, ularni biosferotsentrizm bilan almashtirishni talab qiladilar. Biosferotsentrizm falsafiy tadqiqotlar markaziga inson o'miga tabiatni qo'yish taklif qilinadi va shu tariqa tabiat inson ehtiyojlari nuqtai nazaridan qaratilmaydi, inson mohiyati va uning ehtiyojlari esa tabiiy qonunlarni va biosferaning tabiiy rivojlanish tendentsiyalarini bilish nuqtai nazaridan tadqiq etiladi.

Yangi davrda insonga qiziqish asosan, ijtimoiy munosabatlardagi ishtiroki bilan bog'lanadi. Yangi davrda insonga birluvchi subyekt sifatida yondashildi. Masalan, Dekart insonning mohiyati, o'ziga xos xususiyatini uning tafakkuri, fikrlash qobiliyatida ko'rdi. XVIII asr frantsuz materialist faylasuflari (Didro, Gollax, Gelsvetsiy, Larnetri) tabiatshunoslik va mexanika sohasida erishilgan hayratomuz yutuqlar ta'arida insonning jonini o'g bilan, tanasini esa – avtomat, mashina bilan tenglashtirib, uni mexanistik talqin qildilar.

Buyuk nomli faylasufi I.Kant (1724–1804) inson betakror mavjudot va u haqda alohida falsafiy mulohaza yuritish mumkin, deb hisoblagan. Ayni vaqtda, u «inson uchun maktab bo'lib xizmat qiladigan madaniyat sohasidagi barcha muvaffaqiyatlarning maqsadi o'zlashtirilgan bilim va ko'nikmalarni amalga tatbiq etishdan iboratdir. Ammo bu bilimlar tatbiq etilishi mumkin bo'lgan dunyodagi eng muhim predmet insondir, zero u o'z uchun pirovard maqsaddir»¹⁴, deb qayd etadi.

Dunyoning butun rang-barangligi orasida I.Kant tabiatning turli, lekin bir-biri bilan uzviy bog'langan uch darajasi: notirik tabiat, tirik tabiat va inson tabiatini farqladi. Uning fikricha, bu darajalarning har birida tabiat o'z qonunlariga, chunki: notirik tabiat – mexanika qonunlariga, tirik tabiat – maqsadga muvofiqlikka bo'ysunadi, inson tabiati esa erkinligi bilan tavsiflanadi. Ayni vaqtda u inson tabiatini qolgan ikki tabiatga bog'lash va ular orqali bilish mumkin emasligini ta'kidlaydi. Inson tabiatini faqat uning erkinlikdan kelib chiqadigan o'z qonunlariga muvofiq anglab yetish mumkin. Shunday qilib, I.Kant inson tabiatining undagi boshqa jonli va jonsiz ob'ektlar kabi o'ziga to'g' ob'ekti hisoblanishi haqidagi fikrni ilgari surish orqali insonni o'rganish uchun yangi imkoniyatlar yaratdi va shu tariqa falsafiy bilimning mustaqil bo'limi sifatida falsafiy antropologiya yaratilishiga yo'l ochdi.

I.Kantdan keyin nenus klassik falsafasida inson asosan madaniyat dunyosini yaratuvchi ma'naviy faoliyat sub'ekti sifatida, umumiy ideal

¹⁴ Kant I.E. Sov. T. 6. – Moskva, 1966. – U 391.

asos – ruhi, aql manbai sifatida tushunildi. L.Feyerbax (1804-1872) bu yondashuvga qarshi chiqdi. O'sha davrda ob'ektiv idealizm falsafasida hukm surgan tushunchalar («g'oya», «ruh»)ga zid o'laroq, u «inson» kategoriyasini ilgari surdi. Feyerbax insonga tarixiy ma'naviy rivojlanish mahsuli sifatida emas, balki avvalo biologik, hissiy-jismoniy mavjudot sifatida yondashib, undagi tabiiy-biologik asosga murojaat etdi. Unda inson Xudo yaratgan banda emas, balki tabiatning bir qismi bo'lib, frantsuz faylasuflari qayd etganidek mexanizm emas, balki organizmdir.

Ayni shu sababli Feyerbax falsafasi «antropologik materializm» degan nom oldi. Uning insonga nisbatan yondashuvi shu bilan tavsiflanadiki, insondagi tabiiylik va ijtimoiylik materialistik monizm nuqtai nazaridan tushuntiriladi. Bu inson bir vaqtning o'zida tabiiy va tirik tabiatning tadriijiy rivojlanishi mahsuli sanalgan biologik mavjudot sifatida ham, mohiyati ijtimoiy munosabatlari bilan belgilanadigan ijtimoiy mavjudot sifatida ham qaratilishini anglatadi.

XIX asrdan boshlab Yevropa falsafiy tafakkuri F.Shelling, A.Shopenauer, M.Shturner, S.Kerkegor, F.Nitsche, N.Berdyayev, A.Bergson kabi faylasuflarning sa'y-harakatlari bilan inson mavjudligini individual va tarixiy muayyanlashtirish sari yuz bordi. Hayot, sozgilari, xohish-iroda, irratsionallik tushunchalari maxsus falsafiy tahlil predmetiga aylandi va keyinchalik ekzistentsializm, intuitivizm va personlizm falsafasida rivojlantirildi.

Xususan, ekzistentsializm nuqtai nazaridan ob'ektiv dunyo – bu avvalo inson borlig'i bo'lib, insondan tashqarida dunyo haqida biron-bir gap aytish mumkin emas. Inson borlig'i to'g'risida so'z yuritish o'rinli bo'ladi, chunki inson borligi xususida savollar berada, uning mazmunini tashkil etgan holda uni hissidan kechiradi, anglab yetadi.

Inson muammosiga qisqacha tarixiy-falsafiy nazar tashlash XX asr boshiga kelib falsafada bilimning yangi mustaqil sohasi – inson haqidagi ta'limot, ya'ni falsafiy antropologiya vujudga kelishi uchun barcha shart-sharoitlar yaratilganini ko'rsatadi.

Insonga fan nuqtai nazaridan yondashuv. Tabiat haqida bilimlar to'planishi va ularning rivojlanishiga qarab, odamlarning o'z-o'ziga bo'lgan qiziqishi ham kuchayib bordi, inson borlig'ining bu sohadagi tadqiqotlar uchun yanada kengroq imkoniyatlar yaratuvchi yangi va yangi o'ziga xos xususiyatlari aniqlandi. Odatda, jamiyat hayotida tarixan qisqa vaqt ichida jiddiy va teran o'zgarishlar yuz bergan, insoniy munosabatlari negizini tashkil etuvchi eskicha tasavvurlar va qarashlar ta'sirida butunlay o'zgargan davrlarda insonga bo'lgan falsafiy qiziqish ayniqsa kuchaygan. Bunday davrlarda falsafada insonning mohiyati, uning burchi, vazifasi va

yuz berayotgan voqealar uchun javobgarligi haqidagi azaliy masalalarga bo'lgan qiziqish yana kuchaygan. Shunday qilib, falsafaning ontologiya, gnoseologiya, etika, estetika kabi bo'limlari bilan bir qatorda, inson haqidagi bilimlar sohasi asta-sekin shakllanib bordi. Bu yerda inson nafaqat turli tomonlardan tahlil qilindi, balki uning ijtimoiy, tabiiy va kosmik jarayonlar bilan o'zaro aloqalari ham o'rganildi.

Insonni bilish borasidagi ko'p asrlik sa'y-harakatlarni bir yerga jamlab, ularning orasidan uzil-kesil yechilgan deb hisoblash mumkin bo'lganlarini aytib olsak, shak-shubhasiz yutuqlar soni uncha ko'p bo'lmaydi. Ular orasida avvalo shu dalilni qayd etish lozimki, insonning paydo bo'lishi Yerda hayotning rivojlanishi bilan uzviy bog'liq bo'lib, u o'z ibtidoi va muayyan tarixiga egadir. Xususan, 1982 yil Vashkandagi Rim Papasi fanlar akademiyasi tashkil etgan kongress ishtirokchilari – dunyoga mashhur antropologlar, bioximiklar va genetiklar hozirgi zamon tabiatshunosligiga hayrat, inson va hayvonot dunyosi o'rtasida yuqin aloqa mavjud, degan umumiy xulosaga keldilar.

Inson va uni qurshagan dunyo tadriijiy rivojlanishini isbotlangan deb hisoblash mumkin. Bu nafaqat arxeologiya va Yer geologik tarixi bilim tasdiqlanadi, balki Yerdagi hayotga doir hozirgi tasavvurlardan va umumiy o'tirof etilgan «kengayib boruvchi Olam» nazariyasi tashvutiradigan dunyodagi evolyutsion jarayonlardan ham kelib chiqadi.

Biroq fan, ayniqsa genetika ba'zan bizning avvalgi tasavvurlarimizni butunlay o'zgartiradigan yangi kashfiyotlar qilishda davom etmoqda. Xususan, jonli mavjudotlarning biologik nusxalarni yaratish imkoniyatini beruvchi klonlash ketidan genetiklar, shov-shuvga sabab bo'lgan eng so'nggi xabarlar ko'ra, qadimgi faylasuflarning ilgari faqat odardagi tajribaga tayangan o'lmaydigan odam yo'qligi haqidagi taxminiy (induktiv) xulosani jiddiy shubha ostida qoldirishga qodir natijaga yiqinlashdilar. Jumladan, ital'yan olimlari sut emizuvchilarning qarish jarayonini P66SHC sifatida ma'lum bo'lgan alohida gen boshqarishini aniqladilar. Ular mazkur genni «nazorat osti»ga olib va shu tariqa sinalayotgan hayvonlar umrini populyatsiya bo'yicha umrining o'rtacha uzunlik ko'rsatkichiga nisbatan 35% ga uzaytirishga muvaffaq bo'ldilar.

Shunga qaramay, bugungi kunda jismoniy umrboqiylik ilmiy nuqtai nazardan biologiyaning fundamental qonunlariga zid hisoblanadi. Bu qonunlarga muvofiq inaytalarning bo'linish yo'li bilan ko'payish qobiliyatining susayib borishi inson hayotini cheklaydi. Xususan, insonning yetuk organizmi taxminan 50 000 milliard hujayradan iborat ekanligi aniqlangan. «Odamda uning umri mobaynida bir hujayra avlodida kecha-kecha bo'linishlar soni elliktagacha bo'ladi. Bo'linish jarayonlari

ma'mumi hisobga olganda, shuni taxmin qilish mumkinki, inson umrining uzunligi (ba'zi bir istisno hollardan tashqari) 110 yoshdan oshishi mumkin emas.

Biroq faqat bir joyda to'xtab turgani yo'q va shu bois matbuotda vaqti-vaqti bilan paydo bo'layotgan genetik olimlarning hayajon qurashuvi to'xtatadigan moddani topish, shuningdek organizmda mazkur moddalarning ajralishini boshqaradigan genni aniqlash borasidagi ishlari haqidagi xabarlar o'ziga jiddiy e'tibor berishni talab qiladi.

Falsafa «boqiy» masalalarni o'rganar va butun borliqning dastlabki asoslarini va muhim qadriyatlarini aniqlashga harakat qiladi, u uzil-kesil yechimlar va shakl-shubhasiz javoblar olishga da'vogarlik qilmaydi. Sinovdan o'tkazilgan dalillar va ishlatilgan asoslarning yo'qligi uni xijolatga solmaydi, zero falsafa intuitsiya, g'oyibona ta'sir, ilhom, mantiqiy kuchga asoslangan fikrlar, tasvirlar, to'ldirishlar bilan kifoyalanadiki, bu unga mavjud bilimlar va shakllangan tasavvurlar doirasidan chetga chiqib, aniq ishlatilgan ilmiy yechimga ega bo'lmagan narsa yoki hodisani o'zgarib tashish, o'rinli tushuntirish imkonini beradi. Shu tariqa falsafa insonni bilish chegaralarini kengaytirib, uni nafaqat yaqinroq darajaga ko'taradi, balki yangi muammolarni qo'yish imkonini beruvchi yangicha yondashuvlar, o'zgarib tashish nazariyasi va eng muhimi — eski muammolarning yangicha talqini bilan boyitadi.

Shu ma'noda S. Shereziyning «Inson nimadan boshlanadi?», degan savolga hech ikkilanmasdan «Inson mahmuriyatidan tashqari boshlanadi», deb javob beradi¹⁶ va «Dunyoga keldim, bozorga bordim, kufarim oldim, mo'zonga bordim» deb ta'kidlaydi¹⁷.

Shunday qilib, haqiqiy falsafada muayyan masalalar, ayniqsa inson bilan bog'liq murakkab masalalar xususida bir xil fikrlash holari kuzatilmaydi. Bunday farqli o'laroq, faqat bir fikrlilik u yoki bu muammaning uzil-kesil yechimi topilganidan dalolat beradi. Masalan, «jabdiy dvigatel»ni yaratish masalasi xususida olimlar orasida to'la bir fikrlilik hukm suradi: hozirgi zamon tabiatshunosligi qonunlariga muvofiq bunday dvigatelni yaratish mumkin emas. Ammo faqat farqli o'laroq, falsafaning o'ziga xos xususiyati shundaki, u har qanday hodisani o'rganish va tushunishda taqqoslanadigan qadriyatlar va mu'ljalar tizimidan tashkil topadi. Ayni shu sababli bu yorda u yoki bu falsafaning dunyoni qanday tushunishi, uning hayotga munosabati, ayniqsa, muhim rol o'ynaydi. U qaysi aksiomalarni ilgari surishi, qaysi ustuvorliklarni qayd

etishi, nima uchun muhim deb hisoblashi, nimga ishonishi yoki ishonmasligidan falsafaning boshqa narsalarga bo'lgan tegishli munosabati, uning umumiy va xususiy masalalarga doir falsafiy pozitsiyasi kelib chiqadi.

Insonning ko'p o'lchovlilik. Insonni o'rganishga nisbatan «introvertiv» va «ekstrovertiv» yondashuvlar ayniqsa ajratib turadi.

Introvertiv yondashuv insonning ong, jon, ruh, instinklar, muqsonlar, fazilatlar kabi muhim xususiyatlarini tahlil etib, uni «ichdan» tushunish, anglab yetishni nazarda tutadi. Bunda insonning jismoniy va ma'naviy mohiyati haqidagi falsafiy mulohazalar aksariyat hollarda tabiiy fanlarning empirik ma'lumotlariga, avvalambor biologiya va psixologiya yutuqlariga tayyamd, lekin ba'zan mistika, ezoterika, okkultizm bilan belgilanadi. Bunday yondashuvlar ayniqsa nemis antropologlari M. Sheler (1874-1928) va A. Gelen (1904-1976), avstriyalik faylasuf K. Lorenz (1903-1989) ijodiga xosdir.

Ekstrovertiv yondashuv insonga nazar tashlash, uning mohiyatini tahlil qilish go'yoki «sirtidan» amalga oshiriladiki, bunday natijasida diqqat markazidan uning ijtimoiy va tabiiy mohiyati o'tin oladi, tegishli mu'ljalar muvofiq insonning Xudo, kosmos, universum va shu kabilar bilan aloqasi tahlil qilinadi. Bu yerda falsafa ko'pincha tarix, sotsiologiya, ekologiya, teologiya bilan ittifoq tuzadiki, bu hol dunyo falsafa vakillari N. A. Berdyayev, S. N. Bulgakov, S. I. Frank, N. O. Lusskiy kabi vakillariga ko'proq xosdir.

Shunday qilib, insonni falsafiy tushunish uchun yagona-asos mavjud emas, xuddi shuningdek bunday asos yaqin kelajakda paydo bo'lishiga umid qilish uchun ham asoslar yo'q. Hezicha faqat shuni qayd etish mumkinki, diqqat markazidan yuqorida sanab o'tilganlardan qaysi biri, chunki: kosmos, tabiat, Xudo, jumiyat yoki bevosita inson o'rin olganiga qarab, falsafa tarixida insonni tushunish bilan bog'liq masalalarni hal qilishda asos bo'ladigan turli falsafiy nuqtai nazarlar farqlanadi. Ularning orasida kosmosentrizm, tabiatentrizm, sotsiotsentrizm va antropotsentrizm ayniqsa keng tarqalgan bo'lib, turli davrlarda ularning har biri har xil ko'rinishda namoyon bo'lgan. Lekin inson muammolarini o'rganuvchi falsafiy kontseptsiyalarda ular u yoki bu darajada mavjud bo'lgan.

Biologizatorlik kontseptsiyalari. Biologizatorlik kontseptsiyalarining tarafdorlari insonni, uning tabiiy biologik asosidan kelib chiqib tushuntirishga harakat qiladi. XVIII asr oxirida faniy hayotga ayrim odamlarning o'z mavjudligi uchun kamsh maydoni sifatida qurashni taklif qilgan T. Maltus nazariyasini bunday tushuntirishga bo'lgan birinchi jiddiy

¹⁶ Tushunish. 30. «Inson nimadan boshlanadi?». — Moskva, 1976. T. 1. — S. 11.

¹⁷ Qizilqum. Qizilqum. Qizilqum. — Toshkent, 1985. — S. 20.

¹⁸ Qizilqum. Qizilqum. Qizilqum. — Toshkent, 1985. — S. 20.

urinish deb hisoblash mumkin. Maltus fikricha, bu kurashda kuchlilar g'olib chiqadi, kuchsizlar esa falok bo'lishga mahkumdirlar. Mazkur kurashga tabiiy omillar turtki beradi. Xususan, aholi soni geometrik progressiya bo'yicha ko'payib boradi, tirikchilik vositalari turtki esa faqat arifmetik progressiya bo'yicha o'sadi, bu esa muqarrar tarzda ocharchilik, epidemiyalar, urushlar va boshqa ijtimoiy tangliklarga olib keladi. Mazkur omillarga Maltus kuchlilarning yashab qolishini ta'minlovchi ijtimoiy munosabatlarning «tabiiy», muqarrar va hatto zarur tartibga solish vositalari sifatida qaraydi. Demografik muammolarning yechilmagani, shuningdek ular XX asrda yonada keskinroq tus olishi shunga sabab bo'ldiki, Maltus g'oyalari neomaltuzchilar deb nomlangan o'z davomchilarini topdi va topishda davom etmoqda.

Biologizatorlik yondashuvlari XIX va XX asrlar chegarasida Darvinning tabiiy tanlanish haqidagi ta'limotini mutlaqlashtirib, nafaqat insonning kelib chiqishi, balki uning mohiyatini, pirovard natijada esa — butun ijtimoiy munosabatlar tabiatini tushuntirishga harakat qilgan sotsial-darvinistlarga ham xosdir. Hozirgi vaqtda bu yo'nalishni odamlarga ham, hayvonlarga ham teng darajada xos bo'lgan irsiyatga urg'u beruvchi sotsiobiologiya davom ettirmoqda. Sotsiobiologlar fikriga ko'ra, inson xulq-atvori ham, hayvon xulq-atvori ham isiy omillar bilan belgilanadi va hech kimga o'z irsiyatini ta'sirini — u xoh yaxshi bo'lsin, xoh yomon — yengishga qodir emas.

Inson tabiati xususida shunga o'xshash qarashlarga ayrim odamlarning boshqa odamlardan ustunligini faqat ularning «oliy» yoki «past» irqqa mansublik belgisiga ko'ra e'lon qiluvchi irqchilik konseptsiyalarida ham duch kelish mumkin. Bu, xususan, «irqiy tozalik» uchun kurash olib borgan va «irqiy tanlanishni» amalga oshirib g'oyasini faol ilgari surgan fashistik mafkurada ayomaqa bo'rtib namoyon bo'lgan. Mazkur g'oyalar zarurida asosan XIX asr oxiri — XX asr boshlarida keng tarqalgan «inson irsiyatining oliy sifatiga qanday vositalar bilan va qay tarzda erishish mumkinligi haqidagi ta'limot — yevgenika yotadi.

XX asr boshlarida bu ta'limot shu darajada keng tarqaldiki, ayrim mamlakatlarda davlat siyosati bilan uzviy bog'landi. Xususan, 1920-1930-yillarda Daniya, Shvetsiya va Norvegiyada jamiyatda tabiiy tanlanishni ijtimoiy mustahkamlovchi irqiy qonunlar qabul qilindi.

Sotsiologizatorlik konseptsyalari. Sotsiologizatorlik yondashuvi inson tabiatini ijtimoiy munosabatlarda ko'rishga harakat qiladilar. Bunda ular ba'zan nafaqat insonning ijtimoiy asosini uning biologik asosiga qaraganda qarshi qo'yadilar, balki so'nggi zikr etilgan asosni hayvoniy va hattoiki tuban, shu bois jiddiy e'tiborga loyiq emas, deb hisoblaydilar.

Asosiy e'tibor ijtimoiy munosabatlar tabiiatiga va individ, shaxsning shakllanishida jamiyat qanday rol o'ynashini aniqlashga qaratiladi. Pirovardida ijtimoiy asos individual asosga qaraganda ustunroq ahamiyat kash etadi, uni o'ziga bo'ysundiradi va qamrab oladi. Mazkur yondashuv total ijtimoiy tizimlarga va ularni asoslashga harakat qiluvchi falsafiy ta'limotlarga, xususan, Platon falsafasi ayniqsa xosdir. Umumani olganda, bu individualizm va kollektivizm muommasidir.

Passionarlar va subpassionarlar nazariyasi. Lev Nikolaeovich Gumilyov (1912-1992) insonni tushunishga yangicha yondashgan va tarixiy-madaniy jarayonda individlarning uch turi: passionariylar, subpassionariylar va muvofiq odamlarni farqlagan. Passionarlik (lotincha «passio» — «ehtiros») deganda energiyaning «tar me'yorida» og'uvchi, ammo patologik xususiyatga ega bo'lmagan turi tushuniladi. Passionarlik har safar materiyani o'zini qayta tashkil etishga majburlovchi to'liq manbai, atrof-muhitni o'zgartirish qobiliyati hamda bunga bo'lgan intilish yoki fizika tili bilan aytganda, muhitning agregat holatini buzishga bo'lgan intilish tarzida namoyon bo'luvchi biofizik omildir. Passionar turtki mutatsiyaga olib keladi. Gumilyovning fikriga ko'ra, mutantlarning tug'ilishi passionariylar-o'ta g'ayratli shaxslarning tug'ilishidir. Passionarlik turtkisi shu qadar kuchli bo'lishi mumkin, mazkur belgi egalari o'z qilmishlarining oqibatlari haqida o'ylashga o'zlarini majbur qila oimastliklari mumkin. Shuning uchun ham passionarlikni ong belgisi deb emas, balki asab sistemasining konstitutsiyasida namoyon bo'luvchi muhim belgisi deb tushunish lozim, u, ong faoliyati bilan bog'liq faollikdan farqli o'laroq, emotsiyalar sohasida yashaydi. Passionariylarni ideal xususiyatlardan ancha uzoq xususiyatlar takabburlik, mag'rurlik, manmanlik, ochko'zlik va b. tavsiflari ham mumkin. «Passionarlik — muayyan maqsadga (ko'pincha xayoliy maqsadga) erishishga yo'naltirilgan faoliyatga (ongli yoki ko'pincha ongsiz) uchki intilish. Mazkur maqsudni passionariy hatto o'z hayotidan hamda zamondoshlari va qahildoshlarining baxtidan afzal deb biladi»¹⁸. Passionarlik darajasi har xil bo'lishi mumkin, ammo bu hodisa tarixda aniq va qayd etiladigan tarzda namoyon bo'lishi uchun passionariylar soni ko'p bo'lishi kerak, ya'ni passionarlik nafaqat individual belgiga, balki populyatsion belgiga ham tayanadi. Passionariylar orasida ruh passionariylari va tana passionariylari ham farqlanishi mumkin. Salbiy impulsdarga ega bo'lgan, hech narsaga qaramay, hatto o'z zotiga ish tutishga intiladigan odamlar passionariylar deb ataladi. Ijbiy, hayotbaxsh impulsdarga ega odamlar esa subpassionariylar deb ataladi. L. Gumilyovning fikriga ko'ra,

¹⁸ Gumilyov L. B. *Kamni i smert, razum* — Moskva, 1994. — S. 71.

passionariylar tubanlashgan hollarda ularning o'rnini subpassionariylar egallaydi. Ularni «soddin», «qoloq» odamlar deb hisoblaydilar, ularning ko'ng maydonga chiqishi emotsiyaning intihoga yuz tutganini anglatadi, chunki ularda instinktiv impulslar boshqa hech narsa qolmaydi. «Passionarlik» hodisasi dunyoning yagona axborot-energetik munozarasi tarixda chuqur iz qoldirgan «buyuk odamlar va xalqlar»ning faoliyati mexanizmlarini tushunish imkonini beradi. Ushbu tushunib yetishga «inson xalq-atvornining shakllanishiga jug'rofiy muhitning ta'siri» masalalari bilan) ulkan hissa qo'shdi. Passionarlik muammosi L. Gumilyov kontseptsiasining nazariy negizini tashkil etadi. Muallifning fikricha, passionarlik-biologik belgi, o'soyishlilik inertsiyasini buzuvchi dastlabki turki, bu passionariylarning ma'lum sonidan iborat ayvold. Ular o'z hayoti bilan odamdagi yariyatni buzadilar, chunki o'zlarini qiziqitgan maqsadsiz kundalik tashvishlar bilan yashay olmaydilar. Muvofiq odamlar jamiyatning umumiy qonuniyatlari va siyosiy tizimiga moslashuvchanlikda namoyon bo'ladi va ijtimoiy jarayonlar aynan muvofiq odamlarning faoliyat bilan belgilanadi.

Gumilyov ta'riflagan qonunga binoan, «etnik jamoa tomonidan amalga oshiriladigan ish passionar kuchlanish darajasiga to'g'ri proporsional» bo'lib, bunda «etnosning passionar kuchlanishi deganda etnik tizimda mavjud passionarlik muqдорining etnosni tashkil etuvchi shaxslar soniga bo'linishi tushuniladi»¹⁹. Madaniyat va turmush darajasining barqaror o'sish davrlari esa passionar kuchlanish umumiy tarzda pasaygan davrlar bilan bog'liq.

Umuman olganda, passionarlik hodisasining manbai ko'mut omillariga, jumladan, quyosh faolligining davriy jarayonlar bilan bog'lanadi. L. Gumilyov aniqlagan passionarlik hodisasi inson to'g'risidagi V. I. Vernadskiy ta'riflagan bergan «boshqa kuchlar bilan bir qatorda, real jug'rofiy kuch», degan qarashni qabul qilish imkonini beradi. Bu kuch doimo bunyodkor kuch emas, ba'zan u halokatli oqibatlarga olib keladi. L. Gumilyovning: «Biosfera odamlarni to'ydira oladi, ammo ularning butun yer yuzini biosenzlar konversiyasi siklidin chiqarilgan ashqol-dashqollar bilan to'ldirishga bo'lgan intilishini qandira olmaydi», degan so'zlarini buning real isbotidir.²⁰

Inson borlig'ining o'ziga xos xususiyati, falsafa tarixida inson individualligining ichki, yashirin holatini aks ettiruvchi «ron» va «nig» tushunchalarining tahliliga alohida o'rtibor qaratilgan.

Jumladan aroqli sofistlardan biri Protagor (mil. av. 490-420-yillar) mil. av. V asrdayoq «inson barcha narsalar mezonidir: u mavjud narsalarning mavjudligini, yo'q narsalarning esa yo'qligini belgilaydi», deb qayd etgan edi. Suqrot (mil. av. 469-399-yillar) ham haqiqat izlab insonga murojaat etadi. Inson o'z joni faoliyatini boshqara oladi, shu bois dunyoni tushunish yo'li o'z-o'zini bilish orqali o'tadi, deb hisoblaydi. Suqrotning mashhur shogirdi Platon birinchi bo'lib jon haqidagi yashil ta'limotni yaratdi. U odamlar jonining qandayligiga qarab ularni har xil tiplarga ajratdi.

Keyingi davrlarda Seneka, R. Dekart, A. Navoiy, A. Joniy, I. Kant, I. G. Fichte, J. P. Sartr, M. Xaydegger va boshqa mutafakkirlar insonning ma'naviy negizini birinchi o'ringa qo'yib, uning ongi, ma'naviy dunyosi va bilish qobiliyatlarini o'rganish ishiga salmoqli hissa qo'shishlar. Biroq XXI asrda deyarli ikki yarm yillik tarixiy taraqqiyot jarayonida ham inson muammosi o'z ahamiyatini yo'qotmagan.

Ong inson borlig'ining eng muhim xossasi. Ongning tabiati shunday: ongni o'chash, biron-bir tarzda miqdoriy ifodalash, sezish yoki kuzatish mumkin emas, zero uning massasi ham, energiyasi ham yo'q, shuningdek, u moddiy ob'ektlar kabi muayyan shakl-shamoyilga ham ega emas.

Ong shakl-shubhasiz mavjud, ammo u mavhum bo'lib, balki bilvosita — odamlar tili va muayyan faoliyati orqali namoyon bo'ladi. Hinchin, inson borlig'ining bu elementlarini tahlil qilmasdan ongning mohiyatini aniqlash mumkin emas. Mazkur tahlil ongning biologik jihatini ham o'z ichiga oladi, zero uning mavjudligi inson bosh miyasi faoliyati bilan uzviy bog'liq. Shu sababli ongning tabiati nafaqat falsafada, balki fiziologiya, psixologiya, sotsiologiya, kibernetika, informatika va boshqa ijtimoiy va tabiiy fanlarda ham o'rganiladi.

Ahuf muhtida, o'z ichki dunyosida yuz berayotgan o'zgarishlarga odamlar qadim zamonlardayoq e'tibor berganlar. Bu jon va ruh haqidagi mulohazalar paydo bo'lishiga olib kelgan. Shu tariqa bashariyat tarixida animizm — odamlar, hayvonlar hayoti, narsalar va hodisalarga jon va ruhlar ta'sir ko'rsatishiga bo'lgan e'tiqod paydo bo'ldi, shu asrda shakllangan dunyo haqidagi tasavvurlar keyinchalik u yoki bu tarzda turli dinlar negizini tashkil etdi. Jon haqidagi ilk falsafiy tasavvurlar odada muayyan birinchi asoslar (hayo, oliv, atomlar harakati va sh.k.) bilan bog'langan va shaxs bo'lgan, ya'ni inson tabiatining betakrorligi, uning individualligi bilan tenglashilmagan. Suqrotning oldingi falsafa to'labigicha shunday xususiyatga ega bo'lib, bu yerda ideallik tushunchasini deyarli uchratmaymiz. Masalan, olivni ogil va ohimob, suvni — tuban usos deb hisoblagan Geraklit jon (psixiya) oliv yoki suvdan iborat bo'ladi, degan

¹⁹ Gumilyov L. I. Osnovnye i raznoobraznye. — Moskva, Izdat. 1989, 4, 257-258.

²⁰ Oshirish — 6, 418.

g'oyani ilgari suradi. Olov ko'proq bo'lgan «quruq» jonni - eng oqil va maqbul deb hisoblaydi. Jon narilangach, o'z kuchini yo'qotadi, bo'lingach esa - halok bo'ladi. Shu sababli jon o'zini kucaliroq yonishi uchun fuol ma'naviy va aqliy hayot kechirishga harakat qilishi lozim. O'z qarbatida ayrim kishilarning jonlari butun dunyoning birinchi sababi hisoblanadigan va uni boshqaradigan dunyoviy aql olovi - «logos» bilan bog'liq.

Suqrot va Platon moddiy va ideal hodisalarni farqlagan. Shuningdek, Platon Yevropa falsafiy an'anasida ideal asosni qayd etibgina qolmasdan, balki undan moddiy asosni ham keltirib chiqargan birinchi faylasuf hisoblanadi. Ayrim inson ongi esa, Platon fikriga ko'ra, uning joni bilan bevosita bog'lanadi. Bu o'lmas jon u yoki bu tanaga, tana tug'ilgunga qadar o'z «zindoni»ga tushgandek kirib joylashadi va u o'lganidan keyin esa boqiy g'oyalar dunyosida mushohada yuritadi va shu tariqa ularni o'rganib yashaydi. Platon ruhiy hodisalarni tuyg'ular dunyosi (sezish va idrok etish) va intellektga ajratadi. Intellektda u aql va idrokni farqlaydi. Bunda sof g'oyalar bilan ish ko'ruvchi aql fikrlashning formal usullari bilan bog'liq (masadan, matematikada) idrokka qaraganda yuksalroq hodisadir. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, keyinchalik falsafada ideal narsalar va hodisalarni tushunishga nisbatan ko'p sonli har xil yondashuvlar paydo bo'ldi, ammo ularning barchasi ideallikni moddiylik va ko'lamlilikka qarshi qo'yadi.

Aristotelning «Jon haqida» risolasini qadimgi yunon faylasuflarining ong haqidagi falsafiy mulohazalarining muayyan yakuni deb hisoblash mumkin. Bu yerda jon tananing mohiyati, uning uyushtiruvchi tamoyili sanalsa-da, lekin aql ichki faolligining in'ikosiga emas, balki kosmos hayotining umumiy qonunlariga bo'ysunadi.

O'rta asrlar Yevropa falsafasi «din cho'risi»ga aylanib, ong haqidagi masalaga butunlay o'zgacha nuqtai nazar bilan yondashdi - uni abadiy mavjud bo'lgan dunyoni, shu jumladan inson va uning jonini yo'qikdan yaratgan Xudoning yagona dunyoviy asos sifatidagi taqini bilan bog'ladi. Bu ta'limotga binoan inson aqli ilohiy aqlning bir zarrasi sifatida muayyan darajada o'zini o'zi bilish, o'zini o'zi tahlil qilish qobiliyatiga ega bo'lsa-da, ongni bu faoliyati Tangini bilish va u bilan muvoqot qilishga qaratilganidir. Ongniing mavqar ob'ektiv-idealistik taqini bilan bir qatorda o'rta asrlarda ongni «fikrlovchi» materiya-dan keltirib chiqargan materialistik an'amada ham uzilish yuz bergan yo'q. Bunday qarashlarga Sharq falsafasi (Ibn Sino, Ibn Rushd) o'z ta'sirini ko'rsatgan yevropalik ayrim faylasuflar Duns Skot, brabantlik Sigening asarlarida duch kelish mumkin.

Seneka qalb, ruh yetukligini, harfligini birinchi o'ringa qo'yadi. «Shunday narsani izohlash kerakki, -deb yozadi u shogirdi Lutsiliyga, - hech nima unga hukmronlik qilolmasin, hech nima unga g'ov bo'laolmasin. Bu nima deysanmi? U mag'rur, oliyjanob, yuksak ruhdur. Uni kishi vujudidan joy topgan xudodan boshqa narsa deyish mumkinmi?.. Vujud biqliqligidan kechib ko'kka intil va shor eytgundek, o'z rubingni Xudoga monandligini namoyon et. Ruhning harfligi uchun tilla-ham kerak emas, kumush ham, chunki haqiqiy xudo tinsolini yasab bo'lmaydi. Hala mudolar bizga xayrixoh bo'lganlarida ular loydan odilas... Kornil ruhni qutqaga ham, sotib ham olib bo'lmaydi»⁶¹.

Seneka nazmida ergulik, poklik, adolat va yetuklik izlagan kishi eng avvalo o'z ruhini ilohiy talablarga monand qilishi dardkor. Ilohiylik - bir tinsol, simvol, unga yetish kishi ixtiyoridadir. Kishi qasda yashamasin, nimalarini izlamasin, kimlarga hamroh bo'lmasin o'zining ruhini poklamaguncha, uni yuksaklikka yo'naltirmaguncha buyudan zavq, orom, buyuklik topolmaydi. «Yashash joyingni emas, ruhingni o'zgartir, - deb yozadi Seneka, -qancha ko'p kezsang, shuncha ruhing izirobga botadi. Kerna uchun bab-barovar ortilgan yuk emas, balki nutekis ortilgan yuk halokat keltiradi»⁶². Ruh bezovta, xasta ekan kishini hech qanday olamgardlik, tomosha, hazz-huzur quqara olmaydi. Qayerda va kim bilan emas, qanday qalb, ruh bilan yashashning muhimi. «ruhni bur bo'lsan desang, biror makonga butun dildan bog'lanma. Men biror burchak uchun tug'ilmaganman, butun mening vatanim, degan e'tiqod bilan yasha». Bu qarashda faylasuf kosmopolitizm tarafdori bo'lib ko'rinadi, biroq barcha rimliklar kabi u ham o'z vatanining fidoiysi edi. Bu o'rinda Seneka vatansiz yashashni emas, balki ruhiy osudalikni targ'ib etadi.

Faylasuf kishidagi barcha illatlar uning qalbi, ruhidagi nopok tuyg'ular tufaylidir deb biladi. Ba'zi kishilar hushqalarni pok, soflil, ezgu umall, xushxloq ko'rishni istaydi, hato ulardan ilohiy sifatlarni talab etadi. O'zida yo'q xislatlarni boshqalardan talab etish zo'rovonlik bo'lmasa-da, axloqsizlikdir. O'zi dardmand kishi o'zining dardiga dardmon bo'lolmaydi, qalbi nopok kishining o'zgalardan poklik talab etishi nokashtlikdan boshqa narsa emas. Boshqani to'g'rilashdan oldin o'zini to'g'irla. «O'z aybini bilish, ruhni sog'lom tutish kerson tashlangan birinchi qadamdir»⁶³. Kim o'z qalbini sog'lom ko'rishni istamasa, o'zidagi illatlardan xolos bo'lmoqchi emas; kim nuqsonlarini eshtirishdan qochsa, o'z nuqsonlarini ezgulik deb biladi; kim poklanishni ixtiyor etmasa, unga

⁶¹ O'sha joyda - B. 66.

⁶² O'sha joyda - B. 70.

⁶³ Senek. Epist. - Moscow, 1977 - C. 47.

hech kim dars berulmaydi. Ruhning poklanishi, sog'lom bo'lishi uchun rima qilish kerak? Seneka, eng avvalo "etuk donishmandlik ilmi" falsafa bilan shug'ullanish lozim, deb javob beradi.

Odamni engli mavjudotga aylantigan uning aqlidir. Aql donishmandlikka intilib odam ruhini buyuk qiladi. Donishmandlik orqaligina kishi baxtiyor sozadi o'zini, o'zini baxtiyor sezmagan baxtiyor ham, ozod ham emas. "Mubarro yashashni istasang falsafaning quli bo'l"²⁴.

O'z ilatlarini bilgan va ularni yenggan o'limdan qo'rqmaydi: o'lim ruhini qaynaydigan azoldan biri emas, u oxirgi azobdir. Faylasuf stoiklar an'anasi davom ettirib yozadi: "Bazmi ziyofatlardan ushqozon buziladi, ichkilikhozliklardan tomirlar qotadi va tutraydi, shahvatlardan qo'l, oyoq, bo'g'inlar zaiflashadi. Men qashshoqlasham, demak, ko'pchilikka qo'shilaman, budarg'a qilinsam, borgan joyimni makon bilaman, zanjirband qilsalar — tashvish nega? Axir men hozir ham zanjirband emasmanmi? Tabiat meni o'z omamga bandi etib qo'ymaganmi? Men o'lamammi? Demak, men endi xasta bo'lmayman, zanjirband qilinmayman, o'lim zavfidan xoliman"²⁵. Shunday qilib xulosa qilamiz. Ummam o'limni tabiiy holda kutib olishga da'vat stoiklar falsafasidagi bosh g'oyalardan biri hisoblanadi. Unga ko'ra, kishi tug'ilganidan o'lim tomon boradi, go'daklik, o'smirlik, yoshlik, qarilik yagona haqiqat — o'limga eltadi. Ummi xushbaxt o'lkazmoqchi bo'lgan kishi esa hayot quvonchlariga ham, o'lim qo'rqinchlariga ham befarq yashaydi, o'lim mubarro ruhi bezovta qilmaydi. Donishmand o'z qismatidan qochmaydi, hayotini oxiri kelganida tark etadi. Hayotdan qochish hoshqa, uni tark etish hoshqa; birinchisi — ruhning zaifligi, ikkinchi buyuk borliq holatidir. "Yashash emas, munosib yashash muhim, erta o'lasammi yoki keyin — ahuriyati yo'q, yaxshilik bilan yashadimgi yoki yomonlik bilan mana — nima zarur"²⁶. Ikki ming yil oldin bitilgan ushbu nasoyihlar — nasihatlar moziy qat'ulan emas, ma'naviy-axloqiy yetuldik izlayotgan zamondoshimiz qalbidan chiqayotgan da'vatlardek eshitilmaydimi?

Gilozoizm ta'limoti. Qadimda jon - pnevma, psyu-xc, fantom, mana, kvintessentsiya deb nomlangan. Jon (lot. anima) hayvon, inson va hali o'simlik tanasida yashaydigan va uni uyqu paytida yoki o'limdan so'ng tark etadigan alohida kuch sifatida namoyon bo'lgan. Bundan uning etimologik talqini, ya'ni jonni nafas, nafas olish va nafas chiqarish sifatida tushunish kelib chiqqan. Jon uch tarkibiy qismdan iborat mohiyatga

aylangan: hayotbaxsh nafas o'simlik joni deb, psyu-xc — ruhiy jon, nus esn — aqlli jon deb atala boshlagan. Jonni tushuntirish o'la og'ir masalaga aylangan (ayniqsa materialistik fikrlovchi faylasuflar uchun). Bu alohida turdagi teran materiynga, ko'z bilan ko'rib bo'lmaydigan ichki mohiyatga shubha tug'ilmasligi uchun ular butun tabiatni jonli deb o'lon qilganlar. Demak gilozoizm butun tabiatning jontli ekanligi tan olishdir.

Platonning «Ihvat» asarida jon tarkibiy qismlari oqilona jon, emotsional-qaharli jon, buzug jon kabilardir. Ular tegishli ravishda bosh, ko'krak va qorin bo'shlig'ida joylashgan. Aristotelning «Jon haqida» deb nomlangan risolasida jon va tana bir-biridan ajralmas mohiyatlar sifatida tavsiflanadi, jon haqidagi ta'limot esa hayot va uning shakllari haqidagi umumiy ta'lim sifatida tushuniladi. O'simliklar joni, hayvonlar joni va aqlli mavjudot — inson jonini farqlar ekan, Aristotel rivojlanish g'oyasini ruhiyatga tatbiq qilishda ta'riflaydi. Uning fikricha, jonning yuqorida zikr etilgan uch tarkibiy qismi insonda yaxlit bir butunga birlashadi va turli funktsiyalar: ovqatlanish, his qilish va mulohaza yuritishda namoyon bo'ladi. Jon unsurlarining barchasi tana unsurlari bilan uzviy bog'lanadi, ammo ular eng avvalo kosmik barokatlarga bog'liq bo'ladi. Antik davrda jon alohida hayotbaxsh kuch, ichki ma'naviy asos sifatida tushunilgan bo'lsa-da, uning faqat o'z faolligi sifatida tushuntirilgan.

O'rta asrlar falsafasida jon — dunyoviy va ilohiy faoliyat o'rtasida bog'lovchi bo'g'in, degan umumiy tasavvur shakllanadi. Poma Akvinskiy (1226-1274) jon insonni «aktuallashtiradi», uning asl mohiyatini belgilaydi, degan fikrni ilgari suradi. Jon mukoniyatlarini Poma potentsiyalar deb ataydi. Ular besh xil bo'ladi: o'sish, hissiy idrok etish, o'z xohish-irodesini ifodalash, makonda harakatlanish, aql yordamida dunyoni tushunish. Ayrim potentsiyalar tana bilan bog'liq bo'lsa, ba'zilari, masalan, o'z xohish-irodesini ifodalash va aql yordamida dunyoni tushunish ko'proq oliy asosga bo'ysunadi. Ammo tana zarur, chunki u jonning barcha potentsiyalarini birlashtirishni ta'minlaydi.

Cherkov otalari uchun jon faqat e'tiqodlar tizimiga mos keladigan yoki mos bo'lmaydigan bir mohiyatni u'zida ifodalaydi. Jonning normal faoliyatini ta'minlash ruhaniyning vazifasi hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan jon shaxsiy hayot omili sifatida emas, balki yo'lga solish lozim bo'lgan jamoa-umumiy mohiyat sifatida talqin qilinadi. Jonning moddiylik g'oyasi cherkov mulozimlari tomonidan taqiqlanadi. Aql va jon Xudo atributlari sifatida sharhlanadi. Faqat jonning panoh topishi haqida qayg'urish lozimligi ta'kidlanadi, zero jon o'lmas, inson tanasi esa o'ldirishdir.

²⁴ Odam jolya. B. 39.

²⁵ Seneka, L.A. Epist. ad Lucilium. Epistolae ad Lucilium. — Moskva, 1985. — S. 98.

²⁶ Odam jolya. 46. 116.

Yangi davr Yevropa falsafasida jon tushunchasi ahamiyatli o'ringa ega bo'ldi, ichki dunyosi bilan ayniylashtirilgan. Xususiy tashabbus va tadbiqkorlikning rivojlanishi insonning ma'naviy intilishlari qabiiyat sifatida anglab yetilishiga turtki bergan. Shunga qaramay jonning jismoniy kelib chiqishi haqidagi kontseptsiya qutulmasdi. Brantsuz faylasufi Jyulen Lanteti (1709-1751) hatto jon qaysi organdan o'tin olishini ham ko'rsatdi. «Biz tabiatlashurimiz uchun barcha kishilarning joni yashaydigan miyamizda zarracha o'tginish yuz berishning o'zi iftodalidir». «Bizning jonzimiz ehtiyojlarimizga bevosita bog'liq bo'ladi, ularni misli ko'rilmasan ta'dilga qondiradi va bu ehtiyojlarga hech narsa qarshi bora olmasligi haqida ogohlantirgich»¹².

Jonda butun dunyo o'zining to'liq taqassomini topadi. U serqinradir. Frantsuz faylasufi va marjoniki Blaz Paskal (1623-1662) jon ruhiy parvondlarining cheksiz darajada rang-buzangligi, uning to'xikligi, betakrorligi va beqarorligidan tashjiblanib, uson jonining mohiyatini formula bilan ifodalash mumkin emas, u haqda fagat hayotni o'rganish va inson xulq-atvorini kuzatish orqali hukm chiqarish mumkin, degan xulosaga kelsadi. Jonning mazkur xususiyatlari terau ma'naviy asoslarni talbi darjadan sirtga chiqaradi. Jon individuallikning avosi sifatida amal qiladi.

Shunday qilib, falsafa tarixida mavjud jon haqidagi tasavvurlar o'z-o'zicha to'g'ri, buroq to'liq emas. Mazkur noyob fenomenni tushuntirish uchun energetik, dinamik va temporal mezonlar zarur. Adabiyot va she'riyatda, kundalik muomalada jonning bezovdashligi, uning mayllari va harakatlari haqida ko'p gapiriladi. Jon azaldan muayyan foal kuch, harakat manbai, energiya toldi va harakatlantiruvchi asos sifatida tushuniladi. Tana dam jonni ifodalash maydoni sifatida, dam jon ego'ri sifatida qaraladi. Psixanalitik K. Yung jon ham, uning isbi ham ko'pchilik uchun ko'rinmas ekanligiga e'tiborni qaratib ekan, jon atum muhim omillar o'ngdan tashqarida bo'lsa kerak, doim tasvirlan qiladi «Faqat tunda ochiladigan gillalar» haqida gapirar ekan, Yung, «Jon, barcha ma'naviy asoslar yaratiladigan va shakllanadigan vaqt orabig'ini belgilaydi»²⁸ deb ta'kidlaydi.

2. Falsafiy oqimlar, makohlar va yofanahsharung deyverfi barchesi jonn anglab yetush, oqiloon tahlil qilish mumkin bo'lmagan, teron bodisa sifatida tavsitlaydi. Ayni paytda jonga ishora qiluvchi, jonnung bokiratligi, urning ichki kuchlari haqida bahs etuvchi mavzular dourasi behad kone.

Ekzistentsializm asoschisi daniyolik faylasuf S. Kerkgor (1813-1855) o'z izlanishlari natijasida janni tarlash mumkin va bu har karrning o'z xohish-istagiga bog'liq, degan muhim xulosaga keladi. Individual ruhiy olam, intim ichki dunyoning mavjudligi inson hayotini muahkamlashtradi va ong fenomenini anglab yetish muammosini yanada og'irlashtiradi. Ammo o'z o'zligini saqlab qolish huquqi Yorda vastlaydigan har bir insonning uzviy huquqi hisoblanadi.

Ung haqidagi tasavvurlarning rivojlanishi. Yangi davrda R. Dekart (1596-1650) ongni tafakkur bilan tenglashtirib, uni umumiyroq tushdagi «ruh»ga tushunchasidan ajradi va ongni mustaqil, erkin fikrlashni substantsiya deb hisoblab, yonma-yon joylashgan boshqa - koʻlamli, fikrlanmaydigan, moddiy substantsiyaga qarshi qoʻydi. Dualizm deb nomlangan mazkur falsafiy yondashuv keyinchalik onarning tabiatini tushunishga nisbatan ikki qarana-qarshi yondashuv yuzaga kelishiga zamin hozirladi. Shulardan biri ruhiyini jismoniyga (Gohs); maʼnaviyini - moddiyga bogʻlash bilan tavsiflanadi. Ikkinchi yondashuv subʼektiv (Berкли, Yum, Piate, Marx va boshqalar) va obʼektiv (Platon, Foma Akvinskiy, Gegal) idealizm bilan bogʻliq boʻlib, moddiy va jismoniy narsalar va hodisalarni idklatuvchi, ideal, maʼnaviy, ruhiy narsalar va hodisalar manʼsuli deb tushunishi bilan ajralib turadi.

Ikkala yondashuv ham natijasi klassik falsafasida faol rivojlanmildi. Maasalan, Gegelni individual ongga butun rivojlanish negizi sanalgan ma'niy g'oyaning pirovard shakllaridan biri sifatida yondashdi. Bu yerda ong tarixni belgilangan fani asos sifatida tushuniladi. Mazkur asosda uning kuzatish darajalari, xususan, hissiy, mantiqiy, individual va ijtimoiy darajalar ajratiladi.

«Vulgar materializm» nazariyasida ong sof moddiy jamiyati bo'lib, uning mazmuni inson yeydigan oziq-ovqat mahsulotlarining kimyoviy tarkibi bilan bog'liqligi tan olinadi. Byxner, Foxt, Moleshott kabi faylasuflar bu nazariyani kimyaga qilib, jigaridan satri qiralganidek, ajdan o'ka araladi, deb hisoblagan.

Tabiatshunoslikning rivojlanishi, ayniqsa neurofiziologiya, biologiya, eksperimental psixologiya sohasida qo'liga kiritilgan yutuqlar so'nggi yillarda buzning o'ng tabiati haqidagi tasavvurlarimizni sezilarli darajada kengaytirdi. Shunga qaramay, sun'iy intellekt yaratish borasidagi ishlar, «ilqlatuvchi mashinalarning paydo bo'lishi va «axborot portlashi va kompyuter inqilobining boshqa nuqtalari, xususan shaxsni o'yinida hatto jahon ehtiyojlarini ham yutishga qodir superkompyuterlarning yaratilishi inson onqining mohiyati va inkoniyatlari haqidagi masala yangidan qo'yilishiga sabab bo'ldi. Shunday qilib, avvalgi savollarga javob

¹⁷ (Bing, *Georg. Chimerica*. Moscow, 1981) — 227, 238-6.

² Quesada: *Witt K. Argumento e método*. México, 1991. - 230-6.

olish harakatida yangi muammolar ham paydo bo'ldi. Biroq, ular ong muammosini yechishga nisbatan har xil, ba'zan bir-birini istisno etuvchi nuqtai nazarlar va falsafiy yondashuvlar sonini aslo kamaytirgan yo'q.

Ongsizlik. Ba'zan «ong» tushunchasi «inson ruhiyati» tushunchasi bilan ayniytiladi. Bu noto'g'ri. Ruhiyat – ongga qaraganda murakkabroq tizilma bo'lib, u aks ettirishning ikki sohasi – ong va ongsizlikni o'z ichiga oladi.

Ohirda insonda onglik va ongsizlikning o'zaro nisbati to'g'risida so'z yuritish ekanlar, ba'zan ularni okcaudagi muvotiqqa o'xshatadilar. Bu muvotiqning suv ustidagi ko'zga ko'rinadigan qismi ongga qiyoslanadi, suv ostidagi ko'rinmaydigan qismi esa ongsizlikka o'xshatiladiki, uning miqyosi, shakli, tuzilishi va mazmuni haqida biz bilvosita belgilarga ko'ra faqat taxmin qilishimiz mumkin²⁹.

Ongsizlik sohasi – bu aqldan tashqaridagi ruhiy hodisalar, holatlar va harakatlar majmui, deb hisoblash odat tusini olgan. Bu sohaga, eng avvalo, instinktlar – inson xulq-atvorining uzoq tadrijiy rivojlanish jarayonida hosil bo'ladigan va har bir mavjudotning hayot funksiyalarini, umuman uning mavjudligini ta'minlashga qaratilgan tug'ruq harakatlari majmui kiritiladi. Ongsizlikni (ong osti) tushunish yanada ko'proq qiyinchilik tug'diradi. Uning mavjudligi avstriyalik mashhur psixiatr Z. Freyd (1856-1939) tomonidan XX asr boshida aniqlagan. Ular xil tushlar, gallyutsinatsiyalar, xayoldan ketmaydigan g'oyalar, intuitsiya va shu kabilar ongsizlikning namoyon bo'lish shakllariga misol bo'lishi mumkin. Ular odamlar ruhiyati va xulq-atvoriga kuchi ta'sir ko'rsatadi, lekin ayri vaqtda bu jarayonlarni boshqarish nuqtai nazaridan ularga bo'ysunmaydi. Shu sababli ongsizlik ongning muayyan lahza da ong bilan boshqarishga qodir bo'lmagan parchasi, deyish mumkin.

Ongsizlik strukturasi ga ong sohasida vujudga kelishi va vaqt o'tishi bilan ongsizlik sohasiga kirishi mumkin bo'lgan intuitsiya va avtomatizmlarni ham kiradi. Intuitsiya – bu olish yo'llari va shartlarini anglamadan, bevosita hissiy kuzatish yoki mushohada yuritish yo'li bilan olinadigan bilim. Avtomatizmlar – bu avval ong nazoratida ostida paydo bo'lib, uzoq mashq qilish va ko'p karr takrorlash natijasida ongsiz harakatlar xususiyatini kasb etuvchi insonning murakkab harakatlari. Tush, gipnoz holati, sannaambulizm hodisalari, husbsizlik holatlari ham ongsiz harakatlari hisoblanadi.

Ruhiy faoliyatga ongsiz harakatlarning qo'shilishi natijasida ongga tushuvchi yuk kamayadi, bu esa, o'z navbatida, insonning ijodiy

imkoniyatlari maydonini kengaytiradi. Hozirgi zamon fani ong osti sohasi tushunchasi bilan ham ish ko'radi. Bu ongsizlik sohasining alohida qallami yoki darajasidir. Unga faoliyat amallarining ong darajasidan avtomatizm darajasiga o'tish bilan bog'liq ruhiy hodisalar kiritiladi.

Ongsizlik va ong inson yagona ruhiy borlig'ining nisbatan mustaqil bo'lgan ikki tomoni hisoblanadi; ularning o'rtasida tez-tez ziddiyatlar, ba'zan konfliktlar yuzaga keladi, lekin ular bir-biri bilan bog'langan, bir-biri bilan o'zaro aloqa qiladi va uyg'un birlikka erishishga qodir. Ongsizlik sohasida inson hayot faoliyatini, ayniqsa sub'ektning ijodiy faoliyatini oqilonalashtrish uchun keng imkoniyatlar mavjud. Bu hol irratsionalistik falsafiy ta'limotlarning shakllanishi uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Ularda ongsizlikning turli shakllari: instinktlar, intuitsiya va shu kabilar inson xulq-atvorining salmoqli yoki hatto hal qiluvchi kuchi hisoblanadi. Irratsionalizmining tanikli namoyandalari orasida Artur Shopenhauer (Germaniya), Symona Kerkigor (Daniya), Fridrix Nitsche (Germaniya), Eduard Gartman (Germaniya), Ami Bergson (Frantsiya), Zigmund Freyd (Avstriya), Martin Xaydegger (Germaniya) kabilar ongsizlik muammosini tahlil qilganlar. Xususan, Zigmund Freyd yaratgan inson xulq-atvori modelining zaminida inson ruhiyatida jinsiy mayllarning hukmronligi haqidagi tasavvur yotadi. Mazkur mayllar ong bilan to'qnashadi va natijada uni o'ziga bo'ysundiradi. Ammo falsafiy maktablarning aksariyati o'zgarib muqta nazarini ilgari suradi. Ular inson ruhiyatida yetakchi asos ong bo'lib, u ongsizlik sohasini «ozuqlantirish» va uni ko'p jihatdan shakllantirish orqali umuman olganda uni boshqarishga, shuningdek inson xulq-atvorining umumiy strategiyasini belgilashga qodir, deb hisoblaydi.

Ong inson miyasining ob'ektiv borligi ni ideal obrazlarda aks ettirish va bu obrazlardan fikrlash jarayonida foydalanish qobiliyati. Uni bevosita kuzatish mumkin emas. Ong faqat inson miyasi ishining natijasi, uning xossavi sifatida, shuningdek ong namoyon bo'lishining fikrlar, g'oyalar, e'tiqodlar, qachiyatlar, mo'ljallar va shu kabilar tarzida ifodalangan turli shakllari orqali tadqiq etilishi mumkin.

Individual ong borlig'ini odardagi makon va vaqt koordinatalarida tavsillash mumkin emas. U nafaqat doim «shu yerda va hozir» mavjud bo'ladi, balki go'yoki makondan tashqarida yotadi, chunki biron-bir hajm yoki miqdoriy o'lchanadigan chiziqli ko'rsatkichlar bilan ifodalanishi mumkin emas. Vaqtda u (dahl sifatida, hodisa sifatida), har qanday narsaning borlig'i kabi, faqat hozirgi zamonda mavjud bo'ladi, zero u o'tmishda yo'q bo'lgan, kelajakda esa hali mavjud emas. Biroq, moddiy narsalar borlig'idin farqli o'laroq, ong bir qancha o'ziga xos xususiyatlar, chuqonchli vaqt shkalasi bo'ylab o'tmishga ham, kelajakka ham bir

²⁹ Qizilov N. P. Freyd Z. A. Psixologiya insoni (psixologiya insoni) (psixologiya insoni) // Psixologiya insoni. 1996. № 1. C. 168.

ishlari ko'chish, ilgari mavjud bo'lgan narsalar, yuz bergan voqealarni xayolda aks ettirish, paydo bo'lishi, yuz berishi mumkin bo'lgan narsalar va voqealarni tasavvurda gavdalantirish qobiliyatiga egadir. Ammo o'tmish yoki kelajakning ideal obrazlari hisoblangan ongni uning haqiqiy borlig'ida o'z ekranida tasvirlarni almashiruvchi aylanuvchan kaleydoskop bilangina taqqoslash mumkin.

Shaxs – insonning uni qamshagan boshqa odamlar tomonidan qanday idrok etilishi, tavsiflanishi va baholanishi aks ettiruvchi ijtimoiy hodisa. Shaxs faqat jamiyatta, o'ziga o'xshash odamlar bilan muloqot qilish, o'tgan avlodlar to'plagan tajriba va bilimlarni, o'ziga qadar yaratilgan qadriyatlar va xulq-atvor qoidalarini o'zlashtirish orqali shakllanishi mumkin. Shuning uchun ham shaxs bo'lish – ijtimoiy «qiyofa»ga ega bo'lish demakdir. Bularning barchasi ijtimoiy borliqning turli holatlari va jarayonlarini tavsiflaydi. Ularni tilla yoritish ijtimoiy falsafa muammolarining butun majmuni tahlil qilishni taqozo etadi.

Ijtimoiy ong borlig'i borliqning boshqa barcha shakllaridan butunlay farq qiladi. Yaxlit holda olingan ijtimoiy «organizm» hayvonlar to'hasidan butunlay farq qiladi. Jamiyatning bu o'ziga xos, betakror xususiyati falsafada «ijtimoiy ong», «jamoa aqli», «ob'ektivlashgan ma'naviyat» va hokazolar deb ataladi. U har xil shakllarda namoyon bo'ladi. Bu fikrni isbotlash uchun muloqot, kommunikatsiya, odamlarni tarbiyalash va ularning ijtimoiylashuvi vositasi sanalgan tilni ko'rib chiqamiz. Tilning ayrim kishilar ongi, g'oyalari, fikrlari bilan uzviy bog'liqligi aniq, ammo hozirgi zamon fani nuqtai nazaridan til ijtimoiy tabiatga ega ekanligi ham shubhasiz. Xuddi shuningdek til – inson o'zgi odamlar jamiyatida paydo bo'lgani va faqat shu yerda mavjud bo'lishi mumkin. Uning tashqi og'zaki, ovoz ko'rinishi, mazmuni, toranligi, kengligi, boyligi ko'plab avlodlarning ko'p asrlik o'zaro aloqasi va o'zaro kamul topishi mahsulidir. Bunda ayrim inson u yoki bu tilni faqat muloqot jarayonida o'zlashtiradi. Avni holda umuman til haqida so'z yuritilmaydiki, u tabiiy ham, sun'iy ham bo'lishi mumkin.

Individual ma'naviy borliqdan farqli o'laroq, ijtimoiy ma'naviy borliq haqida uning fan, san'at, din, axloq va umuman madaniyat tarzidagi ko'rinishlariga qarab hukm chiqarishimiz mumkin. Xususan, u yoki bu ilmiy g'oyalarning paydo bo'lishi doim muayyan ulmlar bilan bog'liq, ammo fan ijtimoiy hodisa sifatida muayyan shaxslar bilan bog'lanmaydi, zero u ayrim olimlar ilgari surgan nazariy qoidalar majmuidan yuqoriroq darajada turadi. Boshqa, audiovizual va boshqa axborot manbalarini, tegishli asbob-uskunalar va shu kabilarisiz fanni tasavvor qilish mumkin emas. U yaxlit hodisa sifatida mustaqil hodiqqa ega. Bugungi kunda, kompyuter

texnologiyalari inqilobi davrida fan jamiyatning bevosita ishlab chiqarish kuchiga aylandi.

San'at sohasi haqida ham shunday deyish mumkin. Qo'shiqlar, raqslar va musiqa o'z muayyan ijrochilariga ega bo'lgani holda, o'zining odamlar, rasmlar va ideallar ko'rinishidagi nisbatan mustaqil hayoti bilan yashaydi va shu tariqa ijtimoiy makon va vaqtda harakatlanib saqlanishi, takomillashishi va ko'payishi mumkin.

Ijtimoiy ongni yangi bir o'ziga xos xususiyati shundaki, u, individual ongdan farqli o'laroq, o'z «tanasi»ni «tark etar» olmaydi, xuddi shuningdek u o'z «tanasi»dan, ya'ni jamiyatdan tashqarida mavjud bo'lishi ham mumkin emas. Shu sababli ijtimoiy ong asrlar mobaynida abadiy mavjud bo'lgan, yo'q qilib bo'lmaydigan nasa sifatida qaralgan, uning borlig'i esa butun insoniyat borlig'i yo'q bo'lishi bilan barham topishi mumkin, deb hisoblangan.

Ammo XX asrning o'rtalarida odamlar o'z-o'zini qirg'in qilish vositasi – yadro qurolini yaratdilar va shu paytdan e'tiboran insoniyat o'zining «umubog'irligini» yo'qotdi va endilikda u, yashab qolishga harakat qiluvchi ayrim jonli organizm kabi, ijtimoiy hayotni o'z-o'zini qirg'in qilishdan asrab, o'z ijtimoiy borlig'ini saqlash haqida qayg'urishi lozim.

Ong falsafiy muammo sifatida. Irratsionalizm (irrationalis – nooqilona, ongsiz) borliqni oqilona anglash imkoniyatini cheklaydi, bo'zini esa butunlay inkor etadi. Xususan, neofreydizmining atiqli namoyandalardan biri K. G. Yung (1875-1961) ongni ilmiy vositalar bilan bilish mumkin emas, deb hisoblagan va unga ta'rif berishga urinishlardan butunlay voz kechib, uni rasmlar va metaforalar yordamida tavsiflash bilangina kifoyalanishni taklif qilgan. Ongni tushunish irratsionalizm eksistentsializm va neopozitivizm kabi falsafiy oqimlarga ham xosdir.

Ongni tushunishga nisbatan ratsional yondashuv ongni paydo bo'lishini materiyaning o'zi bilan tushuntirishga intilish, ayni vaqtda uning tabiat va vaqtdan tashqarida hamda nomoddii kelib chiqishini inkor etish bilan tavsiflanadi. Bunday qarashlarni asoslash uchun ilmiy va amaliy yutuqlardan doim keng foydalanilgan. Mazkur yo'nalish turli davrlarda sezuvchi, fikrlavchi materiyaning farqi va o'ziga xos xususiyatlari nimada?, degan mushkul savollarga javob izlagan.

Mazkur muammoni to'la va uzil-kesil tushunganlikni da'vo qilmasdan, shuni qayd etish mumkinki, hozirgi zamon fani u'zini bevosita yoki bilvosita namoyon etuvchi ong inson miyasining ishi jarayoni hisoblanadi, uning funksiyasi sifatida amal qiladi va undan ayri holda namoyon bo'lmaydi, deb e'tirof etadi.

Hozirgi zamon fani inson miyasida yuz milliarddan ortiq asab hujayralari uzluksiz ishlashini, ularning har biri o'z navbatida boshqa o'n ming hujayra bilan axborot va signallar almashlashini aniqlagan. Inson miyasi, garchi uning massasi tana massasining atigi ikki-uch foizini tashkil etsa-da, organizm ovqatdan oladigan butun energiyaaning yigirma finziga yaqinrog'ini iste'mol qiladi.

Mazkur o'la murakkab biologik «kompyuter» ishini tadqiq etish mumkin bo'lib, bu bilan maxsus fanlar shug'ullanadi, ammo falsafa bunday tadqiqotlarni e'tiborga olib, o'z oldiga birinchi navbatda ongning tabiati qanday, degan savolga uning vujudga kelishi va genezisini o'rganish yo'li bilan javob berish vazifasini qo'yadi. Bunda falsafa inson miyasining funksiyasi sanalgan ongni o'rganish bilanгина cheklanmaydi, balki masalani kengroq qo'yadi: ongning boshqa shakllari, xususan o'zga muddiy tuzilmalardan paydo bo'lgan ong shakllari mavjud bo'lishi mumkinmi?, degan savolga javob izlaydi. Shuningdek, falsafa ongning materiyadan olinib paydo bo'lgan yoki u bilan mualluq bog'liq bo'lmagan mohiyat hisoblanishini nazarda tutadigan o'limotlarni ham ishtirok etmaydi.

Shunga qaramay bugungi kun nuqtai nazaridan inson aqli tushunishga qodir bo'lgan borliqqa tayanadigan falsafiy g'oyalar ishonchliroq xususiyat kash etadi. Shu ma'noda ong haqida hozircha faqat inson miyasi faoliyati munosabati bilan aniq so'z yuritish mumkin.

Yangi tabiiy-ilmiy ma'lumotlar olinishi ongning tabiatini tushunishga nisbatan materialistik yondashuvlar mavqeiini kuchaytirganida. Ammo, kezi kelganda shuni ta'kidlab o'tish lozimki, bu o'la murakkab masala xususida falsafaning materialistik yo'nalishi vakillari o'rtasida ham yaqona fikr mavjud emas. Masalan, XX asrning 50-yillari oxirida AQSh va Avstraliyada ilmiy materializm vujudga keldi. U «vulgat materializm» an'anasini davom ettirib, mohiyat e'tihori bilan ma'naviy hodisalarni miyaning fizik holatlari bilan tenglashtirdi (R. Rort, G. Feygl, D. Amstron va boshqalar). 70-yillarda AQSh va Kanadada yana bir falsafiy yo'nalish – «emerjentistik materializm» shakllandi (ingl. emerge – yuzaga chiqish, paydo bo'lish, yuzaga kelish). Uning vakillari – M. Bunge, I. Margolis va boshqalar individual ruhvat va ongning evolutsion kelib chiqishi g'oyasini hamoya qilib, ruhiy hodisalarni jismoniy hodisalarga bog'lashga qarshi chiqdilar.

Xulosa qilib shuni aytish mumkin, ongning ilmiy kontseptsiyasi hozircha eng mukammal va hozirgi zamon tabiatshunosligi talablariiga ko'proq darajada javob beradigan falsafiy kontseptsiya bo'lib qolmoqda. Ayni shu sababli unga quyidagi mufassalroq to'xtalamiz.

Ongning paydo bo'lishini faqat notirik materiyadan tabiiy yo'l bilan vujudga kelgan tirik materiyaning tadriijiy rivojlanishi mahsuli sifatida tushuntirishga harakat qilinishi va ong tabiatining talqiniga «o'likosa» tushunchasini kiritilishi ongning falsafiy kontseptsiyasidir. Ong materiyaning umumiy xususati, o'likosning oliy tipi deb tavsiflanadi va ongning genezisiga tabiiy-tarixiy nuqta nazardan yondashilib, uning paydo bo'lishi mehnat va til bilan bog'lanadi.

Ongning strukturasi. Ong strukturasiing birinchi elementi – bilim. Bu ongning bosh tarkibiy elementi, uning o'zagi, mavjudlik vositasi. Bilim – bu insonning voqelik haqidagi tushunchasi. Inson ongida bilim anglab yetilgan hissiy va mavsum mantiqiy obrazlar sifatida aks etadi. Bilimlar yordamida inson o'zini qurshagan dunyoni va bilishning prodnecini to'ldirigicha qamrab olishi va anglab yetishi mumkin.

Ong strukturasiing ikkinchi muhim elementi emotsiyalardir. Inson o'zini qurshagan dunyoni sovuqqonlik va befarqlik bilan emas, balki qoniqlash, nafrat yoki hamdardlik hissi bilan anglab yetadi. U o'z ongida aks etgan haramma narsani his qiladi. Emotsiyalar badiiing real hodisalarini individ anglab yetishini yo rag'batlantiradi, yo bunga to'siqlik qiladi. Ko'zni quvontiradigan narsalar xotiraga osonroq o'tmashadi. Ammo ba'zan dunyoning «ko'zni quvontiradigan» manzarasi o'ziga mahliyn qilishi, illyuziyalar tug'ulishiga sabab bo'lishi ham mumkin.

Ongning uchinchi tarkibiy elementi iroda hisoblanadi. Iroda inson o'z faoliyatini ongli ravishda, izchillik bilan boshqarishini o'zida ifodalaydi. Bu insonning o'z faoliyatida yuzaga keladigan, sub'ektiv va ob'ektiv qiyinchiliklar va to'siqlardan ongli ravishda oshib o'tishni talab etadigan vazifalarni hal qilishga o'z ruhiy va jismoniy kuchlarini safarbar etish va yo'naltirish qobiliyatidir. Inson mehnat qurollarini yaraushi – bu irodani shakllantirishning birinchi va eng muhim maktabidir. Iroda va maqsad bir-birini to'ldiradi. Irodasiz maqsadga erishish mumkin emas, maqsadga muvofiq faoliyatsiz iroda ham bo'lmaydi. Iroda – bu ongli intilish va harakarga mayl uyg'otishdir. Ammo insonga angsez mayllar ham xos. Ba'zan inson qatnashmaydi, lekin qaerga va nima uchun intilayotganini uning o'zi ham bilmaydi. Bunday ong osti harakati insonga hayvonlardan o'tgan.

Ong strukturasiing yana bir elementi – bu tafakkurdir. Tafakkur – individ bilish faoliyatining voqelikni umumiy va bilvosita aks ettirish bilan tavsiflanuvchi jarayoni. Ong strukturasiiga e'tibor va xotira ham kiradi. E'tibor – bu inson ruhiy faoliyatining muayyan ob'ektlarga qarab mu'jajal olishda namoyon bo'luvchi shakli.

Xotira — bu individ miyasida uning o'tirishdagi tajribasini mustahkamlash, saqlash va gavdalantirishdan iborat bo'lgan ruhiy jarayon. Xotiraning asosiy elementlari eslab qolish, saqlash, gavdalantirish va unutish hisoblanadi. Eslab qolishning fiziologik asosini bosh miya po'stlog'ida vaqtinchalik nerv aloqalarining hosil bo'lishi va qayd etilishi tashkil qiladi. Nerv aloqalarining keyinchalik jonlanishi eslab qolingan materialni gavdalantirish imkoniyatini beradi, bu aloqalarning sarayishi esa xotiradagi materialning unutilishiga olib keladi.

Insonning sub'ektiv borlig'ida muhim kichik struktura — o'zlikni anglash ham bor. Bu insonning o'zini shaxs sifatida anglab yetish, o'zining mustaqil qarorlar qabul qilish va shu asosda odamlar va tabiat bilan ogli munosabatlarga kirishish, qabul qilingan qarorlar va harakatlar uchun javobgar bo'lish qobiliyatini tushunish jarayonidir. Boshqacha qilib aytganda, o'zlikni anglash — bu o'z-o'ziga, o'zining ma'naviy qiyofasiga, o'z bilimlari, fikrlari, qiziqishlari, ideallari, xulq-arvor mo'ljallari, harakatlari va shu kabilarga yaxli baho berishdir. O'zlikni anglash yordamida inson o'z-o'ziga bo'lgan munosabatini ro'yobga chiqaradi, o'z-o'ziga his qilishga qodir bo'lgan fikrlovchi mavjudot sifatida baho berishni amalga oshiradi. Bu holda sub'ekt o'z-o'zini va o'zining ongini bilish ob'ektiga aylantiradi. Shu tariqa inson o'z-o'ziga baho beradigan, shu tarzda hayotda o'z o'imini belgilash va topishga qodir bo'lmagan mavjudot sifatida namoyon bo'ladi.

O'zlikni anglash — insonning o'zini o'zi beqiyos kamol topishining muhim shartidir. O'zlikni anglash strukturasi o'z-o'zini his qilish, o'z-o'zini bilish, o'z-o'ziga baho berish, o'z-o'zini boshqarish kabi elementlarni ham ajratish mumkin. Umuman olganda o'zlikni anglash refleksiya bilan uzviy bog'liq. Falsafiy adabiyotlarda refleksiya tafakkurning unga o'z faoliyat shakllarini (tafakkur kategoriyalarini) tahlil qilish va anglab yetishga ko'maklashuvchi tamoyil sifatida tavsiflanadi. Ayni shu sababli refleksiyaga inson ma'naviy dunyosining ichki tuzilishi va xususiyatlarini namoyon etuvchi o'zlikni anglash faoliyati sifatida yondashish, buning uchun, o'rinli bo'ladi.

Ong tarkibiy elementlari bir-biri bilan o'zaro aloqaga kirishadi va ongga inson hayoti uchun o'ta muhim bo'lgan bir qancha funksiyalarni ta'minlaydi.

Ongning funksiyalari. Ongning birinchi funksiyasi bilish yoki aks ettirish, ya'ni insonni qurshagan voqelik haqida va uning o'zi haqida bilimlar olishdir. Bilish faoliyati sifatida anglash jarayoni hissiy, obrazli bilishdan boshlanadi va mavxum fikrlash sari yuksaladi. Hissiy (empirik) bilish bosqichida rang-barang ashyoviy material to'planadi va keyinchalik

u mavxum fikrlash yo'li bilan umumlashtiriladi. Ongning bilish funksiyasi jarug'lash funksiyasini belgilaydi. Bu funksiyaning mohiyati shu bilan belgilanadiki, bevosita, shaxsiy tajribadan olingan bilimlarigina emas, balki zarur uloshlar yoki o'tirishdoshlardan olingan bilimlar ham inson xotirasida jamlanadi. Bu bilimlar zaruriyatga qarab aksidalashtiriladi, tiklanadi va ongning boshqa funksiyalarini amalga oshirish vositasi bo'lib xizmat qiladi. Inson xotirasi qancha boy bo'lsa, u optimal qaror qabul qilishi shuncha oson bo'ladi.

Ongning aksiologik funksiyasi (baholash funksiyasi)da inson tashqi dunyo haqida ma'lumotlar olish bilan bir vaqtda ularni o'z ehtiyojlari va manfaatlarini nuqtai nazaridan baholaydi. Ong, bir tomondan, ob'ektiv aks ettirish shakli, inson maylari va manfaatlariga bog'liq bo'lmagan voqelikni bilish shakli hisoblanadi. Bilimlar olish, ob'ektiv haqiqatning tagiga yetish, bilish faoliyati sifatidagi anglash jarayonining natijasi va maqsadiga aylanadi. Boshqa tomondan, ong voqelikka sub'ektiv munosabat ko'rinishlarini, uni baholash, o'z bilimni va o'zini anglab yetishni ham o'z ichiga oladi. Ongning baholash funksiyasi bevosita maqsadni shakllantirish funksiyasiga o'tadi. Maqsadga intiluvchanlik — bu ongning muhim xususiyati hisoblanuvchi sof insoniy qobiliyat. Maqsad — bu insonning o'z predmetini topgan ideallashtirilgan ehtiyoji; bu faoliyat predmetining shunday bir sub'ektiv obraziki, uning ideal shaklida inson faoliyatining mo'ljallangan natijasi namoyon bo'ladi.

Ongning ijod funksiyasida insonning oliy imkoniyatlari namoyon bo'ladi. Maqsadga intiluvchanlik, ya'ni inson o'z harakatlarini «tuzma uchun» va «nimaga erishish yo'lida» amalga oshirishini anglab yetish har qanday ogli qilmishning zaruriy shartidir. Maqsadni ro'yobga chiqarish muayyan vositalarni, ya'ni maqsadga erishish uchun yaratiladigan va shunga xizmat qiladigan vositalarni ishga solishni nazarda tutadi. Inson tabiatda mavjud bo'lmagan narsalarni dunyod etadi. U Ongning kommunikativ funksiya (aloqa funksiyasi)da odamlar umumiy mehnatda ishtirok etadilar va bir-birlari bilan o'zaro aloqalarga kirishishga doimiy muhtoj bo'ladi. Fikrlarning bu aloqasi natij orqali (ovozlik aloqa) va texnika vositalari yordamida (matnlar, kodlangan axborot) amalga oshiriladi. Shuni e'tiborga olish lozimki, yozma matnlarida (kitoblar, jurnallar, gazetalarda va sh.k.)da bilim emas, balki axborotgina saqlanadi. Axborot bilimga aylanishi uchun u sub'ektivlashtirilishi lozim. Ayni shu sababli boshqa so'zni tarqatish bayon etilgan axborot bilimga aylanishining kafolati emas, balki sharti hisoblanadi. Axborot bilimga, ya'ni sub'ektiv boylikka aylanishi uchun qo'shimcha kuch-g'ayrat sarflash talab etiladi.

Shaxs ongining mantiqiy siddini tartibga solish (boshqaruv) funksiyasi yakunlaydi. Ong omillarga baho berish asosida va qo'yilgan maqsadga muvofiq inson harakatlarini, keyinchalik esa – jamoalarning harakatlarini ham boshqaradi, tartibga soladi. Ongning tartibga solish funksiyasi insonning o'zini qurshagan muhit bilan o'zaro aloqasiga bog'liq bo'ladi va ikki shaklda: da'vat etuvchi tartibga solish va ijroni tartibga solish shakllarida amal qiladi. Ongning bosh funksiyalari ana shulardan iborat. Ularning uyg'un rivojlanishigina oxir-oqiborda intellektual va ma'naviy jihatdan kumil insonni tarbiyalash imkoniyatini beradi.

XXI asr boshiga kelib olimlar intellektning ayrim funksiyalarini informatsion mashinalar zimmasiga yuklash uchun ancha ko'p zahmat chekdilar. Bugungi kunda kompyuterlar murakkab ishlarni bajarmoqdalar: bir tildan boshqa tilga tarjima qilmoqdalar, samolyotlarni, poezdlarni boshqarmoqdalar, shaxmat o'yinlarni, hatto inson miyasiga xos bo'lgan ba'zi bir mantiqiy amallarni bajarmoqdalar. Tabiiy bir savol tug'iladi: inson aqlining o'rnini bosishga qodir bo'lgan mashinani yaratish mumkin emasmi?

Texnika imkoniyatlari nuqtai nazaridan, informatsion mashinalarni takomillashtirish chegarasini belgilash o'rinli bo'lmaydi. Shunga qaramay, mashinalar bajaruvchi amallar bilan inson miyasida bajariladigan amallarning o'xshashligi mashinalarni fikrlash qobiliyatiga ega deb hisoblash uchun asos bermaydi. Motiyat e'tibori bilan mashina inson tafakkurining faqat bir jihatini – formal-mantiqiy fikrlashnigina amalga oshiradi, vaholanki, insonning fikrlash jarayoni amalda iroda, emotsiyalar, intuitsiya, orzu, fantaziya va hokazolaridir. Inson ichki dunyosining boyligi uning ijtimoiy aloqalari boyligi va serqirraligining mahsuli hisoblanadi. Ayni shu sababli, inson ongi, uning strukturasi va barcha funksiyalarini to'liq modellashtirish uchun miya strukturasi o'zining gavalantirish ko'foya qilmaydi.

Til va ong. Ong nafaqat insonning mehnat faoliyati, balki odamlar o'zaro aloqasi va muloqotining universal vositasi – til bilan ham uzviy bog'liqdir. Aniqlik, tushunarli nalkning paydo bo'lishi, nafaqat ijtimoiy munosabatlar, balki insonning o'zi, uning ongi rivojlanishining butunlay yangi va qudratli vositasi aylandi, chunki biologik omil (irsiyat)dan tashqari odamlarda til yordamida yanada qudratliroq omil – tajriba va muhim axborot berishning ijtimoiy usuli paydo bo'ldi. Bu turli avlodlar va tarixiy davrlarning bilimlari, an'analari, madaniyatlarining vorisiyligini ta'minladi, so'nggi zikr etilgan hol esa, o'z navbatida, tilning yanada rivojlanishi va takomillashuviga turki berdi va zamin hozirladi.

Shunday qilib, mehnat, ong va til bir-biri bilan shu darajada uzviy bog'landiki, ulardan har birining kelib chiqishi va tarixiy rivojlanishini bir-biridan alohida tasavvur qilish mumkin emas. Bunda til insonning fikrlash faoliyati amalga oshuvchi muhim shakl hisoblanadi, mehnat esa, o'z navbatida, tilni rivojlantiradi va boyitadi.

Xullas, individning ongi ijtimoiy belgilangandir, ya'ni u faqat jamiyatda shakllanadi va undan tashqarida paydo bo'lishi mumkin emas. U nafaqat kelib chiqishiga ko'ra, balki harliq usuli jihatidan ham ijtimoiy hodisa hisoblanadi, chunki odamlarning xulq-atvori, harakatlarida namoyon bo'ladi, ularning faoliyat yo'nalishini belgilaydi.

Antrop tanoyil. Antrop tanoyilda inson amalda mavjud bo'lishi mumkin bo'lgan har qanday dunyoda emas, balki uning xususiyatlarini belgilovchi fizik konstantalarning o'ta aniq majmui bilan tavsiflanuvchi dunyodagina paydo bo'lishi mumkin bo'lgan, degan ma'no kelib chiqadi. Bu bizning Koinot aynan unda insonning mavjudligi uchun zarur bo'lgan tarzda tuzilganini anglatadi. Agar u o'zgacha bo'lganida, unda biz mavjud bo'lmaz edik. Boshqa Koinotlar (agar ular mavjud bo'lsa) bizga mos kelmaydi: ularda bizga o'xshagan aqlii jonzotlar mavjud bo'lishi mumkin emas. Shunday qilib, ontologik jihatdan o'zgacha dunyolar insonning «uyi», uning yashash joyi bo'lishi mumkin emas.

XX asrning so'nggi o'n yilliklarida astronomiyaning rivojlanishi Yerdan tashqarida sivilizatsiyalar mavjudligiga bo'lgan shubhani yanada kuchaytirdi. Birinchidan, astronomik ma'lumotlarga aniqlik kiritilishi aqlii hayot mavjud bo'lishi mumkin deb taxmin qilish mumkin bo'lgan kosmik ob'ektlar soni surunkali qisqarishiga olib keladi.

Ikkinchidan, yuqorida ko'rib chiqilgan, rivojlangan sivilizatsiyalargina amalga oshirishga qodir bo'lgan kosmosni o'zlashtirish imkoniyatlari bilan Yerdan tashqaridagi sivilizatsiyalar faoliyatining amalda kuzatiluvchi biron-bir ko'rinishlari umuman mavjud emasligi o'rtasida ziddiyat vujudga keladi³⁶. Bu ziddiyat «astrosetsiologik jumboq» deb ataladi. Yerdan tashqaridagi sivilizatsiyalar (SETI)ning radiosignallarini va ularning kosmosdagi faoliyati natijasida qolgan biron-bir izlarni qidirish hozircha hech qanday samara bergani yo'q. «Kosmos sukuti» ayniqsa g'alati, zero texnika taraqqiyotining hozirgi darajasi o'zga sivilizatsiyaning radiosignalini payqash uchun yetarli.

³⁶ Гидденс Дж. Астрономический парадокс в проблеме SETI // Астрономия и современная культура. М.: ИГиЛ. 1995. – С.76

Yuqorida bayon etilgan fikr-mulohazalardan bizning davrimizda insonning Koinotdagi alohida o'rnini haqidagi qadimgi tasavvurlarga o'ziga xos qaytish yuz bermoqda, degan xulosaga kelish mumkin.

O'z-o'zidan ravshanlik, bu yerda gap dunyo va insonga doir qadimgi sodda qarashlarga qaytish haqida ketayotgani yo'q. Bu qadimgi g'oyalarni tiklash ularni tubdan qayta ishlash va bilimlarning butunlay yangi darajasida talqin qilish bilan bog'liq. Baki muammo butunlay yangicha tarzda qo'yiladi va uni yechishga nisbatan hozirgi yondashuv qadimgi davr bilan taqqoslaganda o'ta chuqur asoslarga tayanadi.

Insonning bioijtimoiy mohiyati. Falsafiy antropologiya yechadigan muhim muammolar orasida inson biologik va ijtimoiy mohiyatining o'zaro nisbati to'g'risidagi masala alohida o'rin egallaydi. Inson jonli tabiatning bir qismi, shuningdek biologik evolyutsiya mahsuli ekanligi hozirgi zamon tabiatshunosligi fiida nafaqat olimlar va mutaxassislar, balki ma'rifatli odamlarning keng doirasi uchun ham aniq-ravshan va deyarli shak-shubhasiz dalilga aylandi. Har bir inson o'z biologik xususiyatlari: genetik kodi, vazni, bo'yi, miyosi, tarisi va sochiniing rangi, yashash muddati va shu kabilarga ko'ra betakroridir. Biroq ayni vaqtda inson ijtimoiy mavjudot ekanligi, uning o'ziga xosligi va betakrorligi odamzotning ijtimoiy tabiati, u kamol topgan, ta'lim-tarbiya olgan, madaniy va axloqiy qadriyatlar va mo'ljallarni o'zlashtirgan ijtimoiy muhit bilan belgilanishi ham shak-shubhasizdir. Inson nafaqat bioijtimoiy mavjudot balki u fizik, kimyoviy, psixonevrofizik mavjudot hamdir. U tabiiy olamda bo'lgani kabi 70 foiz suvdan tarkib topgan suvdan paydo bo'lgan va kimyoviy elementlarning yig'indisidir. Ayni shu sababli inson individi nafaqat ijtimoiy, balki biologik mavjudot sifatida ham o'ziga xos xususiyat kasb etadi. Boshqacha aytganda, insonning kamol topishi jamiyada va faqat jamiyatda yuz beradi.

Insonning mohiyatini tushunishga harakat qilish jarayonida u nafaqat tashqi, balki ichki, pinhona xususiyatlarga ham ega ekanligini, ular jamuljam holda insonning individ, individuallik, shaxs kabi tushunchalarda aks etadigan muayyan obrazini shakllantirishini ham hisobga olish lozim. Boshqacha aytganda, insonning mohiyatini uning ichki va tashqi borligi birligida, uning dunyoga faol munosabatida izlash kerak.

Shunday qilib, individ muayyan insonning umumiy obrazi sifatida amal qilsa, individuallik uni muayyan o'ziga xos xususiyatlar sohibi sifatida tavsiflasa, «shaxs» tushunchasiga yanada torroq ma'no yuklanadi, chunki ayni holda inson uning barcha ijtimoiy sifatlari bilan jamuljam holda olinadiki, bu faqat ijtimoiy munosabatlarning u yoki bu tizimini nazarda tutgan holda shaxs to'g'risida so'z yuritish imkonini beradi. Ya'ni

keng talqinga yo'l qo'yadigan «individe» va «individuallik» tushunchalari nafaqat insonga nisbatan, balki individual xususiyatlarga ega bo'lgan ayrim tirik mavjudot, hayvonga nisbatan ham tatbiq etilishi mumkin. «Shaxs» tushunchasi esa doim ijtimoiy mavjudot sifatidagi inson bilangina bog'liq bo'lib, faqat shu ma'noda, ayrim insonni uning jamiyatdagi o'rnini, «ijtimoiy qiyofasi» nuqtai nazaridan tavsiflaydi.

Kezi kelganda yana shuni ham ta'kidlab o'tish lozimki, har qanday shaxs zaminida oqilona faoliyat yotuvchi ongli-ixtiyoriy faollik tavsiflanadi. Shuningdek inson yangi moddiy va ma'naviy boyliklar yaratib, o'z ijodiy imkoniyatlarini izchil ro'yobga chiqarish orqali shaxs sifatida namoyon bo'ladi.

Hozirgi zamon fiida shaxsning shakllanishiga ta'sir ko'rsatuvchi uch muhim omil: irsiyat, madaniy muhit va yashash sharoiti farqlanadi. Bu omillar o'zaro ta'sirga kirishishi natijasida inson shaxs sifatida o'ziga xos xususiyatlar majmua: tog'ishli ehtiyojlar, qiziqishlar, mijoz, qobiliyatlar, maqsadlar, mo'ljallar, ma'naviyat va shu kabilarga ega bo'ladi. Insonning mazkur betakror individual xususiyatlari asosan u yashayotgan muhitdagi ijtimoiy va madaniy shart-sharoitlar ta'sirida shakllanadiki, bu shaxsning shakllanishi va kamol topishida jamiyat juda muhim rol o'ynashini qayd etish imkonini beradi. Ayni vaqtda shaxs umumiy e'tirof etilgan me'yorlarga muvofiq yoki ularga zid shakllanishi va kamol topishi mumkin. Bu ma'noda ijodiy shaxslar to'g'risida ham, salbiy shaxslar to'g'risida ham so'z yuritish mumkin.

Hozirgi vaqtda aksariyat olimlar va faylasuflar inson evolyutsiyasidagi ijobiy jarayonlarni va ijtimoiy o'zgarishlar imkoniyatlarini ijtimoiy munosabatlarning insonparvarlashuvi, odamlar ongidan unuminsoniy me'yorlar mustahkam o'rin olishi bilan bog'lamoqdalar. Bunda inson o'zining butun umri mobaynida, bir tomondan, o'z oldiga qo'ygan maqsadlariga erishishga harakat qilish, boshqa tomondan esa — o'zini qurshagan ijtimoiy va tabiiy muhit ta'sirini his etib, yaxlit bir butun hodisa sifatida, uzluksiz tadririy rivojlanishini e'tiborga olish lozim. Boshqacha aytganda, o'zining kamol topish jarayonida u doim kan sub'ekt, ham ob'ekt hisoblanadiki, bu shaxsning o'z imkoniyatlarini ro'yobga chiqarishi va hayot mazmunini izlashi bilan bog'liq bo'lgan yana bir muhim falsafiy muammo yuzaga kelishini belgilaydi.

Insonni tushunishda dualizm va monizm. Qadim zamonlarda vujudga kelgan insonga nisbatan dualistik yondashuv shundan iboratki, odamzot, bir tomondan, moddiy organizmdan, boshqa tomondan esa — mustaqil mohiyat amaladigan va bu organizmni boshqaradigan noravodiy

jondan tashkil topgan mavjudot sifatida qaratiladi. Bu yondashuv, masalan, boqiy g'oyalari dunyosida yashaydigan o'lmas jon inson tug'ilayotgan paytda uning tanasiga xuddi zindonga tushgandek kirib o'tmashadi, uning o'limidan keyin esa vujudni tark etib, yana g'oyalari dunyosiga qayta, deb hisoblagan Platon falsafasida ayniqsa bo'rib namoyon bo'ladi. Jonlarning o'lmasligi g'oyasi Sharq falsafiy an'anasiga ham xosdir.

Hozirgi olimlarning aksariyati qo'llab-quvvatlaydigan inson ta'limining monistik kontseptsiyasi inson ruhiyati, uning tuyg'ulari, fikrlari, emotsiyalari va kayfiyati inson organizmining tarkibiy qismi sanalgan bosh miya nerv hujayralari hayot faoliyatining mahsulidan o'zga narsa emas, degan tushunchadan kelib chiqadi. Bu yondashuv tarafdorlarining fikriga ko'ra, ruhiy hodisalar qandaydir nomoddiy asosga ega, deb hisoblash uchun yetarli dalillar mavjud emas, shu sababli ruhiyat tabiatini tushuntirishda inson organizmida yuz beradigan moddiy jarayonlar chegarasidan chetga chiqishning hojati yo'q. Shunday qilib, tavsiflangan muammo inson o'z tabiatiga ko'ra faqat biologik mavjudotmi yoki faqat ijtimoiy mavjudotmi, degan masala bilan bog'lanmaydi. U, hech shubhasiz, ham biologik, ham ijtimoiy mavjudotdir.

Ammo bu ikki asosning o'zaro nishati qanday, ularning biri ikkinchisidan ustunroqmi va inson mohiyatini nima belgilaydi – bu endi qizg'in bahs-munozaralar predmetidir. Muzkur masalalar hanuzgacha o'zining uzil-kesil yechimini topgan yo'q, hozirda mavjud turli biologik, psixologik va falsafiy maktablar bu savollarga har xil javoblar beradi.

Yuqorida zikr etilgan muammoning yechimiga nisbatan mavjud yondashuvlar orasida insonning bioijtimoiy tabiatini tushunishga nisbatan qat'iyat-qarshi nuqtai nazarlar ifodasi sanalgan biologizatsionlik va sotsiologizatsionlik kontseptsiyalari alohida o'rin egallaydi. Bunda ularning har biri boshqasini butunlay rad etmaydi, ammo insonning muayyan bir (biologik yoki ijtimoiy) tabiatini ustunroq qo'yadi yoki hatto mutlaqlashtiradi.

Gerontologiya – qariyalik falsafasi. „Inson“ – yoshlar, o'rta yoshlilar, qariyalardan iborat guruhlariga bo'lingan ijtimoiy voqelikdir.

Qariyalar ijtimoiy demografik guruh hisoblanib, ular o'z xususiyatiga egadirlar. O'zbekistonda erkaklarni 60 yoshdan, ayollarni esa 55 yoshdan pensiya sifatiga kiritish mumkin. Mana shu yoshdan boshlab shaxs bilan jamiyat o'rtasidagi aloqa o'zgarib boshlaydi. Ma'lumki, qarilik ayrim holatlarda mehnatga layoqatsizlikni, yordamga muhtojlik, va turli kasalliklarni keltirib chiqaradi. Shunday holatda har bir millatga xos urf-odat, qadriyatlar, diniy e'tiqod, insoniy tamoyillarga asoslangan hayot tarzi qariyalarga bo'lgan munosabatni belgilab beradi. O'zbekona, shuningdek,

sharqona axloqiy qadriyatlar, mehr-muruvvat, diniy ko'rsatmalar insonparvarlik tamoyillariga asoslanib, ularning jamiyatdagi mavqemi kamaytmaydi. Aksincha, asrlar davomida qariyalar hayotiy tajribasi, bilimidan ko'mil insonni tarbiyalash jarayonida vorisaylik asosida umumli foydalanib kelimoqda.

Demak, gerontologiya qanday fan? U nimalarni o'rgatadi?

«Gerontologiya» keksalik haqidagi fan bo'lib, u falsafa va tibbiyot uyg'unligida yuzaga kelgan qadimiy fanlardan biri.

Mohiyatiga ko'ra, ijtimoiy gerontologiya – insoniyat madaniyati tengdoshi. Qarilik haqidagi fan barcha davrlarda olimlar yaratgan yangi ilmlarni o'zida mujassamlantirdi. Bular tibbiyot, fiziologiya, falsafa va biologiya, psixologiya va sotsiologiya, demografiya va etnografiya, tarix va huquqshunoslik bo'lib, XX asrda gerontologiya biokimyosi, biofizika, psixosanalitika, psixofiziologiya kabi yangi fan yutuqlari bilan boyidi.

Gerontologiya XVIII asrda fan sifatida haqiqiy huquqqa ega bo'ldi. Frensis Bekon (1561-1626-y.) fanlar tasnifiga bag'islangan maxsus ishi „Fanlarning buyuk tiklanishi“da fan haqida shunday yozdi: «U faqat endi yaratiladi, uning ishi umri uzaytirishni o'rgatish bo'ladi». Asarda F. Bekon umri uzaytirishga yordam beradigan ijtimoiy-gigienik xarakterga ega maslahat va tavsiyalarni aytib o'tadi. Faylasuf umri uzaytirish bo'yicha ishlarni uch yo'nalishda olib borish kerakligini ta'kidlaydi. Bular: harvaqt qarish jarayonini sekinlashtirish, yashashni qo'llab-quvvatlash va qariy boshlagan narsalarni yangilash.

XX asrda gerontologiya o'z nazariy va amaliy natijalariga boshqa fanlar uslub hamda natijalarini birlashtirgan bo'lsa shu bilan birga, fan hali sohalariga ham bo'lmadi. 30-yillardan boshlab mustaqil izlanish tufayli gerontologiyadan inson gerontologiyasi, hayvonot gerontologiyasi, o'simliklar gerontologiyasi, shuningdek, molekulyar, biologik, ekologik, taraqqiyot gerontologiyasi ajralib chiqdi. Ma'lum muddatdan so'ng qarilikni tekshirishning nazariy va amaliy tabaqalashtirish ro'y berdi, fan nazariy hamda amaliy sohalariga bo'lindi.

50-yillardan boshlab rivojlangan mamlakatlarda qariyalar soni, shu bilan birga ularni ta'minlash bilan bog'liq muammolar ham keskin o'sa bordi. Bu qariyalar turmushiga, ularning ehtiyojlari va ijtimoiy himoyalanganligiga e'tibor qaratishni talab etdi. Ko'plab tadqiqotchilar aholi sog'lig'ining 8-10 foizi sog'liqni saqlash tizimiga, 60-65 foizi yashash tarzi bilan ovqatlanish, tashqi muhit shart-sharoitlari bilan bog'liqligini ta'kidladi. Foizlar orasidagi nisbatga e'tiborlanishimiz mumkin. Ammo eng muhim omillar – hayot tarzi va atrof muhit – ijtimoiy omillarning barchasi ta'sir etishi shubhasizdir.

Qarashlarning jamiyatdagi ahamiyat masalalarini amaliy, so'ngi nazariy yechish gerontologiyaning yangi sohasi - ijtimoiy gerontologiyani yuzaga keltirdi. Xullas, bu ilmiy yo'nalishni rivojlantirish jarayonida qishlarning sotsiologik, sotsial-psixologik, iqtisodiy, etik-musammolar ishlanmalari yuqori o'runga chiqdi. Ijtimoiy gerontologiya insonni ijtimoiy-biologik mavjudot sifatida o'rganib, o'z musammolarini hal etishda ijtimoiy va tibbiy-biologik yo'nalishlarni birlashtiradi. Ijtimoiy gerontologiya hozir, mustaqil fan huquqi va o'quv fani darajasini qo'lga kiritdi. Uning shiori: «Sog'lom kekslik» va «Saodatli uzoq umr ko'rish»dan iborat.

Falsafiy antropologiyaning vujudga kelishi va rivojlanishi. Yunoncha sophia – donishmandlik, anthropos – inson va logos – ta'limot so'zlaridan kelib chiqqan «falsafiy antropologiya» atamasi etimologik jihatdan inson haqidagi falsafiy ta'limotni anglatadi. Falsafiy antropologiya insonning alohida borlik manbai sifatida kelib chiqishi, ta'rifiy rivojlanishi va mavjudligining o'ziga xos xususiyatlariga doir falsafiy qarashlarni aks ettiradi.

Shu ma'noda falsafiy antropologiyaning ilk idizlarga XVIII asr frantsuz metafiziklarining asarlarida duch kelish mumkin. Ammo Kant, shuningdek, insonning mohiyati muammosini falsafaning «birinchi, universal va o'liy» predmeti darajasiga ko'taruvchi antropologik tamoyillarni falsafaga kiritgan va asoslab borgan Foyerbax sa'y-harakatlari bilan falsafiy antropologiya mustaqil falsafiy fan sifatida shakllana boshladi.

Falsafiy antropologiya XX asrning 20-yillarida asosan M. Sheler, A. Gelen, X. Plezner asarlari ta'sirida qish-kesh vujudga keldi. Xususan, M. Shelerning «Insonning kosmosdagi o'rn» asarida inson haqida fundamental fan yaratish lozimligi qayd etiladi va uni falsafiy bilish dasturi taktik qilinadi.

M. Sheler falsafiy antropologiya insonning yashit kontseptsiyasini yaratib, uni muayyan ilmiy, falsafiy va diniy jihatdan anglab yetishda birlashtiruvchi rol o'ynashi lozim, deb hisoblaydi. U «Falsafiy antropologiyaning vazifasi insonning barcha o'ziga xos monopoliyalarini, ishlar va amallari: til, vujud, asboblari, qarorlar, davlat, rahbarlik, naf, din, fan... inson borlig'ining asosiy strukturasi qanday kelib chiqishini aniq ko'rsatib berishdan iboratdir»¹, deb qayd etadi.

Jamriyat inqirozi, ijtimoiy qaralama-qarshiliklar va boshqa ziddiyatlarni M. Sheler inson, uning shaxsiyat inqirozining atomatlari deb hisoblaydi. U inson shu paytgacha (XX asrgacha) hali hech qachon bu darajada «muammoli» bo'lmaganligini ta'kidlaydi. Buning asosiy sababini Sheler

insonni o'rganish antropologik tafakkurning bir-biri bilan uncha bog'liq bo'lmagan turli yo'nalishlari – teologik, falsafiy, tabiiy-ilmiy antropologiya doirasida amalga oshirilishida ko'radi. Masalan, teologik antropologiya insonni faqat inderjcha-xristiancha an'analari nuqtai nazaridan o'rganadi. Falsafiy antropologiya asosiy e'tiborni insonning o'zligini o'rganishga qaratadi, tabiiy-ilmiy antropologiya tabiatshunoslikning barcha tarmoqlari va genetik psixologiya esa faqat Yul rivojlanishining eng so'nggi mahauli sifatidagi, hayvonot dunyosidagi o'zidan oldingi shakllardan energiya va qobiliyalar birikmasining murakkablik darajasi bilangina farq qitiruvchi mavjudot sifatidagi inson haqida tasavvur hosil qilish imkonini beradi.

M. Sheler fikriga ko'ra, falsafiy antropologiyaning vazifasi inson borlig'i strukturasi insonning barcha ishlari va amallari, shu jumladan til, fan, naf, san'at, din, jamriyat, davlat, tarix, g'oyalar, vijdon va insonni tavsiflovchi boshqa omillar qanday kelib chiqishini ko'rsatib berishdan iborat. Shu nuqtai nazardan inson falsafasi barcha fano fani maqomini tash etadi.

M. Sheler fikricha falsafiy antropologiyaning predmeti – bu inson mohiyati va uning strukturasi haqidagi fano M. Sheler G'arbiy Yevropa jamiyatini teologiy, falsafiy va diniy qadriyatlari odamlar uchun ikkinchi darajali ahamiyat kasb etayotgani uchun tanqid qiladi va ularga bu qadriyatlarini birinchi o'ringa qo'yishni tavsiya etadi. Jamiyatni chulg'ab olgan inqirozdan chiqish yo'lini M. Sheler aynan shunda ko'radi.

Shunday qilib, inson ongli mavjudot sifatida M. Sheler falsafasida markaziy o'rn egallaydi, inson borlig'ining asosiy tamoyillari sifatida qudrati, himo kelajakni oldindan ko'olmaydigan yashashga intilish, hamma narsani anglab yeti oladigan, ammo hayotni belgilashga o'zi bulgan ong amal qiladi. Sheler ta'limoti hayot falsafasi va ekszistentsializmning rivojlanishiga ancha kuchli ta'sir ko'rsardi. Uning negizida keyinchalik alohida falsafiy-antropologik ta'limotlar – biologik, psixologik, madaniy, diniy va boshqa nazariyalar vujudga keldi.

Falsafiy antropologiya fauning mohiyati inson haqidagi bilimlarni birlashtirish lozimligi xususida Shelerdan oldinroq ham so'z yuritilgan edi. XIX asr o'rtalariga kelib inson o'la murakkab strukturasi ekanligi, uni faqat falsafa yoki boshqa biron-bir muayyan fan metodlari bilan o'la anglab yetish mumkin emasligi, ya'ni inson jameljam holda aniq bilim predmeti bo'la o'lmashligi aniq-ravshan bo'lib qoldi. Shuningdek, ayrim tabiiy fanlar, har bir o'z sohasida, vaqt o'tishi bilan umriyiroq xulosalarga kelishni talab etuvchi salmoqli material to'pladi. Bunday umumlashtirishga ehtiyoj Darvinning evolyutsion nazariyasi paydo bo'lishi bilan aytqan bo'rtib

¹ Sheler M. *Philosophie der Sprache*. – Minzma, 1974. – S. 87.

ko'rma boshladi. Bu nazariya insonga old tabiiy-ilmiy ta'liqotlarga kuchli turtki berdi, shuningdek materialistik falsafiy kontseptsiyalar rivojlanishi uchun qo'shimcha asos bo'lib xizmat qildi.

Mazkur yondashuv tarafdorlari inson ko'p o'ldiruvchi va mutasid o'zgaruvchi mavjudot ekanligidan kelib chiqadi. Garchi uning muhim xususiyatlari ming yillar mobaynida o'zgarishsiz qolayotgan bo'lsa-da, ular insonning mohiyatini to'la namoyon etmaydi. Bu yondashuv tarafdorlari inson o'z o'ldiga yangi va yangi jihatlarga qo'yayotgan, tashqi dunyoni, o'zining undagi o'zini urqqlashga harakat qilayotgan, atrof muhitni o'rganish orqali uni o'z istiyoriga ko'ra o'zgaritadigan faol asos sifatida amol qiladigan mikrokozmos hisoblashga ham o'tiborni qaratmoqdalar. Boshqacha aytganda, inson buniyodkor va ayro vaqtda madaniyat mahsuli, o'zini qolgan jami dunyodan farqlash istakini beruvchi ma'naviyat mahsulidir.

Falsafiy antropologiya tarafdorlari insonning mazkur ta'limidan kelib chiqib, bu fan izetuv ilmiy qarashlarni ilgari surishga davog'ar bo'la olinmasligini va ayrim fanlar: psixologiya, sotsiologiya, biologiya va boshqa ijtimoiy fanlarning turli yonlashuvlari va xulosalarini sintezlovchi inson haqidagi bilimlar tizimini yaratishga qaratilishi lozimligini qayd etmoqdalar. Ularning fikricha, bu fan o'z predmeti sifatida inson haqiqatini belgilaydi, uning mohiyatini va o'ziga xos xususiyatlarini tahlil etib, shu tariqa insonning o'zini ham, uni qurshagan dunyoni ham falsafa nuqtai nazaridan anglab yetishga harakat qiladi. «Antropologiya yoki aniqrog' aytganda – antropologik ong nafaqat ontologiya va kosmologiyaga, balki gnoseologiya va bilish falsafasiga, har qanday falsafa va har qanday bilishga zamin yaratadi»²².

XX asning 60-70-yillarida falsafiy antropologiya shunday bir g'oyaviy barakatga eylaniki, uning doirasida olimlar insonning hozirgi holatini nazariy jihatdan anglab yetish va ta'lim qilish, uning talashiga nisbatan yangicha yondashuvni ilgari surishga harakat qildilar. Bu davrda yuz bergan fan-texnika taraqqiyoti va insonning o'z ilmiy va amaliy faoliyati natijalari uchun javobgarlik tuyg'usining kuchayishi falsafiy antropologiyaning rivojlanishiga qo'shimcha turtki berdi. Shunday qilib, u endi inson haqidagi bilimlarning yanayam yanayam majmui – umumi antropologiyaning tarkibiy qismiga aylanadi. Bu fan turli-tarzi ta'limotlar, kontseptsiyalar va yo'nalishlarni o'z ichiga oladiki, ularning orasida falsafiy yo'nalishdan tashqari biologik, teologik (diniy), sotsiologik,

psixologik, madaniy (etnografik), strukturalistik, pedagogik va boshqa yo'nalishlarni qayd etish mumkin.

Ullarning har biri, falsafiy yo'nalishdan farqli o'larab, insonning muayyan bir tomonini yoritadi. Masalan, biologik antropologiya anatomiya, fiziologiya, irq haqidagi ta'limot va shu kabilarga tayanib, insonning qolgan barcha tirik mavjudotlardan farqini uning jismoniy tuzilishi nuqtai nazaridan aniqlaydi. Teologik antropologiya inson haqidagi tog'usli tasavvurlarni uni Xudo yaratgan nuqtai nazaridan shakllantiradi. Falsafiy antropologiya esa butunlay boshqa vazifani hal qiladi – u vaziyatni yaxlit yondashadi va fanlarning xususiyatiga ega bo'lgan xulosalar chiqaradi.

Falsafiy bilimning tarkibiy qismi sifatida falsafiy antropologiya ijtimoiy falsafa, axloq, sotsiologiya va psixologiya bilan uzviy bog'liq bo'lib, ular bilan birgalikda inson haqidagi fanlar majmuini tashkil etadi.

Falsafiy antropologiyaning predmeti va vazifalari. Falsafiy antropologiya inson haqidagi bosh ma'lumot va o'ziga inson va faqat inson tashkil etadi. Shu ma'noda falsafiy antropologiyani antropotsentristik falsafiy ta'limot deb nomlash mumkin, chunki unda inson atrofida borliqning boshqa barcha muammolari aylanuvchi o'ziga xos amaliy o'q hisoblanadi.

Falsafiy antropologiyaning antropotsentrizmi falsafaning tadqiqot markazida inson turishi bilangina emas, balki uning barcha maktablari uchun inson dunyoning markazi hisoblanishi bilan ham belgilanadi. Mazkur yondashuv zaminida antik falsafaning Protagor ta'riflash bergan «inson hamma narsalar mazmuni», degan tamoyili yotadi. Falsafiy antropologiyaning antropotsentrizmi Yevropa madaniyati asoslaridan biri sanalgan xristianlik mafkasidan ham kelib chiqadi. Aynan xristianlik dunyoviy hayot markaziga insonni qo'yadi, uni Xudo o'ziga o'xshatib yaratgan, degan g'oyani ilgari suradi.

Shu nuqtai nazardan xristiancha madaniyat vakilining mentaliteti asosida shakllangan falsafiy antropologiyani sharq falsafiy maktablari bilan taqqoslash o'rinli bo'ladi. Shu narsa diqqatga sazovoriki, sharq falsafasida inson hech qachon dunyoning markazi hisoblanmaydi, zati u tabiatning tarkibiy qismi, uning uzviy elementi, Koinotning ko'p sonli darajasidan biri sifatida qaraladi. Sharq falsafasida antropotsentrizm yo'q, umuman olganda falsafiy antropologiya ham mavjud emas. Bu falsafida inson dunyoning tabiiy bir bo'laki, tabiatning ajalmas elementi hisoblanadi. Tabiatning o'zi esa mukammal bo'lib, inson unga qarshi turtuvchi, balki uning iziga bo'ysunishi lozim.

²² *Engel's A. On the Origin of Man*. – Moscow, 1985. – S. 203.

Shunday qilib, ko'pgina faylasuflar tomonidan qo'yilgan «Inson nima?», degan savol Yevropa falsafiy antropologiyasi uchun uning falsafiy muammolari majmuini belgilovchi bosh masala hisoblanadi (va u falsafiy tufakkurning boshqa yo'nalishlaridan ayni shu jihatdan farq qiladi). Falsafiy antropologiya insonning borlig'i nuqtai nazaridan inson haqidagi ta'limotdir. Inson va uning borlig'i to'g'risidagi mulohazalar muammolarning keng doirasini qamrab oladi. Bularning barchasi antropologiya, ya'ni insonning mohiyati muammolarini izchil o'rganuvchi tadqiqotlarning alohida yo'nalishi, to'rtinchi ma'nodagi falsafiy antropologiya to'g'risida so'z yuritish imkonini beradi. Keng ma'noda esa falsafiy antropologiya shu jumladan inson, uning tabiat va jamiyatdagi borlig'i haqidagi ta'limotni ham o'z ichiga oluvchi falsafiy qarashlar tizimi sifatida maydonga chiqadi.

Hayotning ma'nosi va insonning vazifasi. Inson hayoti – tug'ilish va o'lishni cheksiz zanjirning muayyan halgasi sifatida talqin etish qadimgi hind animistik tasavvurlaridan boshlangan. Bunday tasavvurlar aslida tabiatda sodir bo'ladigan muayyan davriy hodisalar hamda ularning o'ziga xos sur'i bilan hamohang. Inson hayotining tezqarligini yodda tutishi, uning shomini kuzatishi, odamlar hayotining behoholigi haqida o'ylashi, o'lim haq ekanligini unutmasligi lozimligi haqidagi fikrlarga bu falsafa fani shakllanish jarayonining ilk bosqichidayoq, G'arb falsafiy an'anasida ham. Sharq falsafasida ham duch kelishimiz mumkin. Shundan beri o'tgan vaqt mobaynida bu borada deyarli hech qanday o'zgarish yuz bergani yo'q, zero, avvalgidек, odamlarning hayot yo'li tug'ilish va o'lish sanalari bilan chegaralanadi. Shuningdek, birinchi sana doim muayyan, aniq bo'lsa, ikkinchi sana inson umrining oxiri soniyalarigacha maymun bo'lib qoladi.

Ayni shu sababli hayotning mazmuni muammosi har bir inson qarshisida e'tami-ko'chmi ko'ndalang bo'ladi va u o'ziga aniq va uzil-kesil javob topish mumkin bo'lmagan savollarni beradi. «Bu dunyoda nima uchun yashayapman?», deb so'raydi o'zidan inson va agar bu savolga o'zi javob bermasa, o'z hayotiga muayyan mazmun bexsh etmase, bu ishni uning o'rniga hech kim va hech qachon bajarmasligini vaqt o'tishi bilan anglay boshlaydi. Abadiyat qarshisida, o'lim qarshisida har kim oxir-oqibatda o'zi bilan o'zi tarho qoladi. Albatta, jamiyatda inson o'zini bu darajada yolg'iz his etmaydi, havoq, ekzistentsialistlar fikriga ko'ra, bu hol to'liq inson boshqalarning ham o'z hayoti borligi va ular ham o'z hayotining mazmuni va o'zining vazifasi haqidagi u'la shaxsiy muammolari mustaqil yechish zaruriyati qarshisida turganini anglab yetgunga qadar davom etadi.

Dundan ekzistentsializm falsafasida yolg'izlik muammosi kelib chiqadi. Aslida, mazkur muammo falsafiy antropologiyada ham inson borlig'i tahlilidagi bosh muammolardan biri hisoblanadi.

Falsafiy nuqtai nazardan, hayot – jarayondir, bunda borliqning potentsial sifatlari uning qadriyatlariga aylanadi. «Hayot borliqning aktualashish jarayonidir, bu jarayonning turli shakllarida borliqning imkoniyatlari ochiladi. Hayot borliqda o'ziga xos muammo bo'lib, borliq ifodalashining asosiy usullariga aylanadi»¹³. Bunda hayotning barcha sohaslari yashash, kurashish, lazzatlanish, jismoniy va ma'naviy ehtiyojlarni qanoatlantirish qamrab olinadi. Organizmlarning faolligi ularning harakatlanishi yoki xalqiga oid qobiliyatida namoyon bo'ladi, jonivorlarning faolligi o'simliklar faolligidan sezilarli darajada farq qiladi, chunki ular ovqat topib yeyishlari uchun atrof muhitda harakatlanishlari lozim. Turning yashab qolishi ota-onalari avlodidagi eng muhim belgilarning kelgusi avlodda ko'payishi orqali saqlab qolinadi.

Dimiy nuqtai nazardan hayotning ma'nosi Xudoni topish, Uning yuliga yetishishda namoyon bo'ladi. Sufizimda hayotning ma'nosi Xudoga ishqdir.

Hayot ma'nosi hayot maqsadidan farq qiladi, uning qamrovi keng bo'lib, minglab maqsadlarni o'z ichiga oladi. Inson hayotida biror maqsadning amalga oshmay qolishi, uning hayotini «ma'nosiz» qilmaydi.

Bu'zilar uchun hayoti ma'nosi eng yuksak qadriyatlar tizimidir. Ular o'z hayotlariga maqsadlariga erishish bilan ma'no bag'ishlaydilar va o'zining «ikkinchi umri», ya'ni «bertayotlik»ka erishadilar. Har bir jamiyatning taraqqiy topishi yoki tanazzulga shunday fidoyilar ko'pligi yoki kamligi natijasida ro'y beradi. Ular «olim deb, yurim deb, yunib yashaydigan»¹⁴ bunday insonlar yuksak axloq, demokratik, erkin jamiyatning ustunlaridir.

Hayotni tark etish bosqichlari. «O'limni eslab tutish insonning illatlardan qutulishga, yuksak ma'naviy-axloqiy tamoyillar asosida yashashga undaydi. Ya'ni, bu fanni dunyoda odamlarning bir-biriga zulm qilishi, mol-dunyo yig'ishga ruja qo'yishi, fisq-fujur bilan shug'ullanishi kabi salbiy illatlar o'limni eslab tutishi inson hayotidan chekinishi, o'limni eslab tutish ezigulikni harqaror va yovuzlikni inkor etishning eng maqbul yo'llaridan biridir»¹⁵. Biologik mavjudot sifatida har bir inson o'limga mahkumdur. Buni qadimgi mutafakkirlar ham yaxshi tushungan. Xususan, o'z muxoliflaridan birining. «O'lim, tiran seni o'limga hukm etdi», degan

¹³ Daryush H.A. Barcha muayyan, e'tami-ko'chmi ko'ndalang bo'ladi va u o'ziga aniq va uzil-kesil javob topish mumkin bo'lmagan savollarni beradi. «Bu dunyoda nima uchun yashayapman?», deb so'raydi o'zidan inson va agar bu savolga o'zi javob bermasa, o'z hayotiga muayyan mazmun bexsh etmase, bu ishni uning o'rniga hech kim va hech qachon bajarmasligini vaqt o'tishi bilan anglay boshlaydi. Abadiyat qarshisida, o'lim qarshisida har kim oxir-oqibatda o'zi bilan o'zi tarho qoladi. Albatta, jamiyatda inson o'zini bu darajada yolg'iz his etmaydi, havoq, ekzistentsialistlar fikriga ko'ra, bu hol to'liq inson boshqalarning ham o'z hayoti borligi va ular ham o'z hayotining mazmuni va o'zining vazifasi haqidagi u'la shaxsiy muammolari mustaqil yechish zaruriyati qarshisida turganini anglab yetgunga qadar davom etadi.

¹⁴ Xudobegmatov P.X. U'la falsafiy muammosi. «U'la falsafiy muammosi». Toshkent, 2010. – 364 – b. 115.

gapiga Suqrot: «Ular esa o'limga tabiat hula otgan», deb javob bergan. Ammo odamzot ijtimoiy mavjudot sifatida ham o'limga mahkumdur. Hozirgi zamon fanida o'lish jarayonining to'rt bosqichi farqlanadi. Bu bosqichlarga organizmda yuz beradigan va uning qarishini tavsiflaydigan orqaga qaytarib bo'lmaydigan biologik o'zgarishlar sabab bo'ladi.

Xususan, 25 yoshdan boshlab va ayniqsa 45 yoshdan keyin insonlar har kuni u tug'ilgan paytga qadar «jamiangani» va boshqa hech qachon yangilanmaydigan o'n minglab nerv hujayralari (neyronlar) balok bo'ladi. Ammo bosh miya qobig'ida bunday hujayralar soni 40 milliardga yetadi va shu sababli «qariyotgan normal miya uchun bu jiddiy oqibatlar» sabab bo'lmaydi, chunki unda yana o'n milliardlab neyronlar normal faoliyat ko'rsatishda davom etadi²⁷.

Amalda insonning hayotni tark etishi u odamlardan o'zini olib qochib, jamiyattan uzoqlashishi bilan tavsiflanadigan ijtimoiy o'lim yuz berganida boshlanadi. Surunkali giyuhvand moddalarini iste'mol qilish, kasbandalik, ichkilikbozlik, o'z hayotidan doimiy norozilik, yo'l qo'yilgan xato va jinsoatlar oqibatida jamiyattan ajratish holatlari ijtimoiy o'limni bildiradi. Shunga qaramay o'lim yuz beradi, bunda inson hayot tugagani va o'limning muqarrar ekanligini va o'z hayoti davomida hech narsaga erisha olmaganini anglaydi. Miya o'lishi bilan bosh miya faoliyati butunlay to'xtaydi, organizmning turli funksiyalarini boshqarish barham topadi. Bu jarayon fiziologik o'lim bilan yakunlanadi. Bunda insonning umr turk organizm sifatida tavsiflovchi barcha funksiyalari uzil-kesil to'xtaydi.

Shuning ijtimoiy hayotda suitsid - odamlarning o'zini qasddan o'ldirishi va parasuitsid - o'zini o'ldirishga harakat qilish holatlari ham uchraydi. Utor qasqa, hayot nihoyatda murakkab, lekin har qanday vaziyatda inson yashab qolish uchun kuch va iradaga ega bo'lishi uning aql imkoniyatlaridan unumli foydalanishining oqibatidir. Bu dunyoda hech bir sabab o'z o'zini o'ldirish uchun asos bo'la olmaydi. Hayotning ma'nosini bilmaganlarga o'z joniga qasd qiladi.

Suitsid - o'z o'zini o'ldirish (lot. sui caedere - o'zini o'ldirish) ixtiyoriy ravishda qasddan o'zini o'ldirish. Urush yoki favqulodda vaziyatlarda o'zini qurbon qilish sifatidagi o'z o'zini o'ldirish bu qahramonlik namunası sifatida qaraladi. XIX asrda Yevropa hududida o'z joniga qasd qilish hollari ko'payganı kuzatildi. Jahon sog'liqni saqlash tashkilotining ma'lumotlariga ko'ra hozirgi kunda dunyoda har 40 daqiqada o'z ixtiyori bilan joniga qasd qilib kuniga 3 ming aholi yiliga esa 1 million aholi hayotni tark etmoqda. (bu umumiy o'lim holatining 1,5%

tashkil etadi). Statistik ma'lumotlarga ko'ra 15-20 yosh oralig'idagi yoshlar o'rtasida o'z joniga qasd qilish hollari ko'p uchraydi.

Lotin Amerikasi ba'zi arab va Osiyo mamlakatlarida suitsid hollari kamligi aniqlangan. O'rtacha darajadagi suitsid hollari Markaziy va Shimoliy Yevropa, Shimoliy Amerika Janubiy-Sharqiy Osiyo va Tinch okeanning G'arbiy qismida kuzatilgan. Yuqori darajadagi suitsid Latvia, Belorussiya, Rossiya, Shri-Lanka, Qozog'iston, Vengriya, Yaponiya, Ukraina, Latviya davlatlarida ekanligi haqida ma'lumotlar bor.

Suitsidning narvoyishkorona va haqiqiy shakllari farqlanadi (parasuitsid va pseudosuitsid). Pseudosuitsid affekti holatlarida amalga oshiriladi va bunda o'zini o'ldirish emas, balki yordamga muhtojlik o'ziga o'tiborni qaratish istagi astivorlik qiladi. Parasuitsiddan farqli o'laroq haqiqiy suitsid - bu o'zidan puxta rejalashtirilib koyin amalga oshiriladi va bunda yashash imkoniyati deyarli qolmaydi.

O'z o'zini o'ldirishga harakat o'zini o'ldirishga harakat deb nomlanadi, ko'p hollarda bu juda og'ir kasalliklarga olib keladi. Inson o'z joniga qadsizlanganida, xo'rlangan holatida, og'ir kasallikdan tuzalish imkoniyati qolmaganini bilganida qasd qilishi mumkin.

Aslida o'z joniga qasd qilish bu ojizlik alomati²⁸.

Parasuitsid (yunon. para - yonida, + lot. sui - o'zini + caedere - o'ldirish) - haqiqiy suitsiddan farqli o'laroq ijtimoiy shov-shuv uchun amalga oshiriladi, bu o'zini o'ldirish emas o'zininghorligini eslatish, shaxslararo munosabatlarni o'zgartirish, o'z o'zini jazolash bilan bog'liq harakat hisoblanadi.

Evtanaziya - tibbiyot xodimlari tomonidan o'ta og'ir atvoldagi bemorning o'limni tezlashtiruvchi maqsadli muolaja, bu odatda bemor davolining yaxshilanmasligi dalili isbotlanganda va uning o'z ixtiyori yoki qarindoshlarining roziligi bilan amalga oshiriladi. 2500 yil davomida tibbiyotda evtanaziya taqiqlangan, jamiyat tomonidan u jinoyat sifatida baholangan. Biroq hozirgi kunda ba'zi hollarda bu vositadan foydalanilmoqda (avtoshulokadan keyin koma holatiga tushgan va qayta tiklanishga najot bo'lmagan hollarda, siraton kasalligining 4 darajasida).

²⁷ L'udlyga ZK. "Bu zamon insonzotini". T. 2. - Moskva, 1996. - C.11.

1- ma'ruza. INSON MAVJUDLIGNING KOSMIK DARAJASI

1. Ma'ruzani olib borish texnologiyasi

<i>Talabalar soni:</i>	<i>Yiqit: 4 soat</i>
<i>Adashg'ul shakli</i>	<i>Kirish mavzu bo'yicha ma'ruza</i>
<i>Ma'ruza rejasi</i>	1-ma'ruza rejasi: 1. Insonning korpuskulyar-to'liqlili tabiati. Kosmosda inson o'roli. 2. «Gomo kosmikusa» konsepsiyasi. 3. Insonning kreativistik modeli. Inson - Kosmos gologrammasi. 2-ma'ruza rejasi: 1. Inson va kosmosning yagonaligi g'oyasi 2. Insonning kosmosdagi borlig'ining to'rt asosiy bosqichi 3. Feyyur de Shardon esaatologiyasi
<i>Mashg'ulotning mazmuni:</i>	<i>Dars o'qish shakllari haqida umumiy tushunchalar, inson haqida o'qitishlik va ijodiy yondoshlar, talabalar tomonidan ilmiy va falsafiy duyoqotashning shakllanishida inson falsafaning ahamiyati haqida tushuncha hosil qilish.</i>
<i>Pedagogik vazifalar:</i>	<i>O'qov faoliyati natijalari:</i>
Insonning korpuskulyar-to'liqlili tabiati. Kosmosda inson o'roli tushunchalari talqini.	Inson falsafaning asosiy muammosining talqini.
«Gomo kosmikusa» konsepsiyasi masalasi	Insonning korpuskulyar-to'liqlili tabiati muammosi.
Insonning kreativistik modeli. Inson - Kosmos gologrammasi masalasi.	Inson haqidagi mikro tushunchalar talqini
<i>O'qitish usullari va usullari:</i>	ma'ruza, «aqliy hujum», T-shoxlar, munozara, muammoni vaziyatda usuli
<i>O'qitish vositalari:</i>	ma'ruza usuli, tarqatma materiallar, slaydlar.
<i>O'qitish shakllari:</i>	jamoa, to'g'ri va qotublarda ishtirak
<i>O'qitish shart-sharoiti:</i>	texnik vositalar bilan ta'minlangan auditoriya.
<i>Monitoring va baholash:</i>	og'zaki nazorat, savol-javob, o'z-o'zini nazorat qilish, reyting usuli asosida baholash.

2. Ma'ruzaning texnologik kartasi

<i>ish faoliyatlarini vaqti</i>	<i>Faoliyatning mazmuni</i>	
	<i>O'qituvchi</i>	<i>Talaba</i>
I bosqich. Kursga va mavzuga kirish. (20 minut)	1.1. O'qov kursi namini aytib, kurs doirasida dastlabki umumiy tasavvorni beradi hamda uslubiy va tashkiliy tomonlari bilan tanishtiradi.	Tinglaydilar
	1.2. Kurs bo'yicha o'qitiladigan barcha mavzular bilan tanishtiradi, ularning uzviyligi haqida qisqacha ma'lumot beradi.	Tinglaydilar
	1.3. Kurs yakunida qo'yiladigan reyting baholash mezonlari bilan tanishtiradi.	O'UM ga qaraydilar.
	1.4. Kursni o'zlashtirishda foydalanish uchun zarur bo'lgan adabiyotlar ro'yxati bilan tanishtiradi.	O'UM ga qaraydilar.
	1.5. Birinchi o'qov mashg'uloti mavzusi bilan tanishtiradi va uning maqsadi, o'qov faoliyati natijalarini bayon qiladi.	Mavzu nomini yozib oladilar.
II bosqich. Asosiy (50 minut)	1.6. Birinchi mavzu yuzasidan aqliy hujum qoidasi asosida dars o'tkazilishi taklif etildi. Darskaga «Antropologiya» deb yozadi. Talabalar tomonidan aytilgan fikrlarni yozib beradi va umumlashtiradi.	Tushunchalarni o'z-o'zini o'qitib bildiradi.
	2.1. Mavzu rejasi va tayanch tushunchalar bilan tanishtiradi.	Tinglaydilar.
	2.2. Ma'ruzani reja bo'yicha tushuntiradi. Har bir rejani nihoyasida umumlashtiradi. Insonning kompyuter slaydlarini namoyish qilish bilan olib boriladi.	Tinglaydilar. Slaydga e'tibor qaratadilar, uni o'zlariga yozib oladilar va savollar beradilar.
	2.3. Har bir rejani mustahkamlash uchun quyidagicha savollar beradi:	Savollarga javob beradilar, o'z-o'zini baholash.
	1. Boshlang'ich va ekspertizalarni baholash va tashkiliy metodlari. 2. Inson borlig'i. 3. Insonning asosiy ehtiyojlari. 2.4. Tayanch shartlarga qaytiladi. Talabalar ishtirokida ular yuzi bir bir ishtirok etadi.	Har bir tayanch shartlarga va ilmiy

		ralarni muhokama qiladilar. Konspekt qiladilar.
III bosqich Yakuniy bosqich. (10 minut)	3.1. T-xenna texnikasidan foydalanilgan holda jift-juft bo'lib ishlash uchun tinglovchilarga. "Inson ongli mavjud" degan savol yozilgan tarqatma materiallar tarqatildi. Ushbu texnika orqali mavzu bo'yicha yukimlovchi xulosa qiladi.	Musavvl T-xennani to'ldiradilar. Ekin fikrini bayon etadilar.
	3.2. Talabalarning faoliyatiga baho qo'yiladi va rag'batlantiriladi.	Eshitadi.
	3.3. Kelgusi mashg'ulotga tayyorgarlik ko'rish uchun topshiriqlar va foydalaniladigan adabiyotlar ro'yxati beriladi.	Eshitadi va O'UM ga qaraydilar.

Ma'lumki, inson muammosi falsafaning azaliy muammolaridan biri hisoblanadi. Yuz yilcha muqaddam inson hayoti qanday tashkil etilishi lozim, degan savol kun tartibiga qo'yiladi. Tarixiylik, madaniy antropologiya va evolyutsionizm tarqovillari asosida amalga oshirilgan tadqiqotlar natijasida qo'lga kiritilgan yutuqlar bilan inson muammosiga nisbatan an'anaviy yondashuvga qo'shib qo'shimcha zarba beriladi. Inson tabiati g'oyasidan insoniyat tarixida ko'plab adolatsizliklar va shafqatsizliklarni oqlash uchun foydalanilgan ham bunga o'z ta'sirini ko'rsatadi. Turli siyosiy, mafkuraviy va boshqa xalq vositalari bilan yangi insonni yaratish yo'lidagi ko'p sonli izlanishlar va vayronkor eksperimentlar inson buyumi yoki o'zidan sindagi maqsadlarga erishish vositasi emasligini amalda namoyish qildi. Tabiat nusi ko'rilmagun darajada ekspluatatsiya qilinayotgan hozirgi industrial jamiyatda inson tabiati haqidagi tasavvur, ayniqsa, murakkab tus oladi. Bunday jamiyatda (shakllanayotgan postindustrial sotsializm) inson o'zini muayyan kuchlar qo'lida o'yinchiq his qiladi. Bularning barchasi insonning o'z-o'ziga bo'lgan qiziqishi ortishiga, inson tabiatiga bo'lgan o'tiborning kuchayishiga olib keladi. Shuning samarasi o'laroq, bugungi kunda insonni o'rganuvchi fanlar jadal so'ralarda rivojlanmoqda. Xususan, odam anatomiyasi chiqur o'rganilishi, jarrohlar mabotati yuksak darajaga ko'tarilishi natijasida insonning ayrim a'zolarini sun'iy yo'l bilan yaratish va ko'chirib o'tkazish imkoniyati paydo bo'ldi. Inson ruhiyati, ayniqsa, ruhiy va fiziologik holatlarining o'zaro aloqasi haqida ko'p sonli ma'lumotlar olindi. Individuallarning ijtimoiy holatini o'rganish, shuningdek, ularning madaniy va tarixiy differentsiatsiyasini amqlash borasida ulkan yutuqlarga erishildi. Hayvonlar va inson xulq-atvoridagi o'xshash jihatlilar va farqlar o'rganildi.

Shunga qaramay hozirda mavjud bo'lgan ilmiy bilim inson haqida to'la-to'liq tasavvur hosil qilish imkonini bermaydi, zero, individlarning eksistensial va ma'naviy ehtiyojlarini qondura olmaydi. To'plangan bilim qarshisida insonning o'z tabiatini aniqlashga, o'z mavjudligining mazmunini aniqlab yashashga bo'lgan intilishi kuchaydi. Ayrim tadqiqotchilar inson hayotining mazmunini Koinot mavjudligining mazmuni bilan bog'latmoqdalar. Natijada insonni muayyan universum sifatida yoki butun Koinotni, uning barcha darajalarini o'zida aks ettirgan monada sifatida tasavvur qilish bilan bog'liq bo'lgan masalalar vujudga kelayotir. Ushbu bobda biz mazkur masalalarning ayrimlariga batafsilroq to'xtalamiz.

Insonning korpuskulyar-to'liqlik tabiati. Hozirgi zamon fani qo'lga kiritgan yutuqlar insonning ozmi-ko'pmi aniq obrazini yaratish, uning tabiati haqidagi to'g'ri tasavvurga yaqinlashish uchun mistik va diniy tajriba natijalaridan foydalanish zarurligini ko'rsatadi. Ular quyidagi eski, biroq o'ta muhim masalalarga yangicha ko'z bilan qarash imkonini beradi: «Inson ongining tabiati qanday?», «Inson tabiatini tushunishda mistik va diniy tajriba qanday rol o'ynaydi?», «Bizga ma'lum bo'lgan Koinotda inson qanday o'rin egallaydi?». F. Kapra, J. Zukav, D. Postl, V. Tompson kabi olimlar o'z tadqiqotlarida hozirgi zamon fizikasi va sharq falsafasi o'rtasidagi yaqin aloqalarini o'rganib, yuqorida zikr etilgan savollarga javob topishga harakat qiladilar¹⁶. Masalan, F. Kapra sharq tafakkurining bir nechta yo'nalishlari (induizm, buddizm, dnosizm va dzen) bilan yangi fizikaning ajoyib kashfiyotlari o'rtasida muloqotni boshladi va samarali amalga oshirdi. Namlari zikr etilgan olimlarning har biri fizikadagi yangi kashfiyotlar Koinot tabiati va uning inson bilan munosabati to'g'risida xulosalar chiqarish imkoniyatini berishini, bu xulosalar Sharqning qadimgi falsafiy va diniy ta'limlari bilan uyg'un ekanligini namoyish qiladi.

Ushbu tadqiqotlar hozirgi inson haqidagi mikrotasavvurga ko'rsatadigan ta'sir ularning chegarasidan chetga chiqadi. Buni F. Kapraning «Fizika darsi» kitobidan olingan quyidagi parcha ham tasdiqlaydi: «Hozirgi zamon fizikasi jamiyat hayotining deyarli barcha tomonlariga ta'sir ko'rsatadi. Ishlab chiqarish sohasidan tashqari, bu ta'sir inson madaniyati va fikrlash uslubida, xususan, uning Koinot xususidagi qarashlari va unga bo'lgan munosabatining o'zgarishida ham seziladi... Masalan, subatom fizikasidagi materiya tushunchasi klassik fizikasidagi moddiy substansiya haqidagi odatdagi tasavvurlarga mutlaqo zid. Ayni shu

¹⁶ Qarang: Kapra F. *Das dars* — CTS, 1994; Zukav G. *The dancing Wu Li master*. N.Y., 1979; Postl D. *Physics of the Universe*. N.Y., 1976.

gapni makon, zamon, sabab va oqibat tushunchalari haqida ham aytish mumkin. Nima bo'lganda ham, hozirgi dunyog'ahshimiz zamirida ayni shu tushunchalar yotadi va ular butunlay qayta ko'rilgan taqdirda bizning dunyo haqidagi tasavvurimiz ham o'zgara boshlaydi»³⁷.

Inson o'z konseptual apparatini qayta ko'rishi lozimligi haqidagi bu tasavvurlar hozirgi zamon fani bilan Sharq va G'arbning qalirigi mistik va diniy haqiqatlari o'rtasidagi umumiy munosabarni o'rganish jarayonida yuzaga keluvchi g'oyalari bilan muvofiq keladi³⁸. Makrodunyo hodisalari qobig'idan tashqiridagi universal boddini namoyon etuvchi kvant nazariyasi inaytlari buning yorqin dalillaridan biri hisoblanadi. F. Kapra bu haqida shunday deb yozadi: «Kvant nazariyasi olamning fundamental yaxlitligidan dalolat beradi va biz dunyoni alohida «qatnash g'ishlariga ajratishimiz mumkin emasligini namoyish qiladi. Moddani o'rganar ekanmiz, biz mustaqil tartibiy elementlarni emas, balki yuxlit bir butun narsaning turli qismlari o'rtasidagi o'zaro munosaballarning murakkab tizimini kuzatishimiz mumkin. Kuzatuvchi inson kuzatish jarayonlari zanjirida oxirgi bo'g'in hisoblanadi. Atomlardan tarkib topgan voqealarni o'rganishda dunyo va shaxs, kuzatuvchi va kuzatilayotgan obyektning karteziyancha tasnifiga amal qilish o'rni bo'lmaydi. Atom fizikasida tabiat haqidagi uxborotni ma'lum qilish va ayni paytda undan chekda qolish mumkin emas»³⁹. Demak, voqealarni kuzatish va ayni paytda uni o'zgartirish mumkin emas. Ma'lumki, Sharqning qadimgi mutafakkirlari kuzatuvchi va kuzatuvchining fundamental yaxlitligini, inson tabiatini o'rganishi jarayonida uni o'zgartirishi muqarrar ekanligini qayd etganlar.

Dunyo zamirida Geyzenbergning nomusayyanlik tamoyilida yotuvchi kvant nazariyasi doirasida tavsiflangan barcha elementlar inson korpuskulyar-to'liqlik dualizmgga ega bo'ladi. Binoiban, insonning korpuskulyar-to'liqlik tabiatini to'g'risida so'z yuritish mumkin, zero, inson Koinotdan alohida mavjud bo'lmaydi. Koinot esa insondan alohida mavjud bo'lmaydi. F. Kapra ushu yagonalikni yana bir karta eslatadi: «Biz submikrodunyoqa toran nazar tashlar ekanmiz, hozirgi zamon fizigi sharq mistigi kabi dunyoga bir-biri bilan o'zaro ta'sirga kirishuvchi va tinimsiz harakat qiluvchi ajralmas elementlardan tarkib topgan tizim sifatida qarashi lozimligiga ishonch hosil qilamiz. Bunda kuzatuvchining o'zi ham mazkur tizimning ajralmas qismi hisoblanadi»⁴⁰. Bu holda dunyo (Koinot) qashimzda inson integral tarkibiy elementi hisoblanuvchi tizim sifatida

gavdalanadi. Tabiat «to'liqlilari» va «kvantlaridan» bir «kuzatuvchi» va uning «omg» sari harakatlansak, «fizika psixologiyaning tamog'iga aylanadi»⁴¹. Ushbu fikr zamirida bir qator fizikalar (A. Bddington, S. Sirag va boshqalar)ning tabiat poydevori aqlidir, degan g'oyasi yotadi.

Dekartning bir ko'nikkan inson obrazidan farqli o'laroq, insonning korpuskulyar-to'liqlik tabiatini obrazi an'anaviy psixologiyada qo'llanilmaydi. Buning qadimda mashhur bo'lgan va hozirgi zamon faniida olingan ko'p sonli dalillari mavjud. Patanjali o'zining mashhur (taxminan miloddan avvelgi 200-yilda yaratilgan) «Yoga Sutra» asarida inson aqlidan o'tuvchi tafakkur to'liqlilarning uzluksiz oqimi (hozirgi psixologlar un aql «assotsiatsiyalari» oqimi deb ataydilar) muammosini muhokama qilgan edi. Sharq falsafiy tafakkuri kontekstida tafakkur to'liqlilarni inson ruhiyasi to'liqlilari, ya'ni materiya va energiya kabi Koinot bilan uuviy bo'lgan «universal to'liqlilarni hisoblamadi. Shuni qayd yetish lozimki, bu yerda gap ruhiyatning aniq mo'ljalli xususiyati haqida boradi: Sharq tafakkuri yo'nalishlarining aksariyatida meditatsiya yagona universumning aqlini eyagone cheksizlikka yoki ruhiyatning sof mo'ljaliga kiritish uchun konsepsiyani rivojlantirish vositasi sifatida qaraladi. Darhaqiqat, Patanjalining o'zi ham yogani ushbu tafakkur to'liqlilarni boshqarish» sifatida tavsiflaydi⁴².

Shu nuqtayi nazardan olib qaraganda, so'nggi yillarda inson individining «korpuskulyar-to'liqlik tabiatini o'rganish bilan shug'ullanuvchi» relativistik kvant psixologiyasi vujudga kelgani tabiiy bir holdir. Ushbu psixologiya nazariyasiga ko'ra, inson xulq-atvori va tafakkuri (dunyoning lapascha klassik manzarasidagi kabi) oldindan aniq belgilanmaydi, balki ehtimoliy xususiyatga ega bo'lgan qonuniyatlarga bo'ysunadi. So'nggi zikr etilgan umul inson tabiatining «ruhiy», «to'liqlik» imoni bilan bog'liq, ya'ni ehtimol tutilgan harakatlarga moyillik zamirida insonning «to'liqlilar kuchi bilan yo'lga solinadigan mashq qilish qobiliyati»⁴³ (bu yerda gap meditatsiya amaliyoti haqida boradi — muallif) yotadi. Bu inson xulq-atvorini va tafakkurini oldindan aniq bashorat qilish mumkin emasligini, unga to'liqlik tabiat xos ekanligini anglatadi. Ayni paytda inson tabiatining «to'liqlik» va «korpuskulyar» tomonlarini urubatga oluvchi relyativistik kvant psixologiyasi individni «sof» nisbiy amallarda o'rganishi lozimligi nazarda tutiladi (xususan, erkak va ayolni ajratish, erkaklar va ayollar tafakkurini bir-biridan farqlash mumkin emas).

³⁷ Kapra F. *The Tao of Physics*. — CCh, 1984. — 12-b.

³⁸ Qiang: *The Tao of Physics*. — N.Y., 1981.

³⁹ Kapra F. *The Tao of Physics*. — CCh, 1984. — 69-b.

⁴⁰ Oshiyala. — 58-b.

⁴¹ Zikar G. *The Tao of Physics*. — N.Y., 1979. — 56-b.

⁴² Qiang: *The Tao of Physics*. — N.Y., 1981. — 19-b.

⁴³ Oshiyala. — 432-b.

rez o'zgaradi. Ushbu maydonlarni o'rganishda organizm o'z-o'zini boshqarishi hamda biologik, geofizik va boshqacha xususiyatga ega bo'lgan tashqi ta'sirlar bilan hisoblashish talab etiladi. Bularning barchasi individ-shaxs fizik tuzilishi, uning tabiiy xossalariining fundamental asoslarini namoyish etadi.

Shunday qilib, inson (hushqa har qanday biologik tizim kabi) kurpuskulyar-to'liqlik tabiatga ega. U ikki qismandan, aniqrog' aytganda, atom-molekulyar strukturani o'zida ifodalovchi anatomo-geometrik komponent va (hech bo'lmasa nazariy darajada) butun Koinot bo'ylab tarqalgan maydonlardan iborat. Ushbu tasavvur insonning to'liqlik xususiyatiga yanigicha ko'z bilan qarash imkoniyatini beradi. Insonning kurpuskulyar-to'liqlik tabiatini inson jami haqidagi tasavvurlar tarixiga o'tunalay yanigicha nuqtayi nazar bilan yondashish insonni hamisha tashvishga solib kelgan, insonning kosmik mezoniga qarab mo'ljall oluvchi din va fandan uyg'un o'rin olgan o'lini va umrboqiylik muammolarining yanigicha taqinini ilgari surish uchun imkoniyat yaratadi.

K. Siolkovskiyning «gomo kosmiks». XXI asr boshida inson fenomenini «Men va Koinot» fundamental ijtimoiy va axloqiy muammosi kontekstidan tashqarida tushunish mumkin emas. Ayni hol davrimizning olamshumul muammolarini yechish zaruriyati hamda inson mavjudligining doyarli barcha sohalarini qamrab olgan kosmizatsiya jarayoni bilan bog'liq. Yuqorida zikr etilgan muammoning dolzarb tas olishida atqoli rus olimi K. Siolkovskiyning «kosmik falsafasi» ham ulkan rol o'ynaydi. Uning ilmiy merosi fan-texnika taraqqiyotining yetakchi yo'nalishlaridan birining nazariy poydevori hisoblanadi va ayni paytda kosmosni o'zlashtirishning bir qator ijtimoiy-falsafiy, axloqiy va dunyoqarashga doir muammolarini ko'taradi.

Shu narsa diqqatga sazovoriki, olim o'z asarlarida Nyutoncha mexanika chegarasidan chetga chiqmasdan, ularda ulkan ijodiy imkoniyatlarni mujassamlashtirishga muvaffaq bo'lgan. Buni falsafaning «abadiy» muammolariga nisbatan K. Siolkovskiyning noan'anaviy yondashuvi bilan izohlash mumkin bo'lsa kerak. Ushbu yondashuv K. Siolkovskiyga g'oyalarni texnikada gavdalanitirishning samarali usullarini kashf qilish imkonini beradi. Shu mo'noda ba'zi bir o'limlarning K. Siolkovskiy «kosmik falsafasi» hozirgi ilmiy tasavvurlar bilan muvofiq kelmaydi⁴⁸, degan fikriga qo'shilish mushkul. Dunyoning ilmiy manzarasi o'zgarishi mumkin va lozim (bu ilmiy izlanish tabiatiga vos), birmo esa K. Siolkovskiy «kosmik falsafasi»ning evristik imkoniyatlari qiziqtiradi.

⁴⁸ Qiziq. Chukovskiy I. I. Boshqariladigan inson o'z-o'zini boshqarishi // Fizika va matematika fanlari akademiyasi. — M., 1971. — 28-3.

ling yangi fanda insonning Koinotdagi o'rnini yorituvchi va kosmosda hayot va aqlning turli shakllari mavjudligi haqidagi farazlarga muayyan munosabatni aks ettiruvchi antrop kosmologik tamoyildan foydalaniladi. Bu tamoyilni K. Siolkovskiy kosmobiolog A. Chjevskiy bilan shubhada ilgari surgan edi⁴⁹. Tamqis fizik olimlar S. Xoking va J. Uiter Koinotni «loyihalashda insonning roli haqidagi o'z mulohazalari uchun tayanch nuqtasi sifatida aynan antrop kosmologik tamoyilni tanlaydilar. (ushbu mulohazalar Koinot va insoniyatning rivojlanish imkoniyatlarini tahlil qilishda yaxshi samara beradi). O'z-o'zidan rivojlanuvchi tizimlarning (Koinot shunday tizimlarga kiradi) xususiyati shu bilan belgilanadiki, ularda vujudga keluvchi yangi shuktaraviy darajalar o'zidan oldingi darajalarni boshqari boshlaydi, ikki tomonlama aloqa tamoyiliga muvofiq ularni faol o'zgartiradi. Binobarin, kosmik sivilizatsiyalar (K. Siolkovskiy ta'birini bilan aytganda «yangi kosmik odam») o'z amaliy faoliyatida Koinotning u yoki bu xossalariini «loyihalashda o'z maqsadlari va ehtiyojlaridan kelib chiqib ishlik etishi mumkin. Tabiiyki, bu tizimlar qay darajada to'g'ri ekanligini faqat kelajak ko'rsatadi.

Shuni qayd etish lozimki, K. Siolkovskiyning «kosmik falsafasi»ga asoslangan prognozlar hozirgi zamon odamining ma'naviy dunyosiga ma'lum darajada ta'sir ko'rsatadi, uning tafakkuri va xulq-atvorini yo'lga soladi. Barcha kosmik dasturlar zaminida K. Siolkovskiyning raketa texnikasiga doir asarlari yotadi, ammo bu asarlar falsafiy-axloqiy dasturda hayot etilgan falsafiy g'oyalarni to'yohga chiqarish yo'llarini topishga xizmat qiladi. Ushbu dastur tarkibidan K. Siolkovskiyning quyidagi asosiy falsafiy muammolarga doir mulohazalari o'rin olgan: kosmosning kosmik sivilizatsiyalar mavjudlik sohasi, ularning bilish faoliyati va amaliyot maydoni sifatidagi «mazmun», insonning kosmosdagi o'rnini to'g'risida; tarix va inson hayolining mazmuni va maqsadlari, baxtli kelajakni yaratish yo'llari, inson axloqining mazmuni va asoslari to'g'risida.

K. Siolkovskiy konsepsiyasining o'ziga xos jilati shundaki, u kosmosga qarab mo'ljall oladi: «Insoniyat taqdiri Koinot taqdiri bilan bog'liq. Shu sababli har bir aqli jonzor Koinot tarixi bilan hamnafas bo'lishi lozim. Bunday keng dunyoqarash bosh bork ko'chaga olib kirishi mumkin»⁵⁰. Ushbu nuqtayi nazar XIX va XX asrlar chegarasida jahon falsafiy tafakkurida ilgari surilgan edi (bunda A. Umnovning insoniyat — kosmosdagi nogaentropiya omili degan tavsifi yoki V. Vernadskiyning noosfera to'g'risidagi ta'limoti misol bo'lishi mumkin). Ammo eng mukammal va har tomonlama ishlab chiqilgan «kosmik falsafa» tizimini

⁴⁹ Qiziq. Chukovskiy A. I. Tarix va kosmosdagi inson o'z-o'zini boshqarishi. — M., 1992.

⁵⁰ Qiziq. Chukovskiy A. I. Boshqariladigan inson o'z-o'zini boshqarishi. — M., 1992.

aynan K. Siolkovskiy yaratgan. Mazkur falsafadan insonning bevosita kosmik faoliyati davrida paydo bo'lgan bir qator g'oyalar, muammolar va konsepsiyalarni yechishda foydalanilishi mumkin.

K. Siolkovskiy dunyoni tabiiy va g'ayritabiiy sohalariga ajratishga asoslangan har qanday diniy tasavvurlarga qarshi ehtiyoqliq monistik dunyog'arashni qo'llab-quvvatlaydi. U «kosmik falsafa» fundamental qoidalarining materialistik xususiyatiga urg'u beradi: «Men – sof materialistman, materiyadan boshqa hech narsani tan olmayman»⁵⁰. Darhaqiqat, K. Siolkovskiy Koinotda mavjud bitta substansiya va bitta kuch – materiyani tan olgan. «Ushbu sintez va tahlil hodisalari ta'sirida materiyaning abadiy aylanma harakati yuz beradi»⁵¹. K. Siolkovskiy kosmosni cheksiz va murakkab mexanizm deb hisoblaydi. Uning fikriga ko'ra, fizika, kimyo va biologiya mohiyat e'tibori bilan mexanikani o'zida ifodalaydi. Biroq Siolkovskiyning tasavvurlarini so'zma-so'z tushunish va sof mexanistik ruhda talqin qilish yaramaydi. Gap shundaki, uning falsafasi ba'zi hollarda uncha aniq ifodalanmagan ko'p sonli g'oyalar va takliflarni o'z ichiga oladi. Boz ustiga, K. Siolkovskiy Koinotning «mazmun» nimada, degan savolga javobning yo'qligini eski, mexanistik materializmining kamchiligi deb hisoblaydi va uni ba'zan pansixizm, giloizm va buddizm g'oyalari yordamida bartaraf etishga harakat qiladi. Uning ayrim asarlarida teosofik va hatto mistik xususiyatga ega bo'lgan fikr-mulohazalarga ham duch kelish mumkin. Xullus, K. Siolkovskiyning «kosmik falsafasi» o'ta murakkab va ziddiyatlarga to'la ta'limotdir.

Inson va kosmosning yagonaligi g'oyasi K. Siolkovskiy konsepsiyasining o'zagini tashkil qiladi. Uning o'ziga xosligi shu bilan belgilanadiki, olim inson va kosmosning yagonaligi haqida gapirar ekan, har doim ushbu g'oyaning ijtimoiy-axloqiy va gumanistik jihatlarini nazarda tutadi. Mazkur g'oyani falsafiy darajaga ko'tarar ekan, K. Siolkovskiy hayot va aql moddiy dunyoning fundamental atributlarini o'zida ifodalaydi deb hisoblaydi. Uning fikricha, kosmik evolyutsiya jarayonlari ijtimoiy aqli jonzoatlarning turli darajada, mukammal ko'rinishda paydo bo'lishini taqozo qilgan. Ijtimoiy organizmlarning cheksiz jarayoni jamiyatning har bir a'zosi umrin sezilarli darajada uzaytirish imkoniyati bilan belgilanadi: u tasavvur qilib bo'lmaydigan darajada uzay bo'lishi mumkin⁵².

⁵⁰ Циолковский К.Э. Мировые вопросы // Русский космос. Авторские философские мысли. – М., 1962. – 254-б.

⁵¹ Циолковский К.Э. Наука и техника. – М., 1930. – 15-б.

⁵² Циолковский К.Э. Космическая философия // Русский космос. Авторские философские мысли. – М., 1962. – 238-б.

Inson va kosmosning yagonaligi g'oyasining muhim jihati K. Siolkovskiyning kosmosning «sababi» va «mazmun» to'g'risidagi mulohazalarida namoyon bo'ladi. «Dunyo har doim mavjud bo'lgan, mavjud va bundan buyon ham mavjud bo'ladi desak va bundan uyog'iga o'tishni istamasak, nima uchun haruma narsa aynan shunday ko'rinishda namoyon bo'ladi, nima uchun tabiatning aynan shunday qonunlari mavjud, degan savollardan qochib qutula olmaymiz... Duning hiron-bir sababi bo'lishi kerak, umuman dunyoning ham o'z sababi bo'lishi lozim»⁵³. Qarchi K. Siolkovskiy o'zining ilk asarlarida ushbu birinchi sababni Xudo bilan aynitishgan bo'lsa-da, keyinchalik mazkur muammoni u butunlay boshqacha talqin qilgan, aniqroq aytganda, «kosmosning yaratilishi» g'oyasidan butunlay voz ko'chgan va birinchi sababni panteizm ruhida tushungan.

K. Siolkovskiy nima uchun dunyo aynan shunday, degan savolga quyidagicha javob beradi: *hamonki insonning mavjudligi tasodifiy emas, balki kosmos bilan uzviy ekan, biz biladigan bu kosmos boshqacha bo'lishi mumkin emas*⁵⁴. Umuman olganda bu tezis yuqorida aytib o'tilgan antrop kosmologik tamoyilning mazmunini tashkil etadi. Ayni paytda K. Siolkovskiy hayot va aqlning boshqacha shakllarini yaratishga qodir bo'lgan o'zga «dunyolar» mavjudligi ham ehtimoldan holi emas deb hisoblaydi. Uning fikricha, bunday dunyolarga ham, agar ular mavjud bo'lsa, o'z kosmosi bilan uzviylik xosdir. K. Siolkovskiy kosmosning «ma'nos» to'g'risida mulohaza yuritir ekan, agar Koinot organik, aqli va his qiluvchi jonzoatlarga to'la bo'lmasa, u qanday ma'noga ega bo'lar edi degan savolni o'rtaga tashlaydi va unga o'zi bu «ma'no» kosmosning strukturasi va unda yuz berayotgan evolyutsiya jarayonlariga ta'sir ko'rsatishga qodir bo'lgan o'ta rivojlangan sivilizatsiyalarning paydo bo'lishi bilan belgilanadi⁵⁵ deb javob beradi.

Inson va kosmosning yagonaligi muammosining boshqa bir muhim jihatini K. Siolkovskiy o'zining evolyutsion g'oyalari bilan hog'laydi. Uning fikricha, moddiy Koinotning tadriijiy rivojlanuvchi obyektlari o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lgan atomlardan iboratdir. Bir tomondan atom cheksiz kichik moddiy zarrani o'zida ifodalaydi, boshqa tomondan esa – sezish qobiliyatiga ega bo'ladi: «Materiyuning har qanday atomi o'zini qurshagan mahiiga mos ravishda sezadi. Yuksak darajada uyushgan mavjudotlardan o'rin olar ekan, u ayni shu mavjudotlar hayoti bilan yashaydi, yoqimli va yoqimsiz narsalarni his qiladi, noorganik dunyoga

⁵³ Циолковский К.Э. Этика и эстетические основы космического. 1902–1930. Архив АН СССР. – 93-б.

⁵⁴ Циолковский К.Э. Продолжение и развитие мысли // Русский космос. – М., 1933. – 13-б.

⁵⁵ Циолковский К.Э. Ученый А.Д. Шкловский Ю.А. Организмический подход к проблеме космоса // Философия, естествознание, современность. – М., 1962. – 23-б.

tushib qolganida esa u go'yo uyquda, beshsizlik holatida, yo'qlikda bo'ladi¹⁶. Umumian olganda butun Koinot jonli struktura hisoblanadi va shu bois u hissiy idrok yetish qobiliyatiga ega¹⁷.

Evolutsiya jarayonida materiya insonni yaratish ekan bundan o'z rivojlanish jarayonining yuksak darajasiga ko'tarilishiga emas, balki inson yordamida o'zini o'zi anglab yetishni ham ko'zlaydi. Koinot o'z maqsadiga erishish – fikrlash va sozlash qobiliyatlari cheksiz bo'lgan insonni yaratish yo'lida izchil harakat qiladi. Ushbu maqsadga erishish uchun tabiat moddaning molekulyar strukturasidagi o'zining ukan imkoniyatlarini ishga soladi. Bir necha milliard yil davom etgan bu jarayon aqlni lol qoldiradigan qobiliyatlari son-sanoqsiz hujayralar faoliyati bilan bog'liq bo'lgan inson miyasi paydo bo'lishi bilan tugaydi. Nega, nima uchun qabulidagi savollarni berish inson miyasining eng g'arbiy qobiliyatlaridan biri hisoblanadi. Boshqacha qilib aytganda, inson shakllanishidagi materiya o'z mavjudligining ma'no va mazmuni to'g'risidagi savolni o'ziga tashlaydi va unga javob olishga harakat qiladi. Dunyo haqida to'laqonli tasavvur hosil qilish uchun inson faylasuflar, yozuvchilar, shoirlar, rassomlar, olimlar, ko'hinlar, ilohiyatchilar va boshqalarning asarlarini o'z ichiga olgan bilimlarni jamlagach, u evolyutsiya jarayonining kosmik bosqichiga qadam qo'yadi.

K. Siolkovskiy fikriga ko'ra insonning kosmosda borlig'i to'rt asosiy bosqichdan o'tadi:

- yaqin orada boshlanadigan va bir necha milliard yilga cho'ziladigan **tug'ilish bosqichidan**;

- insoniyat butun kosmos bo'yinb tarqalib, undan qo'nin topadigan **shakllanish bosqichidan**. Bu bosqich bir necha yuz milliard yil davom etadi;

- **insoniyatning tanazzul bosqichidan**. Ushbu bosqich ham bir necha yuz milliard yil davom etadi;

- bir necha o'n milliard yil davom etadigan **terminal bosqichdan**. Bu davrda insoniyat «nima uchun» degan savolga javob topadi va mavjudlikning moddiy, korpuskulyar shakldan borliqning to'liqiri – «natsimona» shakliga o'tadi.

Oradan juda ko'p milliard yillar o'tgach, narsimon kosmos bosqichi o'rni avvalgidan yuksakroq darajadagi korpuskulyar kosmos davri egallaydi va yana o'sha sikl boshlanadi: tumanliklar, yulduzlar va sayyonalar vujudga keladi, evolyutsiya jarayonida kosmos aylanma harakatining olingi siklidagidan ham barkamolroq inson paydo bo'ladi.

¹⁶ Siolkovskiy K.S. *Minimallye Bolesnitsy* // *Pytnitsy kosmosa*. Antologiya vysshego razvitiya. – M., 1992. – 260-6.

Yuksak darajadagi bosqichlarning burchasidan o'tgach, insoniyat tag'in yanada yuksakroq darajadagi narsimon holatga o'tadi. Ushbu kosmik sikllarning almashuvi hamma narsani biladigan «o'ta yangi» inson paydo bo'lgunga qadar davom etadi. Natijada kosmos buyuk barkamollikni o'zida ifodalaydi va egomo kosmikusi Koinot bilan bir jon-u bir tan bo'lib birikadi.

Axloq muammasi K. Siolkovskiy falsafiy izlanishlarining tayanch nuqtasi hisoblanadi. Bunda u dunyoviy axloqni kosmik axloq darajasiga ko'taradi, zero, dunyoviy axloq tamoyillari va qoidalari uning ta'limotida umumkosmik abadiyat kasb etadi¹⁷. K. Siolkovskiy ilgari surgan kosmik axloq tizimi baxt-saodat va barkamollikda intilish Koinotda yashovchi barcha jonzorlarning asosiy va uzviy xususiyati hisoblanishidan kelib chiqadi. Uning oqilona g'oyalari kosmik faoliyat shartida insonlarni munosabatlarning shakllanishiga ta'sir ko'rsatmoqda. Shuni qayd yetish lozimki, bunday kosmik axloq abstrakt xususiyatga ega emas, u madaniyatning kosmos darajasiga ko'tarilishi jarayoniga o'z hissasini qo'shadi. Bunga yana shuni ham qo'shimcha qilish lozimki, K. Siolkovskiyning barcha insoniy aqllar va atodalarning yagona faol qudratli aqlga birligini haqidagi fikri keyinchalik fransuz paleontologi va teologi Teyyar de SHarden yaratgan ayrim individlar ongining kollektiv aql – Omega nuqtasiga birligini to'g'risidagi ta'limotga asos bo'ladi.

Teyyar de SHarden inson mavjudligining kosmik darajasini talqin qilishda boshqacha falsafiy nuqtayi nazarga tayanadi. O'z qarashlarini u «Inson fenomen» kitobida atroflicha bayon qilgan. Bu kitobda inson mavjudligining mazmuni va maqsadi to'g'risidagi abadiy savolga o'ziga xos javob berilgan: *inson «evolyutsiya o'qi» va «ha'qqisi sifatida butun materiyaga azaldan xos bo'lgan imkoniyatlarni namoyon etadi, ya'ni inson kosmosning barcha imkoniyatlarini o'zida mujassamlashtirgan murakkab, keng «mikrokosmos»dir.* Inson evolyutsiya jarayonini terim anglab yetish va uning ildizlaridagi ijodiy kuchlarni ko'rishga qodir. Bu kuchlar izchil ko'rinishda bo'ladi va kosmik evolyutsiya jarayonida asta-sekin atrofga tarqaladi. Natijada bu evolyutsiya inson ko'rinishida o'zining kritik nuqtasiga yetadi va konvergensiya jarayoni boshlanadi, ya'ni Koinot oliy sintez – Omega nuqtasiga qarab izchil harakatlanadi. Rivojlanishning markaz sxemasi – yagonalik, differentsiatsiya va sintez Gegal tomonidan ta'riflangan va V. Solovyov

¹⁷ Qizilgiz. Siolkovskiy K.S. *Opranitsy kosmosa* // *Pytnitsy kosmosa*. T. 4. – 99-6.

toimonidan ochib berilgan edi⁵⁸. Biroq Teyyar bu sxemaga biologik tus beradi, zero, tabiatshunoslik uni anisda tasdiqlaydi.

Shu narsa diqqatga sazovorki, Teyyar sxemasida dunyoning birinchi asosi muammosi deyarli mavjud emas. Buni Teyyar faqat «fenomenal» gipotezalar tahlili bilan cheklanishga harakat qilgani bilan izoblash mumkin bo'lsa kerak. U materializm bilan ham, spiritualizm bilan ham kelishmaydi va ularni birlashtirishni lozim deb topadi. «Spiritualistlar inson qolgan tabiatga nisbatan ma'lum darajada transcendentdir deganda mutlaqo haq edilar. Biroq materialistlarning inson — tirik jonzorlar qatoridagi a'zolaridan biri degan fikri ham mutlaqo to'g'ri. Bu yerda ikki tezis o'rtasidagi ziddiyat rivojlanish jarayonida o'z yechimini topadi. Bu jarayonda mutlaqo tabiiy hodisa — «koinotning o'zgarishi» birinchi darajali ahamiyat kasb etadi»⁵⁹.

Darhaqiqat, Teyyar ilgari surgan materiya haqidagi gipoteza materialist tomonidan ham, spiritualist tomonidan ham qabul qilinishi mumkin. Teyyar o'z tadqiqotida pansixik ta'riflardan ham, evolyutsiya jarayonining empirik omillari to'plamidan ham foydalanadi. U sayyoramizda ilk biologik strukturalardan spontan shakllanish natijasida paydo bo'lgan hayot va inson kosmik jarayonlar, materiyaning murakkablashuvi bilan uzviy bog'liq deb hisoblaydi. Teyyar a'chku» dunyoga ega bo'lgan insonni tadqiqotning tayanch nuqtasi sifatida oladi va shunga o'xshash «iechku» tomon hayvonlar, o'simliklar va jonsiz tabiatda ham bo'lsa kerak degan izchil xulosaga keladi. «Iechku» dunyoning asos sifatida Teyyar materiyaning murakkablashuviga zamin yaratuvchi «radial» energiyas haqidagi tasavvurni tanlaydi. Bu yerda u ilmiy bilimning rivojlanishini belgilovchi muhim omilni qayd etadi — endilikda materiyaga xos bo'lgan rivojlanish va murakkablashishga moyillik haqidagi gipoteza ko'pgina ilmiy konsepsiyalarga asos bo'lgan faktga aylangan. Teyyar bu moyillikni dunyo genezisi haqidagi xristiancha tasavvur nuqtayi nazaridan talqin qiladi. U ilohiy ijodiy kuch bilan yaqinlashadi.

Kosmosning evolyutsiyasi zaminida ayuan «radial energiya» yotadi. Shundan kelib chiqib Teyyar jonsiz materiya bosqichini «ilk hayot» deb ataydi. U dunyoning kelib chiqishi muammosi bilan shug'ullanmasa-da, katta portlash va kengayib borayotgan Koinot nazariyasini qabul qiladi. Uning fikricha, katta portlash elementar materiyaning barcha birliklari hosil bo'lishiga olib keladi. «Ilk hayot», yashirin, «radial» energiya dunyoni murakkablashish yo'lidan harakatlantiradi, ya'ni evolyutsiya tirik

organizmlar paydo bo'lishi va rivojlanishidan ancha oldin boshlanadi. Universum hujayrasi ichki (ruhiy) va tashqi (moddiy) omillarni o'zida muvofiqlashtiradi, u elementlarning bir-biriga tabiiy o'lishini, aloqalarning jonli tizimini o'zida ifodalaydi.

Universumning bu hujayrasi tinimsiz evolyusyon harakalda bo'ladi va natijada inson vujudga keladi. U dunyoviy hayot evolyutsiyasida yuz bergan sakrash, muttasil evolyusyon rivojlanish jarayonining cho'qqisi va ayni paytda muayyan yo'nalishdagi evolyutsiya jarayonining ibtidosi hisoblanadi. Evolyutsiya jarayoni Omega nuqtasi — dunyoviy ong, dunyoning ma'naviy o'zagi suri tinimsiz intiladi. Ushbu jarayon kosmik ekspansiyada emas, balki bizning sayyoramiz doirasida yuz beradi. Biz uchun muhim shundaki, bu yerda Teyyar hozirgi zamon fanida yaratilgan dunyo manzarasida inson o'zining munosib o'rnini hanuzgacha egallanmaganiga e'tiborni qaratadi. Koinot haqidagi fan — kosmologiya insonni o'rganmaydi, mavjud inson haqidagi fanlar esa tabiatshunoslikda ikkinchi darajali ahamiyatga ega inson mavjudligini ham o'z ichiga oluvchi kosmologiya yo'q. «Sof pozitivistik nuqtayi nazardan inson — fanning eng xisli va tadqiqotchilarni chalg'ituvchi obyekt. Darhaqiqat, universumning fanda yaratilgan manzaralarida insonga o'rin ajratilmagan. Fizika atom dunyosining shakl-shamoyilini chizishga, biologiya hayot konstruksiyalarida muayyan tartib o'rnatishga muvaffaq bo'lgan. Fizika va biologiyaga tayangan holda antropologiya o'z navbatida inson tanasining strukturasini va uning fiziologiyasi ba'zi bir mexanizmlarini tushuntirishga harakat qiladi. Ammo bu chizgilarning barchasi birlashtirilganida hosil bo'ladigan manzara voqelik bilan muvofiq kelmaydi»⁶⁰.

Teyyar fikriga ko'ra Koinotning shakllanayotgan, yangilanayotgan manzarasini xristiancha dunyoviy qarash bilan uyg'unlashtirish talab etiladi. O'z-o'zidan ravshaniki, dunyoning shakllanayotgan bu manzarasi insonni o'z ichiga olishi lozim. Natijada kosmik ko'larga ko'moka boshlagan tafakkur inson (insoniyat) rivojlanishining butunlay bosqichga obrazini kashf etadi. Ushbu obraz ezotologiya ruhi bilan sug'orilgan. Bu haqida Teyyar shunday deb yozadi: «Hozirgi zamon antropologiyasiga muvofiq odamzot bir yerda jamlangan elementlarning statik majmuini o'zida ifodalamaydi, balki global rivojlanish qonuniga bo'yshunadigan qudratli organizmni hosil qiladi. Butun tiriklik kabi inson ham individ sifatidagina emas, balki tur sifatida ham vujudga kelgan. Bimohacin, uning individual siklidan tashqari tur sifatidagi siklini ham tan olish va o'rganish o'riadi bo'ladi».

⁵⁸ Qiziq: Dunyoni B.C. Piterofskiy insonni yaratgan deb qayd etadi. — *CTH*, 1911, 2, 1 — 250-406.

⁵⁹ Qiziq: «*Chop de Eliazar II. Osmunskiy tarixi*». M., 1937 — 1948.

⁶⁰ Teyyar, Eliazar II. *Qiziqskiy tarixi*. — M., 1937. — 135-5.

O'lar bu oliy sikkining alohida tabiati to'g'risidagi masala yuzasidan hali bir to'xtamga kelganlari yo'q. Biroq insoniyatda hozir yuz berayotgan biologik jarayonning eng muhim mazmuni kollektiv insoniy ongning izchil shakllanishi bilan belgilanadi desak aslo adashmaymiz. Biokimyoviy darajada hayotning umumiy fenomenini molekulyar jihatdan o'ta murakkab birikmalarning izchil shakllanishi bilan bog'lammoqda. O'zining jonli qismi bilan Koinot o'ta murakkablik qudrati ong tomonga bir paytm o'zida va bir maromda harakatlanmoqda.⁶¹ Bu yerda Teyyar eksotologiyasining mazmuni namoyon bo'ladi - qudrati ong eshida individlar ongini umumlashtiruvchi va ayri paytda ko'p sonli insoniy elementlar ongining individualligini saqlab qoluvchi Omega nuqtasidir.

Teyyar fikriga ko'ra Omega (planetar ong, noosfera) ongning boshqa o'choqlari boshqa Omegalar bilan aloqa o'rnatadi. Bir qancha noosferalarning uchrashuvi va boyishi yuz beradi, pirovardida planetar onglar sintezi amalga oshadi. «Noogenetiz istiqbollarida vaqt va makon amalda insoniyatlashadi, amiqroq aytganda, o'ta qudratli inson, shakl-shamoyilini kasb etadi, - deb yozadi Teyyar. - Universum va shaxs bir-birini aslo isitmo qilmagan bo'lsa ayri bir yo'nalishda rivojlanadi va bir paytm o'zida bir-birida kulminatsiyaga erishadi»⁶².

Shunday qilib, kelajakda universum Omega nuqtasida o'ta qudratli insonga aylanadi va insoniyat Koinotni boshqarish rufini o'z qo'liga oladi.

X. Ortega-i-Gasset taklif qilgan insonning kreativistik modeli. X. Ortega-i-Gasset falsafasining diqqat markazida turuvchi va XXI asr boshida inson fenomenini tushunishga muayyan hissa qo'shuvchi insonning kreativistik modeli ham diqqatga sazovordir. Inson bilimi muqarrar tarzda seleksiya bilan bog'lanadi. Bunda olinadigan voqelik obrazi har doim soxdlashtirilgan va deformatsiyalangan ko'rinishda bo'ladi. Biroq (bilish faoliyati natijalarining eksplikativ-prognostik samaradorligi mezonini nuqtayi nazaridan) foydali deformatsiyalar ham mavjud, zero, ular o'rganilayotgan obyektning tasodifiy va ahamiyatsiz jihatlarini mavhumlashtirish orqali uning eng muhim xususiyatlarini ajratish imkoniyatini beradi. X. Ortega-i-Gasset taklif qilgan inson modeli ana shunday foydali deformatsiyalardan biri hisoblanadi. Ushbu model hozirgi davrning asosiy jihatlarini o'zida mujassamlashtirgan X. Ortega-i-Gasset falsafasida markaziy o'rinni egallaydi. Buni isyon mutafakkiri ishlatgan terminologiya ham tasdiqlaydi: hayot («inson hayoti» ma'nosida) takror va takror «radikal voqelik» deb ataladi, bu yerda «radikal» so'zi

fundamental, tamoyilial, tub, o'zak degan ma'noni anglatadi⁶³. Inson va uning hayoti X. Ortega-i-Gasset falsafa tizimining poydevori hisoblanadi. Bu falsafada haruna narsaga insonning bo'lgan munosaboti nuqtayi nazardan yondashiladi.

X. Ortega-i-Gasset modelining fundamental qoidalaridan biri quyidagicha yangraydi: «Men o'z dunyom bilan birga va o'z dunyomda yashayman»⁶⁴. Xo'sh, bu qisqacha ta'rif nimani anglatadi? Inson o'zi yashayotgan muhit (dunyo) bilan uzviy hisoblanadi: inson shaxs, uning o'zligida uni qurshagan voqelik mujassamlashtadi. Falsafiy an'ana «inson kim?» - degan savolga javob berish yo'lidagi ko'p sonli urinishlarga boy. X. Ortega-i-Gasset fikriga ko'ra ularning barchasi umumiy jihatga ega: inson - subyektni uni qurshagan dunyo bilan qarana-qarshi qo'yadi. Biroq (o'z vaqtida Dekart taklif qilgan) bunday ajratishda tamoyilial anglashilmovchilik mavjud. Subyektni obyektidan ajratish ontologik jihatdan ham, metodologik jihatdan ham mumkin emas. Bu yo'ldagi urinishlar inson xususiyati yo'qolishiga olib keladi. Inson jism ham (jism - bu eng avvalo obyekt), ruhiyat yoki ong ham (ular faqat inson organizmi muayyan strukturasiining faoliyat usuli hisoblanadi), jon yoki ruh ham (agar ular Platon g'oyalari ruhida mavjud bo'lsa, obyektlar «prelmetlar» hisoblanadi) emas. Insonning an'anaviy obraziga kiruvchi bu elementlarning barchasi insonga o'z bo'lig'ini amalga oshirish, ya'ni yashash imkoniyatini beruvchi vositalarni o'zida ifodalaydi. Biroq kiyim-kechak, uziq-ovqat, turar-joy, texnika, madaniyat va sivilizatsiyaning barcha yutuqlari hamda har bir inson hayotiga ta'sir ko'rsatuvchi va uni shakllantiruvchi son-sanoqsiz omillar ham ayri shunday vositalar hisoblanadi. Hayot kosmik fenomenining (suddi shuningdek, konkret shakldagi har bir inson individi hayotining) mavjudligi uchun zarur bo'lgan ushbu omillar majmuni X. Ortega-i-Gasset dunyo yoki muhit deb ataydi. Inson o'zligi va u yashayotgan muhitning o'zaro aloqasi shaxsning muhit bilan, hayotning - yashash sharoitlari bilan, insonning - u yashayotgan dunyo bilan uzviyligidan dalolat beradi. Natijada antropotsentrizm tamoyili bilan bir qatorda munosabatlar ontologiyasi ham shakllanadi. Unda inson hayotining subyektni faqat o'zini qurshagan dunyo bilan munosabatlar ta'sirida mavjud bo'ladi. Ayri paytda individ faoliyatiga ta'sir ko'rsatuvchi omillar ierarxiyasi ham farqlanadi. Inson va uning muhiti o'rtasidagi o'zaro aloqa to'g'risida X. Ortega-i-Gasset yaratgan perspektivizm nazariyasida gap boradi⁶⁵. Ushbu nazariyaga

⁶¹ Teyyar de Шарден П. Введение к космогонии. - М., 1991. - 185-186-б.

⁶² Teyyar de Шарден П. Феномен человека. - М., 1987. - 205-б.

⁶³ Ortega y Gasset J. Historia de las ideas. 2. Curso. Cuadernos de Historia de las Ideas. T. VI. Madrid, 1949. VI.

⁶⁴ Ortega y Gasset X. «El hombre que pregunta» - М., 1991. - 161-б.

⁶⁵ Quintan. Ortega y Gasset X. Perspectivismo o el problema de la perspectiva, Enciclopedia de la cultura. - М., 1991.

muvoqqil bilayotgan subyekt real dunyo bilan uchrashar ekan, o'z faoliyati bilan o'zini qurshagan muhitni serdara, konsentrik struktura sifatida tasvirlashtiradi. Ushbu strukturaning birinchi darajasi insonga bevosita ta'sir ko'rsatadi, uning ortida esa voqelikning inson nazari tashmayan qatamlari yotadi. Shu tariqa inson o'zini qurshagan dunyo bilan birikadi.

X. Ortega-i-Gasset taklif qilgan inson modelining boshqa bir fundamenti qoidasi quyidagicha yamraydi: «*Inson tabiatiga ega emas, u ... tarixga ega*»⁶⁶. Ushbu qoidaning birinchi qismi inson invariant tabiatga ega emasligini, unda faqat uning o'zi uchun yaratadigan tabiat mavjud bo'lishini anglatadi. Boshqacha qilib aytganda, insonga abstrakt darajada xos bo'lgan mutlaq xususiyatlar mavjud emas. Inson haqidagi har qanday oqilgi fikr har bir konkret «Men»ning individual shaxsiyatini muhit (yoki dunyo) bilan bog'lashni talab etadi. Inson relyatsion mavjudot hisoblanadi – uning mavjudligi u yashayotgan (fizik, biologik, ijtimoiy, madaniy, tarixiy, texnikaviy va h.k.) muhit bilan belgilanadi⁶⁷. Inson o'z tabiatini o'zi yaratadi, zero, bilish, loyihalash, qarorlar qabul qilish, ijod bilan shug'ullanish va o'zini qurshagan muhitni o'zgartirish jarayonida u o'z-o'zini toyibalaydi, dunyo etadi va o'zgartiradi. Hayotda birorta ham statik invariant omil yo'q, u muttasil harakat va o'zgarishdan, o'zgarayotgan muhit bilan yangi munosabatlar o'rnatishdan iborat. O'zgarishlar jarayonining barqarorligi hayotning birdan bir invarianti hisoblanadi. Bu barqarorlik o'tmishning hozirgi zamon asosida kelajak bilan «samarali mavjudligi»dir. Ayni paytda inson tarixan belgilangan mavjudot hisoblanadi. Har bir inson o'zining o'tmishi ta'sirida shakllanadi. Ayni shu sababli X. Ortega-i-Gasset o'z falsafasida hozirgi zamon odami obrazini yaratar ekan uning ibtidosini Odam Ato bilan bog'laydi. «Jannatda Odam Ato paydo bo'lishi bilan hayot ham paydo bo'ladi, - deb yozadi Faylasuf. - Odam Ato buni tushungan birinchi mavjudot hisoblanadi. Odam Ato uchun hayot muammo sifatida mavjud bo'lgan... Jannatda yashayotgan Odam Ato sof hayot, cheksiz hayot muammosi uchun tayinlov nuqtasi hisoblanadi... Odam Atoning yuragi – olamning markazi, domak, butun olam Odam Atoning yuragidan o'tin oladi. Shu ma'noda inson hayot muammosi hisoblanadi»⁶⁸. Odam Atoning ushbu ramziy obrazi insonning Koinotdan ko'chirilgan «mushx» sifatidagi, «mikrokoinot» sifatidagi, butun Koinotni o'zida aks ettiruvchi mavjudot sifatidagi talqinini belgilaydi. Axborot harakat va o'zgarish Koinotning birdan bir invarianti sanalgani bois ham insonning tabiat tarixiy xususiyat

lash etadi. Bu insonning o'ziga xos xususiyati ham global tarixiy, evolyutsion jarayon, ham hayot tajribasining shaxsiy, individual kechinmalari yig'indisi bilan belgilanishini anglatadi. Shunday qilib, X. Ortega-i-Gasset taklif qilgan inson modeliga individ tarixiy o'tmish bilan belgilanishi to'g'risidagi qoida xosdir.

Ayni paytda yashamoq - o'zini qurshagan dunyo bilan ish ko'rish, u bilan o'zaro aloqaga kirishish, u bilan shug'ullanish demakdir. Inson «jonli subyekt» sifatida o'zini qurshagan muhitga qarab mo'ljallanadi va bu muhitni bilish jarayonida o'z-o'zini ham anglab etadi. Taban mavjudotlardan inson o'z-o'zini anglab yetish va mustaqil ish ko'rish qobiliyatiga ega ekanligi bilan ajralib turadi. Hayvonlar faolligi, aslida, atrof muhit ta'siriga bir lahvali munosabatdan boshqa narsa emas. Shu tufayli ham u o'z harakatlarini rejalashtirish imkoniyatiga ega emas. Aqlga va bashorat qilish qobiliyatiga ega bo'lgan inson juda katta faoliyat erkinligiga egaligi bilan ajralib turadi. Uning o'zini qurshagan muhit ta'sirlariga munosabati o'zining dunyoga bo'lgan munosabatini oqilonalashtirishga, muhitni intellektual talqin qilishga va ehtimol tutilgan xulq-atvor variantlariga asoslanadi. Bunday vaziyat tirik mavjudotlar dunyosida inson ustun mavqega ega bo'lishini belgilaydi. Zero, hayot unga tayyor holda berilmaydi, aksincha, unga nimatki berilgan bo'lsa, sof potentsiallikni o'zida ifodalaydi. Har bir inson o'z-o'zini yaratadi: u o'z kelajagi bilan belgilanadi. X. Ortega-i-Gasset taklif qilgan insonning kreativistik modeli «omma qo'zg'olonini» inson ekzistensiyasining Yevropa sivilizatsiyasidagi chuqur inqiroz bilan belgilangan patologiyasi sifatida tushuntirish imkoniyatini beradi. Uning «Omnia qo'zg'oloni» deb nomlangan mashhur asarida inqiroz ajdodlar qadriyatlarini dunyosining vayron bo'lishidan iborat ekanligi qayd etiladi. Aniqroq aytganda, yangi avlod bu qadriyatlarni qabul qilmaydi va inson qo'qqidan hayotda mo'ljalni yo'qotadi. Yevropa sivilizatsiyasi inqiroziga qo'yilgan «tashxis» quyidagicha yamraydi: bu omnia qo'zg'olonidir, bunda omnia deganda chakana inson yoki «inson-omnia» tushuniladi. U madaniyat me'yorlariga qarab mo'ljallanuvchi shaxs – «inson-individuallik» bilan ta'vqashadi. «Me'yorlar bo'lmagan joyda madaniyat ham bo'lmaydi, - deb ta'kidlaydi X. Ortega-i-Gasset. - Qonuniylik usulni bo'lmagan joyda ham madaniyat mavjud emas. Nizolarni hal qilishda aqlning asosiy tamoyillari nazar-pisand qilinmaydigan joyda ham madaniyat yo'q... Kim bahoda haqiqatning tagiga yetishgan harakat qilmasa, u aqliy varvardir»⁶⁹.

«Inson-omnia» patologiyani shaxsni belgilovchi elementlar – «jon» bilan muayyan «ekzistensial struktura»ni hosil qiluvchi omillar o'rtasida

⁶⁶ Ortega i Gasset X. *Historia como sistema*. T. VI. Madrid, 1947-1969. – 41-b.

⁶⁷ Qizilov, Ortega-i-Gasset X. *Восприятие мира: Духовностное измерение и другие работы*. – М., 1991.

⁶⁸ Ortega i Gasset X. *Delamunizatsiya sotsial i ino-kosmika*. – V., 1989. – 55-b.

⁶⁹ Ortega-i-Gasset X. *Восприятие мира: Духовностное измерение и другие работы*. – М., 1991.

muvozanatning buzilishi bilan bog'liq. Buning natijasida ijtimoiy hayotning standartlashuvi, madaniyatning «ommaviylashuvi» yuz beradi, bu esa o'z navbatida totalitarizmga va zo'ravonlikning kuchayishiga olib keladi. Inson-umma mulaniyat va axloqning odatdagi me'yorlari va qadriyatlarini chetga chiqarib tashlaydi, biroq ularni yangi, yaxshiroq me'yorlar va qadriyatlar bilan almashtirmaydi; u mulaniyat va axloq doirasidan tashqarida yashash va ish ko'rishga harakat qiladi, u XXI asr varvaridir.

Inson — Kosmos gologrammasi. Yuqorida bayon etilgan inson modellari inson ekzistensiyasining kosmik darajasi qayd etiladi, zero, biz individni kosmik ruh-ijtimoiy yaxlitlik sifatida tushunishdan kelib chiqamiz. Shuni e'tiborga olish lozimki, ushbu modellar hozirgi zamon ilmiy bilim strukturasiiga kirmaydi. Shu nuqtayi nazaridan insonning Kosmos gologrammasi sifatidagi talqini diqqatga sazovordir. Ushbu tasavvur korpuskulyar-to'liqlik dualizmi bilan bog'liq. Turli anglatilmovchiliklar kelib chiqmasligi uchun markat bo'limning nomi majoziy xususiyatga ega ekanligiga o'tiborni qaratmoqchimiz. Ma'lumki, o'rta asr faylasuflari majozni ilmiy tafakllarning tushunarsiz narsalar va hodisalarni tushunarli narsalar va hodisalar bilan bog'lash imkoniyatini beruvchi muhim elementi deb hisoblaganlar. Jan Jak Russo: toki olim tadqiqot predmeti haqida yetarli bilimga ega emas ekan, u kuzatilyotgan hodisalarning mohiyatini tushunish uchun fanning boshqa sohaslaridan olingan majozlar va timsollardan foydalanishga majbur, deb ta'kidlagan. Inson haqidagi yagona fan hali yaratilmagan ekan, ko'pgina muammolarni majozlar darajasida muhokama qilishga to'g'ri keladi. Maxsus ilmiy va falsafiy adabiyotlarda biologik turlar evolyutsiyasi nazariyasiga asoslangan *«inson — bu hayvon»* degan va inson bilan turli texnika moslamalari xalq-atvoridagi yuzaki o'xshashlikdan kelib chiquvchi *«inson — bu mashina»* degim majoziy iboralardan foydalaniladi. *«Inson — bu Kosmos gologrammasi»* degan ibora ham shunga o'xshash majoz xususiyatiga ega, zotari, inson markaziy nerv sistemasi, ayniqsa bosh miya faoliyati golografik paradigma bilan muvofiq keladi. Darhaqiqat, miya ishini hozirgi zamon fizikasining to'liqlik jarayonlar sohasidagi yutuqlaridan kelib chiqib tahlil qilish yo'lidagi harakatlar muayyan darajada diqqatga sazovordir. Bunday yutuqlar qatoriga, eng avvalo, ilk bor K. Pribran va F. Vestleyk tadqiqotlarida ta'riflangan miya ishini golografik modelini kiritish mumkin⁷⁹. Neyrofiziologiyada neyrofiziologik tarmoqlarning taqsimlanish xususiyati yaxshi ma'lum bo'lib, u ikki qonun bilan tavsiflanadi:

• *ommaviy harakat qonuniga* muvofiq ta'lim olish qobiliyatining ayyimishi buzilgan kortikal hujayra miqdori (massasi) bilan bevosita bog'liq;

• *ekvipotensiallik qonuniga* muvofiq bu susayish shikastlanish joyining o'rni bog'liq bo'lmaydi.

Shundan kelib chiqib F. Vestleyk zaminida optik golografik jarayonlar bilan o'xshashlik yotuvchi miya faoliyati modelini taklif qiladi. Golografik jarayonlarga taqsimlanish xususiyati xosligi aniqlangan. Muayyan turdagi gologrammalarga xos bo'lgan bu xususiyat shundaki, gologrammaning har qanday kichik qismiga qarab unda qayd etilgan boshlang'ich manzarani to'liq tiklash mumkin⁸⁰.

Inson miyasida tashqi dunyoning aniq aks etishiga sensorli axborotni «qisim butuniga o'rindosh» tamoyiliga binoan kodlash orqali erishiladi. Dunyoni simvollar yordamida tasavvur qilish zaminida ayni shu tamoyil yotadi. Buning natijasida inson xotirasida juda katta hajmdagi axborot qayd etilishi mumkin. Optik gologrammalar endilikda keng ma'lum, ular obyektning yaxlit ko'lanli tasvirini olish imkoniyatini beradi. Ushbu tasvirning fotosuratdan farqi shundaki, u tasvirlangan obyektini har tomonga ko'zdan kechirish uchun imkoniyat yaratadi. Optik gologramma interferlanuvchi koherent nurlanishlarning o'zaro aloqasi mahsuli hisoblanadi. Gologrammani koherent yoritish batqaror yonug'lik to'liqlik hosil bo'lishiga olib keladi. Golografik jarayonlar paydo bo'lishi uchun gologrammani hosil qiluvchi o'zaro aloqalarning to'liqlik xususiyati birinchi darajali ahamiyat kasb etadi. Mazkur fizik jarayon miya ishini, binobarin, bilish jarayonlarining neyrogolografik modelini yaratish uchun boshlang'ich nuqta bo'lib xizmat qiladi. Bu yerda nerv hujayralarining ish jarayonida yuzaga keluvchi to'liqlik jarayonlar va impulsalar miya golografik yozuvini shakllantirish manbai hisoblanadi, axborot esa bi-biri bilan o'zaro aloqaga kirishuvchi neyronlar tarmog'ida kodlanadi. Golografik model miyaning neyron tarmoqlarida axborotning taqsimlanish xususiyatlarini yaxshi tavsiflaydi. Hozirgi vaqtda axborot maydonining integral nuqtasida axborotning taqsimlanishini golografiya matematik apparati darajasida aniq ko'rsatadigan biorta ham metod mavjud emas.

Axborotni golografik usulda kodlashning boshqa bir xususiyati uning misli ko'rilgan darajada samaraliligidir. Gologramma vositasida qayd etilishi mumkin bo'lgan axborot miqdori bilan ayni shu hajmda axborot saqlash imkoniyatini beruvchi mavjud vositalardan biortasi ham teng kela olmaydi. Golografiya yordamida axborotni kodlashning samaradorligi shu

⁷⁹ Qiziq: Pribran K. *Myan ishi*. — M., 1975; Bessidek F.O. O vskazovosti protsessov informatsionnoy peredachi i obrabotki // *Kiberneticheskoe prikladnoye slovarnoye slovo*. — M., 1971.

⁸⁰ Qiziq: Bessidek F.O. O vskazovosti protsessov informatsionnoy peredachi i obrabotki // *Kiberneticheskoe prikladnoye slovarnoye slovo*. — M., 1971, t. 1 — 116-6.

darajada kattaki, uni ma'lum ma'noda miya hujayralarida axborot saqlashning samaradorlik darajasi bilan tenglashtirish mumkin.

1.2. Axborotni golografik usulda kodlashning uchinchi xususiyati – golografiya tamoyillariga bosh miya yarim pallalarining bilish funksiyasini modellashtirishning muayyan asosi sifatida yondashilganida, ayniqsa, bo'rtib namoyon bo'ladi. Golografiyaning to'liqlik tamoyili – mazkur to'liqlik jarayon vaqtida kodlangan axborotni u saqlanayotgan joydan bir lahzada chiqarishga qodir bo'lgan mexanizmini tasavvur qilish imkoniyatini beradi. K. Pribram golografik yondashuvning umumpsixologik ahamiyatiga baho berar ekan, deteksiya mexanizmi va neyronlar tomonidan amalga oshirilgan belgilar tahlili, agar ularga mantiqiy operatsiyalarni bajaruvchi elementlar sifatida qaraladigan bo'lsa, idrok etish fenomenlarini tushuntirish uchun yetarli deb hisoblanishi mumkin emasligini ta'kidlaydi. Perseptiv jarayonlarga turli neyronlar o'rtasida dinamik harakatlar (fazaviy munosabatlarning superpozitsiyalari) xosdir. Shundan kelib chiqib, obrazlarni shakllantirish qobiliyati zaminida fazaviy munosabatlarning ayni shu o'zaro aloqasi yetishini tashmin qilish mumkin. Neyronli strukturalar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning bunday uzini optik axborotga ishlov beruvchi tizimlarning xossalari o'xshash ketadi. Boshqacha qilib aytganda, obrazlar vujudga kelishini ta'minlovchi tizimlar o'z mexanizmlariga ko'ra golografiya mexanizmlari bilan o'xshashdir⁷², degan xulosaga keladi. Bilish jarayonlarini golografik modellashtirishning ahamiyati shu bilan belgilanadiki, bu yerda inson tomonidan tashqi dunyo obyektlarini to'liqlik kodlash tamoyili amalga kiritiladi. To'liqlik til turli obyektlarning xususiyatlarini diskret (shifoli) tilga qaraganda aniqroq aks ettirish imkoniyatini beradi. Obyektlarning o'zlari ularning ko'lamlilik xususiyatlari nuqtayi nazaridan to'liqlik tavsiflarning muayyan tizimlari sifatida, amplitudalarning taqsimlanishi sifatida qaralishi mumkin. Boz ustiga dunyoning (Koinotning) golografik modellari ham amalda mavjud. Bu modellarda dunyo (Koinot) ulkan golografik plastinkani o'zida ifodalaydi⁷³. Makroobyekt sifatida inson ham to'liqlik struktura hisoblanadi. *Inson va Koinotning yagonaligi, odamzot Koinotning jaffi nusxasi hisoblanishi to'g'risidagi ta'limotdan kelib chiqib, inson Koinot gologrammasidir deb qayilish mumkin.* Dunyoning golografik modellari mavjudligi inshoga olinsa, ayrim tadqiqotchilarning quyidagi fikriga qo'shilish mumkin: «Mazkur fizik nazariyalar dunyoning to'liqlik tuzilishini aks ettirishning eng samarali usuli ushbu dunyo obyektlarini to'liqlik tilda aks ettirishdir deb faraz qilish mumkin. Inson muayyan fizik

dunyoda yashaydi va faoliyat ko'rsatadi. Binobarin, mazkur dunyoning fundamental xossalari insonning aks ettirish, ruhiy faoliyatiga hal qiluvchi ta'bir ko'rsatmasligi mumkin emas...»⁷⁴. Fanning rivojlanish jarayoni ushbu fikrni tasdiqladi: bugungi kunda «inson – Koinot gologrammasi» majoziy iborasi insonning gen injeneriyasida ham, borliqning avtomat-hujayrali talqinida ham ishlatiladi. Darchaqiqat, fan bugungi kunda o'z rivojlanish jarayonining «postklassik» bosqichiga qadam qo'yishga tayyorgarlik ko'rmoqda. Buning muhim belgisi shundaki, ko'p darajali, ierarxiyaviy, o'z-o'zini tashkil etuvchi tizimlarni bilish va ularning evolyutsiyasi seneriyalarining ko'p variantlilikini tushunib yetish yuz berayotir. Bu yerda sof dinamik fizik jarayonlar bilan bir qatorda o'zini o'zi tashkil etuvchi faol tizimlar yoki muhitlarda simvolli axborotga ishlov berish, uni saqlash, uzatish va yaratish bilan bog'liq informatsion-simvolik jarayonlar, ayniqsa, muhim rol o'ynaydi. Ayni holda gap tabiatning o'zi yaratgan faol taqsimlangan nochiy muhitlar haqida boradi. Bunday muhitlarni o'rganish bilan yaqinda vujudga kelgan sinergetika shug'ullanadi. Ushbu fan doirasida inqilobiy kashfiyotni o'zida ifodalovchi «determinatsiyalangan xaos» haqidagi tasavvurdan ancha samarali foydalaniladi (u bizning Koinot haqidagi asosiy tasavvurimizni butunlay o'zgartiradi). Shu nuqtayi nazardan sinergetik borliqning yagona avtomat-hujayrali modeli diqqatga sazovordir. Ushbu model o'z-o'zidan tashkil topuvchi fizik jarayonlarga ham, shu jumladan, ruhiy faoliyat bilan bog'liq bo'lgan informatsion jarayonlarga ham teng darajada tatbiq etilishi mumkin⁷⁵. Avtomat-hujayrali borliq haqidagi tasavvur doirasida kvant mexanikasining ko'pgina paradoksal xususiyatlari, eng avvalo, «to'liq – zarra» dualizmi o'zining tabiiy talqini topadi, inson miyasi faoliyatining ehtimol tutilgan mexanizmi o'ziga xos tarzda tushuntiriladi. S. Ya. Berkovich taklif qilgan bu model zaminida anchayin soddalashgan informatsion struktura – o'zaro bog'langan siklik hisoblagich «panjarasi» va o'zgartirishni amalga oshirishning ancha soddalashgan va tabiiy qoidasi yetadi. Navbatdagi bosqichda hisoblagichning ko'rsatuvlari unga qo'shni hisoblagichlar ko'rsatuvlarining o'rtacha qiymati bilan belgilanadi. Hujayrali avtomatlar modeli «moddiy formatatsiyalarni o'ziga xos tarzda tarqatuvchi to'liqlik yechimlar sifatida»⁷⁶ tavsiflaydi. Boz ustiga taqsimlangan hujayrali avtomatlar tarmog'i tez tarqatuvchi diffuzion faolliklarni vujudga keltiradi. Bu faolliklar axborotga ishlov berish

⁷² Qarang: Pribram K. *Shifoli til*. – M., 1975.

⁷³ Qarang: Morozov N. *Koinotning usulidori*. – Xarkov, 1992. – 192-b.

⁷⁴ Qarang: Pribram K. *Shifoli til*. – M., 1975. – 191-b.

⁷⁵ Qarang: Berkovich S.Ye. *Koinotning avtomatli aks etish rivojlanish bosqichlarida informatsion-simvolik faoliyatining xususiyatlari*. – M., 1995.

⁷⁶ O'sha joyda. – 91-b.

jarayonlarida, shu jumladan, golografik tamoyillar asosida ishtirok etishi mumkin. Mazkur modelda inson miyasi hisoblash mashinasi sifatida qaraladi, uning axborot protsessori sifatidagi imkoniyatlari tahlil qilinadi. Bu uning misli ko'rilmagan qobiliyatlarning barchasi uchun yagona operatsion mexanizmini aniqlashni talab qiladi. Ko'rsatilgan qobiliyatlarning qatoriga protsessorning ulkan quvvati, cheksiz virtual xotira, nuqsonlarga misli ko'rilmagan darajada chidamlilik va mustahkamlik, funksiyalarning rang-borangligi, markazlashtirilgan va markazlashtirishdan chiqarilgan boshqaruvning uyg'unligini kiritish mumkin⁷⁷. Bir marta olingan axborot miyada abadiy qayd etiladi, zero, obrazlar vaqt o'tishi bilan xiralashmaydi va oradan ko'p yillar o'tganidan keyin ham ongda aks etishi mumkin.

Ammo eng qiziq'i shundaki, mazkur model doirasida golografik yondashuv quyidagi xulosaga kelish imkoniyatini beradi: «Bilish funksiyasini bajarishga ko'maklashuvchi axborot protsessori miyadan tashqarida mavjud bo'lishi, golografik muhit sifatida fizik dunyoning avtomat-hujayrali fondan foydalanishi mumkin»⁷⁸.

Xulosa. Demak, asosiy fikrlash jarayonlari inson miyasida emas, balki undan tashqarida, miyani qurshagan faol avtomat-hujayrali muhitda yuz beradi. «Inson – Koinot gologrammasi», degan majoziy ibora ayni shu xulosaga kelish imkonini beradi.

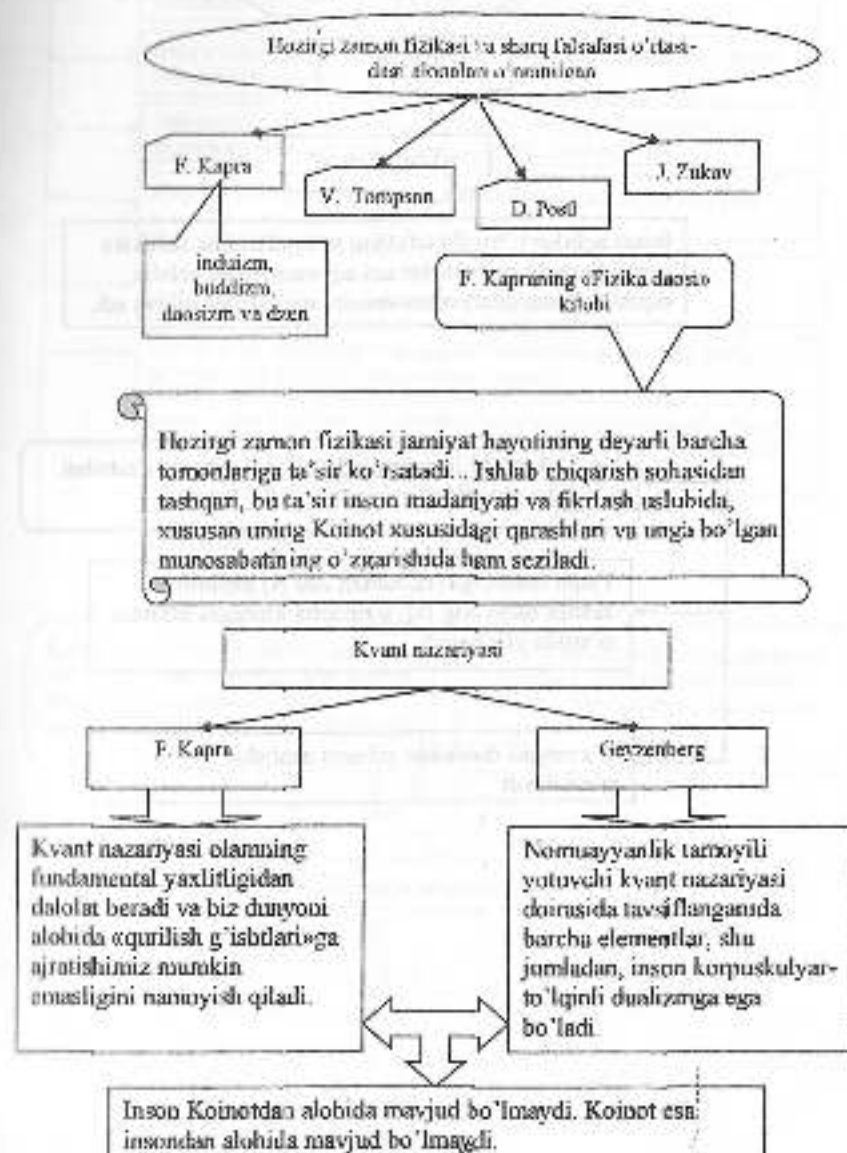
Tajribaviy amaliy matnlar

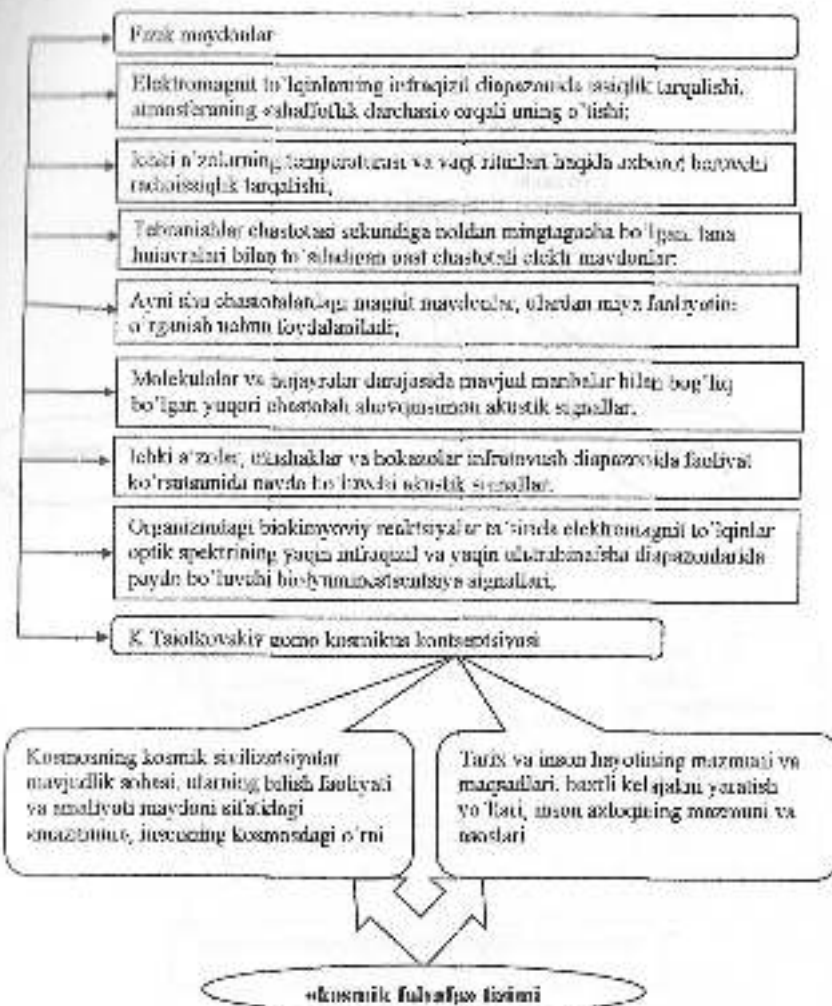
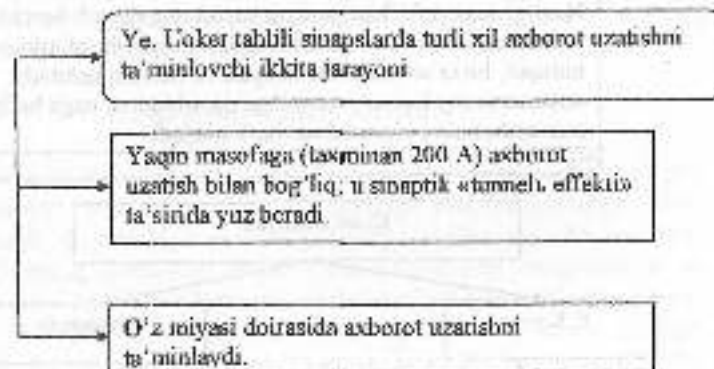
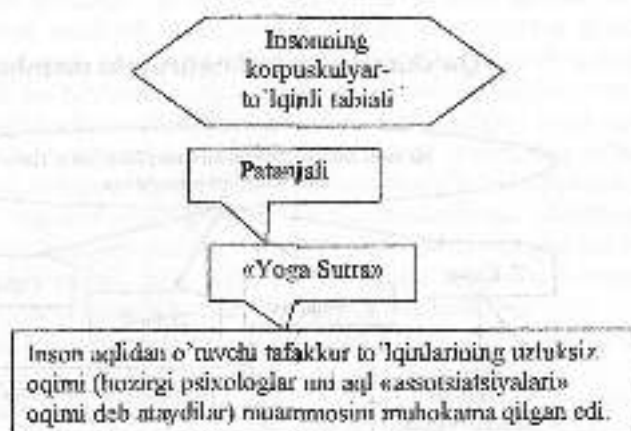
Inson falsafaning azaliy muammosi. Insonning korpuskulyar-to'liqlinli tabiati. Koinotda inson o'rni. Inson haqidagi mikrotasavvurlar. Miya faoliyati kvant qonunlariga muvofiq amalga oshirilishi. Miya ishini modellashtirishning ahamiyati. Inson ichki a'zolarining temperaturasi va vaqt ritmlari haqida axborot beruvchi radioissiqlikning tarqalishi. «Gomo kosmikus» konsepsiyasi. Inson va kosmosning yagonaligi g'oyasi. Insonning kosmosdagi borlig'ining to'rt asosiy bosqichi. Teyyar de Sharden esxatologiyasi. Insonning kreativistik modeli. Inson – Koinot gologrammasi.

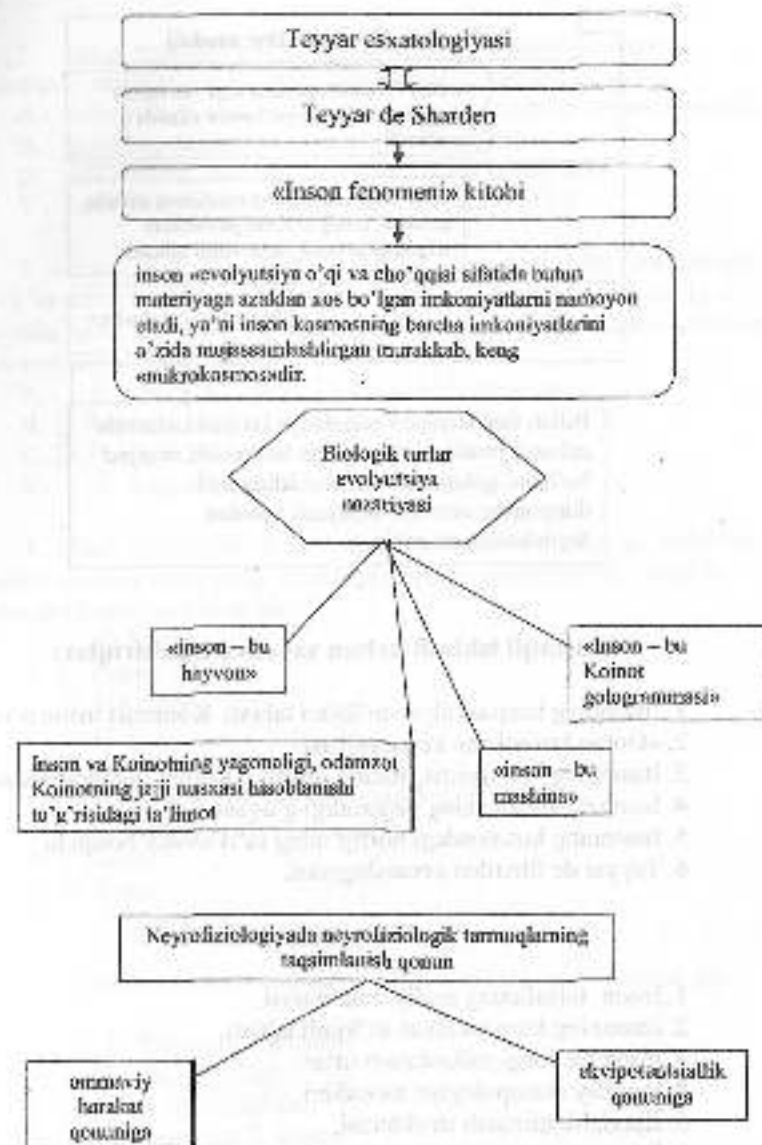
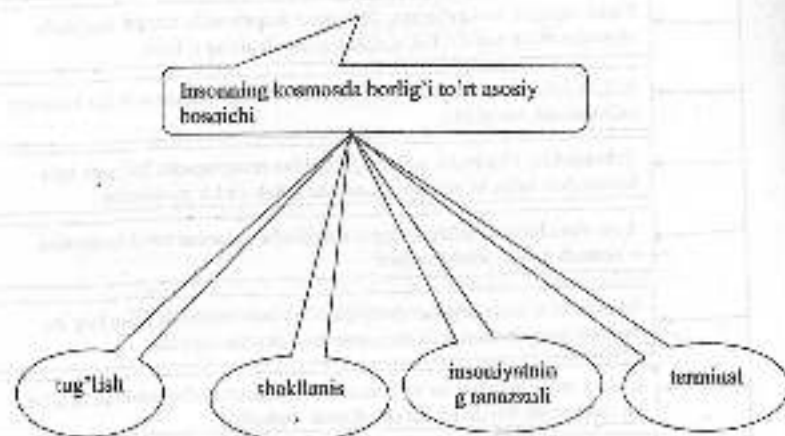
⁷⁷ Qiziq: Neumann J. «*et al.* The computer and brain. – L., 1979.

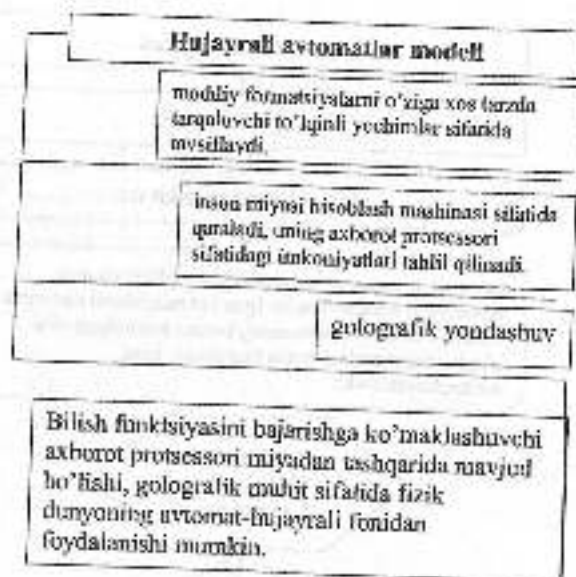
⁷⁸ Бершадский С.Я. Когнитивная деятельность как сложный разнородный процесс: многомерная информационная структура. – М., 1993. – 91 с.

Qo'shimcha va tushuntiruvchi matnlar









Mустақил ишлаш учун савол ва топшириqlar:

1. Insonning korpuskulyar-to'liqlinli tabiati. Koinotda inson o'rni...
2. «Gomo kosmikus» konsepsiyasi.
3. Insonning kreativistik modeli. Inson – Koinot gologrammasi.
4. Inson va kosmosning yagonaligi g'oyasi.
5. Insonning kosmosdagi borlig'ining to'rt asosiy bosqichi.
6. Tayyar de Sharden esxatologiyasi.

Referat mavzulari:

1. Inson falsafaning azaliy muammosi.
2. Insonning korpuskulyar-to'liqlinli tabiati.
3. Inson haqidagi mikrotasavvurlar.
4. Falsafiy antropologiya metodlari.
5. Kundalik turmush strukturasini.
6. Psixanaliz va psixotrupiya, deskursiv tajribaning tahlili.

Bilim va ko'nikmalarni baholash materiallari:

1. Inson muammosiga nisbatan an'anaviy yondashuvga qo'shatqich zuba berishda qaysi tamoyillardan foydalaniladi?
 - A. tarixiylik, madaniy antropologiya va evolyutsionizm tamoyillari
 - B. izchilik, davomiylik, tarixiylik tamoyillari
 - C. davomiylik, tarixiylik evolyusionizm tamoyillari
 - V. tarixiylik, madaniy evolyusionizm tamoyillari

2. «Inson ongining tabiati qanday?», «Inson tabiatini tushunishda mistik va diniy tajriba qanday rol o'ynaydi?», «Bizga ma'lum bo'lgan Koinotda inson qanday o'rin egallaydi?» yuqorida zikr etilgan savollarga javob topishga batak qilgan olimlar qaysi?

- A. I. Kapra, J. Zukav, D. Postl, V. Tompson
- B. F. Kapra, J. Zukav, D. Postl
- C. D. Postl, V. Tompson, J. Zukav, D. Postl
- V. F. Kapra, J. Zukav, Geyzenberg, F. Kapra

3. Sharq tafakkurining bir nechta yo'nalishlari induizm, buddizm, daosizm va dzen bilan yangi fizikaing ajoyib kashfiyotlari o'rtasida muloqotni boshlagan olim kim?

- A. F. Kapra
- B. J. Zukav
- C. V. Tompson
- V. D. Postl

4. «Fizika daosi» kitobining muallifi kim?

- A. I. Kapra
- B. J. Zukav
- C. D. Postl
- V. V. Tompson

5. «Tabiat poydevori aqldir»,- degan g'oyani qaysi fiziklar ilgari surgan?

- A. Eddington, S. Sirag
- B. F. Kapra, J. Zukav
- C. D. Postl, V. Tompson
- V. Geyzenberg, F. Kapra

6. «Yoga Sutra» asari muallifi kim?

- A. Patanjali
- B. Geyzenberg
- C. D. Postl
- V. I. Zukav

7. Aql «assotsiatsiyalar» oqimi bu?

- A. inson aqlidan o'tuvchi tafakkur to'liqlarining uzluksiz oqimi
- B. danyoga bir-biri bilan o'zaro ta'sirga kirishuvchi va tinimsiz harakat qiluvchi ajralmas elementlardan tarkib topgan tizim
- C. axborotni ma'lum qilish va ayni paytda undan ehtiyojda qolish oqimi
- V. inson tabiatini o'rganish jarayonida uni o'zgartirishi muqarrar ekanligini qayd etadigan harakat

8. Materiya va energiya kabi Koinot bilan uzviy bog'liq bo'lgan «universal to'liqlar» qaysi?

- A. tafakkur to'liqlari, inson ruhiyati to'liqlari
- B. inson madaniyati va fikrlash uslubi
- D. tabiat «to'liqlari» va «kvantlari»
- V. makro-dunyo hodisalari qobig'idan tashqaridagi universal borliqni namoyon etuvchi kvant nazariyasi

9. Qaysi olim yogani «aqlida tafakkur to'liqlarini boshqarish» sifatida tavsiflaydi?

- A. Patanjali
- B. E. Uoker
- D. K. Siolkovskiy
- V. F. Kapra

10. Qaysi olim miya ishining tahlili uchun kvant mexanikasi tamoyillaridan foydalanishga harakat qilgan?

- A. E. Uoker
- B. J. Zukav
- D. K. Siolkovskiy
- V. F. Kapra

11. E. Uokerning fikriga ko'ra, inson ongii faoliyatining vujudga kelishi va yaxlit xususiyatini boshqaruvchi omil nima?

- A. «tunnel effekti»
- B. aql «assotsiatsiyalari»
- D. «korpuskulyar-to'liqlar»

V. «Yoga»

12. Har qanday biologik obyekt atrofida, uning hayot faoliyati ta'arida biologik tizim haqida axborot beruvchi fizik maydonlarning murakkab manzarasi hosil bo'lishini ko'rishniiz mumkin. Bunday maydonlar nechta xil bo'ladi?

- A. 8 xil
- B. 7 xil
- D. 9 xil
- V. 6 xil

13. Inson tabiati qanday tizimga ega?

- A. korpuskulyar-to'liqli
- B. universal to'liqli
- D. tunnel effekti
- V. tafakkur to'liqli

14. Korpuskulyar-to'liqli tabiat qismlariga qaysilar kiradi?

- A. atom-molekulyar strukturani o'zida ifodalovchi anatro-mo-geometrik komponent va butun Koinot bo'yish tarqalgan maydonlar
- B. ichki a'zolarining temperaturasi va vaqt ribolari haqida axborot beruvchi radioissiqlik tarqalishi
- D. ichki a'zolar, mushaklar va hokazolar infratovush diapazonida faoliyat ko'rsatganida paydo bo'luvchi akustik signallar
- V. molekulalar va buyayralar darajasida mavjud manbalar bilan bog'liq bo'lgan yuqori chastotali shovqinsimon akustik signallar

15. Tanqis fizik olimlar S. Xoking va J. Uiler Koinotni «loyihalash»da insonning roli haqidagi o'z mulohazalari uchun tayanch nuqtasi sifatida qaysi tamoyilni tanlaydilar?

- A. antrop kosmologik
- B. kosmik falsafasi
- D. abadiy Koinot
- V. Men va Koinot

16. K. Siolkovskiyning asosiy falsafiy amalmolarga doir mulohazalarini toping?

- A. kosmosning kosmik sivilizatsiyalar mavjudlik sobasi, ularning bilish faoliyati va amaliyoti maydoni sifatidagi «marmuri», insonning kosmosdagi o'rnini to'g'risida; tarix va inson hayotining mazmuni va

maqsadlari, baxtli kelajakni yaratish yo'lini, inson axloqining mazmuni va asoslari to'g'risida

B. insonning korpuskulyar-to'liqligi tabiat inson joni haqidagi tasavvurlar tarmog'iga butunlay yangicha nuqtayi nazar bilan yondashish, insonni harisha tashvishga solib kelgan, insonning kosmik mezoniga qarab mo'ljallanuvchi din va fandan uyg'un o'rta olgan o'lim va umrbodiylik muammosining yangicha talqini ilgar surish to'g'risida

D. inson harakatlari uchun qurshagan muhit va organizm o'rtasida moddalar almashinuvi ta'sirida yuz beruvchi mazkur muhit tarkibi va fizik-kimyoviy xususiyatlarining o'zgarishi to'g'risida

V. har qanday biologik obyekt atrofida uning hayot faoliyati ta'sirida biologik tizim haqida axborot beruvchi fizik maydonlarning murakkab manzarasi hosil bo'lishini ko'rsatadi.

17. *Hamonki insonning mavjudligi tasodifiy emas balki kosmos bilan uzviy ekan, biz biladigan bu kosmos boshqacha bo'lishi mumkin emas degan fikr kimga tegishli?*

- A. K. Siolkovskiy
- B. V. Vernadskiy
- D. A. Umov
- V. S. Xoking

18. K. Siolkovskiy fikricha, moddiy Koinotning tadrijiy rivojlanuvchi obyektlari o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, u nimadan iborat?

- A. atomlardan
- B. universal to'liqligi
- D. korpuskulyar-to'liqligi
- V. ruhiy-to'liqligi

19. K. Siolkovskiy fikriga ko'ra, insonning kosmosda borlig'i to'rt asosiy bosqichdan o'tadi. Bu qaysilar?

- A. tug'ilish bosqichidan, shakllanish bosqichidan, insoniyatning tanazzul bosqichidan, terminal bosqichidan
- B. tug'ilish bosqichidan, shakllanish bosqichidan, insoniyatning tanazzul bosqichidan, qayta tiklanish bosqichidan
- D. qayta tiklanish bosqichidan, shakllanish bosqichidan, insoniyatning tanazzul bosqichidan, terminal bosqichidan
- V. tug'ilish bosqichidan, tiklanish bosqichidan, shakllanish bosqichidan, insoniyatning tanazzul bosqichidan,

20. K. Siolkovskiy falsafiy izlanishlarining tayanch nuqtasining muammosini toping?

- A. axloq muammosi
- B. inson muammosi
- D. kosmos muammosi
- V. «gomo kosmikus» muammosi

21. «Inson fenomeni» kitobi muallifi kim?

- A. Teyyar de Sharden
- B. Gegel
- D. K. Siolkovskiy
- V. V. Vernadskiy

22. Koinot oliy sintez – Omega nuqtasiga qarab izchil harakatlanadi. Evolyutsiya jarayoni Omega nuqtasi nimaga intiladi?

- A. dunyoviy ong, dunyoning ma'naviy o'zgariga
- B. «radial energiya» va «ilk hayot» bosqichiga
- D. inson fenomeniga
- V. «gomo kosmikus»ga

23. Sof pozitivistik nuqtayi nazardan fanning eng sirli va tadqiqotchilarni chalg'ituvchi obyekti bu?

- A. inson
- B. kosmos
- D. koinot
- V. falsafa

24. XXI asr boshida inson fenomenini tushunishga muayyan hissa qo'shuvchi insonning kreativistik modeli qaysi olimga tegishli?

- A. X. Ortega-i-Gasset
- B. Teyyar de Sharden
- D. V. Vernadskiy
- V. S. Xoking

25. «Men o'z dunyom bilan birga va o'z dunyomda yashayman» - bu qisqacha ta'rif qaysi faylasufga tegishli?

- A. X. Ortega-i-Gasset
- B. Gegel
- D. K. Siolkovskiy

V. V. Vernadskiy

26. X. Ortega-i-Gasset ta'kid qilgan inson modelining fundamental qoidasini toping?

- A. *«Inson tabiatga ega emas, u ... tarixga ega»*
 B. *hamonki insonning mavjudligi tasodifiy emas balki kosmos bilan uzviy ekan, biz biladigan bu kosmos boshqachaz bu 'lshi mumkin emas*
 D. *«Men o'z dunyom bilan birga va o'z dunyamda yashayman»*
 V. *kelajakda universum Omega nuqtasida o'z ta'qdratli insoniga aylanadi va insoniyat Kainotni boshqarish rutini o'z qo'liga oladi*

27. X. Ortega-i-Gasset fikriga ko'ra olamning markazi nima?

- A. Odam Atoning yuragi
 B. Omega nuqtasi
 D. inson
 V. kosmos

28. Neyrofiziologiyada neyrofiziologik tarmoqlarning taqsimlanish xususiyati yaxshi ma'lum bo'lib, u ikki qutun bilan tavsiflanadi. Balar qaysi?

A. *ommarvty harakat qonuniga muvofiq ta'lim olish qobiliyatining susayishi buzilgan kortikal hujayra miqdori (massasi) bilan bevosita bog'liq, ekvipotentsiallik qonuniga muvofiq bu susayish shikastlanish joyining o'rniga bog'liq bo'lmaydi*

B. yaqin orada boshlanadigan va bir necha milliard yilga cho'ziladigan tug'ilish bosqichidan; insoniyat butun kosmos bo'ylab tarqalib, undan qo'nim topadigan shakllanish bosqichidan

D. insoniyatning tanazzul bosqichidan. Ushbu bosqich ham bir necha yuz milliard yil davom etadi, bir necha o'n milliard yil davom etadigan terminal bosqichdan

V. to'g'ri javob yo'q

INSONNING BIOLOGIK DARAJASI

1-ma'ruza

INSONNING BIOLOGIK DARAJASI

1. Ma'ruzani olib borish texnologiyasi

Palabalar soni:	Vaqt: 4 soat
Mashg'ulot shakli:	Kirish mavzu bo'yicha ma'ruza
Ma'ruza rejas:	1- ma'ruza rejas: 1. Inson biosfera evolyutsiyasining zaruriy bosqichi. 2. Inson - Geya elementi. 3. V. Vernadskiy «insoniyatning geologik roli» haqida. 2- ma'ruza rejas: 1. Tabiiy ekologik tizimlarda insonning o'rn va ahamiyati. 2. Texnologik taraqqiyot jarayonini oqilona boshqarishning biologik muhitni asrashdagi roli. 3. Go'zallik tayyarusining biologik asoslari
Mashg'ulotning maqsadi: Dars o'tish shakllari haqida umumiy tushunchalar, inson haqida tolerantlik va ijodiy yondashuv, talabalarda ilmiy va falsafiy dunyogorashning shakllanishida inson falsafaning ahamiyati haqida tushuncha hosil qilish.	
Pedagogik vazifalar:	O'quv faoliyati natijalari:
Inson transfers	Texnologik taraqqiyot jarayonini oqilona boshqarishning biologik muhitni asrashdagi roli.
evolyutsiyasining zaruriy bosqichini o'rganish	Biologik siyosatni amalga oshirishning zaruriyati.
Inson - Geya elementini o'chib berish.	J. Lavlek modelini o'rganish.
V. Vernadskiy «insoniyatning geologik roli» haqida tushunchasini yoritib berish	Ma'ruza, aqliy hujum, T-sinema, munozara, muammoni vaziyatlar usuli.
O'qitish usullari va texnika:	Ma'ruza matni, tarqatma materiallar, slaydlar.
O'qitish vositalari:	gimnastika, to'g'ridan to'g'ri va guruhlarda ishlash.
O'qitish shakllari:	texnik vositalar bilan ta'minlangan auditoriya.
O'qitish shart-sharoiti:	og'zaki nazorat, savol-javob, o'z-o'zini nazorat qilish, reyting tizimi asosida baholash.
Monitoring va baholash:	

2. Ma'ruzaing texnologik kartasi

Ish jarayonlari vaqti	Faoliyatning mazmuni	
	O'qituvchi	Talaba
I bosqich. Kursga va mavzuga kirish. (20 minut)	1.1. O'quv kurs nomini aytib, kurs doirasida dastlabki umumiy tasavvurni beradi hamda ustubiy va tashkiliy tomonlari bilan ta'ishtiradi.	Tinglaydilar.
	1.2. Kurs bo'yicha o'tiladigan harcha mavzular bilan ta'ishtiradi, ularning uzviyligi haqida qisqacha ma'lumot beradi.	Tinglaydilar.
	1.3. Kurs yakunida qo'yiladigan reyting baholash mezonlari bilan ta'ishtiradi.	O'UM ga qaraydilar.
	1.4. Kursni o'zlashtirishda foydalanish uchun zarur bo'lgan adabiyotlar ro'yxatini bilan ta'ishtiradi.	O'UM ga qaraydilar.
	1.5. Birinchi o'quv mashg'uloti mavzusi bilan ta'ishtiradi va uning maqsadi, o'quv faoliyati natijalarini bayon qiladi.	Mavzu nomini yozib oladilar.
II bosqich. Asosiy (50 minut)	1.6. Birinchi mavzu yuzasidan og'ir hajum qo'zg'atib asseida dars o'tkazishni talab etadi. Deskaga ulash biologik mavjudotini deb yozadi. Talabalar umimidan aytilgan fikrlarni yozib beradi va umimlashiradi.	Tushunchalarni erkin fikr orqali bildiradi.
	2.1. Mavzu reysi va boshqarish tushunchalar bilan ta'ishtiradi.	Tinglaydilar.
	2.2. Ma'ruzani reja bo'yicha tushuntiradi, har bir rejani ruboyasida umimlashiradi. Jarayon kompyuter slaydlarini namoyish qilish bilan olin beriladi.	Tinglaydilar. Slaydga o'tibor qaratadi, uni o'ziga yozib oladi va savollar beradi.
	2.3. Har bir rejani mustahkamlash uchun quyidagicha savollar beradi. 1. Gey texnologiyasi va insonning jismiy olami. 2. Geylik tuyg'usining biologik asoslari. 3. Inson - Gey element.	Savollarga javob beradilar, erkin bahs-munozara yuritadilar.
	2.4. Tayanch iboralar qaytiladi. Talabalar ishtirokida ular yana bir bor takrorlanadi.	Har bir tayanch tushuncha va iboralar muhokama qiladilar. Komplekt.

III bosqich. Yakuniy bosqich. (10 minut)	3.1. T-xema texnikasidan foydalanilgan holda juft-juft bo'lib ishlash uchun tinglovchilarga: "Inson va tabiat" degun savol yozilgan tarqatma materiallar tarqatadi. Ushbu texnika orqali mavzu bo'yicha yakunlovchi xulosa qiladi.	qiladilar.
		Mustaqil T-xemani m'lahazalar erkin fikrini bayon etadi.
	3.2. Talabalarning faoliyatiga hahu qo'yiladi va rag'hatlantiriladi.	Eshitadi.
	3.3. Kelgusi mashg'ulotga tayyorgarlik ko'rish uchun topshiriqlar va foydalaniladigan adabiyotlar ro'yxati beriladi.	Eshitadi va O'UM ga qaraydilar.

Inson biosfera evolyutsiyasining zaruriy bosqichi.

XXI as boshida inson fenomenini o'rganish insonning jismaniy asoslariga dam qiluvchi gen injeneriyasining rivojlanishiga sabab bo'lgan biologiyadagi inqilob bilan tavsiflanuvchi yangi vaziyatni e'tiborga olishni taqozo qiladi. Inson biosfera evolyutsiyasining zaruriy bosqichi hisoblanadi; binobarin, insoniyatning biosferaga oid funksiyasi haqida va jamiyatning ekologik javobgarligi to'g'risida so'z yuritish mumkin. Zotan, V. Vernadskiy tomonidan ilgari surilgan va asoslangan biosferaning boshqa evolyusion holat - biosferaga o'tish haqidagi g'oyasi boshqariladigan rivojlanish davri boshlanayotganini anglatadi. O'z navbatida bu eng uvvulo ekologiya va biotexnologiyaning «qaynaq» nuqtalariga qarab mo'ljall oluvchi bir qator falsafiy va xilqiy muammolarni kun tartibiga qo'yadi.

So'nggi yillarda ilgari surilgan «yangi ekologik tartib» konsepsiyasi ayvulatsiyaning o'zlikni anglash tuyg'usini shakllantirishni nazarda tutadi. Bu tuyg'u insonning tabiatga bo'lgan optimal munosabatining tayanch nuqtasi hisoblanadi. Shu munosabat bilan ekologiyaning ikki falsafiy muammosi airofida qizg'in bahs-munozara kelmog'ida. Birinchi muammo, tabiatning huquqlari to'g'risidagi mu'lahazalarni o'zida ifodalaydi: *tabiat o'z-o'zida qimmatga egami va uning mohiyati nimada?* Ikkinchi muammo, *ekologiya va hozirgi dunyo o'rtasidagi munosabatlarni aniqlash bilan bog'liq*. Bu yerda tabiat bilan o'zaro aloqa jarayonida inson faollik, murakkablik, nohiziqlik, noishaffoflik, ishonchli emashlik, oldindan aytil bo'lmashlik, tasodifiylik kabi ko'rsatkichlar bilan tavsiflanadigan (inson, iqtisodiyot, texnika tizimlariga o'xshash) ekologik tizimlar bilan to'qnash keladi. Bilishning evolyusion nazariyasiga muvofiq inson miyasi o'z

funksiyalari, ayniqsa, uning kognitiv qobiliyatlari bilan eng avvali makrodunyo darajasida yuz berayotgan biologik evolyutsiya mahsuli hisoblanadi. Inson xulq-atvoriga ijtimoiy-madaniy tizimlar faoliyatining xususiyatlari ham o'z ta'sirini ko'rsatadi. Pirovardida inson ekologik tizimlarga nisbatan xanlarga yo'l qo'yadi. Bu xatolar chiziqli fikrlash, chiziqli eksistotsiologiya, ekologik muammolarni yechishdan o'zini olib qochishga (javobgarlikdan bo'yin ovlashga) moyillik va hokuzolar bilan belgilanadi.

Mutaxassislar va keng jamoatchilik e'tiborini biotika muammolari o'ziga tortmoqda, zero, gen injeneriyasi metodlaridan foydalanish insonga ilqan unga ma'lum bo'lmagan sohalariga kirish va ularning tuzilmini o'z qo'liga olib imkoniyatini beradi. Bunday sohalar jumlasiga genetik kodni, irsiyatni nazariya va modifikatsiya qilish, inson aqlini maxsus tibbiy texnika yordamida boshqarish imkoniyati va hokuzolar kiradi. Fan qanishida inson shaxsiyatini modifikatsiya qilish, individning jismoniy asoslarini o'zgartirish bo'lasidagi faoliyatning cheksiz maydoni ochildi. Ilmiy yutuqlardan g'ayritanoliy maqsadlarda foydalanilishida insoniyatni ushlab uchun ma'naviy-axloqiy kategoriyalar birinchi o'ringa chiqayotgani ham taxdifiy bir hol emas. Ayni shu sababli ushbu holida ususiy e'tibor molekulyar evolyutsiya landa insonning ahof muhit bilan o'zaro aloqasi bilan bog'liq bo'lgan genem muammolarga qaratiladi.

Inson — Geya elementi. Hozirgi zamon odamining fenotipi sayyoralar va jamiyat o'z evolyutsiyasining bunday yangi bosqichiga kirganligi munosabati bilan anglab yetishni taqozo qiladi. Ma'lumki, bu fakta birinchi bo'lib tabiatshunos olimlar e'tiborlarini qaratganlar — V. Vernadskiy «insoniyatning geologik rolga o'tiborini qaratgan»²¹, so'ngira Le Rna va Teyyar de Sharden «anoosfera» atamasini ilmiy muomalaga kiritgan va b.k. Natijada shunday bir vaziyat yuzaga keladiki, «inson faoliyatining atrof muhimga kuchli ta'siri uning evolyutsiyasini belgilovchi omilga aylinish bilan bir vaqtda shu darajada ilqam o'sib boradiki, biosferaning qandaydir muvozanati haqida va ayni paytda homo sapiens turining gomeostazini saqlash qolish haqida gapirish imkonini bermaydi»²². Bundan tashqari, o'z ekologik bo'g'inda monopoliyachi bo'lgan biologik tizimdan birortasi ham ekologik inqirozni chetlab o'tishni mumkin etmas degan tezisni ham inqibarga o'tirish lozim. Bu yerda faqat ilka yo'l hor turning degradatsiyasi boshlanadi yoki tegishli o'zgarish jarayonida (bunda xulq-atvor standartlari va tabiat bilan o'zaro munosabatlar

o'zgaradi) yangi ekologik bo'g'in vujudga keladi. Ma'lumki, insoniyat ana shunday monopoliyachi hisoblanadi.

Bugungi kunda insoniyat global ekologik inqiroz hodisalari bilan to'qnash kelmoqda. U tabiat bilan yagona tur sifatida o'zaro aloqaga kirishadi. Insoniyat degradatsiyasining oldini olish mashaqqatli yo'l — yangi ekologik bo'g'inni topish yo'rida insonlar izlanishni taqozo qiladi. Hozirgi zamon fanida biosfera va jamiyat ko'evolyutsiyasi sayyorada inson saqlanib qolishining mutlaqo zaruriy shartidir, degan fikr ilqini serilgan. Bu yondashuvga ko'ra, noosfera bosqichi faqat jamiyat va tabiatning kvazimuvozzat ahliga oshgandan keyin boshlanadi. Shu tufayli ham «tabiat va jamiyatning bunday munosabati yuzaga keltirish imkonligi to'g'risidagi masala, ya'ni biosfera elementi sifatidagi insoniyat degradatsiyasining oldini olish to'g'risidagi masala moliyat e'tibori bilan yangi sivilizatsiyaning (yoki yangi sivilizatsiyalarning) shakllanishiga horib tuguladi»²³. Bu masala ochiq qolayotgan bo'lsa-da, jamiyat va biosferaning o'zaro nishanda kuchayib borayotgan nomutanosiblik inson va tabiat fenomenini tushunishga nisbatan yangicha yondashuvni talab qilishi shak-shubhasizdir.

I. Prigojin yuzaga kelgan vaziyatni tavsiflar ekam, shunday deb yozadi: «Yangi kuzatish vositalari — izotoplardan sun'iy yo'l oshlargaacha — ekologik tizimlarning beqarorligini bizga namoyish etdi; ayni paytda nohiziq dinamika bizga bunday tizimlarda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan fluktuatsiyalar va bifurkatsiyalarning o'tirishini nazariy jihatdan tavsiflash imkonini berdi. Ekologik tizimlarning beqarorligi saqlanishini va sayyoramiz istiqbollarni o'rganish vazifasi birinchi o'ringa chiqdi. Ma'lumki, bir necha o'n ming yil muqaddam sayyoramizda optimal qilim hukm surgan, harro, Gobi cho'lida va Sahroi Kabirda ham sivilizatsiyalar mavjud bo'lgan edi. Hech bo'lmasa o'sha zamonlarni qaytarish haqida orzu qilish mumkin-ku»²⁴. Yuqorida hayun otirganlar tabiatga yangicha ko'z bilan qarashni va insonning undagi o'rniqa qayta baho berishni talab qiladi.

Tabiiy ekologik tizimlarda insonning o'rai va ahmiliyatiga qayta baho berish allaqachon boshlangan va buni shu jumladan L. Ferrining «Yangi ekologik tartib» kitobi ham usuliqlaydi. Ushbu kitobda tabiatga qadriyat sifatida yondashish muammolari muhokama qilnaki, bunda tabiat huquqlari muammasi birinchi o'ringa qo'yiladi²⁵. Hozirgi zamon ekologiyasida tabiat huquqlari xususida uch naqtaqi nazar mavjud.

²¹ Qiziq. Вернадский В.И. Физико-химическая эволюция природы. — М., 1958. — 35-3.

²² Шелдон Л.И. С экологическим аспектом и биологическим процессом в биосфере. Доклады. 1995. № 1. — 4-5.

²³ Osh bo'lsa.

²⁴ Пригожин И. Изотопы и энергия. — М., 1988. — 11-6.

²⁵ Qiziq. Пригожин И. Физико-химическая эволюция природы.

Birinchi nuqtayi nazar ko'ra, *tabiatning hech qanday huquqlari yo'q, u biron-bir ichki qimmatga ega emas*. Tabiatni ushlab qolish zarur, chunki u inson mavjudligi uchun zarur bo'lgan muhit hisoblanadi. Bu yerda inson birinchi o'rinda turadi, tabiat esa ikkinchi darajali ahamiyat kasb etadi. Faqat inson huquq subyekti hisoblanadi (falsafa filida bu inson – birdan bir maqsad, degandir). AQShda mazkur nuqtayi nazarni environmentalistik yondashuv deb ataydilar – tabiat yuridik maqomga ega bo'lishi mumkin emas va u mustaqil qimmatga ega bo'lgan yaxlit obyekt hisoblanmaydi.

Ikkinchi nuqtayi nazar ko'ra, *tabiat muayyan huquqlarga ega ekanligini tan oladi*. Utilitaristlar ilgari surgan bu yondashuv huquq egalari qatoriga lazzatlanish yoki azob chekishga qodir bo'lganlarning barchasini kiritadi. Utilitarizm ta'limotining asosiy tamoyili Koimoda farovonlik keng miqyosda hukm surishiga, azob-uqubutlar esa mumkin qadar kam bo'lishiga erishishni nazarda tutadi. Bu axloqiy va yuridik huquqlar doirasida hayvonlarni ham kiritishni taqozo qiladi. Utilitaristlar mavqei AQShda va Avstraliyada, ayniqsa, kuchli, ularning soni 120 mldan ortiq, ular hayvonlarni asrash va ularning xavfsizligini ta'minlash yo'lida kurash olib boradilar.

Uchinchi nuqtayi nazar ko'ra, *gumanistik an'anada hukm surayotgan tartibni o'zgartirishni talab qiluvchi «chuqur ekologiya» tarafdorlari tomonidan ilgari surilgan Odatda, bu tartib quyidagi ko'rinishga ega inson – hayvon – o'simliklar va minerallar «Chuqur ekologiyachilar» bu borada boshqacha tartibni taklif qiladilar: biosfera (yoki Yer) – butun tiriklik – insoniyat. Bu yerda inson mazkur tartibning salbiy elementi sifatida namoyon bo'ladi, zero, faqat u tabiatni yo'q qilib tashlashi mumkin. Aynan inson zoti tabiatga dushmanlik ko'zi bilan qaraydi, aynan u tabiatni ifoslaydi. «Chuqur ekologiyachilar» safida faylasuflar X. Yonas (AQSh) va M. Serr (Fransiya) ham bor. Ular 1789-yilgi «Inson va fuqaro huquqlari deklaratsiyasi» bilan asos solingan kishilar o'rtasidagi ijtimoiy shartnomaga zid o'laroq tabiat bilan shartnoma tuzish zarur deb hisoblaydilar. Bu yerda ekolog J. Lavlokn ham o'slash o'rindi bo'ladi. U o'zining «Gey» deb nomlangan kitobida Yerni tirik mavjudot sifatida biosferani esa birdan bir huquq subyekti sifatida tasviflaydi. Uning fikriga o'z kitobiga «Daraxt, hayvon, inson» degan kichik sarlavha qo'ygan L. Fern ham qo'shiladi, zero, yangi ekologik tartib birinchi darajali omillarning shunday ko'ma-kotligini talab qiladi.*

Hozirgi vaqtda biologik siyosatni amalga oshirish masalalariga alohida e'tibor berilmaydi. Bu masalalarni yechish yo'lidagi harakatlarni murvofiqashtirish uchun «Biologik siyosat xalqaro tashkiloti» tuzilgan.

Texnologik taraqqiyot jarayonini oqilona boshqarish biologik muhitda uyg'un mavjudlik hukm surishiga olib kelishi mumkin. Bunga erishish uchun barcha ijtimoiy institutlarni yangi g'oyalar – biologik siyosat g'oyalari bilan boyitish zarur. Inson bilimlari ufqi kengayishidan foyda olish uchun eng avvalo bu g'oyalar ta'lim dasturlarida mujassamlashtirilishi lozim. Texnologik taraqqiyot hozirgi zamon ta'lim tizimining o'ta ixtisoslashuviga olib keldi. XXI asr boshida universitet talabalarida yadit dunyoqarashni shakllantirish zarur, bu esa ustuvorliklar va qadriyatlarini yangidan be'qilushni talab qiladi.

«Biologik siyosat xalqaro tashkiloti»ning asosiy vazifasi biosni va uni o'rnatish yo'llarini yaxshiroq nashunishga ko'maklashuvchi qadriyatlarining «universal» ta'limni yaratishdan iborat²⁴. Aynan turli ilmiy fanlarda va turli mamlakatlarning ilmiy davralarida yaratilgan asosiy tushunchalar, qadriyatlar va mu'ljallardan tarkib toptirilgan tizim hayotning har qanday ko'rinishlariga hurmat va tabiiy muhitni asrash uchun mas'uliyat tuzg'ularini odatdagi ongiga singdirish imkoniyatini berishi mumkin. Dunyo haqida yaxlit tasavvur biosni asrash uchun muhim bo'lgan g'oyalara va qadriyatlarining barchasini o'z ichiga olgan biologik tuzilmaning global modeli asosida hosil qilinadi. Biologik siyosat globallik bilan tavsiflanadi – lokal ekologik halokatlar chegaralarni bir labzda kesib o'tadi va internatsional tus oladi (bunga ishonch hosil qilish uchun Chernobd APSSdagi avariya e'lashning o'zi kifoya qilsa kerak). Ta'limni isloh qilish antropotsentrizmdan biotsentrizmga o'tishini, texnologiyalarga biologik baho berish xalqaro muqosila qo'llanishini nazarda tutadi. «Biologik siyosat xalqaro tashkiloti» asoschisi va prezidenti A. Arvanits shundan kelib chiqib, insoniyat biologik tur sifatida yagona ekanligini, jahon hamjamiyati millardlab hujayralar o'zaro bog'langan va ayni paytda alohida xususiyatga ega bo'lgan yagona vujud sifatida qaralishi lozimligini ta'kidlaydi²⁵.

Biologik siyosatni amalga oshirishga nisbatan bunday yondashuv dolzarb ahamiyat kasb etadi, biroq jahon hamjamiyati yaqinlashib kelayotgan ekologik inqiroz xavfini hali to'la anglab yetganicha yo'q. To'g'ri, bu yo'lida muayyan qadamlar tashlandi – 1992-yilda Rio-de-Janeyroda hukumatlar darajasida ekologik kongress tashkil etildi, biroq u, N. Moiseev fikriga ko'ra, muayyan illyuziyalar, shu jumladan, barqaror tartibga solish illyuziyasi paydo bo'lishiga olib keldi²⁶. Buning hayron bo'ladigan joyi yo'q, zero, mutaxassislar orasida global ekologik muammo

²⁴ Qizilov, A. (1992). «Biologik siyosat» va «Biologik siyosat» (1992). 100.

²⁵ O'zbekiston, 1994.

²⁶ Qizilov, A. (1992). «Biologik siyosat» va «Biologik siyosat» (1992). 100.

va uni yechish yo'llari xususida yagona tushqayi nazar hana-zgacha mavjud emas.

Ayrim ekologlar sayyoramiz biosferasini o'z-o'zini tartibga soluvchi tizim deb hisoblaydilar. Buni J. Lavlokning «Geyu davri» bizning tikil Yernamiz biogeografiyasini kitobida bayon etilgan gipotezasi ham tasdiqlaydi. Ushbu gipotezaga muvofiq Yerdagi hayot evolyutsiya jarayonida atrof muhit sharoitlariga Darvin nazariyasida ko'rsatilganidek moslashish bilan bir vaqtida, kimyoviy elementlarning inert majmuni o'z-o'zini tartibga soluvchi ulkan tizim organizmga aylantirgan⁸⁷.

Mazkur gipoteza uchun boshlang'ich asos bo'lib shak-shubhasiz fakt xizmat qiladi – litosferaning aslki qatlamida, sayyora gidrosferasi va atmosferasida ulkan o'zgarishlar aynan jonli modda paydo bo'lishi natijasida yuz bergan. Miliardlab yillar maqaddam kislorodsiz muhitda o'simliklar quyosh energiyasidan fotosintez yo'li bilan foydalanib boshlaganlar, buning qo'shimcha mahsuli o'laroq kislorod paydo bo'lgan, o'simliklar massasining ko'payishi esa son-sanoqsiz yangi biologik turlardan iborat atmosferada hosil bo'lishiga olib kelgan. Shundan beri o'tgan bir necha yuz million yillar mobaynida quyosh energiyasidan fotosintez yo'li bilan foydalanuvchi organizmlar atmosferada kislorod miqdorini o'zgarishlar darajada saqlab kelmoqdalar.

Jonli modda Yer iqlimiga ham o'ta samarali ta'sir ko'rsatadi. J. Lavlok va uning sudimlari dengizda yashaydigan eng mayda organizmlar – planktonlar sayyoramiz temperaturasini tartibga solishda ishtirok etishlarining dalillarini keltiradilar. Bunday organizmlardan ayrimlari dimetilsulfid (DMS) moddasini ishlab chiqaradi. Mazkur modda okeanlarda jamlanadi va asta-sekin atmosfera tarqaladi. Havo-da DMS oksidlanadi va bulutlar hosil qiluvchi suv bug'larining «kondensatsiya n'zaklari» bo'lib xizmat qiladigan sulfat zarralarini ajratadi. Binobarin, plankton ishlab chiqaradigan DMS miqdori ishqikni qaytaruvchi bulutlar pardasining zichligiga ta'sir ko'rsatadi va shu tariqa yer yuzasining temperaturasini tartibga soladi. Biosfera jonli moddasining barcha jarayonlarga (yog'ingarchiliklardan tortib okeanlardagi suv sharoitligining o'zgarishigacha) ta'sirini aksariyat olimlar inkor etmasa-da, J. Lavlokning jonli organizmlar o'zini yashaydigan muhitga ta'sir ko'rsatish bilan bir vaqtida o'zini uchun optimal sharoitlarni birgalikda quraylaydilar degan tezisi ilmiy davrnlarda qizg'in bahs-munozaralarga sabab bo'ldi. Xo'sh, jonli organizmlar global miqyosda zaruriy natijalarga erishish uchun o'z sharoitlarini qanday qilib muvofiqlashtirishlari mumkin? J. Lavlok aytgani o'ziga xos va oqilona global tizim tabiiy tanlanish jarayonida o'z-o'zidan

vujudga kelishi mumkinligini kompyuter yordamida ko'rsatib berdi⁸⁸. Geyu faol tizim hisoblanadi, u o'zini geologik davr mobaynida o'zining barcha kimyoviy va fizik ko'rsatkichlarini optimallashtiruvchi yagona murakkab jonli organizm kabi tushadi. J. Lavlok gipotezasi bugungi kunda ilmiy anjumanlarda qizg'in muhokama qilinmoqda; u o'zining romantik xususiyati, boshqa gipotezik g'oyalar bilan bog'lanishi bilan e'tiborni tortadi.

J. Lavlok modelida o'ta rang-barang ekologik tizimlar ayri-ayri harqaror hisoblanadi: «Mening sayyoramda biologik turlar qancha ko'p bo'lsa, u shuncha barqarorlashadi»⁸⁹, – deydi olim. Geyu gipotezasi tabiatni muhofaza qilish tashkilotlari tomonidan qabul qilinganligiga qaramay, J. Lavlokning o'zi tabiiy jarayonlarga (Geyu elementi hisoblanadigan) insonning aralashuvi xususida tashvish bildiradi. Dastlab, inson o'z faoliyati jarayonida sayyoramizdan o'ziningma etmas, balki ko'p sonli biologik turlarni ham supurib tashlashi mumkin. Masalan, Yerdagi temperatura o'z miqdorida ko'tarilishi ham insoniyat va boshqa ko'plab jonli organizmlar uchun halokatli bo'lishi mumkin. Ma'lumki, sayyoramizda mavjud bo'lgan biologik turlarning 99% butunlay qirilib ketgan. Ammo yuzaga kelgan og'ir ekologik vaziyatdan chiqish yo'li bor va uni retrogradga asoslangan prognoz tasdiqlaydi. Insoniyatning o'sib borayotgan texnik imkoniyatlari uning ekologik madaniyati bilan yanada kuchliroq to'qnashayotgan bo'lsa Yerning va insoniyatning o'rtasidagi rivojlanish qonuniyatlarini bilish asosida kelajakni bashorat qilish va ta'sirchan choralar ko'rish mumkin. Insoniyat tarixida buriish yasagan ikki muhim bosqich qayd etilgan: paleolit davrida amalda kiritilgan tabiiy tizim biologik-ijtimoiy qonunlarning amal qilishini o'chirgan va homo sapiens rivojlanish jarayonini biologik yo'nalishdan ijtimoiy yo'nalishga o'tkazgan, neolit davrida esa ekologik bo'g'inning keangayishi natijasida insoniyat ishlab chiqaruvchi xo'jalikka o'tgan. Bu qayta qurishlar natijasida inson biologik evolyutsiyaning keskin susayishi va hozirgi ekologik bo'g'inning qaror topishi yuz bergan. N. Moiseev insoniyat tarixida uchinchi buriish zarurligi haqida shunday deb yozadi: «Insoniyat uchinchi ulkan qayta qurish bo'sag'asida tengniya ishonchim komil. Boshqacha qilib aytqanda, bizni yangi, keangroq ekologik bo'g'inni topish zaruriyatigina emas, balki antropogen jarayonni qayta qurish, shu jumladan, sivilizatsiyaning mazmunini, uning maqsadlarini, tabiiy bilan o'zaro aloqalarini, kishitarning o'zaro munosabalarini o'zgartirish

⁸⁷ Qiziq: Noyan J.L. Izzat bo'lsa – o'ziga o'zini o'zgartiradi. 1982. 34-357.

⁸⁸ O'ziga o'zini – 34-6.

⁸⁹ O'ziga o'zini.

kutimogda⁹⁰. Bu esa ekologik xulq-atvor inson ongining turli qatlamlariga kirishi va uning evolyutsiyasi jarayonida yangi bosqichni belgilashi, le'nda qilib aytganda, inson yangi sotsium sharoitida faoliyat ko'rsatayotgan biologik tur sifatida namoyon bo'lishu lozimligini anglatadi.

Inson va biosferaning kvant-to'liqligi aloqisi. Insoniyat taini homo sapiens o'zining bilish qobiliyatini eng avvalo bu dunyoda yashab qolish uchun rivojlanishini namoyish etadi. Nemis olimi G. Folmer bu qobiliyalar biologik omillar bilan belgilanishini ta'kidlaydi: «Biologik belgilangan kognitiv strukturalar atrof muhit bilan (inkoniya) darajasida) muvofiq keladi, chunki ular mazkur real dunyoga moslashish jarayonida shakllangan. Tepishli ravishda bilish evolyutsion nazariyasi miyani eng avvalo bilish organi sifatida emas, balki yashab qolishni ta'minlovchi organ sifatida tushuntiradi»³¹

«Ekologik bo'g'in»ga (real dunyoning u idrok etish va harakatlantirish yo'li bilan o'zlashtirishi mumkin bo'lgan muayyan qismiga) moslashgan organizm kabi inson dunyoning ma'lum sohasini anglab yetadi, o'z unigida geydalanib qoladi va identifikatsiya qiladi. U muayyan «kognitiv bo'g'in»da yoki «mezokosmos»da yashaydi. «Mezokosmos — bu o'rta kengliklar dunyosi: o'rta masofalar, vaqtlar, o'lchovlar, temperaturalar dunyosi, kichik tezliklar, teztanishlar, kuchlar dunyosi, shuningdek, mo'tadil murakkabliklar dunyosidir. Bizning bilish strukturalarimizni shu kosmos yaratgan, ular ayni shu kosmosga moslashtirilgan, uning uchun va uning yonida talab olingan, unda sinovdan o'tkazilgan va o'zining ishonchlilikini namoyish etgan»³². Mezokosmos chegarasi aniq emas, u turli individlarda har xil. Mezokosmos — bu real dunyoning bir bo'lagi bo'lib, undan tashqarida o'ta kichik, o'ta yirik va o'ta murakkab tizimlar joylashgan. Insonning bilish apparati (sezgi organlari, markaziy olov sistemasi va miya) eng avvalo shu mezokosmos bilan o'zaro aloqaga kirishadi, biroq inson dunyoni eksperimental o'rganish va nazariy bilish yo'li bilan mezokosmos chegarasidan ancha chetga chiqadi.

Noma'ayyanlik, ehtimollik va nohizlilik bilan tavsiflanuvchi kvant-to'lg'inli hodisalar dunyosi ham mezoskosmdan tashqarida joylashgan. Inson bu dunyoni turli gipotezalaning ilg'ari surish va majozlardan foydalanish yo'li bilan anglab yetishga qodir. Birinchi bobda ko'rib chiqilgan «inson — Koinot gologrammasi», degan qoida ham ana shunday majoziy iboralardan biri hisoblanadi. Bu keng eвриstik imkoniyatlarga ega bo'lgan qoidadir. Inson muayyan fizik dunyoda harakat qiladi. Binasarini, bu

dunyoning xossalarini, teran qallamlari insonning bilish va amaliy faoliyati shakllariga taʼsir koʻrsatmasligi mumkin emas. «Kosmos - ulkan geologiya va kvant-mexanika tuzim boʻlsa, inson va hayvonlar xulq-atvorini boshqaruvchi tabiiyat kvant-toʻlqinli tabiatga ega boʻlgan geografiya elementlarini oʻz ichiga olgan boʻlsa»²⁰, - deb taʼkidlaydi I. Mikheyev.

D. Bom va K. Pribram fikriga ko'ra, biologik tizimlar, sayyoramizning jonli moddasi va atrof muhit Yer yuzidagi yagona ulkan «geologrammaga» o'xshab ketadigan yagona fizik tizim sifatida tavsiflanishi mumkin²⁴. Bu «geografika» tizimda biologik strukturalar, shu jumladan, inson, uning ruhiy funksiyalari Keinot muqyosidagi ulkan «ecotica»ning tarkibiy qismlari sifatida namoyon bo'ladi. Mazkur xabarot maydonida biosferaning jonli moddasi o'rtasida aloqalarning yangi yo'llari ochilishi mumkin. Bu yerda inson o'z asabiy-ruhiy va ijtimoiy faoliyati bilan atohida o'rin egallaydi.

Yuqorida bayon etilgan asosida olimlar V. Kaznochev va I. Mixaylova ilgari surgan gipotezaga ko'ra, insonning oltinchi va ayniqsa verbal fikrlash ushbu mehnat faoliyati va to'plangan tajriba mahsulati hisoblanadi, u kollektiv va individual faoliyatni tartibga soladi va tegishli makon - axborot muhitini tashkillashtirish jarayonini o'z ichiga oladi. Inson organizmidan tashqarida joylashgan axborot maydoni kishilarning bir-biri bilan va tashqi, shu jumladan, biosfera bilan o'zaro aloqalari jarayonida tasbiqlashtiriladi. Ichki muhit (inson organizmi) ham shunday tashkiliy tuzilishga ega bo'lsa kerak. Lekin qilib aytganda, inson organizmi murakkab maydon tuzilishiga ega bo'ladi. Bu maydonda asosiy rolni elektromagnit maydon kuantlari yoki biofotonlar o'ynaydi. Ayni paytda makon maydon strukturasi inson ongining faol sohasiga kirmaydi.¹⁴

Ushbu yondashuvda asosiy o'libot rubeiyotning hamda tabiat (biosfera) va inson o'rtasidagi aloqaning kvant-to'liqlik xususiyatiga qaratiladi. V. Kuznachev va uning xodimlari uzoq yillar mobaynida o'tkazgan tadqiqotlar jarayonida hujayralararo distansion o'zaro aloqalar fenomeni aniqlandi. Bu o'zaro aloqalar elektromagnit informatsion aloqa universal xususiyatga ega ekanligidan, bunda tirik hujayralarda axborot uzatish elektromagnit kanallari keng foydalanilishidan dalolat beradi. Bir tomondan, jonli sistema o'z tuzilishining muayyan ko'rsatkichlari haqidagi

⁷⁴ Миллер, А. Космогоническое учение. - Харьков, 1901. - 18 с.

12. Qing, B. and D. Quispel, *Theory as an indication of new order in physics* // *Foundations Phys.* 1971. — 30-36.

⁵ См. также: Календерова В.П., Михайлова Л.П. Взаимная функцияesselовых элементарных функций. - Новосибирск, 1985. - 180 с.

eksperimentalni ma'lumotlarga asoslanib, boshqaruv tomonidan esa — u o'z mavjudligi va o'zgarishlar noqat'iyatini tashqi muhitni ta'minlash usulini zarur bo'lgan inqirozlarini aylanani shu darajada izchil idrok etadi.

Shu maqas nazardan inson jeni biologik tizim sifatida tafaaldir to'laqlarining afuvida tarkurini o'zida ifodalovchi xotiraga ega bo'ladi. Bu xotira biosfera bilan elektromagnit kanal orqali bog'lanadi. Ma'lumki, biosferaning o'zi ham xotiraga (ekologik tilga) ega, uning rang-barang komponentlari – hali yil o'simliklari, hayvonlar, inson shartlari jamlaydi va o'zini qushlagan dunyo manzarasini qayd etadi. Elektromagnit to'laqlar dunyo haqida bu axborotni kodlangan ko'rinishda biosfera doirasida tarqatibki, bu insonning biosfera bilan o'zaro aloqasini izohlaydi.

V. Kaznachevning eksperimental tadqiqotlari va nazariy qoidalarini triklikning eng avvalo biologik tizimlardagi kvant jarayonlari bilan bog'liq bo'lgan sarli xususiyatiga o'zaro ta'rif berish imkoniyatini beradi. Organizmning o'sishi va faoliyat ko'rsatishi, uning boshqa organizmlar bilan aloqasi aynan asbobotni elektromagnit kvantlar bilan kodlash asosida amalga oshadi. O'simliklar va inson o'rtasidagi aloqa faktlarini namoyish qilgan psixologo-botanik eksperimentlar ayni shu natijalar bilan izohlanadi. Ular eng avvalo *nerv sistemasiga ega bo'lmagan o'simliklarning nerv sistemasi bilan yuz berayotgan jarayonlarga o'z ta'sirini ko'rsatishdagi dalolat beradi*¹⁰. Psixologo-botanik eksperimentlar insonda (va hayvonlarda) ruhiy va nerv sistemasining ginezi haqidagi, ular o'simliklar hujayralarining axborot tizimlaridan kelib chiqqan haqidagi farazlarni ilmiy surish uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Maʼlum fanlar tahili nihiyati kodlash hujayralar va molekular darajasida emas, balki yanada toranroq darajada yuz beradi, degan xulosaga kelish imkonini beradi. «Shu munasabat bilan "informatson molekularning ichki mahiti yordamida yuz beruvchi toran kvant jarayonlari" g'oyasi vujudga keladi. Aynan shunday maxsus psixologik fizika nihiy hodisalarini dinamik kodlash uchun imkoniyat yaratadi»⁹⁷.

«Inson - o'simlik» kvant aloqasini o'rganishga bag'atlangan psixologo-botanik eksperimentlar natijasi moddiy asosning asbubu submolekulyar fizik gipotezasi foydasiga quvvatlik beradi. Mexsus fizik tadqiqotlar miyaga kvant-mexsur hodisalar xos ekanligini namoyish etdi. Buning, to'liqni jarayonlar ta'arida inson miyasi o'simliklar bilan va umuman hali qanday biologik tuzilish bilan uzogda turib o'zaro aloqaga

larishadi. Tariklikning bunday yulpi informatsion birligi o'z vaqtida V. Vernadskiy yaratgan biosfera birligining megarar sharti hisoblanadi.

Fanda mavjud bo'lgan yana bir o'ziga xos konsepsiya inson va biosferaning kvant-to'liqlik aloqasidan kelib chiqadi, bu **torsion maydon** konsepsiyasidir. Uning doirasida inson murakkab spinli tizimlardan biri sifatida qaratiladi. «Inson ko'tarli-chastotali torsion maydonining murakkabligi uning organizmidagi kimyoviy moddalarning ulkan to'plami va ularning organizmda taqsimlanishi, shuningdek, almashuv jarayonida biokimyoviy o'zgarishlarning murakkab dinamikasi bilan belgilanadi. Har bir inson individual torsion maydon manbai (generatori) sifatida qaralishi mumkin»³⁴. Uning torsion maydoni atrof muhitda spinli qutblashuv yuz berishiga sabab bo'ladi, u muhit haqidagi axborotni o'zida aks ettiradi va kuyida ham, fizik bu'shirlarda ham o'z izini (spinli replikani) qoldiradi.

Shu o'rinda torsion maydon va uning xossalari haqida qisqacha to'xtalib o'tamiz. 1913-yilda tanqib olim E. Kartan fundamental fizik konsepsiyasi ta'rifladi: *tabranda aylantish birchak momentining zichligini shakllantiruvchi maydonlar mavjud bo'lishi lozim.* 20-yillarda A.

Lynshteyn ham ushbu konsepsiyaga nisbatan o'z yondashuvini taklif qildi, natijada 70 yillarga kelib fizikaning yangi sohasi – torsion maydonlar nazariyasining bir qismini o'zida ifodalovchi Lynshteyn-Kartan nazariyasi vujudga keldi. Hozirgi kishiyularga ko'ra, elektromagnit maydonlar zaryad ta'sirida, gravitatsion maydonlar – massa ta'sirida, torsion maydonlar esa – spin yoki aylanish burchak momenti ta'sirida vujudga keladi. Massaga ega bo'lgan har qanday obyekt gravitatsion maydonni yaratganidek, aylantirilgan har qanday obyekt torsion maydonni yaratadi.

Torsion maydonlar bir qancha noyib xossalari bilan tavsiflanadi. Ular o'z-o'zidan paydo bo'lishi ham, elektromagnit maydonlar ta'sirida vujudga kelishi ham mumkin. Torsion nurlanishlar o'ta o'tuvchanligi bilan ajralib turadi, ya'ni ularni tabiiy materiallar bilan to'lish mumkin emas. Torsion to'lqinlar tezligi yong'lik tezligidan bir necha baravar katta. Spinni qutblashgan muhitlar va fizik bo'shliq torsion maydon ta'sirida o'ta barqaror spinni masofalar hosil qiladi".

Torsion paradigmaning mahiriyo'nalishlaridan biri o'z idkizlari bilan kosmos larisiga borib taqaluvchi inson va biosferaning birligi bilan bog'liq. Tadqiqotlar odamzot va biallarining aksariyati o'ng torsion maydonga ega ekanligini ko'rsatadi (chap torsion maydon har million kishidan birida mavjud). Pictlash aktlari natijasida ularga yo'ldosh bo'lgan biokimyoviy jarayonlar molekulyar strukturlarini berdo qiladi. Bu

¹⁰ Oshag. Miroslav H. Kamenovska. Ljubljana, 1955. 219-2, 2-6.

²⁾ $C_{2500} = 0.017$.

¹⁰ Александр А. Е. "Григорий не был крестовником" // Ученые, 1996, № 5. С. 43-5.

¹⁰⁰ Oshijima, —43-6.

strukturalar torsion maydon manbalari – spinni tizimlar hisoblanadi. Ularning ko'lamli-chastotali strukturasi fikrlash aktlarini aniq aks ettiradi. Tashqi torsion maydon ta'sirida mayda ayri shu maydonning ko'lamli-chastotali strukturasi takrorlovchi spinni strukturalar vujudga keladi. Ular ong darajasida obrazlar yoki sezgilar sifatida yoki muayyan fiziologik funksiyalarni boshqarish signallari sifatida aks etadi. Shu narsa diqqatga sazovor, torsion maydon modeli biologik tizimlar, shu jumladan, inson miyasi va kosmos tanxining birligi qiralaridan birini amalda qayd etadi¹⁰⁰. Umuman olganda torsion maydonning yuqorida keltirilgan modeli ulkan evristik imkoniyatlarga ega va inson bilan biosferaning kvant-to'liqlik aloqasini anglab yetishga ko'maklashuvchi omillarlar biri hisoblanadi.

Genom golografik kompyuter sifatida. Inson tanasi (va ruhiyatining real dunyo, eng avvalo biosfera bilan fundamental aloqasi Yerdagi jonli modda tarixini o'zida aks ettiruvchi hujayra orqali amalga oshadi. Darhaqiqat, inson tanasi ko'p hujayrali organizm hisoblanadi. «Har qanday tirik hujayra uning ajdodlari milliard yil muayyan o'tkazgan eksperiment tajribasini o'zida mujassamlashtiradi»¹⁰¹. Oqsillar va DNK tirik hujayraning muhim tarkibiy elementlari hisoblanadi. Uning «qo'sh spirali» qaynoq Koinotning sovush jarayonida vujudga kelgan deb taxmin qilinadi. Hozirgi vaqtda olimlar DNKda shiflangan axborotni nollar va bitlar ko'rinishidagi kompyuter kodi bilan ifodalashga harakat qilmoqdalar. «Informatiklar» ishi biologlarga o'rganilayotgan obyektlarning mohiyatini anglab yetish va yangi aloqalarni topish uchun imkoniyat yaratadi. Bu borada qo'lga kiritilgan dastlabki yutuqlar eng muhim vazifa – biologlar va kompyuter dasturlarini yaratuvchilar o'rtasidagi tufotni qisqartirib hal etilishiga umid qilish imkonini beradi¹⁰².

Yaqin vaqtgacha genom organizmning eng barqaror strukturasi hisoblanadi, zero, u irsiy alomatlarini avloddan avlodga o'tkazish imkonini beradi degan tasavvur hukm surar edi. Ammo bu barqarorlik beqarorlik bilan ajabovur tarzda birikishi aniqlandi¹⁰³. Genom organizmning barcha darajalarida harakatchanlik bilan tavsiflanadi. Shu paytgacha olingan ma'lumotlar hozirda umum e'tiraf etilgan DNKning moddiy genetik xossalari haqidagi tasavvurlar yetarli emashligidan dalolat beradi. Shundan kelib chiqib bir guruh olimlar eksperimental ish asosida inson genomi bilan bog'liq hodisalarni tushuntirish uchun golografiya tamoyillaridan

foydalanish zarur degan xulosaga keladilar¹⁰⁴. Ko'p hujayrali genom assotsiativ-golografik xotirasining nazariy-biologik tahlili uning ta'sirida rivojlanayotgan biologik tizimning makon va vaqt shakllanishini ko'rsatadi. Bunda golografik kodning birlamchi substrati sifatida aynan xromosomalar olinadi, zero, ular organizm makonining meros bo'lib o'tadigan qismi – uning biologik shaklini aks ettiradi.

Xromosomal golografik biokompyuter faoliyatining umumiy tamoyillarini quyidagi qoidalar bilan ifodalash mumkin:

- u morfogenezning maydon vektorlarini shakllantirish, biologik tizim sintezlagan morfologik strukturadani ularning golografik obrazlari bilan birga tanib olish, u yoki bu maydon strukturalarini shakllantirish to'g'risida qaror qabul qilish kabi rejimlarda faoliyat ko'rsatadi;

- uni tartibga solish ikki tomonlama aloqalar tizimi yordamida amalga oshiriladi, mazkur aloqalar golografik panjaralarning modifikatorlari, repressorlari va depressorlari bilan tutashadi, bunda modifikatorlar, repressorlar va depressorlar sifatida genomning turli harakatchan elementlari amal qilishi mumkin,

- xromosomal golografik biokompyuter faoliyatining boshlanishi har qanday hujayradan o'sib yetuk organizmga aylanuvchi to'qimaning muayyan «kritik massasi» bilan belgilanadi;

- xromosomalar kontinuumi xromosomal golografik biokompyuterning asosiy strukturaviy-funksional substrati sifatida bir-birini istisno qiluvchi ikki jarayon – muayyan final morfostrukturalarni kodlovchi statik gologrammalarning to'plamlarini hosil qilish va rivojlanayotgan biologik tizimni uning dinamik makoni va vaqtini kodlovchi dinamik gologrammalar reestrlari bilan ta'minlashni shakllantiradi¹⁰⁵.

Ayni shu qarama-qarshilik biologik tizimning rivojlanishini harakatlantiruvchi kuchlardan biri hisoblanadi. Bu yerda yana shuni ham e'tiborga olish lozimki, biologik tizimlar rivojlanish jarayonining dinamik xromosomal golografik panjaralar in'ikolarining fraktallik xususiyati bilan bog'liq: «Natijada biologik tizimning potentsial strukturasi tavsiflovchi maydonli obrazlar (fantomlar) tizimi hosil bo'ladi. Bu o'liy biologik tizimlar turli diapazonlarda kogerent maydonlarga ega ekanligini ko'rsatadi»¹⁰⁶. Ularsiz xromosomal golografik biokompyuter faoliyat ko'rsatishi mumkin emas (bu insonni modda va

¹⁰⁰ Qizilov, S. S. *Системный анализ в биологии*. М., 1991.

¹⁰¹ Цит. по: *Эволюция*. М., 1970. – 49-б.

¹⁰² Qizilov, S. S. *Системный анализ в биологии*. М., 1991. – 49-б.

¹⁰³ Qizilov, S. S. *Системный анализ в биологии*. М., 1991. – 49-б.

¹⁰⁴ Qizilov, S. S. *Системный анализ в биологии*. М., 1991. – 49-б.

¹⁰⁵ Qizilov, S. S. *Системный анализ в биологии*. М., 1991. – 49-б.

¹⁰⁶ Qizilov, S. S. *Системный анализ в биологии*. М., 1991. – 49-б.

¹⁰⁷ Qizilov, S. S. *Системный анализ в биологии*. М., 1991. – 49-б.

maydonning organik birligi sifatida tushunish foydasi, yana bir dalil bo'lib xizmat qiladi).

Genomning golografik modeli (fantom effekti bilan bir qatorda) yana bir asos tashqi koanogeliofizik maydonlarga ega. Hunday maydonlar bo'lmasa, biologik tizimlar o'z faoliyatini to'xtatadi. Masalan, yumsheq rentgen maydoni ko'p hujayrali biologik tizimlar morfogenezida muayyan rol o'ynashi mumkin. Bu rol asosan biogologrammaning axborotni o'qish funksiyalarida namoyon bo'ladi. Agar xromosomal golografik biokompyuter gologrammalari o'qilmasa yoki to'g'ri o'qilmasa (biologik tizimning ichki nurlanishlari buning uchun yetarli bo'lmasa), organizm, to'qimalar va hujayralar halok bo'ladi. Biologik tizimning ichki va tashqi maydonlari muayyan sinergizmda faoliyat ko'rsatadi deb hisoblash mumkin. Axborotni o'qish maydonlar tomonidan amalga oshiriladi (bunda ular ichki yoki tashqi ekanligi ahamiyarga ega emas), ayni holda genom-gologramma yozish yuz bergan chastotalarni tanlab olish: spektral filitrolini o'ynaydi. «Organizm strukturasi o'ldirish uchun yozish - o'qish biologik tizim maydonlarining signallari to'plamida yuz beradi. Ushbu signallar biologik tizim bilan o'zaro aloqaga kirishish nuqtasida jonli modda substratlarining topologik tilariga aylanadi va shu tariqa o'z-o'zidan tashkil topuvchi ichki tizim shakl-shamoyilini kash etadi. Bular epigenetik tillardir. Genetik til DNK nukleotidlar ketma-ketligini o'zida ifodalaydi. Xromosomalarning boshqa, shu jumladan, golografik informatsion ko'rsatkichlari organizmning epigenetik tilni to'plamini hisoblanadi. Irsiyatning xromosomal va DNK sifatidagi moddiy manbalarini tan oladigan bo'lsak, ularning DNK-substratlar bilan uzviy bo'lgan to'liqlik ko'rinishlari mavjudligini ham tan olishga majburiy bo'ladi. Tag'in xossalarning o'zida maydon hodisalari ayodlar atamashuvda organizmlarning vorisligi xususiyatlarini tushuntirish imkonini beradi.

Xromosomalardan o'qiladigan va xromosomalarga yoziladigan maydonli tuzilmalar biologik tizimlar o'z-o'zidan tashkil topish jarayonining asosiy elementlari hisoblanadi. Bu elementlar DNK va boshqa hujayrali komponentlarning alohida to'planish va kvant-mexanik xossalarga bog'liq bo'ladi. Ma'lum to'planishlarning xususiyati ularning koherentligi bilan belgilanadiki, bu organizmda lazerimon jarayonlar mavjudligini anglatadi. Boshqacha qilib aytganda, biologik tizimlar o'z fazolariga ega bo'ladi. Ushbu fazolarning maydondagi harakatlari *fantom effekti*da namoyon bo'ladi. Biologik tizimlarning koherent maydonlari amalda interferentsiyligi mumkin emas va bu, umuman

olmanda, golografik jarayon hisoblanadi. Ular o'zlarini yaratgan, organizmning ko'p darajali strukturasi haqida axborot beradigan biologik tizim bilan o'zaro aloqaga kirishishi va bu axborotdan oliy biologik tizimlarning o'z-o'zidan tashkil topish jarayonlarida foydalanishi muqarrardir.

Ayni paytda biologik tizimning maydonlari haqidagi tasavvuri ularning biologik funksiyalari nuqtayi nazaridan mutlaqlashtirish ham yaramaydi. «Chigirtkalar, baliqlar, qurtlarning yaltirashi, qushlarning sayrashi, nihoyat, insonning so'zlashi - biologik tizimlarning bu fizik maydonlari biogolografika dastasiga sig'maydi. Inson, hayvonlar, o'simliklarning o'z maydonlari yordamida o'zini-o'zi boshqarish mexanizmlari ko'proq va maydon-simvollar, maydon-belgilar strukturalarining plyuralizmi o'z ichiga oladiki, ularda golografik maydonlar butunning bir qismi hisoblanadi, xotira»¹²⁸. Bu biz ta'kid qilayotgan muammolar kontekstida «inson - Ko'rinot gologrammasi» degan tasavvur ma'lum darajada majoziy hisoblanishini anglatadi.

Shu nuqtayi nazardan genetik kodning o'zlashtirilgan, sun'iy, ekzobiologik simvollar ham diqqatga sazovordir. Ekzobiologik axborotning asosiy qismi genomning spetserli, intron va mobil sohalarida jamlanadi. Ayni paytda unda o'z dasturlariga ega bo'lgan xromosomal golografik biokompyuter mavjudligi ham ta'kidlanadi. Ekzobiologik axborot jonli modda evolyutsiya jarayonining avvalida abiogen shakllangan polimerga DNK va RNKni kiritgan bo'lishi, u ayodlarni ayodga o'tuvchi axborotni shakllanishi ham chiqimdan xoli emas.

Biologik tizimlarning rivojlanish jarayoni fraktal, ya'ni o'z-o'ziga o'xshashlik, o'z-o'zini takrorlash xususiyati bilan ham tavsiflanadi. O'z vaqtida G. Leybntz o'zining monadalar haqidagi ta'limotida amalda fraktallar to'g'risida mulohaza yuritgan edi. Uning «Monadologiya» asarida quyidagi so'zlarini o'qish mumkin: «...materiyaning eng kichik qismida mavjudotlar, tirik jonotlar, hayvonlar, o'ntoqliklar, jonlarning butun bir dunyosi mavjud. Materiyaning har qanday qismini o'simliklarga to'la bog' va baliqlarga to'la ko'l sifatida tasavvur qilish mumkin. Ammo o'simlikning har bir qovdasi, hayvonning har bir a'zosi, uning shart-sharoitining har bir tomonchisi ham ayni shunday bog' yoki shunday ko'l»¹²⁹. U yaratgan metafizika zamonida ayni shu tamoyil yotadi. Bu metafizika bilan mikrokosmos (Ko'rinotning jazzi ko'rinishi) hisoblanadi.

Fan Leybntsga ergashgani yo'q, u o'z fikrlarining har bir shakllari o'z chegarasiga ega bo'lgan atomizm ta'limotini kashadi. Endilikda esa fraktal

¹²⁸ Fuzari D.H., Fuzari A.A., Fuzari A.A. Fuzari va matematik golografik modelning D. Fuzari, 1991, №2, 44-45 b.

¹²⁹ Journal of the Royal Society, 1686, 28-32, 121-124 b.

¹³⁰ Leibniz G., Opera omnia - M., 1963, T.1, - 425 b.

yondashuv ilmiy tadqiqotlarda tobora keng qo'llanilmoqda. Fraktal tushunchasidan matematika o'z bilimlarini tabiiy dunyodagi hodisalarni tushuncha qilishda samarali foydalanmoqda. «Fraktal matematik tushunchasi trix va ko'lamga ega bo'lgan strukturalardan iborat obyektlarni ajratadi va shu tariqa tashkil qilish ierarxiyaviy tuzilishini aks ettiradi. Markaz tushuncha zamonida voqelikni idealashtirish yotadi. Fraktal obyektlar o'z-o'ziga o'xshashdir... Bu idealashtirish... tabiatga berilgan matematik tavsifning tarqalish darajasini sezilarli darajada oshiradi»¹⁰. Fraktal - ko'lam cheksiz darajada o'zgarganda ham o'z-o'ziga o'xshashlikni saqlab qoluvchi noxiziq struktura. Bu yerda saqlanib qoluvchi noxiziqlik xususiyati birinchi darajali ahamiyat kasb etadi. Fraktallar dunyoga va insonga yangicha yondashish imkoniyatini beradi. Shu maqolani nazardan «inson - Koinot gologrammasi» majoziy iborasi *real* dunyoning muayyan jihatini ifodalaydi. Koinot noxiziqdir, monada sifatida inson ham golografik kompyuter sifatidagi genom «o'rnatilgan» noxiziq biologik tizimni o'zida ifodalaydi. Bu insonning jismoniy olamiga biotexnologiya usullari bilan aralashishga ham boshqacha ko'z bilan qarash imkonini beradi.

Gen texnologiyasi va insonning jismoniy olami. Hozirgi zamon odami fenomenini tushinishda biologik fanlar tizimi asosida vujudga kelgan gen texnologiyasi (yoki gen injeneriyasi) ancha katta rol o'ynaydi. U insonning jismoniy olamini o'zgartirishga, genetik material bilan manipulyatsiyalarni amalga oshirishga qasd qiladiki, bu atom va yadro energiyasini ishga solishdan ham samaraliroq bo'lishi mumkin. Endilikda gen injeneriyasi kelajakning butunlay yangi, eng muhim texnologiyasi sifatida qaratiladi. Bunda gen injeneriyasi deganda trix organizmlarning irsiy materialini izchil o'zgartirish tushuniladi. Ayni holda gap faqat genlar almashinuvi haqida yoki yangi genlarni kirish haqida borishi mumkin (bu organizm ilgari ma'lum bo'lgan va anqli ravishda kirilgan yangi xususiyatlarni kasb etishini anglatadi)¹¹. Gen texnologiyasining fundamental tadqiqotlarda bilimlar olish metodi sifatida rivojlanishi yuz beradi, u tabiat va insonga izchil ta'sir ko'rsatishning mustaqil kuchiga aylanadi.

Gen texnologiyasi rivojlanishining ijtimoiy-madaniy oqibatlar haqida mulohaza yuritganda ilmiy-texnika taraqqiyotini bashorat qilish ma'mumosi bilan hisoblashish zarur. Fanning neopozitivistik talqinida (Popper, Kun va boshqalar) fanning bo'lg'usi natijalari bashorat qilib bo'lmaydigan hodisalar sifatida qaraladi, biroq ular fan (va texnika) taraqqiyotini belgilaydi. Bu fikr gen texnologiyasiga ham tepishli, biroq uning qo'llanish

sohasini baholash imkoniyati mavjud. Shu ma'noda gen texnologiyasi e'lon qilishga faol qaratilgan yaxshiroq prognozlashi mumkin bo'lgan fan¹² sifatida tavsiflanishi mumkin va insonning jismoniy olamiga gen injeneriyasi metodlarining kirishi bilan bog'liq muammolar majmua o'rganishda buni e'tiborga olish zarur.

Gen texnologiyasi insoniyat qarshisida misli ko'rilmagan imkoniyatlarni ochadi. Xususan, u tibbiyotning ta'sirchanlik darajasini kuchaytiradi (gormonal preparatlar, fermentlar, monoklonal aksiljanslar va hokazolarni olish imkoniyatini beradi), og'ir ishlab chiqarish, atrof muhitni muhofaza qilish uchun yangi imkoniyatlar yaratadi (sanoat chiqindilarini mikroorganizmlar yordamida zararsizlantirish va sh.k.). Yaqin kelajakda gen injeneriyasi oldindan berilgan yangi xususiyatlarga ega bo'lgan o'simliklar va hayvonlarni olish imkoniyatini beradiki, bu inson uchun ulkan ahamiyat kasb etadi. Gen texnologiyasining inson tabiatiga aralashuvi esa unga tug'ma nuqsonlar, hepuslik va hokazolardan xalos bo'lish imkonini beradi.

Ammo gen texnologiyasi yaratadigan imkoniyatlar ikki yoqlama xususiyatga ega. Ulkan ilmiy va iqtisodiy imkoniyatlar yaratish bilan bir qatorda u inson va insoniyatga potentsial tahdid soladi. Shu ta'fayli ham ilmiy davrlar gen texnologiyasi sohasida ish olib borishda ehtiyot choralarini ko'rishni, xususan yangi yaratilgan organizmlarni laboratoriyadan chiqarib chiqarish imkonini beruvchi biologik va fizik to'siqlar yaratishni talab qiladi. Bunday tashqiri, mazkur sohada ilmiy tadqiqotlarni faqat xavfsizlik to'g'risidagi ko'rsatmalar va yo'l-yo'riqlarga rioya etgan holda o'tkazish tavsiya etiladi (bunday yo'riqnomalar 1976-yil AQSh va Buyuk Britaniyada, 1978-yil GFRda e'lon qilingan). Biroq bu yo'riqnomalar qonun kuchini kasb etgan yo'l va ayni hol GFRda bahamozkorlarga sabab bo'ldi. Gen texnologiyasi xavfidan himoya qilish to'g'risida qonun qabul qilish yo'lidagi urinishlar samara bermadi. Gen texnologiyasidan foydalanish amida iqtisodiy va boshqa manfaatlar bilan birlashgan manfaatdor shaxslar (tadbirkorlar, sanoat korxonalari, ilmiy xodimlar)ning guruhlarini tashkil etilmoqda. Gen texnologiyasining qo'llanish sohasida ko'ngilga oqibalar xavfi kuchaymoqda (bunga Yaponiyadagi ilmiy laboratoriyalarning obyektlari bo'lgan bahqlar okeaniga bilan o'tkazilayotgan tadqiqotlarning obyektlari bo'lgan bahqlar okeaniga chiqib ketgani misol bo'lishi mumkin). Gen texnologiyasining rivojlanishi ustidan davlat nazoratini o'rnatish bilan bir qatorda, «gen texnologiyasini jamoatchilik tomonidan boshqarish»¹³ tashkil etish va rivojlantirish

¹⁰ Dattler X.-O., Pieter II. X. *Quasars* (Jahromi), M., 1993.

¹¹ Gernig, Die Herstellung der Natur, Bonn, 1985, - 145-6.

¹² O'g'iriyat - 15-6.

¹³ Gernig, Die Herstellung der Natur, Bonn, 1985, - 39-6.

zarur, chunki hozir iqtisodiyoti markazizmi unga faqat daromadlilik nuqtayi nazaridan baho beradi, uning jamiyat va inson uchun oqibatlarini esa hatto xayoliga ham keltirmaydi.

Tehnologiyalarning oqibatlariga baho berish konsepsiyasi AQShda o'tgan asrning 60-yillaridan rivojlana boshladi. Bunday baho berish deganda texnologiyadan foydalanishning barcha iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik ko'pgina oqibatlarini aniqlash, identifikatsiya va tahlil qilishni tushunadilar¹¹. Baho berishdan maqsad — texnologiyani siyosat yordamida muammoni ochiq muhokama qilish orqali oqionalashtirish. Buning uchun G'ERda «Gen texnologiyasining imkoniyatlari va xavfi» masalasi bo'yicha Komissiya tuzilgan. Bu kunning yangi tarmog'ini parlament asosida demokratik boshqarishni tashkil etish yo'lidagi ilk urinishlardan biri hisoblanadi. Mazkur komissiyaning vazifalari quyidagilardir: ilmiy manfaatlar erkinligi va fuqarolarning huquqlari o'rtasida chiqishi mumkin bo'lgan konfliktlarni o'rganish, gen texnologiyasining yangi metodlarini insonga qo'llash imkoniyati chegarasini belgilash uchun mezonlarni, mazkur texnologiyadan sanoatda foydalanishda rioya etilishi lozim bo'lgan yo'riqnoma va xavfsizlik qoidalarini ishlab chiqish, gen texnologiyasi sohasida ilmiy tadqiqotlarni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash hajmlarini belgilash.

Gen texnologiyasi insonga tabiiy muhitni izchilik bilan va jadul sur'atda o'zgartirish imkoniyatini beradi (tabiatga buning uchun millionlab yillar talab etiladi). Mikroelektronikada birinchi o'ringa «inson — mashina» muammosi qo'yilsa, gen texnologiyasida «inson — inson» muammosi birinchi darajali ahamiyat kasb etadi. Inson o'z hokimiyatini tabiat va texnika bilan muomalada bo'lishning yangicha axloqiga muvofiq tasarruf eta oladimi? Gen injeneriyasi industrial jamiyat muammolarini yechishga qodirmi? U insoniyatni jar yoqasiga olib kelib qo'yganmi yo'qmi? Bu savollar biolog olim X. Nordkofning diqqat markazida turadi, u ta'riflagan o'n tezis quyidagicha yongraydi.

Birinchiidan, gen texnologiyasi — universal vosita emas, balki biotexnologiya, hujayralar biologiyasi va genetikada qo'llanilishi mumkin bo'lgan metod;

Ikkinchiidan, gen texnologiyasi yordamida insoniyat tabiatni o'zlashtirish uchun uning sirlari tagiga yetishi mumkin;

Uchinchidan, bu bilimlar kelajakda inson irsiyatini asoslarini yaxshilash imkonini beradi;

To'rtinchidan, ular energiya va ish vaqtini tejashi, kasalliklarni yengishi, lo'nda qilib aytganda, biotexnologiyalarni amalga keng tatbiq

qilish industrial jamiyatning insonparvarlashuvi omili sifatida maydonga chiqishi mumkin;

Beshinchidan, bu imkoniyatlardan faqat gen texnologiyasi yordamida olingan bilimlarning tibbiy, ekologik, siyosiy va ijtimoiy bilimlar bilan o'zaro nisbati aniqlanganidan keyin foydalanilishi mumkin, ayni paytda gen texnologiyasini amalga joriy etish, yashash sharoitlarini yaxshilash konsepsiyasiga muvofiq bo'lishi talab etiladi;

oltinchidan, gen texnologiyasining turi va qo'llanish sohasi bo'lg'usi siyosiy va jamoatchilik o'rtasidagi munozaralar jarayonida aniqlanadi;

yettinchidan, gen texnologiyasida yangi bilimning paydo bo'lish tezligi ortadi va bundan uning samaraliligi ketib chiqadi;

sakkizinchiidan, biologik bilimning o'sishi u bilan sudiste'mol qilish holatiga olib kelishi mumkin emas;

to'qqizinchiidan, yangi bilim inson ustidan genetik nazorat o'rnatish uchun yangi imkoniyatlar ochadi, biroq «muqsonli» genlar sifatidagi ballast hajmlari harpidagi bilim ijtimoiy va kasbiy kamsitishlarga, og'ir ruhiy oqibatlarga olib kelishi mumkin;

o'ninchiidan, gen texnologiyasiga nisbatan ikki xil nuqtayi nazar paydo bo'ldi — bu yerda skeptik munosabat munozaralarda ishtirok etgan ozchilikka, optimistik munosabat esa — ko'pchilikka tegishli¹².

Ko'pgina mutaxassislar fikriga ko'ra, biotexnologiyaning qo'llanishi so'nggi yillarda, ayniqsa, rivojlangan mamlakatlarda yaxshi samara berayotir. Biroq, shunga qaramay, gen texnologiyasi axloqiy muammolarining dolzarblik darajasi oshib bormoqda. Ushbu muammolar (ular jamuljan holda fanda yomg'ir yo'nalish — bioetikamni hosil qiladi) milliy muassasalarda va aholukumat tashkilotlarida muhokama qilinmoqda. Bu yerda ilmiy-texnika taraqqiyoti va axloq normolari o'rtasida to'qnashuv ayniqsa bo'lib demoyon bo'ladi. F. Saragosa bu xususida shunday deb yozadi: «Fan bilan vijdon, texnika bilan axloq o'rtasidagi to'qnashuv hech qachon bozorgidek keng tus olmagan, butun dunyoga tahdidga aylanmagan edi. Molekulyar genetika va yadro energiyasi — son-sanoqsiz misollardan ikkitasi — odamlar hukmiga binoan mo'jiza yaratishi ham, haloketga sabab bo'lishi ham mumkin. Hamma gap ilmiy bilimlardan qanday foydalanilishida»¹³.

Bioetikaning ahamiyati insonning genetik xaritasini yaratish imkoniyatini beruvchi «inson genomi» loyihasining ishlab chiqilishi bilan ham belgilanadi. «Inson genomi xaritasini yaratishdan ulkan maqsadlar ko'zlanayotir, — deb ta'kidlaydi F. Mayor. — Insonning o'zi ilk bor avaylab

¹¹ Ushu joyda

¹² Qarang: J. H. Frenzel, *Der Natur Mensch*, 1985, — 78, 80 b.

¹³ Qarang: O. M. H. Zeytun, *Genetik und Ethik*, 1988, Mainz — 4 b.

uslash zarur bo'lgan butunjahon merosining bir qismi sifatida qaraladi¹². Biologiya va gen texnologiyasi sohasidagi tadqiqotlar bunday fikr-mulohazalar uchun asos beradi. Hozirgi vaqtda Darvin g'oyasi va DNK asosidagi irsiyat konsepsiyasining birkimasini o'zida ifodalovchi evolyutsiya sintetik nazariyasini rivojlantirishga o'tib qaratilmoqda. Aks holda biologiyada va umuman fanda maya faoliyati va urug'idan etish, xotira, emotsiyalar va o'zlikni anglash kabi qobiliyatlari bilan bog'liq bo'lgan yirik muammolarni yechish mumkin emas. Mazkur «tutqich bermas nerv fenomenlarini» belgilovchi fizik mexanizmlar oxir-oqibat yoritib berilishiga ko'pgina olimlar, shu jumladan, F. Krik (DNK strukturasi kashf qilganlardan biri)ning ishonchi komil¹³.

Shuni qayd etish lozimki, biologik tadqiqotlarni gen texnologiyasi metodlari yordamida rivojlantirish janryondari bioximiklar darvincha evolyutsiyani molekulyar darajada amalga oshirishlariga olib keldi. Darvin nazariyasi tabiatda kuzatiladigan evolyutsiya bilan muvofiq keladi; hozirgi vaqtda olimlar evolyutsiya jarayonini laboratoriyada makromolekulalar bilan o'tkazilayotgan tadqiqotlar jarayonida gavdalantirishga harakat qilmoqdalar. Bu turdagi eksperimentlar maqbul xossalarga ega bo'lgan molekulalarni olish imkonini beradi. Darvin nazariyasiga muvofiq evolyutsiya mutasil takrorlanuvchi jarayonlar – tanlanish, amplifikatsiya va mutatsiya bilan o'zaro aloqada amalga oshadi. Amplifikatsiya – meros bo'lib o'tgan genlardan nusxa ko'chirish demak; tabiatda u tanlanish bilan bog'liq; organizmlar nasl qoldirish uchun o'ziga juft tanlaydi va ushbu jarayon ota-onaga genlarning avlodlariga o'tishiga olib keladi.

Olimlar endi molekulyar evolyutsiya bilan laboratoriya sharoitida shug'ullanmoqdalar: «Tabiiy evolyutsiyadan farqli o'laroq, laboratoriyadagi evolyutsiyani qo'l bilan ushlab ko'rish mumkin, - deb yozadi J. Jovs. – Rekombinativ DNK texnologiyasi asosidagi zamonaviy metodlar to'liq nukleotid ketma-ketlikni aniqlash va katalitik xossalarni aniq baholash uchun har qanday avlodidan individual molekulalarni ajratish imkonini beradi. Molekulyar evolyutsiya jarayonini to'liq rekonstruksiya qilish mumkin. Hatto evolyutsiya tarixining istalgan bahrasida o'ziga qaytish va tanlanishning avvalgi yoki yangi mezonlaridan foydalanib, jarayonni qaytadan boshlash mumkin»¹⁴.

Garchi darvincha evolyutsiya (selektiv amplifikatsiya strategik takrorlanuvchi randomizatsiya bilan uyg'unlikda) hozircha faqat DNK va RNK bilan amalga oshirilayotgan bo'lsa-da, oqsillar va boshqa xil

makromolekulalarning yo'naltirilgan evolyutsiyasini ta'minlovchi tizimlarni yaratish ushbu olib borilayotgan ishlar oxiriga yetib qoldi. «Yo'naltirilgan evolyutsiya bioximiklarga tabiiy bilan uning qoidalariga muvofiq o'ynash usulini beradi. Laboratoriyada yaratilgan yangi molekulalar tabiiy molekulalar bilan o'ziga xos tarzda bog'lanishi mumkin»¹⁵. Yangi katalizatorlarni ishlab chiqish yo'naltirilgan evolyutsiyani qo'llash mo'ljallanayotgan muhim sohalaridan biridir. Bu yerda makromolekulalarning o'z replukatsiyasini katalizatsiya qilish qobiliyati diqqatga sazovor; bunday makromolekulalar evolyutsiyasi o'z-o'zida quvvatlovchi bo'lishi lozim. Ma'lumki, ayni shu xossa ogalari sayyoramizdagi hayotga asos solgan. «O'z-o'zini quvvatlovchi molekulalar biokimyoviy nuqtai nazardan uruk molekulalar hisoblanadi. Dastavval hayotni imitatsiya qilishga urinishdan boshqa narsa bo'lmagan; yo'naltirilgan evolyutsiya uni yangidan kashf qilish usuliga aylanishi hech gap emas»¹⁶. Agar bu prognoz amalga oshsa, har qanday organizmni, shu jumladan, inson organizmini ham laboratoriyada yaratish imkoniyati paydo bo'ladi.

Inson gen texnologiyasidan foydalanishning ijtimoiy-madaniy oqibatlari, ayniqsa, inson tabiatiga aralashishning ijobiy va salbiy jihatlari hozirgi zamon falsafiy tafakkurining dolzarb muammolaridan biriga aylangan tasodifiy bir hol emas. Axir inson ma'naviy va jiamoniy omillar birligini o'zida ifodalaydi, organizm inson shaxsiyatining asosi hisoblanadi. Ayni shu sababli insonning jiamoniy olamiga gen texnologiyasining aralashuvi muammosini o'rganishda quyidagi qoidalarni o'tiborga olish talab etiladi:

- genetik material bilan manipulyatsiya qilish hollari insonning qudratini va ayni paytda uning o'zligini namoyish qiladi;
- inson bioevolyutsiyasi su'falarini gen texnologiyasi metodlari yordamida sezilarli darajada jadallashtrish insoniyatning rivojlanishida tub o'zgarishlar yuz berishiga olib keladi;
- inson tabiatini o'zgartirish natijalari ular qaysi axloq tizimida amalga oshirilishiga bog'liq bo'ladi, ya'ni axloqiy kodekslarning ko'p sonlihi omili hisobga olinishi lozim;
- inson tabiatini o'zgartirish masalalariga nontximed vaqti konsepsiyasiga muvofiq yondashish talab etiladi (bu yerda vaqt modeli tartibga solingan va tartibsiz to'plamlardan tarkib topadi), bu esa «post-gento» paydo bo'lishi mumkin degan xulosaga kelish imkonini beradi;

¹² Мейер Ф. Концепции ДНК, РНК и генов. Москва: Наука, 1978. Стр. 47-48.

¹³ Кэрикс Фредрик. Evolyutsiya o'rganilgan shay. // O'zbekiston 1991. № 2-3. – 5-6.

¹⁴ Дойкс Лис Ф. Патентирование молекул: права человека и права науки. № 2-3. – 39-40.

¹⁵ О'zbekiston – 39-40-6.

¹⁶ О'zbekiston – 40-5.

- gen texnologiyasining ijtimoiy-madaniy oqibatlarini dialektikaning uch elementligi g'oyasidan kelib chiqib prognoz qilish zarur.

- insonning axloqiy xalq-atvori faoliyatining kichik tamog'ini o'zida ifodalovchi texnologiya etikasi (bioetika) bilan ham belgilanadi;

- insoniyatning biosfera funksiyasi va jamiyatning ekologik mas'uliyati asosida klassik talqindagi insoniylik tamoyilini butun turidlikning o'ziga to'qligi haqidagi g'oya bilan to'ldirish zarur.

Shu nuqtai nazardan olib qaraganda, biolog A. Oleskin: «Sun'iy biotexnologiya tiriklikning tabiiy «konstruktivlik faoliyati», tabiiy biotexnologiya bilan muvofiq holatga keltirilishi lozim. Biotexnologiya doirasida insoniylik jonli tabiat yordamchisi vazifasini inson o'z zimmasiga olishini anglatadi»¹²¹ deganida, bizningcha, to'la haq edi. Boshqacha qilib aytganda, bu yerda gap biotexnologiya (va gen texnologiyasi)ning «yumshoq» metodlari haqida boradi. Bugungi kunda Osiyo, Yevropa va Amerikaning turli mamlakatlarida gen texnologiyasi muammolarini (qadimgi Sharq tafakkurida yaratilgan) mazkur texnologiyaning og'ir vazifalarini tabiiy-ilmiy va gumanitar yondashuvlarni birlashtirish yo'li bilan hal qiluvchi fanlararo ijodiy jamoa g'oyasi asosida o'rganishga harakat qilmoqdalar. Faqat shundagina insonning jismoniy olamiga gen texnologiyasining aralashuvi muammasining oqilona yechimini topish va bu bilan bog'liq masalalar to'planini yechish mumkin.

Go'zallik tuyg'usining biologik asoslari. XXI asr boshida inson fenomenini tushunishda go'zallik tuyg'usining biologik asoslarini aniqlash birinchi darajali ahamiyat kasb etadi. Zotan go'zallik tuyg'usiz inson so'zning to'la ma'nosida inson bo'lishi mumkin emas. Hozirda yuz berayotgan axborot inqilobi sharoitida mazkur muammo alohida dolzarb ahamiyat kasb etadi, zera, yangi axborot texnologiyalari estetik tasavvulga tarixiga, individning ijodiy imkoniyatlarini rivojlantirish masalalariga boshqacha ko'z bilan qarashga majbur etadi. Shu jumladan, go'zallikni ham o'rganuvchi estetikaning ijtimoiy va tarixiy jihatlari ancha mufassal tavsiflangan va tadqiq etilgan. Ammo muammoning evolyutsion-biologik tomoni kam yoritilgan, zero: «Nima uchun tabiiy tanlanish go'zallik tuyg'usini rivojlantirgan?»-dagan savolga to'liq javob hali olimimizda yo'q. Tanqidiy genetik olim V. Efronson bu muammoga evolyutsion-genetik nuqtai nazardan yondashar ekan shunday deb yozadi: «Muammoning ushbu tomoni mavjudmi? O'z-o'zidan ravshanlik, bizning Neferiti boshi, Gomer gekzarmetlari, Sofokl va Esxil dramalari, Islandiya xalq dostonlaridan maxsus tayyorgarlikiz hayratlanish qobiliyatimiz vaqt.

¹²¹ Oleskin A.B. *Teorijada vaqt*. "Tehnika", 1990, №3 - 3-4.

tarix va sinfiylik mezonlariga bo'yusmaydigan, lo'nda qilib aytganda, umuminsoniy ahamiyatga mohit estetika omili mavjudligidan darak beradi»¹²².

Hozirgi vaqtda inson tabiatini anglab yetish jarayonida estetikaning ayni shu umuminsoniy omili yoki go'zallik tuyg'usining biologik asoslari birinchi darajali ahamiyat kasb etmoqda. Amerikada nashr etiladigan "Scientific observer" jurnali 1995-yilning bahorida «Kompyuter Mauglisi» deb nomlangan eksperimentning katta shov-shuvga ega bo'lgan natijalarini e'lon qildi. Ushbu eksperiment g'oyasi yangi emas - u o'tgan asrning 30-yillarida fantast yozuvchi A. Belyaevning «Professor Duelling boshi» romanida ilgari surilgan edi. G'oyaning mohiyati ancha soddar: inson miyasidan uning o'limidan keyin foydalanish. Mashhur fantast yozuvchi va mutafakkir S. Leruning «Texnologiyalar yig'indisi» deb nomlangan falsafiy asarida ham gap mazkur g'oyani to'yobga chiqarish haqida boradi. Xususan, bu yerda yangi axborot texnologiyalari vositasida shaxsning ichki dunyosini to'liq «yoziq olish» va elektron «jannat»da uning «amuboyligini ta'minlash imkoniyatlari haqida bahs yuritiladi»¹²³. «Kompyuter Mauglisi» deb nomlangan eksperiment doirasida amerikalik olimlar o'limga mahkum bo'lgan chaqaloq Sidning miyasini klasterlardan, ya'ni AQShdagi barcha personal kompyuterlar tamog'idan tartib topgan superkompyuterga kiritdilar va uning rivojlanish jarayonini uch yil mobaynada o'rgandilar.

Inson miyasi Koinotdagi eng murakkab tuzilma hisoblanadi. U yuz milliardga yaqin neyronlardan iborat¹²⁴. Ba'zilar inson miyasi har sekundda 10 mlrd. tagacha hisoblash amallarini bajaruvchi hisoblash-yechish moslamasi sifatida qaraladi. Amerikalik tadqiqotchilar miya elektrik potentsiallarining taxminan 60% ni mental skanerlash yo'li bilan oldilar, ularni raqamlar bilan kodladilar va virtual klasterli kompyuterga kiritdilar. Shu tariqa Sidning modelashtirilgan miyasi «kompyuter Mauglisi»ga aylandi va o'z hayotini kasb etdi. Bolaning ota-onasi uni tan oldilar va multimedia sistemalari, virtual voqealik vositalari bilan jihozlangan personal kompyuter vositasida u bilim muamala qila boshladilar. Avvaliga ular faqat ekranda o'z firzandining tasvirini ko'rar edilar, keyinchalik golografik qurilmalar uning hajmli tasvirini aks etira boshladi.

«Kompyuter Mauglisi» bilan o'tkazilgan eksperiment natijalarini bayon etar ekan, A. Valentinov shunday deb yozadi: «Chaqaloq tasvirini ekranga chiqarishdan osoni yo'q. Ammo uning tasviri vaqt o'tishi bilan

¹²² Oleskin A.B. *Teorijada vaqt*. "Tehnika", 1990, №3 - 3-4.

¹²³ Ler S. *Sun'iy texnologiya*. - Lening, 1984.

¹²⁴ *Quang Mux*. - M., 1984 - 10-6.

«nig'ayadimi? Bu savolga aniq javob yo'q, xuddi shuningdek, boshqa ko'pgina savollarga ham javob mavjud emas. Chunki: Sid va uning otasini o'rtasida muayyan ma'naviy aloqa o'rnatilganmi? U otasini bilan muloqot qilish jarayonida ularning mehnati his qiladimi? Jin va Nadin uni o'zlarining «tabiiy» o'g'li deb hisoblashlari tasodifiy bir hol bo'lmasa kerak. Kompyuterda oddiy dastur emas, balki qandaydir jonzot yashar? Albatta, bu savol g'ayritabiiy yangraydi, ammo ushbu voqeaning o'zi ham g'ayritabiiy emasmi?»¹²⁶

Amma qurshimizda – inson miyasining rivojlanish qonunlarini o'rganishga bag'irlangan real eksperiment. Ayni holida insonga o'zining asl motiivlarini namoyon etish imkoniyatini beruvchi go'zallik tuyg'usi muammosi birinchi darajali ahamiyet kasb etadi. Shu ma'noda «inson – kosmobiopsiya ijtimoiy butlik»¹²⁷ degan fikrga qo'shilish mumkin. Boshqacha qilib aytganda, «inson tabiati uning estetik didi va tasavvurlari bo'lishi imkonligidan darak beradi. Insonni qurshagan muhit mazkur imkoniyatning voqelikka aylanishini belgilaydi: u mazkur ijtimoiy odam, ayni shu estetik did va tasavvurlarga ega ekanligini, boshqacha estetik did va tasavvurlar unda bo'lishi mumkin emasligini tushuntiradi»¹²⁸. Ayni paytda, estetik emotsiyalarning biologik asoslari bilan ham hisoblashish talab etiladi. «Estetik emotsiyalar biologik asoslarining paydo bo'lishi muammosini o'rganish jarayonida biz mazkur emotsiyalarning rivojlanishi tabiiy tanlanish natijasida ajdodlarimizda boshlangan bo'lishi imkonligining eng muhim uch subabini aniqladik.

1. Umumiy estetik emotsiyalar jamoani jipslashtiradi va shu tariqa u o'ziga yot bo'lgan tabiat qo'ynida va boshqa hamjamiyatlar davrasida yashash qolishiga ko'maklashadi (ushbu qoidaning to'g'riligini isbotlovchi primitiv dalillar sifatida faxshilar, skaldlar, afsonalar, qo'shiqlar, rivoyatlar, nihoyat, harbiy musiqa va orkestrlar, maralik va qo'rqoqlik haqida kamlarning mavjudligini keltirish mumkin).

2. Badiiy ta'sirchanlik dunyoni, ta'bir joiz bo'lsa, «ekspress-metod» yordamida anglab yetish imkoniyatini beradi.

3. Badiiy ta'sirchanlik yaxshilik va yomonlikning moddiy timsollarini teran anglab yetish imkonini beradi va shu tariqa o'zining evolyusion-genetik rivojlanish jarayonida o'zaro altruizmning evolyusion-genetik rivojlanish jarayoni bilan uzviy birikadi»¹²⁹. Boshqacha qilib aytganda, go'zallik tuyg'usiz «kompyuter Mauglis» hech qachon homo sapiens bo'la olmaydi.

¹²⁶ В. С. Шнел, «Эстетика и эволюция» // Эстетика и эволюция. 1995. 10 нояб.

¹²⁷ Шнел В. С. Эстетика и эволюция. – Харьков, 1997.

¹²⁸ Шнел В. С. Эстетика и эволюция. – М., 1992. – 46 с.

¹²⁹ Шнел В. С. Эстетика и эволюция. – СПб., 1995. – 107–108 с.

Estetik ta'sirchanlik (go'zallik tuyg'usi) insonda biologik, ijtimoiy va tarixiy omillar bilan belgilanadi. Insoniyat tarixida kuzatiladigan estetik didlar va tasavvurlarning rang-barangligini ma'lum darajada shu bilan izohlash mumkin. Go'zallik moddiy shakllarning rang-barangligi, turli-tuman estetik tasavvurlar va didlar go'zallik tuyg'usining umumiy biologik ildizlariga asoslanadi. Go'zallik tuyg'usi estetik tasavvurlarda umuminsoniy omilning asosiy elementi hisoblanadi. Uning ichki imkoniyatlari evolyusion-genetik rivojlanish va biologik jihatdan tug'ma heterogenlik bilan belgilanadi. Hozirgi zamon fanida biokimyoviy estetikani rivojlantirish zarurligi g'oyasi ilgari surilayotgani tasodifiy bir hol emas. Rossiyalik biolog S. Shnel fermentlarning tebranish chastotalari va morfogenez geometrik masalasini yechish uchun javob beruvchi tovushli maydonlarning o'zaro aloqasini o'rganar ekan shunday deb yozadi: «Shu narsa oydek ravshan, gap faqat uzunligi buyayra o'lchamlari darajasida bo'lgan to'lqinlar haqida, ya'ni taxminan 1-100 nm bo'lgan tovushli to'lqinlar haqida borishi mumkin; tovushning normal tezligida ularning chastotalari taxminan 10^5 - 10^9 Gs bo'ladi. Biroq jelesimon protoplazmatik strukturalarda asosan siljish to'lqinlari tarqaladi. A. Sarvazyan o'z xodimlari bilan o'tkazgan tadqiqotlar bunday to'lqinlar tezligi taxminan 1 m/s bo'lishini ko'rsatadi. Tegishli ravishda, to'lqinlarning zaruriy uzunligi taxminan 10^5 - 10^9 Gs chastotalarida olinishi mumkin. Chastotalarning bu diapazoni biokimyoviy jihatdan realdir. Bunday chastotalarda asosiy fermentlar ishlaydi. Hozir esa aksariyat fermentlarning aylanishlari soni chastotalarning eshitish mumkin bo'lgan diapazoni bilan muvofiq kelishini qayd etishning o'zi kifoya qiladi. Bu eshitish qobiliyatining tabiati, musiqani idrok etish qobiliyatining kelib chiqishi va hokazolar haqida mulohaza yuritishga turtki beradi. Ammo bu mulohazalar morfogenez biokimyosi sohasiga emas, balki biokimyoviy estetika sohasiga tegishlidir»¹³⁰. Ma'lum bo'lishicha, inson organizmning mavjudligi va faoliyati uchun amalda javobgar bo'lgan fermentlarsiz musiqani idrok etish mumkin emas ekan.

Aynan musiqani idrok etish jarayonida vujudga keladigan go'zallik tuyg'usi misolida uning biologik asoslari, fundamental, yarim instinktiv xususiyati ayniqsa bo'rtib namoyon bo'ladi. Ma'lumki, musiqa universal til hisoblanadi, zero, deyarli barcha individlar ohanglar va ritmlar tizimlariga ta'sirchandirlar. Umuman olganda, bunday ta'sirchanlik odamlarotga xos va u bizga inson miyasida yuz berayotgan tamoyilial jarayonlarni tushunishga yordam beradi. Tadqiqotlar musiqani idrok etish qobiliyatini belgilovchi sohalar bosh miya chap yarim pallasi po'stlog'ida

¹³⁰ Шнел В. С. Эстетика и эволюция. – М., 1979. – 150 с.

joylashganligini ko'rsatadi. Musiqa bilan alohida aloqa qiluvchi sohalar esa chakka qismida, eshitish faoliyati uchun javobgar bo'lgan bo'g'inlar yaqinida joylashgan¹³¹. Musiqa ham fundamentalligi abu bilan belgilanadiki, u kodi qisman genlar darajasida distorsionlangan va inson organizmidan o'rin oigan, qisman madaniyat bilan belgilanadigan san'at hisoblanadi. Ayni paytda musiqa vaqt modeli sifatida ham namoyon bo'ladi. Zero, musiqa ritmi inson ekzistensiyasining muhim ko'rsatkichi – vaqt tabiati haqidagi g'oyalarni aks ettiradi.

Ma'lumki, go'zallik tuyg'usini alohida biologik tizim sifatidagi insonning psixofizik jarayonlarisiz tasavvur qilish mumkin emas. Bu qoida insonning o'z qobiliyatlarini o'zi ro'yohga chiqarish imkoniyatlariga tobora ko'proq e'tibor berilayotgan hozirgi davr sharoitida ayniqsa dolzarb ahamiyat kasb etadi. Ayni paytda kosmosni o'zlashtirish jarayoni ham estetik qadriyat sifatidagi tabiat haqidagi tasavvurlarga tuzatishlar kiritmoqda. Dunyoviy tajribaga va Koinotni o'rganish amaliyotiga asoslangan kosmizm g'oyalari ilgari ma'lum bo'lmagan, odamlarimizning biologik va ma'naviy imkoniyatlari bilan bog'liq bo'lgan estetik effektlar uchun zamin yaratmoqda¹³². Hozirgi vaqtda ramzlari insonning Koinot bilan aloqasini ifodalovchi yapon bog'lariga qiziqish kuchaygani tasodifiy bir hol emas. Dzen qonunlariga xos bo'lgan nasihatgo'ylik uslubi yapon bog'lari san'ati bilan birikadi. Dzen qonunlari meditatsiya, ekstaz, trans va boshqa psixofizik usullar bilan bir qatorda insonni Koinot bilan bevosita aloqa qilishga imkoniyat yaratuvchi ongning o'zgartirilgan holatiga erishish imkonini beradi¹³³.

Bugungi kunda inson ijodida go'zallik tuyg'usining ahamiyatiga e'tibor ham kuchayib bormoqda. So'nggi o'n yilliklar mobaynida ijodiy psixofizik jihatlarini o'rganishga bag'ishlangan tadqiqotlar ayniqsa faollashdi. Insonga real makon-vaqt strukturasiidan chiqish imkoniyatini beruvchi «arxitekturaviy mashinalar»ni yaratish mazkur tadqiqotlarning yo'nalishtanidan biri hisoblanadi. Bunda «arxitekturaviy mashinaning alohida usulda tashkillashtirilgan ko'lamli strukturasi insonda ijod uchun zarur bo'lgan yangi obrazlar va assotsiatsiyalar paydo bo'lishiga ko'maklashishi taxmin qilinadi. Izlanishlarning mazkur yo'nalishi elektron ommaviy axborot vositalarining rivojlanishi bilan bog'liq. «Insonni haqiqiy borliqdan ajratadigan, uni boshqaradigan illyuzion effektlar dunyosiga joylashtiradigan «xususiy muhit» eng yangi audiovizual texnika

yordamida yaratildi»¹³⁴. Masalan, arxitektorlar P. Kuk, D. Krompton, R. Xeron yaratgan «xayoliy shaharlar» loyihalarida elektronika turli xil proyeksiyalar va golografik effektlar, rang, chiroq va tovushli dasturlar yordamida urbanistik poyzaj xuyohy manzarasini yaratadi. «Videomadaniyat» fenomeni ham ulkan imkoniyatlarga ega bo'lib, bunda o'z uyidagi «yalpi videomuhit» har qanday tasavvurdan kuchli bo'lgan videovizual effektlarni yaratish imkoniyatini beruvchi sintezatorlar bilan to'ldiriladi. «Bunday tizimni biologik aloqa mustamalakiga ulab, o'z kechinmalari, tushlarini vizual gavdalanirish va eshitish mumkin. «Mediatektura» sohasidagi eksperimentlar inson tasavvurini «o'ta ta'sirchan maydonlar»ga ko'chiruvchi tovushli optik obrazlarni yaratish va insonning odatdagi sezgilarini butunlay yangi sensorli «interpersonal» psixologik reaksiyalar bilan almashtirish imkonini beradi»¹³⁵.

Xulosa. Shunday qilib, go'zallik tuyg'usi zaminida o'zi ham real dunyoning go'zalligi ta'sirida shakllangan biologik poydevor yotadi. Real dunyo go'zalligi matematik shaklda ifodalanishi mumkin. Hozirgi vaqtda ushbu shakldan kompyuter grafikasida, insonning kompyuter bilan o'zaro aloqasida, virtual borliqni yaratishda samarali foydalanilmoqda.

Tayanch so'z va iboralar: inson fenomeni, gen injeneriyasi, inson biosfera evolyutsiyasining zaruriy bosqichi, insoniyatning biosferaga oid funksiyasi, yangi ekologik tartib, noosfera, homo sapiens, daraxt, hayvon, inson, mezoskism – bu o'rtacha kengliklar dunyosi, *Mezokosm* – bu real dunyoning bir bo'lagi, Koinot – ulkan golografik va kvant-mexanik tizim, Inson – o'simlik, golografik biokompyuter, inson – Koinot gologrammasi, bioetikaning ahamiyati, darvin nazariyasi, konstruktorlik faoliyati, estetik ta'sirchanlik, inson ijodida go'zallik tuyg'usining ahamiyati.

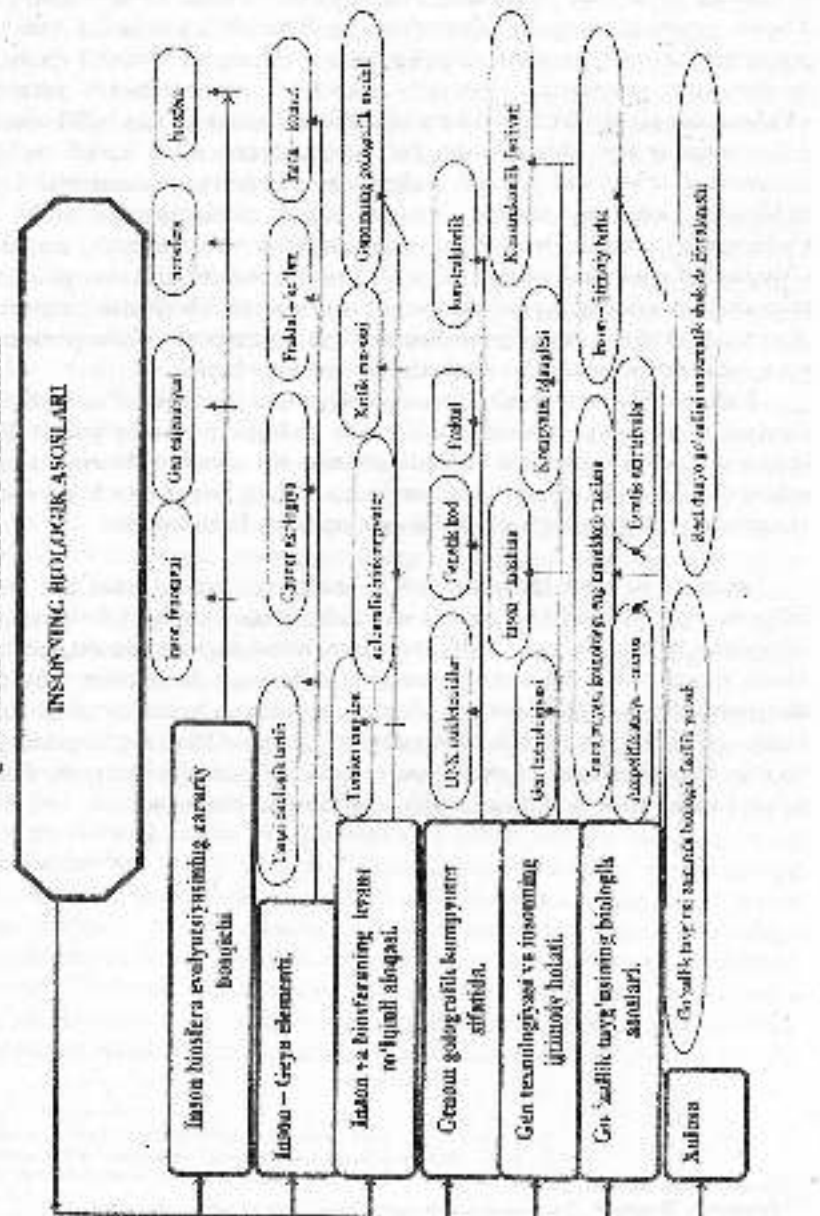
¹³¹ Qiziq: Young J. *Programy merge*. – Wacsons, 1984. – 346–347-b.

¹³² Хайсент Л.Х. Цифровые технологии. М., 1987. – 31-б.

¹³³ Qiziq: Shizuka H. *Amatama oide*. – M., 1975. – 97–98-b. Shizuka H.C. *More Sogun*. – M., 1987. – 75–76-b.

¹³⁴ Райзин Л., Дюринг К. *Технология и архитектура в графическом искусстве*. – М., 1983. – 50–51-б.

¹³⁵ Ода юдзи. – 51-б.



Mustaqil ishlash uchun savol va topatiriqlar

1. Inson biosfera evolyutsiyasining zaruriy bosqichi.
2. Gen texnologiyasi va insonning jismoniy olami.
3. Inson va biosferaning kvant-to'liqligi aloqasi.
4. Genomolografik kompyuter sifatida.
5. Inson - Geyn elementi.
6. Go'zallik tuyg'usining biologik asoslari.

Referat mavzulari

1. Inson falsafaning azaliy muammosi.
2. Insonning korpuskulyar-to'liqligi tabiati.
3. Koinotda inson o'rn.
4. Inson haqidagi mikrotasavvurlar.
5. Miya faoliyati kvant qonunlariga muvofiq amalga oshirilishi.
6. Miya ishini modelleştirishning ahamiyati.

Bilim va ko'nikmalarni baholash materiallari

1. Yapon madaniyati shakllanishiga kuchli ta'sir o'tkazgan diniy oqim qaysi?
 - A) Buddizm
 - B) Daoizm
 - C) Konfutsiy ta'limoti
 - D) Buddizm, Konfutsiy ta'limoti
2. Ritmatik usullarini o'zida mujassamlashtirgan madaniyat qaysi qatorda to'g'ri berilgan?
 - A) arab
 - B) yapon
 - C) A va B
 - D) fors
3. Hind san'ati yutuqlarining asosiy qismi kimlar tomonidan vayron qilingan edi?
 - A) g'ulnlar
 - B) istom
 - C) fanatiktari
 - D) Barcha javoblar to'g'ri

4. «Dzen-buddizm samuraylarda tarbiyalagan fanatizm va o'zini o'zi qurbon qilishga tayyorlik natigini dunyoda mukofot kutib o'limning yuziga tik qaragan islom askarlarining fanatizmidan farq qiladi. Natigini dunyoda abadiy rohat-farog'atda yashash konsepsiyasi sintoizmda ham, buddizmida ham mavjud emas. O'limni bo'yiniga olgan samuraylar natigini dunyoda rohat-farog'atda yashash haqida emas, balki munosib o'lim topish va tiriklar xotirasida yuksak o'rin egallash haqida o'ylaganlar» quyidagi fikrlar muallifi kim?

- A) L.S.Vasilev
- B) A.King va V.S.Hnayder
- S) K.Yaspers
- D) M.Eymar

5. Samuraylarning axloq kodeksi qanday nomlangan?

- A) busido
- B) busi
- S) A va B
- D) busiko

6. Samuraylarning axloq kodeksi hisoblangan busido so'zining ma'nosi qaysi qatorda to'g'ri berilgan?

- A) askar yo'li
- B) burchga sodiqlik
- S) sha'n
- D) askar sha'ni

7. Samuraylar kodeksining shakllanishiga, shuningdek, yaponlar xalq-atvori psixologiyasiga, ularning o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning axloqiy prinsiplariga ta'sir ko'rsatgan ta'limotlar qaysi qatorda to'g'ri berilgan?

- A) yuqoridagilarning barchasi
- B) buddizm
- S) sintoizm
- D) konfutsiychilik

8. Bu qadimgi din Yaponiyada Xitoy bilan bog'liq bo'lmagan holda vujudga kelgan va rivojlangan, qadimgi mifologiyaing bir turi hisoblanadi, zero, buddizm paydo bo'lishidan oldingi ilk sintoizmda gap g'ayritabiiy dunyo – yaponlar azaldan sig'inib kelgan xudolar va ruhlar dunyosi (kami) haqida boradi. Yuqorida qaysi din haqida gap boryapti?

- A) sinto
- B) buddizm
- S) yuqoridagilarning barchasi
- D) konfutsiychilik

9. Sintoizmnining muqaddas kitobihisoblanadi.

- A) Kodziki
- B) Busido
- S) yuqoridagilarning barchasi.
- D) Mikado

10. «Kodziki» («qadimgi bitiklar», 712-yil) sintoizmnining muqaddas kitobi hisoblanadi. Taniqli sharqshunos olim ushbu kitobdan yaponchilikni milliy ruh ufarib tushirishni qayd etadi. Uning fikricha, «Kodziki» Yaponiyani va yaponlarni anglab yetish uchun yo'l ochadi¹²⁴. Ushbu fikr muallifi qaysi qatorda to'g'ri berilgan?

- A) N. Konrad
- B) L. Vasilev
- S) K. Yaspers
- D) M. Eymar

11. Yaponlarning narsalar dunyosi va tabiat haqidagi tasavvurlari shakllanishida slatolizm o'lgan rol o'ynagan. Uning zahirida nechta konsepsiya yotadi?

- A) 5
- B) 4
- S) 7
- D) 11

12. Nechanchi asrda imperator saroyida sinto ishlari bo'yicha maxsus departament tashkil etiladi?

- A) VIII asr boshida
- B) VIII asr oxirida
- S) X asr boshida
- D) X asr oxirida

13. X asrda sinto xudolari ro'yxati tuziladi. Ushbu ro'yxatga ko'ra sinto panteoni nechta xudoni o'z ichiga olgan, keyinchalik ularning soni qancha ko'paygan.

- A) 3132
- B) 3134
- S) 7313
- D) 3111

14. Yaponiya podshosi Iezyasu Tokugava hayotining so'nggi yillarida qadimgi qo'lyozmalarni to'plashni odat qiladi va ularni o'rganishni rag'batlantiradi. Shu tufayli ham 1644-yilda yapon mifologiyasining 2 manbasi qayta nashr etiladi, ular qaysi javobda to'g'ri ko'rsatilgan?

- A) «Kodziki» va «Nixongi»
- B) «Kodziki» va Busido
- S) «Busido» va «Nixongi»
- D) «Kodziki» va «Kodziki-den»

15. XVIII asrdagi tadqiqotlar sintoizm begona ta'sirlar va shartlarga ham yagona, o'ziga to'q yaxlitlik hisoblanishini anglab yetishlariga olib keladi. Xitoycha ta'sirlardan xoli bo'lgan so'f holatdagi «qadimiyatga qaytish» (fukko) shiori paydo bo'ladi va «sintoni tiklash» (fukko-sinto) jarayonini boshlab beradi¹³⁷. Bu harakatning birinchi yirik rahbari kim?

- A) Kamo Mabutsi
- B) Iezyasu Tokugava
- S) Motoori Norinagi
- D) Xirata Atsutane

16. 44 jilddan iborat «Kodziki-den» («Kodziki» shartlari) asarini kim yozadi, unda mazkur qadimgi asar falsafasi va mifologiyasi zamonaviy tilda va yangi davr talablariga muvofiq tushuntiriladi?

- A) Motoori Norinagi
- B) Iezyasu Tokugava
- S) Kamo Mabutsi
- D) Xirata Atsutane

17. U o'zining "Tarixning ma'nosi va vazifasi" asarida tarix va insoniyatning yagonaligini isbotlash uchun "dunyoviy vaqt o'qi"

¹³⁷ Qarang: Kotazuki W. *Religio Japonii Religio Asiae, Africae, Americae, Australis, Oceaniae, Europae, Asiae* - Waseda, 1938 - 292-b.

«konfutsiyasidan san'iatni foydalangan faylasuf nomi qaysi qatorda to'g'ri berilgan?

- A) K. Yaspers
- B) A. King
- S) V. Shnayder
- D) Motoori Norinagi

18. Yogani "aqlida tafakkur to'liqlarini boshqarish" sifatida tavsiflagan faylasuf qaysi javobda keltirilgan?

- A) Patanjali
- B) Eddington
- S) Dekart
- D) Kant

19. Quyidagilardan qaysi faylasuf miya ishining taxlil uchun kvant mexanikasi tamoyillaridan foydalanadi?

- A) E. Uoker
- B) J. Uiler
- S) K. Siolkovskiy
- D) S. Xaking

20. Uoker nazariyasining bosh maqsadi qaysi javobda to'g'ri berilgan?

- A) ong modelini yaratish
- B) til modelini yaratish
- S) fan modelini yaratish
- D) tafakkur modelini yaratish

20. Dzen oqlovi reformatorklik xususiyatiga ega. U targ'ib qilgan meditatsiyaning maqsadi nimadan iborat edi?

- A) B va S javoblari to'g'ri
- B) buddani aqlning ravshanligi holati (satori)ga erishish
- S) salerini mustaqil intilish yo'li bilan anglab yetish
- D) abstrakt mushohida yuritish

21. Qachon Xitoyda konfutsiychilik Chju Si maktabida jontanadi?

- A) XII asrda
- B) XIII asrda
- S) XI asrda

D) X asr oxirida

22. Qaysi kodeksda vassalning senorga sodiqligi asosiy fazilat sifatida belgilanadi?

- A) Busido
- B) Nixongi
- S) Kodziki
- D) Mikado

23. Samurayning eng oliy burchi nima hisoblanadi?

- A) vatanga o'z jonini qurbon qilish
- B) vassalning senorga sodiqligi
- S) an'anaviy madaniyatni asrash
- D) vatanga o'z jonini qurbon qilish, an'anaviy madaniyatni asrash

24. Yaponlar an'anaviy tarzda nima bilan shug'ullanishgan, zero, u shaxsni kamol toptirish vositasi hisoblangani bois uning qaysidir turi bilan deyarli har bir yapon shug'ullanadi?

- A) San'atning biron bir turi bilan
- B) Sportning biron bir turi bilan
- S) Yoga bilan
- D) Faning biron bir turi bilan

25. Konfutsiychilikka ijobiy yondashgan yapon podsholari qaysi javobda to'g'ri ko'rsatilgan?

- A) B va S javoblar to'g'ri
- B) Iezyasu Tokugava
- S) Toyotomi Xideyosi
- D) Xirata Atsutane

26. Kamikadzelar harakatining asoschisi va g'oyaviy rahnamosi kim edi.

- A) admiral Onisi
- B) yapon podshosi Iezyasu Tokugava
- S) yapon podshosi Toyotomi Xideyosi
- D) Xirata Atsutane

27. Kamikadzelar harakatining asoschisi va g'oyaviy rahnamosi admiral Onisi edi. Nechanchi yilning kuzida u Filippinda «kamikadze» eskadriyasini tashkil qiladi?

- A) 1944 yilda
- B) 1945 yilda
- S) 1943 yilda
- D) 1946 yilda

28. Yapon iqtisodchisi «Nima uchun kapitalizm aynan Yaponiyada ayniqsa rivojlangan?», degan savolga javob berur ekan, ushbu jarayonda konfutsiychilikning rolga ishora qiladi. Uning fikricha, yapon kapitalizmi – bu konfutsiycha kapitalizm, uning vujudga kelishi va rivojlanishi yaponcha andozadagi konfutsiychilikning millatchilik va militaristik ko'rinishi bilan bog'liq. Aynan konfutsiychilikning milliy shakli nisbatan qisqa vaqt – taxminan 20 yil ichida millatni birlashtirish imkonini berdi, degan yapon iqtisodchisini toping?

- A) Mitio Morisima
- B) Iezyasu Tokugava
- S) Toyotomi Xideyosi
- D) Xirata Atsutane

29. «Kichik ajdarlar» to'rtligiga qaysi davlatlar kiradi?

- A) Janubiy Koreya, Tayvan, Gonkong va Singapur
- B) Janubiy Koreya, Tayvan, Gonkong va SHimoliy Koreya
- S) Tayvan, Gonkong va Singapur va Ukraina
- D) Janubiy Koreya, Tayvan, Gonkong va O'zbekiston

30. Islomda shaxsni kamol toptirish andozasi quyidagi qaysi bir omil bilan belgilanadi?

A) Qur'oni karimning ta'sirchan xususiyati va afsonaviy strukturasi bilan

B) diniy rasmi-rusumlar va qur'oni karimda bayon etilgan nasihatlarining ruhlantiruvchi va ta'sirlantiruvchi kuchi bilan

S) haqiqiy din qo'riqchisi bo'lgan, o'z qonunlarini Qur'oni karim qoidalari asosida shakllantirgan markazlashgan davlatning faoliyati bilan; islom dinining shakllanish bosqichida (610–632 yillar) vujudga kelgan, individual va kollektiv xulq-atvorning o'zaro aloqasini belgilaydigan siyosiy va diniy tasavvurlar majmui bilan

D) yuqoridagilarning barchasi.

31. Islom so'zining lug'aviy ma'nosi qaysi javobda to'g'ri ko'rsatilgan?

- A) bo'ysundish
- B) itnat etish
- S) o'zini Alloh irodasiga topshirish
- D) yuqoridagilarning harchasi

32. Allohning rasuli (elchisi) Makka shahrida dunyoga kelay Muhammad (s.a.v.-sallallohu alayhi vasallam) birinchi Abdulloh yashagan davrlari to'g'ri berilgan qatori ko'rsating?

- A) 570-632
- B) 610-632
- S) 570-610
- D) 570-633

33. Qur'onni kitob holida jamlagan xalifa nomi qaysi qator berilgan?

- A) Usroon
- B) Umar
- S) Abu Bakr
- D) Ali

34. "Moyarounnalir" so'zi arabchada qanday ma'noni anglatadi?

- A) daryoning narigi tomoni
- B) ikki daryo oralig'i
- S) tog'ning narigi tomoni
- D) dengizning narigi tomoni

35. Qur'on 114 suradan iborat, suralar asosan qayerda yaratilgan?

- A) 90tasi Makkada va 24tasi Madinada
- B) 24tasi Makkada va 90tasi Madinada
- S) 90ta Hijozda va 24tasi Makkada
- D) hammasi Makkada yaratilgan.

INSONNING IJTIMOIY MAQOMI

1. Ma'ruzani olib borish texnologiyasi

<i>Talabalar soni:</i>	<i>Waqti: 2 soat</i>
<i>Mashg'ulot shakli:</i>	<i>Ma'ruza</i>
<i>Ma'ruza rejas:</i>	1 - ma'ruza rejas: 1. Inson fenomenining ijtimoiy omillari 2. Insonning xulq-atvoriga nisbatan iqtisodiy yondashuv 3. L. Karsavinning "simfonik shaxs" konsepsiyasi 4. V. Nalimovning giperindividdlik konsepsiyasi 5. Totalitar va demokratik tizimlarda inson maqomi
<i>Mashg'ulotning maqsadi:</i>	Insonning ijtimoiy maqomi haqida, inson xulq-atvoriga yondashuvlar to'g'risida, inson bilan bog'liq turli xil konsepsiyalar to'g'risida talabalar o'z bilim va falsafiy dunyovarishni shakllantirish.
<i>Pedagogik vazifalar:</i>	<i>O'qov faoliyati natijalari:</i>
Inson fenomenining ijtimoiy omillari	Inson fenomenining ijtimoiy omillari to'g'risida umumiy ma'lumot oladilar
Insonning xulq-atvoriga nisbatan iqtisodiy yondashuv	Iqtisodiy munosabatlar inson xulq-atvoriga qanday ta'sir etishi haqida ma'lumot oladilar
L. Karsavinning "simfonik shaxs" konsepsiyasi	"Simfonik shaxs" konsepsiyasining mazmoni bo'yicha ma'lumot olinadi
V. Nalimovning giperindividdlik konsepsiyasi	Giperindividdlik konsepsiyasi bilan tanishiladi
Totalitar va demokratik tizimlarda inson maqomi	Bir-biriga zid bo'lgan totalitar va demokratik tizimlarda insonga bo'lgan munosabat to'g'risida ma'lumot olishadi va uni taqqoslashadi
<i>O'qitish usullari va texnika:</i>	ma'ruza, «aqliy hujum», T-grems, muvazara, muammoli vaziyatlar usuli.
<i>O'qitish vositalari:</i>	ma'ruza matni, tarqatma materiallar, slyaydlar.
<i>Talash shakllari:</i>	jamoe, to'g'ridan to'g'ri va guruhlarda ishlash
<i>O'qitish shaxs-shariti:</i>	texnik vositalar bilan ta'minlangan auditoriya
<i>Monitoring va baholash:</i>	og'zaki nazorat, savol-javob, o'z-o'zini nazorat qilish, reyting tizimi asosida baholash

2. Ma'ruzaing texnologik kartasi

Ish jarayonlari vaqti	Faoliyatning mazmuni	
	O'qituvchi	Talaba
I bosqich. Kursga va mavzuga kirish. (20 minut)	1.1. Mavzu nomini aytib, mavzu doirasida dastlabki umumiy tasavvurni beradi. Mashg'ulotning maqsadi, o'quv faoliyati natijalarini bayon qiladi 1.2. Mavzuni o'zlashtirishda foydalanish uchun zarur bo'lgan adabiyotlar ro'yxati bilan tanishtiradi 1.3. Ushbu mavzu yuzasidan aqliy hujum qoidasi asosida dars o'tkazishni taklif etadi. Duskun «Insonning ijtimoiy maqomi» deb yozadi. Talabalar tomonidan aytilgan fikrlarni yozib boradi va umumlashtiradi	Mavzuni nomini yozib olishadi. Tinglashadi. Yozishadi. O'z fikrlarini bildirishadi. Tinglashadi.
II bosqich. Asosiy (50 minut)	2.1. Mavzu rejasi va tayanch tushunchalar bilan tanishtiradi 2.2. Ma'ruzani reja bo'yicha tushuntiradi, har bir rejani nihoyasida umumlashtiradi. Jarayon kompyuter slaydlarini namoyish qilish bilan olib boriladi 2.3. Har bir rejani mustahkamlash uchun quyidagicha savollar beradi: 1. Inson fenomeniga e'tibor qaratilishiga sabablar nima edi? 2. Inson xulq-atvorida o'zgarishlar sodir bo'lishi qanday jarayonlar bilan bog'liq? 3. Simfonik shaxs deganda nimani tushunasiz? 4. Giper-shaxs nima? 5. Qanday tuzumda insonning ijtimoiy maqomiga bo'lgan qarash haqiqatga yaqinroq deb o'ylaysiz? 2.4. Tayanch iboralarga qaytiladi. Talabalar ishtirokida ular yana bir bor takrorlanadi.	Rejani yozishadi va tinglashadi. Tinglaydilar. Slaydga e'tibor qaratadi, uni o'ziga yozib oladi va savollar beradi Savollarga javob beradilar, e'tibor bosh-munozara yuritadilar. Har bir tayanch tushuncha va iboralarni muhokama

		qiladilar. Konspekt qiladilar.
III bosqich. Yakuniy bosqich. (10 minut)	3.1. T-xema texnikasidan foydalanilgan holda juft-juft bo'lib ishlash uchun tinglovchilarga: "Inson shaxs sifatida" degan savol yozilgan tarqatma materiallar tarqatadi. Ushbu texnika orqali mavzu bo'yicha yakunlovchi xulosa qilindi 3.2. Talebalarining faoliyatiga baho qo'yiladi va rag'batlantiriladi. 3.3. Kelgusi mashg'ulotga tayyorgartlik ko'rish uchun topshiriqlar va foydalaniladigan adabiyotlar ro'yxati beriladi.	Mustaqil T-xemani to'ldiradilar. Erkin fikrini bayon etadi. Eshitadi. Eshitadi va O'UM ga qaraydilar.

Inson fenomenining ijtimoiy omillari. XXI asr boshida inson fenomenini ulkan ijtimoiy o'zgarishlar fonida bo'rtib namoyon bo'lmog'unda. Hozirgi sotsiologik va siyosiy nazariyalar bu ildam o'zgarishlar ortidan quvib yeta olmayotgani yo'q. Ayni hol bu nazariyalarning aksariyati XVIII asrda vujudga kelgan dunyoning ilmiy manzarasi asosiy qoidalariga tayanishi bilan belgilanadi. Vaholanki, hozirda sharqona va g'arbiy tasavvurlar sinteziga, izchil oqilona bilishga va ijodiy tasavvur parvoziga asoslangan dunyoning yangi manzarasi shakllanmoqda. Chiziqli dunyoqarashga asoslangan laplascha mexanik determinizm o'rnini murakkablik, noaniqlik va nochiziqlik hukm suruvchi dunyoning stoxastik manzarasi egallamoqda.

Hozirgi zamon sotsiologiyasi uchun insonni o'zini qurshagan sotsium bilan bog'liq bo'lmagan universal mavjudot sifatida o'rganish muhimdir. Bunda asosiy e'tibor inson va universumning, makrokosmos va mikrokosmosning o'zaro aloqasiga qaratiladi. Bu inson va jamiyat o'zaro aloqasining mohiyati inson ijtimoiy-tabiiy fenomenida namoyon bo'lishini anglatadi. Endilikda inson fenomenini tarix sahfasiga chiqarmoqda, ayni shu sababli u ham mutaxassislar, ham oddiy odamlar e'tiborini o'ziga tortmoqda. Inson – umumiylikning ayrim ko'rinishi yoki monada, degan g'oya jamiyat ongidan tobora mustahkam o'rin olmoqda.

Hozirgi davr voqealigi inson tabiatini eng yangi ijtimoiy va tabiiy fanlarning bilimlarini hisobga olgan holda o'rganishni taqozo qiladi. «Inson – universum» («monada») munososiga ijtimoiy nuqtayi nazardan yondashish ko'p sonli masalalarni, chunonchi: yangi ijtimoiy tuzum shakllanayotgan sharoitda insonning iqtisodiy xulq-atvorini, tarixiy-falsafiy an'ana doirasida vujudga kelgan simfonik shaxs haqidagi

tasavvuri, totalitar va demokratik tizimlarda inson maqomi, unda giperindividualligi muammosini o'rganishni talab qiladi. Bularning barchasi mazkur bob mazmunini tashkil etadi.

Inson xulq-atvoriga nisbatan iqtisodiy yondashuv. XXI asr boshida inson fenomenini tushunish uchun eng avvalo uning xulq-atvorini iqtisodiy nuqtayi nazardan o'rganish talab etiladi. Bu erda jiddiy kelishmovchiliklar bilan tavsiflanuvchi iqtisodiy nazariyaning holati muhim rol o'ynaydi. Ayrim nazariyachi-iqtisodchilar hozirgi zamon neoklassik nazariyasining o'z tamoyillari universaldir, degan fikrni asoslashga harakat qiladilar (G. Bekker va boshqalar, ba'zi olimlar esa iqtisodiy nazariyaning tor talqini o'z himoya qiladilar (R. Xaylbroner va boshqalar)¹³⁴. Biroq inson xulq-atvoriga nisbatan iqtisodiy yondashuv amalda mavjud, faqat u turli iqtisodiy nazariyalarda turlicha talqin qilinadi.

Hozirgi zamon neoklassik nazariyasi vakili G. Bekker «Iqtisodiy tabiiy va inson xulq-atvorini» asarida shunday deb yozadi: «Men iqtisodiy yondashuv keng ko'lumli ekanligiga, uni insonning har qanday xulq-atvoriga tatbiq etish mumkinligiga ishonch hosil qildim»¹³⁵. Bu yerda «iqtisodiy fan – ijtimoiy fanlar malikasi», degan ta'rif ibora beixtiyor yodga keladi. Dalillar keltirish uslubining izchilligi, matematik apparat qo'llanilishi, ta'riflarning ixchamligi va mantiqning aniqligi iqtisodiy nazariyani yuksak darajaga ko'tardi va nisbatan «erkki» ijtimoiy fanlar o'ng tenglasha boshladilar degan fikr mavjud. «Iqtisodiy nazariya ijtimoiy fanlarning barchasiga kirib boradi, xuddi shuningdek, ijtimoiy fanlar ham iqtisodiy nazariyaga kirib boradi... Iqtisodiy nazariyaning begona hududlarni egallash imkoniyatlari shu bilan belgilanadiki, u foydalanuvchi, analitik kategoriyalar – resurslarning cheklanganligi, xarajalar, afzalliklar, yo'l tanlash – ularning barchasi o'z qo'llanish sohasiga ko'ra to'la ma'noda universal hisoblanadi... Iqtisodiy nazariya – ijtimoiy fanlarning to'la ma'noda universal grammatikasidir»¹³⁶.

Shu o'rinda tabiiy bir navol tug'iladi: iqtisodiy nazariya uni boshqa ijtimoiy fanlar (sotsiologiya, antropologiya, psixologiya va boshqalar)dan yuqori qo'yadigan muayyan fundamental atributlarga chindan ham egami? G. Bekker: «Iqtisodiy yondashuv o'z qudratiga ko'ra betakroridir, chunki u inson xulq-atvorining ko'p sonli rang-barang shakllarini birlashtirishga qodir»¹³⁷, deb hisoblaydi. Iqtisodiy yondashuv inson xulq-atvoriga boshqa

yondashuvlarga qaraganda kengroq yondashishi umim e'tirof etilgan. Shundan tashqari, iqtisodiy yondashuv o'zaro kelishilgan xulq-atvor o'rnatish uchun turli ishtirokchilar (individentlar, firmalar va millatlar)ning amallarini turli darajada muvofiqlashtiruvchi bozorlar mavjudligidan kelib chiqadi. Nihoyat, iqtisodiy yondashuv vaqt o'tishi bilan sezilarli darajada o'zgarib qolgan afzalliklar boylar va kambag'allarda, shuningdek, turli jamiyatlar va madaniyatlarga mansub bo'lgan shaxslarda uncha farq qilmaydi.

Hozirgi zamon biologiyasi doirasida yaratilgan iqtisodiy yondashuv va tabiiy tanlanish nazariyasi bir-biri bilan uzviy bog'liq va yagona, shunda fundamental nazariyaning turli tomonlarini o'zida ifodalasa kerak. G. Bekker iqtisodiy yondashuvni faqat moddiy no'matlar va ehtiyojlar, hatto bozor iqtisodiyoti bilan ham cheklash to'g'ri bo'lmaydi deb hisoblaydi. Inson xulq-atvoriga nisbatan iqtisodiy yondashuv yangi emas, u bozor iqtisodiy tizimiga ham qo'llanilishi mumkin. Shuni qayd etish lozimki, A. Smit siyosiy xulq-atvorni tushuntirishda, I. Bentam inson xarajatlari va azot-uqubatlari hisoblash uchun iqtisodiy yondashuvdan foydalangan edi.

Iqtisodiy yondashuvdan keng foydalanish mumkinligi haqidagi tasavvur o'tgan asrning so'nggi choragida paydo bo'lgan ko'p sonli ilmiy adabiyotlarda qo'llab-quvvatlanadi. Ularda iqtisodiy yondashuvdan ko'p sonli, rang-barang muammolarni, shuningdek, ularning rivojlanish jarayonini (I. Marshak), cheklovlariga qatnash darajasini (K. Ezzi va R. Brenberg), iqtisodiy faoliyatni (I. Ruxanan va J. Tullok), huquqiy tizimni (R. Pozner), ayvontolarning qirilib o'tishini (D. Xamermesh va N. Soss), shuningdek, o'qish, tug'ilish va vafot bo'lish darajasini (T. Shuls, V. Lends va R. Mikael) o'lchash uchun foydalaniladi¹³⁸. Shunday qilib, iqtisodiy yondashuv inson xulq-atvorini tushuntirishning umumiy sxemasini o'zida ifodalaydi. Ayni paytda sotsiologiya, sotsiobiologiya, psixologiya, tarix, antropologiya, huquqshunoslik va boshqa fanlar o'rganuvchi rang-barang iqtisodiy ko'rsatkichlarni ham hisobga olish talab etiladi.

Biroq ijtimoiy fanlar tizimida iqtisodiy nazariyaning o'zini xususida boshqacha nuqtayi nazar ham mavjud. R. Xaylbroner fikriga ko'ra, iqtisodiy nazariyani ijtimoiy fanlarning «malikasi» deb hisoblash to'g'ri bo'lmaydi. U amalga oshirgan ijtimoiy formatsiyalar tabiiy insoniyat tarixida o'tgan jamiyatlarning aksariyatida iqtisodiyot mavjud bo'lmaganini ko'rsatadi¹³⁹. Shundan kelib chiqib

R. Xaylbroner iqtisodiy mehnatni ijtimoiy tashkil etish fundamental

¹³⁴ Qarang: Bekker G. Экономический человек и человеческое поведение; Хайлбронер Р. Экономический человек как универсальная наука о Поведении. Теория и история экономических и социальных институтов и т.д. – М., 1993. № 1.

¹³⁵ Bekker G. Экономический человек и человеческое поведение. – 29-6.

¹³⁶ Holsinger J. The expanded Domain of Economics // American Economic Review. 1985. Vol. 75 – 73-6.

¹³⁷ Bekker G. Экономический человек и человеческое поведение. – 26-4.

¹³⁸ Alchian, George; Linds W. Fear of Flying. An Economic Study of US. – N.Y., 1947.

¹³⁹ QILANG. Xaylbroner R. Экономический человек как универсальная наука. – 42-6.

tamoyilidan izlash lozim deb hisoblaydi. Zotan, har qanday jamiyat o'zining moddiy ta'minoti haqida o'ylashi lozim ekan, bu muayyan darajada rivojlangan mehnat taqsimotini va jamiyat a'zolari ko'pg'ayratini muvofiqlashtirishni talab qiladi. Shu ma'noda iqtisodiy fan mehnatni jamiyat xizmatiga qo'yish usullarini o'rganish yoki tushuntirish vositasi sifatida maydonga chiqadi¹⁴.

Mazkur yondashuv muqayy nazaridan iqtisodiy fan bozor iqtisodiyot tizimini o'rganish uchun amalda ahamiyat kasb etadi, zero, inson xulq-atvorini boshqarishda ijtimoiylashuv mexanizmlari va buyruqlarga bo'ysunish uida birinchi o'rinda turmaydi. Bozor iqtisodiyoti, asoslangan jamiyatda yangi etos hamda mehnatni tashkil etishning so'z «iqtisodiy» usulini imkoniyatdan voqelikka aylantirgan yangi institutsional dasturka amal qiladi.

Biz o'rganayotgan muammo muqayy nazaridan R. Kaylbronerning iqtisodiyot ilmlarini ijtimoiy institutlardan izlash kerak degan fikri diqqatga sazovordir. Umumiy otganda, insonning ko'p darajada ekzistensiyasini faqat uning iqtisodiy xulq-atvori bilan bog'lash to'g'ri bo'lmaydi – «iqtisodiy odam»ni mutlaqlashtirish inson tabiatining deformatsiyalanishiga va oxir-oqibat uning inkor etilishiga olib keladi. Boshqa tomondan esa «iqtisodiy odam» o'z qobiliyatlari va imkoniyatlarini aynan bozor iqtisodiyotiga asoslangan jamiyat doirasida ayniqsa to'liq to'yohga chiqargani ham hech kimga sir emas. M. Vebning «Protestantcha axloq va kapitalizm rubhi», V. Zombartning «Burjua. Hozirgi zamon iqtisodiy odamining ma'naviy rivojlanish tarixidan otyudlar» asarlari ayni shu masalaga bag'ishlangan. Bu asarlarda burjua jamiyati paydo bo'lishi bilan ijtimoiy etosning o'zgarishi ko'rsatib berilgan. Xususan, V. Zombart hozirgi zamon iqtisodiy odamiga xos bo'lgan umumiy jihatlarni sanab o'tadi:

birinchidan, u o'z hayotida mo'ljal oladigan asosiy qadriyatlar – b mo'may daromad va biznesdir;

ikkinchidan, u qotilga kiritishi, tashkillashtirishi, muzokaralar olib borishi, spekulatsiya va kalkulyatsiya qilishi lozim;

uchinchidan, uning faoliyati o'z faolligini mutlaqo oqilonlashtirish va kengaytirish tamoyillariga to'la bo'ysunadi;

to'rtinchidan, –tirishqonlik, tejamkorlik va farovonlik kabi xususiyatlar an'anaviy mexanizmlarning tarkibiy qismlariga aylandi¹⁵.

Ayni paytda amerikalik tanikli tadqiqotchi P. Berger industrial kapitalizm insoniyat tarixida misli ko'rinmagan ishlab chiqarish kuchlarini yaratganini, bu kuchlar jamiyatni demokratlashtirish asosi bo'lib xizmat qilganini ta'kidlaydi va zamonaviy ma'rifati munosabatlarning rivojlanish jamiyat barcha qatlamlarining moddiy farovonligini ta'minlaydi, indivi huquq va erkinliklarining kafolatlarini yaratadi degun xulosaga keladi. Shuni e'tiborga olish lozimki, uning «Kapitalistik inqilob» deb nomlangan tadqiqoti turli gipotezalar to'plamini o'zida ifodalaydi, zero, «ijtimoiy landun bundan ortig'ini kutish mumkin emas»¹⁶. Albatta, gipotezalar ilmiy bilimni rivojlantirishning zaruriy omili hisoblanadi, biroq fan o'z lohiyatiga ko'ra beshorat qilish apparati hisoblanadi. Agar u o'zining ushbu muhim funksiyasini bajarmasa, u fan deb atalishga haqli emas.

Hozirgi dunyo voqealigi, uning rivojlanish jarayonlari bozor iqtisodiyotining mazmuni va shakl-shamoyili o'zgargani haqida gapirish uchun asos beradi. Endi inson faqat qorin to'yidish uchun ishlashni istamaydi. «To'qchilik» asosiy maqsad sifatida allaqachon erishilgan. Yaponiya, AQSh, Shvetsiya kabi ilg'or mamlakatlarda bu ayniqsa bo'rtib namoyon bo'ladi. Bu yerda odamlar faqat to'qchilik uchun ishlashni istamaydilar. Natijada mehnatga rag'batlantirishning ishlab chiqarishni boshqarishda ishtirok etish, «sifat to'garaklari», «insoniy munosabatlarni daromadda ishtirok etish kabi non'anaviy omillari paydo bo'ladi»¹⁷. Boshqacha qilib aytganda, iqtisodiy odam XXI asr boshida inson insonining qitralaridan faqat bittasini o'zida ifodalaydi.

L. Karsavinning «shaxsiy shaxs» konsepsiyasi. Shaxs muammosi davrimizning eng dolzarb ma'naviy muammolaridan biri hisoblanadi. L. Karsavin tomonidan yaratilgan shaxs konsepsiyasi ayni shu muammoni yechish yo'lidagi ko'p sonli urinishlardan biridir. Olimning «Shaxs haqida» asarida u ishlab chiqqan tizim o'zining uzil-kesil shakl-shamoyilini kasb etadi. Ushbu asar zahirida quyidagi g'oya yotadi: uch elementdan iborat birlik (voqelik dinamikasini tavsiflovchi tamoyil) – universal birlik (voqelik statikusini tavsiflovchi birlik) ontologik strukturasi borliqning shaxsiy obrazida gavdalanadi, shaxsning tuzilishi va uyotini tavsiflaydi. «Shunday qilib, shaxs o'zini borliqdan ajratmaydi va o'zini unga qarshi qo'ymaydi. U o'zini yagona va birdan-bir borliq sifatida anglab yetadi. Biroq shu bilan birga u borliqning alohida obrazi ham hisoblanadi va o'z-o'zini mazkur alohida obraza namoyon bo'luvchi va ajjansamlashuvchi borliq sifatida tushunib yetadi»¹⁸, – deb ta'kidlaydi L.

¹⁴ Berger P. Kapitalizm i brevketni razvivshiesya. – M., 1994. – 24-6.

¹⁵ Zombart V. Burjua i Vostochnaya ekonomika. – M., 1993. – 50-6.

¹⁶ Berger P. O. Istina i razvivshiesya filosofskaya sistema. – M., 1992. T. 1. – 30-6.

Karsavin. Mazkur g'oya ta'sirida universallik metafizikasi shaxs konsepsiyasini birinchi o'ringa qo'yadi.

Simfonik shaxs haqidagi ta'limot L. Karsavin ijtimoiy konsepsiyalarining o'zagini tashkil qiladi. U universallik ierarxiyaviy konstruksiyasini ijtimoiy borliqqa to'g'ridan to'g'ri tatbiq etish mahsulidir. Inson individualligi o'zini qurshagan dunyo bilan o'zaro aloqa qurish ekan, unda muayyan dinamik, harakatchan birlik vujudga keladi. U shaxs endigina shakllanayotgan, nomukammal tuzilishga ega bo'lgan insonning boshlang'ich individualligini va u o'zlashtirayotgan borliqni qamrab oladi. Individual o'z ichiga olgan bunday «shaxsiy tuzilmalarni L. Karsavin «simfonik shaxs» deb ataydi. Ko'rinot inson o'zaro aloqa qilishga ierarxiyaviy tuzilishga ega bo'lgani bois simfonik shaxslarning har biriga tegishli ierarxiyasi mavjud. Simfonik shaxslarga dunyoning istalgan qismida hech kelish mumkin: ular bir-biri bilan o'zaro aloqa qilish, birlashish, bir-biriga o'tish orqali ierarxiyaviy strukturalar hosil qilishlar mumkin. Binobarin, quyi va yuqori darajadagi simfonik shaxslar mavjud bo'ladi, ular boshqalarning omillari hisoblanadi yoki ularni omil sifatida o'z ichiga oladi. «O'z vaqti va makonida yagona bo'lgan dunyo o'zining shaxsiy borlig'ini hech bo'lmasa insoniyatda ro'yobga chiqaradi. U hech shubhasiz universal simfonik shaxs yoki turli darajadagi simfonik shaxslar to'plamining ierarxiyaviy birligidir... Biz yashayotgan dunyo shaxs borliqsiz bo'lishi mumkin emas, zero, bunday borliq unda mavjud. Biroq, o'z-o'zidan ravshanlik, simfonik shaxs muayyan shaxsiyatlarda ro'yobga chiqarilgan taqdirda o'zining barkamol holatiga yaqin bo'ladi va o'z tabiatini yaxshiroq namoyon etadi»¹⁹.

Ijtimoiy borliq (sotsium) ham turli darajadagi simfonik shaxslar to'plamining ierarxiyaviy birligi hisoblanadi. Turli xil kishilarning hamjamiyatlari – butun insoniyat, millatlar, ijtimoiy guruhlar, konfessional birlashmalar va hokazolar simfonik shaxslar sifatida namoyon bo'ladi. Bunday shaxslardan har biri muayyan ierarxiya doirasida mavjud bo'ladi, o'zida muayyan oliy shaxslarni aktuallashtiradi va o'zi ham quyi darajadagi muayyan shaxslarda aktuallashadi. Mazkur aloqa qadriyat ahamiyatini kash etadi. Simfonik shaxslarning shakllanishi barkamollikka intilish bilan hamohangdir. Bunda barkamollik yo'li va mezon ierarxiyaviy model bilan belgilanadi: har qanday shaxs uchun kamolotga yetish oliy simfonik shaxslarni o'zida aktuallashtirishning oliy darajasiga erishishdan iboratdir; kamolotga yetish uchun «har qanday shaxs o'zini

oliy darajadagi shaxsiyatning erkin ro'yobga chiqarilishi sifatida anglab yetishi lozim»²⁰.

L. Karsavin ijtimoiy falsafasida izchil «sotsiotsentrizm», kollektivlikning individuallikdan ustunligi biz uchun birinchi darajali ahamiyat kasb etadi. Individual shaxs sifatidagi inson bu falsafada quyi darajadagi simfonik shaxs sifatida, butun ijtimoiy ierarxiyaviy piramidaning asosi sifatida maydonga chiqadi. L. Karsavin ierarxiyani atroflicha tadqiq etadi, quyi daraja elementlarining yuqori daraja elementlariga bo'ysunishi masalalarini sunchiklab o'rganadi, biroq ierarxiyaning asosi haqida mohiyat e'tibori bilan hech narsa demaydi. Individual mavjudlik kategoriyalariga u kam e'tibor berishi, individning vazifasi oliy shaxslarni o'zida aktuallashtirishdan iborat deb hisoblashi tasodifiy bir hol emas. Karsavinning universallik metafizikasi – bu kollektiv shaxs, hatto, ta'bir joiz bo'lsa, global shaxs falsafasidir. Ushbu falsafada individning ikkilamchiligi, yuqoriroq darajadagi kollektivga ushbu bo'ysunish g'oyasi ilgari suriladi, bu esa individda o'z mohiyati va haqiqiy ekzistensiyasi mavjudligi inkor etilishiga olib keladi.

Ierarxiyaviy tuzilishga ega bo'lgan ijtimoiy piramidada insonning «shaxs» mavqei texnikaviy-strukturaviy ma'nodagina emas, balki aksiologik ma'noda ham tushuniladi. Inson simfonik shaxs (kollektivga, davlatga va hokazolarga) nisbatan o'z mohiyatiga ko'ra ham ikkilamchidir, chunki u mazkur shaxsning imkoniyatlarini ro'yobga chiqarish uchun zarur. U faqat simfonik shaxs qo'lida qurol bo'lib xizmat qiladi. N. Berdyayev o'z kitoblaridan birida bunga e'tiborni qaratib, jumladan, shunday degan edi: «Simfonik shaxs haqidagi ta'limot, aslida, qullikni metafizik nuqtayi nazardan asoslashdan boshqa narsa emas»²¹. Qiziqi shundaki, xristiancha ontologiyada insonning L. Karsavin taklif qilgan talqini uchun asoslar mavjud emas. Hatto ma'naviy ierarxiyaviylik ham xristiancha ong uchun shak-shubhasiz emas, chunki u o'z ildizlari bilan dunyoning xristiancha manzarasiga emas, balki neoplatoncha manzaraga borib taqalladi. L. Karsavin konsepsiyasida ma'naviy ierarxiya o'rni moddiy ierarxiya egallaydi va semantik siljish yuz beradi, zero, ijtimoiy borliq ierarxiyasida oliy shaxslar amalda «oliy» emas balki faqat «shaxslar yirikroq», «son yoki hajm jihatidan kattaroq» hisoblanadi. Miqdor, hajm, massaning bunday ustunligi uchun xristianlik ma'naviyatida asos mavjud emas. L. Karsavin yaratgan izchil sotsiotsentrik konstruksiyada gap Rossiya haqida boradi. Bu mamlakat metafakir uchun jonli birlik sifatida, shaxs sifatida amal qiladi.

¹⁹ O'z joyida. – 98–99–6

²⁰ Uspenskiy, *ro'yatpomen i smyslom*. – II., 1927. – 6–8

²¹ Berdyayev, O. O predmetu i zadachax xristianstva – *Uspenskiy*, 1922. – 30–41

Amerikalik tadqiqotchi Ch. Tart bu haqida shunday deb yozadi: «Be-qisman shaxslarning birikuvini, qisman MEN va SEN o'rtasida farqning yo'qolishini eslatadi. Mazkur holatlarda patsiyentlarga bu yuqimli bo'lib tuyuladi, biroq keyinchalik ular buni o'z erkiga tahdid sifatida idrok etib boshlaydilar»¹⁵⁸. Sun'iy yo'l bilan yaratilgan mazkur gipershaxsni yaratish uchun kuchli gipnozning harakatlari talab etiladi. Ch. Tart bir-biri bilan birlashish va individuallikni yo'qotishning shunga o'xshash natijasi er-xotin LSD qabul qilishi oqibatida yuz bergan holatni ham keltiradi.

Ba'zan oyoqqa turgan olomon xulq-atvorini ham yaxlit bir butun organizm harakatlari sifatida tavsiflaydilar. Hozirgi zamon psixologiyasi ong osti fenomenining fiziologiyadan ham, oliy nerv faoliyatidan ham ustunligidan kelib chiqadi. Omma bilan qorishish jarayonida bo'lgan individ ong osti darajasida agressivlik impulslarini tarqatishni to'xtatadi. Insonning ong osti sohasida shunday bir genotip borki, u vajdolat qoldirgan va butun hir irqning ma'naviy dunyosini yaratish uchun konstruktiv material bo'lib xizmat qiladigan izlar majmuisini o'zida ifodalaydi¹⁵⁹. Omma safidagi individga kuchli sensorli satratiya (jumbushga kelgan tuyg'ular) ta'sir ko'rsatadi va uni fikrlash qobiliyatidan mahrum qiladi. U umumiy harakarga ergashadi va omma, ya'ni gipershaxs strukturasi elementlaridan biriga aylanadi.

V. Nalimov rivojlantirgan tasavvurlar tizimida ham gop gipershaxsni yaratish haqida boradi. Buning foydasiga transpersonal davolash bilan bir qatorda psixosanaliz amaliyoti ham guvohlik beradi. Bunga ishonch hosil qilish uchun Z. Freyd kashf qilgan **transfer fenomenini** eslashning o'zi kifoyadir. Ushbu fenomen namoyili bir-biridan hech qachon ajralmaslikni, har doim bir-biri bilan birikkan holatda bo'lish va shu tariqa yagona mavjudotni hosil qilishni nazarda tutadi¹⁶⁰. Shu narsa diqqatga sazovorki, gipershaxsni psixosanaliz metodi bilan yaratish uchun zarur vaqt tinimsiz ko'payib bormoqda va endilikda o'n yilni tashkil qiladi.

Shu o'rinda **tushni gipnoz bilan taqqoslash** ham hech bo'lmasa sof evristik nuqtayi nazardan diqqatga sazovordir. Bunday taqqoslash tush ko'rish san'atidan ko'p darajali gipershaxsni yaratish uchun foydalanish imkoniyatini beradi. K. Kastaneda o'zining «Tush ko'rish san'ati» deb nomlangan kitobida tushning kuchi yordamida insonning ma'naviy dunyosini kashf qilish usulini bayon qiladi. Uning usuli dun Xuan avval unga tush ko'rish san'ati tamoyillarini o'rgatadi, so'ngra unga amaliy

usullarni namoyish etadi. Buning uchun dun Xuan tush ko'rish san'ati shaxsini shogird bilan o'rtoqlashish uchun alohida magik muhitni yaratadi. K. Kastaneda ushbu sirlar bilan tanishish jarayonida o'zlashtirgan tajriba inson ruhiyati o'ta murakkab fenomen ekanligini ko'rsatadi. Ushbu tajriba inson ruhiyatining teran qatlamlariga nazar tushlash va tush ko'rish jarayonini boshqarish uchun gipershaxslarni yaratish imkoniyatini beradi.

Tush ko'rish jarayonini boshqarish insonga shaxslararo munosabatlarda yuzaga keluvchi ko'pgina muammolarni yechish imkonini beradi. Hozirda tadqiqotchilar qadimgi madaniyatlarda, shuningdek, hindularning madaniyatlarida mavjud bo'lgan, ijtimoiy munosabatlarni o'zlashtirish imkoniyatini beradigan tush ko'rish jarayonini boshqarishning ahamiyatiga o'tib o'tirishni qaratmoqdalar. P. Garfild bu xususida shunday deb yozadi: «Hindularning madaniyatlari tushlardan hayotning turli sohalarda foydalangan. Ba'zan ular diniy qarashlarning tarkibiy qismi hisoblangan, insonga g'ayritabiiy kuchlar bilan muloqot qilish imkoniyatini ta'minlagan. Tush ta'birini aylovchilar ijtimoiy tizimda maxsus maqomga ega bo'lgan. Tushlardan ko'pincha kelajakni bashorat qilish uchun foydalanilgan, yomon tushlar maxsus marosimlar o'tkazish yo'li bilan haydalgan, yaxshi tushlar esa qo'llab-quvvatlangan. Ba'zan ular xuddi ruhiy davolash usuli kabi shaxsiy muammolarni yechishga xizmat qilgan, muayyan shifobaxsh rasmlar-rusumlarni o'z ichiga olgan. Har bir qabila tushlardan foydalanishning o'z usulini ayniqsa muhim deb hisoblagan»¹⁶¹.

Shunday qilib, tushlar u yoki bu muammolarni hal qilish uchun gipershaxslarni yaratish imkoniyatini beradi. Buni etnograflar va qadimgi madaniyatlarning boshqa tadqiqotchilari ham tasdiqlaydilar.

Shuni qayd qilish lozimki, gipershaxs haqidagi tasavvurlarga qadimgi miflarda ham duch kelish mumkin. Ularda gipershaxs, bir tomondan muayyan yaxlitlik sifatida namoyon bo'ladi, boshqa tomondan esa — bir-biri bilan korrelyatsion bog'langan qismlarning har biri o'z individual qiyofasiga ega. Masalan, oliy asosning uch qiyofaliligi haqidagi tasavvur *platonizm*, *tudatam*, *indutiznga* (Budda, Drakna, Sangha), *indutiznga* (Trimurti), *xristianlikka* (Troitsa) xosdir. Hozir aksariyat hollarda mifologiya «libosi»ga burkangan qadimgi bilimlarning jonlanishi jarayonlari butun dunyoda kuzatilmog'uda. Bizning davrimizda gipershaxs shaxslararo munosabatlarning teran darajasida namoyon bo'layotir (yuzaki daraja — bu madaniyatimizga xos bo'lgan tashqi munosabalar darajasi). Individlar o'zaro aloqasining transpersonal darajasi, ayniqsa, murakkab va samarali: «Gipershaxsning vujudga kelishi nozik jarayon bo'lishi ham mumkin — ayni holda shaxs unga to'la singib ketmaydi, balki u bilan

¹⁵⁸ Tart C.T. *Psychodellc Experiments Associated with a Novel Hypnotic Procedure // Altered States of Consciousness*. — N.Y., 1969. — 304-5.

¹⁵⁹ Bernice P.H. K. *Impacts of Phenomenological Approaches to Psychology // O'g'u. inson va umidsizlik*. 1993. № 3. — 114-5.

¹⁶⁰ Garfild P. *Harmonizm i raznoobrazie*. — M., 1969. — 112-3.

¹⁶¹ Garfild P., Bernice P.H. *Yuratsiya i raznoobrazie*. — M., 1994. — 30-3.

o'zining ko'p sonli tarkibiy elementlari orqali birikadi. Ammo bu uchun boshlang'ich shaxs o'z ichida ko'p sonli shaxsiyatni yaratish qobiliyatiga ega bo'lishi lozim¹⁶². Shunday qilib, gipershaxs haqida tasavvur XXI asr boshida inson tabiatini tushunishga o'z hissasini qo'shayotir.

Totalitar va demokratik tizimlarda inson maqomi. XXI asr boshida inson fenomenini tushunish uchun totalitar va demokratik tizimlarda to'plangan tajriba bilan hisoblashish tatib etiladi. Shu e'tiborga olib ularda inson maqomi muammosiga batafsilroq to'xtalamb. Demokratiya muhitida o'sib ulg'aygan individlar davlatning totalitar hukmronligi sharoitida yashash nimaligini bilmaydilar. Totalitar tizim yoki ekstremistik davlat formatiyalarida butunlay boshqacha vaziyat kuzatish mumkin. V. Kayukov o'zining «Mustahidlik evolyutsiyasi» deb nomlangan monografiyasida bunday tizimlarning asos xususiyatlarini sanab o'tadi: «Ekstremistik davlat formatiyalari tazyiq o'tkazish usullari, vositalari va qurollaridan keng foydalanishga asoslangan davlat tuzumini o'zida ifodalaydi. Tazyiq doirasiga sotsiurning barcha qatlamlari, shu jumladan, mustahid tuzum siyosatini amalga oshiruvchilarning o'zlari ham kiradi. Tazyiq o'tkazish apparati o'z faoliyatida byurokraziyaga, politsiyaga, maxsus xizmatlarga, armiyaga va mafkuraviy apparatga tayanadi»¹⁶³.

Ekstremistik davlat formatiyalarining yana bir xususiyati shundaki ular uzoq yashamaydi. Ayni hol o'z yaxlitligini saqlab qoluvchi va qay paytida madaniyatdagi o'zgarishlarga ta'sirchanligi bilan ajralib turuvchi inson tabiati bilan belgilanadi¹⁶⁴. Odamlar, aytaylik, totalitar tizim sharoitlariga moslashishlari mumkin, biroq bu uning inson tabiati bilan muvofiq kelishini anglatmaydi. Aksincha, totalitar tizim inson tabiatiga qarama-qarshi va shu tufayli ham u uzoq yashamaydi.

XX asrda bunday ekstremistik davlat formatiyalari totalitar tizim degan nom oldi. Ularga eng avvalo Stalin rejimini va natsistik siyosati rejimlarni kiritadilar. «Totalitar» rejimlarning eng muhim jihatlari xususida sotsiologlar va siyosatchilarning orasida yagona fikr mavjud emas. Ammo ularga alohida mafkuralar — bunday rejimlarning (tizimlarning) mavjudlikka bo'lgan huquqini qonunlashtiruvchi g'oyalar majmuri xos degan fikrga barcha olimlar qo'shiladilar. Mazkur mafkuralarning o'zi ham totalitardir, zero, ular ijtimoiy va shaxsiy hayotning barcha jabhalarini qamrab olishga harakat qiladi, hammasi uchun majburiy hisoblanadi. Ular

eski qadriyatlar tizimlarini ulotqirib tashlash va ularni «yorug' kelajak» yoki «ming yillik reyxani» barpo etishga qaratilgan yangi qadriyatlar tizimlari bilan almashtirish g'oyasini ilgari suradi, jamiyatni yalpi qayta qurishni, «yangi insonni» hamda individ manfaatlarini va erkinligi jamiyat manfaatlariga bo'ysundirilgan «yangi jamiyatni» yaratishni o'lon qiladi.

Totalitarizm tizimi faqat zo'ravonlik muhitida faoliyat ko'rsatishi mumkin — unda inson va ijtimoiy guruhlar nisbatan terror ichki siyosat vositasi sifatida qo'llaniladi. Bunday tizimga jamiyatning harbiylashuvi, ya'ni inson ulkan harbiy mexanizm ushug'a aylanishi ham xosdir¹⁶⁵. Kez kelganda yana shuni ham qayd etib o'tish lozimki, amalda mavjud bo'lgan totalitar rejimlarda totalitarizm umoyillari amalda to'liq tatbiq etilgan yo'q: oila, din, san'at, fan va madaniy an'ana yo'q bo'lib ketmadi, total tizimga bo'ysunmadi. Ammo bizni qiziqitayotgan masalada muhimi shuki, totalitar tizim insonga (o'z-o'zidan ravshaniki, ijtimoiy guruhlar ham, butun jamiyatga ham, zero, ular individlardan tarkib topadi) tazyiq o'tkazish uchun usullar va vositalarning butun bir majmuidan foydalanadi.

Totalitar tizimga yalpi qo'rquv muhiti xosdir. Inson va jamiyat ustidan qattiq politsiya nazoratining o'rnatilishi shaxsning o'ziga xos dunyosi rivojlanishiga to'sqinlik qiladi, individni mavjud siyosiy zo'ravonlik voqeeligiga moslashishga, vijdonli insonga munosib bo'lmagan xatti-harakatlar sodir etishga majbur qiladi. Totalitar tizimda qo'rquv yalpi xususiyat kash etadi, qarshi harakat qilish haqidagi fikr hatto insonning xayoliga kelishiga ham imkon bermaydi. Bunday qo'rquv iskanjasida inson «soqov» bo'lib qoladi va o'ziga har qanday jabr-zulm ko'rsatilishiga yo'l qo'yib beradi.

Natsistlar Germaniyasi Ikkinchi Jahon urushida mag'lubiyatga uchragan (GFRda g'arb demokratiyasi qadriyatlarini o'zlashtirgan yangi avlod voyaga yetgan) bo'lsa, Sovet Ittifoqida kommunistik eksperiment natijasida insonning totalitar tizim xususiyati bilan belgilangan muayyan maqomi vujudga keldi. Bu xususiyat quyidagilar bilan belgilanadi:

birinchidan, individ va davlat o'rtasida bog'lovchi bo'g'in — gruppaviy identifikatsiyalar mavjud emas edi: «Totalitar davlat va yakka individ o'rtasida o'zgina bo'lsa ham muhim o'rinni egallagan, kash-kor, mashg'ulotlar, manfaatlar va hokazolar bilan bog'liq bo'lgan biron-bir ijtimoiy-psixologik birlik yo'q edi»¹⁶⁶.

Ikkinchidan, sho'ro (kommunistik) jamiyati individlardan emas, balki kommunalardan tarkib topgan edi. Shu tufayli ham shaxsiy asos mazhai

¹⁶² Qiziq: Hattun B.B. *Самостоятельность сознания*. — М., 1989. — 202-5.

¹⁶³ Kayukov B.M. *Экстремизм в политике*. — М., 1992. — 55-6.

¹⁶⁴ Qiziq: Турецкий П.С. *Восток: истоки и перспективы развития*. — М., 1993. № 2. — 33-6.

¹⁶⁵ Qiziq: 56/50: *Очерк идеологии коммунизма*. — М., 1989. — 371-8.

¹⁶⁶ Qiziq: *Самостоятельность сознания: очерк идеологии коммунизма*. — М., 1989. — 14-6.

sifatida aynan insonga davlat bilan o'zaro munosabatlarga kirishish imkoniyatini beruvchi kishilarning yaxlit jamoasi amal qiladi;

uchinchidan, sho'ro davlati o'z mohiyatiga ko'ra jamiyat hayotining kriteriogen va huquqni buzuvchi omili hisoblanar, bu inson huquqlari sohasida o'zining aniq ifodasini topgan edi.

XXI asr boshida O'zbekistonda iqtisodiyot va siyosat sohasida tartibiy o'zgarishlar yuz berayotgan, huquqiy davlat qurish va fuqarolik jamiyatini shakllantirish bosh vazifa sifatida belgilangan hozirgi sharoitda demokratiya hamda inson va davlatning o'zaro munosabatlari siyosiy va huquqiy masalalarini yechishda uning imkoniyatlari muammosi alohida dolzarb ahamiyat kasb etadi. Ammo o'zimizni qiziqtirgan muammo tahliliga bevosita kirishishdan oldin demokratiya tushunchasining mazmuni va uning ijtimoiy tizimdagi o'rnini masalasiga qisqacha to'xtalish o'tamiz.

Hozirgi zamon ilmiy adabiyotlarida demokratiyani va jamiyatning rivojlanish jarayonida uning o'rnini va ahamiyatini talqin qilishga alohida turli xil yondashuvlarga duch kelish mumkin. Masalan, K. Lefor demokratiyaning tabiati tushunchasining mazmuniga aydinlik kiritar ekan, demokratiyaning xalq hokimiyatiga asoslangan tuzum sifatidagi talqini mukammal emasligini ta'kidlaydi. «Hozirgi zamon demokratiyasining tabiati aniki demokratiya tabiatiga umuman o'xshamaydi. Uni jamoatchilik fikriga asoslangan zo'ravonlikda, hukumatlarning beqarorligida va «suruy situatsiyalarida ayblash mumkin. Ammo, nima bo'lganda ham, uni qonunsizlik rejimi deb aytilish mumkin emas. Xalq suvereniteti bu yerda konstitutsiyada belgilangan doirada og'ishmay amalga oshiriladi. Har kim biron-bir guruh yoki mavjud hokimiyatning tahdidi yoki tazyiqidan qo'rqmasdan o'z fikrini bildirish huquqiga ega bo'ladi»¹⁰⁷.

Totalitar rejimdan farqli o'laroq hozirgi zamon demokratik tizimida yangicha siyosiy mantiq «ishlaydi», ya'ni hukumat va vakillik organlari faoliyati tartiblov tamoyillariga muvofiq amalga oshiriladi. Umuman olganda, demokratiyaning hozirgi ideallari qadimgi yunon (mifoddan avvalgi IV asr) demokratiyasining idealalaridan deyarli farq qilmaydi. Faqat bugungi kunda ayrim shaxs alohida qadrlanadi. Qadimgi yunon demokratiyasi idealari vakillik demokratiyasiga emas, balki to'g'ridan to'g'ri demokratiyaga kiradi.

Ayni holde individning huquq va erkinliklarini amalga oshirish uchun fuqarolik jamiyatining davlat bilan o'zaro aloqasi birinchi darajali ahamiyat kasb etishini e'tiborga olish lozim. Hozirgi zamon nazariy

tafakkuri negizida shakllangan tasavvurlarga ko'ra¹⁰⁸, fuqarolik jamiyati quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- odamlarning ixtiyoriylik asosida spontan tarzda shakllangan o'zi-o'zini boshqaruvchi boshlang'ich birliklari (oilalar, kooperatsiyalar, assotsiatsiyalar, xo'jalik korporatsiyalari, jamoat tashkilotlari, kasaba uyushmalari, ijodiy, sport, etnik, konfessional va boshqa xil birlashmalar);

- nodavlat (nosiyosiy) iqtisodiy, sotsial, ma'naviy, axloqiy va boshqa xil ijtimoiy munosabatlarni majmua;

- kishilarning ishlab chiqarish faoliyati va shaxsiy hayotini, ularning odatlari, an'analari va xalq-arvorini;

- erkin individlar va ularning tashkilotlarining davlat hokimiyati va siyosatning to'g'ridan to'g'ri aralashtiruvidan qonun bilan muhofaza etilgan o'zi-o'zini boshqarish sohasini.

Yuqorida hayot etilganlar fuqarolik jamiyati tuzi belgilarga ko'ra birlashgan fuqarolarning ular individual ehtiyojlarini qondirish, potensial imkoniyatlarini hamda va har kimning ravnaqi yo'lida ro'yobga chiqarish maqsadlariga xizmat qilyuchi muayyan nodavlat uyushmasini o'zida ifodalaydi degan xulosaga kelish imkoniyatini beradi.

Fuqarolik jamiyatining rivojlanish qonuniyatlari tahlili hozirgi vaqtda Gegelning mazkur jamiyat va davlatning bir-biriga o'tishi haqidagi bashorati ro'yobga chiqayotganidan dalolat beradi. XX asrning ikkinchi yarmida ijtimoiy bozor iqtisodiyoti konsepsiyasi amalga oshurila boshladi. Mazkur iqtisodiyot sharoitida iqtisodiy erkinlik va ijtimoiy adolat tamoyillarining hirikuv yuz beradi. Bu davlat o'z-o'ziga yordam berishga qodir bo'lmagan va o'z insoniy qad-qimmatini saqlab qolishni istagan kishilarga ijtimoiy himoyani ta'minlash uchun bozordagi iqtisodiy kuchlar o'yiniga qo'shilishni anglatadi.

Inson muqavvi nazaridan demokratik tizimda bozor iqtisodiyotini davlat tomonidan tartibga solish ijtimoiy funksiyasi ulkan ahamiyat kasb etadi. Birinchidan, jamiyatning harcha a'zolari haqida g'aruso'lik qilish zarurligi to'g'risidagi g'oya ro'yobga chiqariladi. Namonki, bozor iqtisodiy farovonlikka erishishning ijtimoiy vositasi sifatida amal qilar ekan ijtimoiy adolati qancha toptirish uchun aholining kam ta'minlangan yoki nochor qatlamlarini ta'minlashga ma'lag'lar ajratilishi lozim. «Daromadni ikkinchi marta taqsimlash» tarzidagi qayta taqsimlash tamoyilining mohiyati aynan shunda namoyon bo'ladi. Ikkinchidan, demokratik kuchlar davlatni ishlab chiqarish munosabatlarini

¹⁰⁷ Мазлум, Озгул. Давлат ва фуқаролик жамияти. — Тошкент: «Ўзбекистон» нашриёти, 1994. — 104-б.

¹⁰⁸ 1993. Ойиш Ойиш Ойиш Ойиш Ойиш. — М., 1999. — 104-б.

insoniy lashtirishga, cheksiz raqobat oqiballarini yengillashtirishga, insofli tashabbus va ijtimoiy mas'uliyatni har tomondan rivojlantirish tamoyillarini amalga oshirishga majbur qilibdi. Uchinchidan, aholining kum ta'minlangan qallamlariga nisbatan adolatni qator toptirish uchun sotsial-liberalizm olib borgan kurash norozilik darajasini va inqilobiy salohiyatni sezilarli darajada pasaytirdi. Shuni unutmash kerakki, iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning ijtimoiy funksiyasi zaminida demokratiyani inqilobdan himoya qilishga intilish yotadi.¹⁵⁹ Demokratik tizimda davlat ijtimoiy funksiyani amalga oshirishi uni umumiy farovonlik davlati deb nomlash uchun asos berdi.

Biroq ijtimoiy tizim rivojlanish jarayonini hoshdan kocharmoqda. Bugungi kunda umumiy farovonlik davlati g'arb mamlakatlarida yuz bergan vakillik demokratiyasi inqirozi ta'sirida permanent o'zgarishlar bosqichiga kirdi. «Siyosiy shakl sifatidagi demokratiyaga nima tahdid solmoqda?», degan savolni o'rta tashlaydi J. Sartori.¹⁶⁰ Elita hoshqaruvimi? Yo'q, zero, hozirgi vaqtda demokratik hukumatlarning barchasi avvalgi obro'si pasaygan, bajarish mashkul bo'lgan so'z-sanoqsiz talablar qo'yilgan sharoitda ish olib borayotgani hech kimga sir emas. Haqiqiy demokratiya har doim kuchli bosim ostida bo'ladi, boshqarish qobiliyatining pastligi bilan tavsiflanadi. Shu tariqa liberalizm g'arbda vakillik demokratiyasi inqirozini qayd etadi.

Ammalda siyosiy demokratiya qadriyatlari inson va o'rta e'tiborini o'ziga tortishda davom etayotir. So'nggi yillarda siyosiy demokratiyaga bo'lgan qiziqish ayniqsa kuchaydi. «G'arb demokratik jamoatchiligi siyosiy demokratiya mexanizmlariga uzluksiz ishlaydigan, kishilarning ijtimoiy maqomiga ta'sir ko'rsatadigan tus berish yo'llarini izlamogda, - deb ta'kidlaydi A. Paueria. - Jamoatchilikning norozilig, saylovlar oralig'idagi davrda fuqarolik jamiyatining majburiy siyosiy barakatsizligiga sabab bo'layotir. Ijtimoiy muammolarning yig'ilishi hokimiyat tepasidagi partiyalarning almashishi va deputatlar vakolatlarining tugashidan ildamroq yuz berayotir».¹⁶¹ Yana shuni ham e'tiborga olish lozimki, siyosiy vakillik tizimi turli (katta va kichik) ijtimoiy guruhlar manfaatlarining evolyutsiyasi va rang-barangligiga to'la moslashishga qodir emas. Bularning barchasi siyosiy tizimni fuqarolarning to'g'ridan to'g'ri ishtiroki va vaqtinchalik birlashmalarini ularni qiziqtirayotgan u yoki bu muammoni yechish uchun siyosiy va huquqiy institutsionallashtirish yo'nalishida o'zgartirishni talab qiladi.

Hozirgi zamon g'arb nazariy tafakkurida plyuralistik demokratiya nazariyasidan ishtirokchilik demokratiyasi nazariyasi sari siljish kuzatilayotgani tabiiy bir holdir. Ishtirokchilik demokratiyasi nazariyasida milliy darajadagi vakillik demokratiyasi elementlarini shahar va qishloq jamoalari darajasidagi siyosiy jarayonlarda fuqarolarning to'g'ridan to'g'ri ishtiroki bilan birlashtirish zarurligi tan olinadi. Demokratiya jamiyatni tashkil etish usuligina emas, balki maqsadi hamdir degan tasavvurga qaytilishi sababini ayun shu hol bilan izohlash mumkin.¹⁶² E'tidilida demokratik tizim (huquqiy davlat va fuqarolik jamiyati) faoliyatining markaziga inson, uning ehtiyojlari va manfaatlari qo'yilayotgani ham ayni shu erda bilan bog'liq.

«Gomo kreatorga erishish yo'lida. Hozirgi vaqtda inson fenomenini tushunish diqqat markazida sinf yoki ijtimoiy qatlamo emas, balki aynan individ turishini to'ra anglab yetishni taqozo qiladi. Nazariy darajada inson butun dunyoda eng oliy qadriyat deb qaraladi, biroq amalda bu tamoyilga hamma joyda ham riya etilavermaydi. Har qalay g'arb jamiyatida ayrim individning ehtiyojlari uning qobiliyalariga mos ravishda qondirishga intilish kuzatiladi. G'arb jamiyati doirasida vujudga kelgan «giperindividualizm» konsepsiyasi inson jamoadan ajralgani, o'z holiga tashlab qo'yilgani va o'ziga o'xshashlar bilan o'zaro aloqaga kirishishni anglatadi. G'arb sivilizatsiyasining individual avtonomiyasi zaminida erkin iqtisodiy kuchlar «o'yini» yotadi, zero, tadbirkorning ehtiyojlari amalda shaxs huquqlariga, ayrim shaxs ehtiyojlari esa - tadbirkorning huquqlariga aylandi. Individding kollektiv birlamlikdan bunday xalos bo'lishini Dyurkgeym «anomiyas» deb nomlagan edi. Individding mazkur erkinligi yuridik sanksiyalar ahamiyatining oshishi, «shartnomaga asoslangan jamiyat» vujudga kelishi bilan muvozanatga solinadi.

Giperindividualizm va «shartnomaga asoslangan jamiyat» industrial kapitalizمنى rivojlanish mahsuli deb aytish mumkin. Ammo ularning industrial kapitalizm bilan aloqasi oddiy aloqa emas, hoz ustiga. D. Bell fikriga ko'ra, u «madaniy ziddiyatni o'zida ifodalaydi».¹⁶³ Bu g'arb kapitalizm individual tadbirkorlikka asoslagani, uni harakatcha keltiruvchi kuch bo'lib innovatsiyalar va mahallilik xizmat qilishni anglatadi. Ayni paytda tadbirkorlik mustaqil ish ko'ruvchi individlarning huquqlari va barchalarini tartibga soluvchi qonunlarning fundamental to'planisiz rivojlana olmaydi. Binoabari, huquqiy normalar tizimi amalda boshqacha shaklda mavjud bo'lgan va qonunlarda kodekslashtirilgan.

¹⁵⁹ Qiziq, Elmazov A.M. *Uzbekiyaning iqtisodiy - M.*, 1992.

¹⁶⁰ Sartori J. *Demokratiya va demokratiya*. - M., 1978. № 2. - 57-6.

¹⁶¹ Paueria A. *Uzbekiyaning iqtisodiy - M.*, 1994. - 125-6.

¹⁶² Qiziq, Elmazov A.M. *Uzbekiyaning iqtisodiy - M.*, 1992.

¹⁶³ Bell D. *The Culture Contradictions of Capitalism*. - N.Y., 1976.

kollektiv struktura hisoblanadi. Nazariy jihatdan olib qaraganda, bu qarama-qarshiliklar faoliyati g'arb sivilizatsiyasini vayron qilishi lozim edi, biroq amalda bunday bo'lgani yo'q. Ayni shu hol P. Bergerga quyidagi fikrni ta'riflash imkoniyatini beradi: «Empirik voqeelik g'arb jamiyatlari muvozanatga soluvchi qudratli kuchlar chindan ham mavjudligini ko'rsatadi. Individual erkinlik tarixan har doim erkinlik va javobgarlik o'rtasidagi, jamoa tizimlaridan xalos bo'lish va kollektiv doirasida xavfsizlik o'rtasidagi omonat muvozanatga asoslangan. Mazkur muvozanat tasodifiy bir hol emas, balki qonun yo'li bilan mustahkamlangan voqeelik hisoblanadi»¹⁷¹. Jamiyatda shartnomaga asoslangan «sovuq» munosabatlarni muvozanatga soluvchi bunday kuchlar sifatida an'anaviy ijtimoiy institutlar — oila, din va individlar birlashmasi amal qiladi. G'arb mamlakatlarning barchasida oila diniy qadriyatlar yordamida qonuniylashtirilgan. Ayni shu sababli liberal tafakkur namoyandalari ijtimoiy institutlarga baho berishda «o'zining pirovard maqsadi sifatidagi individ erkinligidan yoki bo'lmasa oila erkinligidan kelib chiqadi»¹⁷².

Oila va din qadriyatlari burjua madaniyatining ajralmas tarkibiy qismi hisoblanadi va jamoa birlashmalarini vositasida muvozanatga solish funksiyasini bajaradi. Bularning barchasi individga erkinlik chegarasini belgilash va noaniqlik bilan tavsiflanuvchi tadbirkorlik sohasida o'z faoliyati uchun ijtimoiy bazani ta'minlash imkoniyatini beradi¹⁷³. Shundan kelib chiqib P. Berger quyidagi xulosaga keladi: «Kapitalizm individual erkinlikning shaxssizlashtirilgan jihatlarini va jamoaviy birdamlikni muvozanatga soluvchi ijtimoiy institutlarga muhtojdir. Bunday institutlar orasida oila va din birinchi darajali ahamiyat kasb etadi»¹⁷⁴. Shunday qilib, burjua oilasi va diniy qadriyatlariga tahdid soluvchi omillarning barchasi industrial kapitalizmning ijtimoiy muhitiga putur yetkazadi (tadbirkorlikka qarab mu'ljal olgan shaxssiz u faoliyat ko'rsata olmaydi). Ayni paytda g'arb bozor iqtisodiyoti shaxsiy erkinliklarni keng rivojlantirish, oila va din o'z funksiyalarini samarali bajarishi uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Umuman olganda, g'arb sivilizatsiyasi doirasida inson erkinligi va uning individualizmi mazkur sivilizatsiyaning ikki tomonini o'zida ifodalaydi. «G'arbda kapitalizm bayroq qilib ko'turgan shaxs erkinligi jamiyat strukturasiidan uyg'un o'rin olishi lozim, aks holda u yo superindividualizm anarxiyasi orqali, yo siyib turuvchi huquqiy normalarning butun bir to'plami yordamida o'zini o'zi tugatadi»¹⁷⁵. — deb

¹⁷¹ Berger P. *Kommunikation und Gesellschaft*. — M., 1964. — 194-5.

¹⁷² Фролов М. О. *Социология*. — М., 1965. — 30-3.

¹⁷³ Qizilq. Berger P. *Individualizm va jamoaviylik*. — M., 1963.

¹⁷⁴ Berger P. *Kommunikation und Gesellschaft*. — M., 1964. — 194-5.

¹⁷⁵ Oshq. joyda.

aytadi P. Berger. Individ jamiyat strukturasiidan uyg'un o'rin olganligi amalda individualizm va kollektivizmning uzviyligini anglatadi. Davlatning hukmronligidan insonning ustunligiga o'tish jarayonida mulkni munosiyatlashirish bosh omil bo'lib xizmat qiladi. Buning bir qancha shakllari bor.

Birinchiidan, davlat kompaniyalarining daromadlilik darajasi yildan yilga pasayib bormoqda.

Ikkinchiidan, aksariyat hukumatlar naqd pul matlag'lariga kuchli ehtiyoj sezadi va davlat korxonalari sotish orqali ular aksiyalarni sotishdan daromad oladi va xususiyatlashirilgan kompaniyalardan soliqlar to'laydi.

Uchinchiidan, hukumat zararga ishlaydigan xususiy kompaniyalarni qabuliyalamaydi.

Inson va davlatning o'zaro munosabatlarida ustunlik individ tomoniga o'tishi kengroq ma'noda quyidagilarni anglatadi:

- davlatga qarashli bo'lgan turar joylardan unga xususiy egalik qilishga o'tishni;
- davlat tibbiy ta'minotidan xususiy dasturlarga o'tishni;
- iqtisodiyotni davlat tomonidan boshqarishdan bozor mexanizmlariga o'tishni;
- kollektivizmdan individualizmga o'tishni;
- davlat monopoliyasidan raqobatga asoslangan munosabatlarga o'tishni;
- davlat kompaniyalaridan xususiy kompaniyalarga o'tishni;
- davlat mulkidan mehnat jamoalari mulkiga o'tishni;
- davlat ijtimoiy sug'urta dasturlaridan xususiy sug'urtalash va investitsiyalar tizimiga o'tishni;
- soliqlarning o'sishidan ularning pasayishiga o'tishni.

Bunday dastur inson va davlat o'zaro aloqasi yaxlit tizimining umumiy farovonlik davlati o'ruga keladigan yangi modelini yaratish zarurligi davlat tomonidan teran anglab yetilganligini anglatadi¹⁷⁶.

Shu nuqtayi nazardan umumiy farovonlik davlati skandinaviyacha modelining rivojlanish imkoniyatlari diqqatga sazovordir. Norvegiyalik taniqli siyosatshunos S. Kyunle fikriga ko'ra, ushbu model «hozirgi zamon davlatlari orasida ayniqsa jalb qiluvchan» hisoblanadi¹⁷⁷. Mazkur model amalda erishgan yutuqlariga qaramay, ma'lum darajada yangitashga muhtojdir. Gap shundaki, «mazkur davlat beradigan afzalliklar insonning

¹⁷⁶ Hoshim Jor, Obyektli. *Chet elda inson va davlat*. — M., 1982. — 202-4.

¹⁷⁷ Kyunle S. *Современное государство*. — М., 1984. — 219-6.

asosiy ehtiyojlarni qondira olgani yo'q»¹⁸¹. U insonning ijtimoiy va iqtisodiy himoyaga bo'lgan asosiy ehtiyojini qondirishga muvaffaq bo'ldi, jamiyatda imkoniyatlar strukturasi ma'lum darajada yaxshiladi va tenglashtirdi. Ammo bir qator muammolar (gijohvandlik, yoshlar jinoyatchiligi, oila berqarorligi va sh.k.) hamuzgacha o'z yechimini topmadi yo'q va bu davlatning mazkur modelni takomillashtirishni talab qiladi.

Umumiy davlat farovonligini yanada rivojlantirish imkoniyatlari «segmentar» jamiyat suri harakat bilan bog'liq. Ushbu model axalash iqtisodiyotning ikki sektori bilan bir qatorda «uchinchi» sektor — jamiyat faolligini rag'batlantiruvchi, etnik madaniyat an'analari, me'yorlari va qadriyatlarini qo'llab-quvvatlovchi, ijtimoiy ta'minot davlat organlari bilan hamkorlikka ko'maklashuvchi va demokratiyani rivojlantiruvchi jamoat tashkilotlari majmui paydo bo'lishini nazarda tutadi. Mazkur sektor hozirgi bosqichda faoliyat ko'rsatish uchun zarur shart-sharoitlarga ega. Jamoat tashkilotlari davlatning tegishli madadi bilan quyidagi yo'nalishlarda o'z samaradorligini oshirishi mumkin: ijtimoiy yordam ko'rsatish, aholi muhitni muhofaza qilish, turar joyga bo'lgan huquqlarni himoya qilish va h.k. O'z-o'zidan ravshanlik, Skandinaviya mamlakatlarida «segmentlashgan» jamiyat suri harakat yo'lida umumiy farovonlikka erishish uchun zarur resurslar mavjud.

Umumiy farovonlik davlati skandinaviyacha modelning mazkur evolyutsiyasi milliy makon bilan cheklanmasdan, butun Evropa bo'ylab keng tarqalsa ajab emas. Zotan, «yagonalik tuyg'usi yevropaliklarda qit'a darajasida umumiy farovonlik davlat tizimini yaratishning sharti hisoblanadi»¹⁸². Umumiy farovonlik davlati, shak-shubhasiz, permanent rivojlanish jarayonini bosqichdan kechirmoqda va uning tashriiy rivojlanish yo'lga nazar tashlash inson va jamiyat o'zaro aloqasi yaxlit tizimi shakllanayotganini ko'rsatadi.

Inson huquqlari uchun harakatlarda ishtirok etayotgan individlar soni yildan yilga ko'payib bormoqda. Bundan ko'zlanayotgan maqsad pirovard natijada fundamental huquqlardan birini amalga oshirish — o'z imkoniyatlarini ro'yobga chiqarish uchun ijtimoiy shart-sharoitlarga ega bo'lishdir. Inson huquqlari uchun harakatning birinchi bosqichida uning ishtirokchilari terriyoriy uyushgan jamiyatning siyosiy sohasida hukmronlikka qarshi kurashga otlandilar. «Bugungi kunda kuch ishlatishga asoslangan hukmronlik an'analarga qarshi kurashga otlangan odamlar soni tobora ko'payib bormoqda»¹⁸³. Bu siyosatning axloqiyliigi yoki «siyosiy

axloq» g'oyasi individ va umma ongida o'ziga yo'l ochayotganidan darak beradi.

Siyosatta axloqiy asosning ahamiyati amalda hamuzgacha mavjud bo'lmagan ayollar va erkaklar teng huquqliligini nazarda tutadi. Siyosat sohasida uzoq yillardan beri mavjud bo'lgan hukmronlik piramidasi erkaklarga tegishli bo'lib, ayni hol xotin-qizlar o'z huquq va erkinliklarini qo'lga kiritishlarga monelik qilayotir. Bugungi kunda xotin-qizlarning huquqlarini inson huquqlari sohasidagi hamkorlikning yangi modeliga kiritish uchun xususiy va ommaviy sohalarni to'liq birlashtirish talab etiladi. Bu yangi modelni yaratish uchun asoslar amalda yo'q emas — ko'p sonli konvensiyalar va deklaratsiyalarda, qolaversa, BMT Nizomida inq. diniy e'tiqod va jinsidan qat'iy nazar, barcha insonlarning teng huquqliligini tasdiqlovchi qoidalar mustabkamlangan. Masalan, BMTning 1979-yilda qabul qilingan «Xotin-qizlarni kamsitishning barcha shakllariga barham berish to'g'risida»gi konvensiyasida xotin-qizlarning huquqlarini inson huquqlari nazariyasiga ham, ularni himoya qilish amaliyotiga ham kiritish zarurligi ta'kidlangan. Bundan tashqari, mazkur konvensiya tarixda ilk bor ommaviy va xususiy sohalarni sun'iy ajratish chegarasidan chetga chiqadi. Xotin-qizlarning huquqlari va erkinliklarisiz inson va jamiyat o'zaro aloqasi yaxlit tizimini yaratish imkonin emas.

Inson va jamiyatning o'zaro munosabatlarida ustunlik individ tomoniga o'tishi amalda muhim voqea hisoblanadi. Eski kollektivism va eski individualizm o'z ahamiyatini yo'qotmoqda, globalashuv bosqichi bilan birga shaxs birinchi o'ringa chiqmoqda. Bu erkin inson umumiy shaxs o'z hissasini qo'shish uchun hamjartivat qatishi mumkinligini anglatadi. Erkin uyashma faoliyati natijasida individ yaxlitlik kasb etish va o'z qobiliyatlarini namoyon etish imkoniyatini qo'lga kiritadi, ya'ni kollektiv individuallashuv haqida gapirish mumkin. Bu yerda dunyo miqyosida birlashish jarayonida ishtirok etayotgan insonning ongli faolligi yana kollektiv darajaga qaytadi. Endi individ individualizm bosqichida bo'lganidek ijtimoiy dunyodan ajralib qolmaydi, balki o'z imkoniyatlaridan foydalanish va ularni to'la ro'yobga chiqarishga qodir bo'lgan yetuk shaxsqa aylanadi.

Muhimi shundaki, mazkur tendensiyada insoniyat taraqqiyotining barcha bosqichlarida mavjud bo'lgan «gemo kreator», ya'ni o'z taqdiri bunyodkori sanalgan, biroq o'z-o'zini boshqarish bilan emas balki muayyan sharoitlarda va ularga muvofiq ish ko'radigan, ayni paytda o'z oldida turgan muqobillar doirasida yo'l tanlashda erkin bo'lgan inson kuzatiladi. Zotan, industrial rivojlangan mamlakatlarda «ikkinchi samoa inqilobi» (aniqrog'i, informatsion inqilob) olamshumul o'zgarishlarga sabab bo'ladi.

¹⁸¹ O'sha joyda — 159-6.

¹⁸² Ushu joyda — 212-6.

¹⁸³ *Pravni razvoyni razvitiya XXI veka* — M., 1996, — 354-6.

Birinchidan, postindustrial sivilizatsiyada proletariat kognitariatga aylanadi, zero, endi mehnatning asosiy shakllari ilmiy tadqiqotlar, iqtisodiy tahlil va dasturlashtirish hisoblanadi. Bu yangi inson – gomo kreatorni, ya'ni tashabbuskorlik, o'qimishlilik va omilkorlikni o'zida birlashtirgan ijodkor shaxsni talab qiladi.

Ikkinchidan, postindustrial sivilizatsiyaning ikkinchi asosi sifatida biotexnologiya umal qiladi. U biologik tizimlarga aralashadi va ularning rivojlanish jarayonlarida ishtirok etadi. Biotexnologiya o'z kuch-qudratiga ko'ra yadro energiyasidan ustun turadi va insonni jonli tabiatning chinakam buniyodkoriga aylantiradi.

Uchinchidan, barcha a'zolari (shu jumladan, tarkibiy ishsizlik chetlab o'tnagan kishilar ham) boy va farovon bo'lgan jamiyat vujudga keladi.

To'rtinchidan, insonning dunyo haqidagi bilimlari nusxa ko'rilmasan darsjaga ko'tariladi.

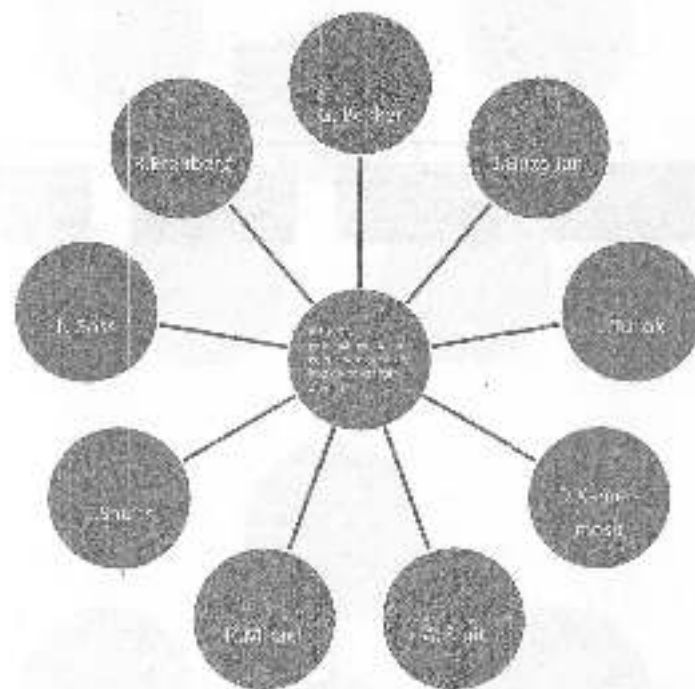
Gomo kreator – tabiat qonunlari bilan bir qatorda ijtimoiy rivojlanish qonuniyatlariga ham bo'ysunuvchi inson. U postindustrial sivilizatsiya sharoitida o'z moddiy ehtiyojlarini qondirish uchun ko'p kuch-g'ayrat sarflashi shart emas. Postindustrial jamiyat baxtli hayot uchun zamin yaratadi, zero, shu paytgacha aksariyat individlar farnoush sifati pastligining bosh sababchisi bo'lgan omil – muhtojlikni kun tartibidan chiqaradi. U insonni og'ir jismoniy mehnatdan xalos qilish, unga kamol topish uchun yetarli bo'lgan bo'sh vaqtni ta'minlash orqali o'z shaxsiyatini amalda to'la namoyon etish uchun imkoniyat yaratadi.

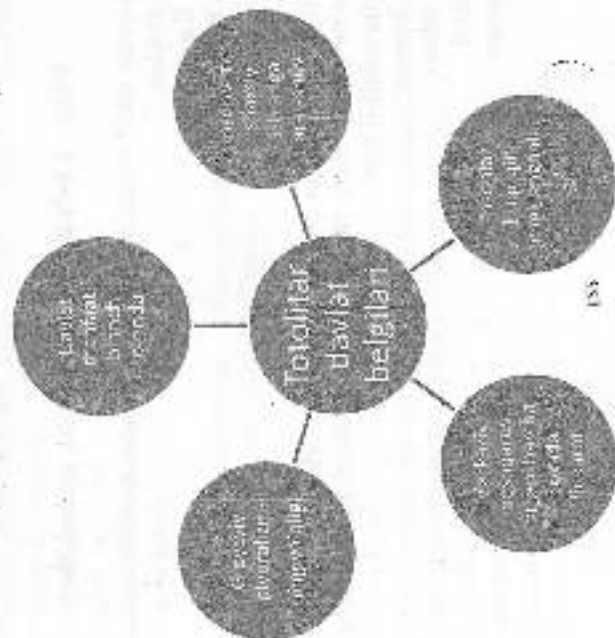
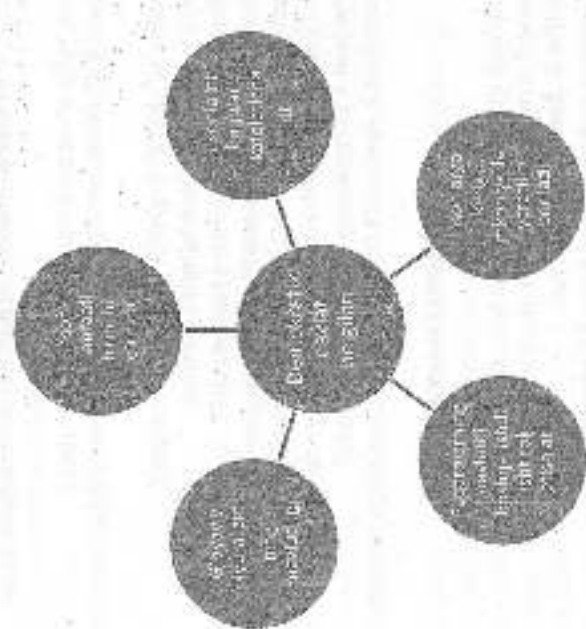
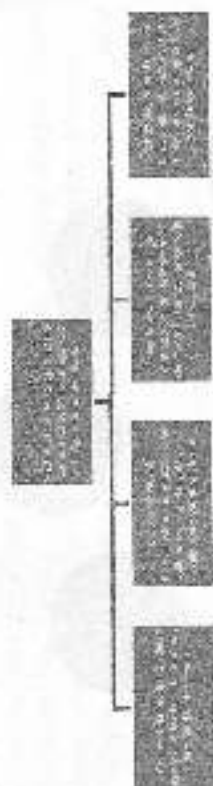
Xulosa. Shunday qilib, jamiyat o'z rivojlanish jarayonida gomo kreatorga erishish yo'lidagi harakatlanmoqda va ushbu maqsadga erishgach, inson xudoning chinakam timsoliga aylanadi (isxastik an'anada «inson Xudoga o'xshatib yaratilgan» degan tezis insonda Xudoning ijodiy funksiyasi mujassamlashganini anglatishi tasodifiy bir hol emas).

Tayanch so'z va iboralar: inson fenomeni, ijtimoiy omillar. Inson xulq-atvoriga nisbatan iqtisodiy yondashuv. Simfonik shaxs konsepsiyasi.

Ijtimoiy borliq (sotsium) ham turli darajadagi simfonik shaxslar to'plamining ierarxiyaviy birligi. L.Karsavin ijtimoiy falsafasida izchil «sotsiotsentrizm», Giperindividuellik konsepsiyasi. Gipershaxs haqidagi tasavvurning o'rnililigi uchun Z. Freyd kashf qilgan transfer fenomeni. Totalitar va demokratik tizimlarda inson maqomi. Totalitar tizimga yalpi qo'rquv muhiti xosligi. «Gomo kreator»ga erishish yo'li.

Qo'shimcha va tushuntiruvchi matnlar





Mustaqil ishlash uchun savol va topshiriqlar

1. Inson xulq-atvoriga iqtisodiy yondashuv nima?
2. Iqtisodiy yondashuvning yutuqlari va kamchiliklari nimalardan iborat?
3. "Simfonik shaxs" deganda nimanı tushunasiz?
4. Shaxs va inson tushunchalarini yoriting!
5. Gipershaxs deganda nimanı tushunasiz?
6. Gipershaxs haqidagi qarashlarga sizning munosabatingiz qanday?
7. Totolitar jamiyatning belgilarini sanab bering!
8. Totolitar jamiyatda insonga munosabat qanday bo'ladi?
9. Demokratik jamiyatning afzalliklari nimada?
10. Demokratik jamiyatda inson maqomini qisqacha tushuntiring!

Referat mavzulari

1. Insonning ijtimoiy maqomiga turli xil qarashlar.
2. Iqtisodiy tizimlarning inson xulq-atvoriga ta'siri.
3. "Simfonik shaxs" konsepsiyasi.
4. Gipershaxs tushunchasiga tanqidiy yondashuv.
5. Totolitar va demokratik jamiyalarda insonga munosabat va ularni o'zaro tahlili.

Bilim va ko'nikmalarni baholash materiallari.

1. "Iqtisodiy tahlil va inson xulq-atvori" asarini muallifi kim?
A. G. Bekker
V. I. Kant
S. O. Kont
D. K. Popper
2. «Iqtisodiy yondashuv o'z qudratiga ko'ra betakroridir, chunki u inson xulq-atvorining ko'p sonli rang-barang shakllarini birlashtirishga qodir» ushbu jumla muallifi kim?
A. G. Spenser
V. G. Bekker
S. J. Mill
D. Bentam

3. Siyosiy xulq-atvorni tushantirishda iqtisodiy yondashuvdan foydalangan mutafakkiri belgilang.

- A. I. Bentam
- V. Derrida
- S. A. Smit
- D. Sartr

4. Inson lazzatlari va azob-uqubatlarini hisoblash uchun iqtisodiy yondashuvdan foydalangan shaxsni to'g'ri ko'rsating.

- A. Buddha
- V. O. Kont
- S. M. Fuko
- D. Bentam

5. Iqtisodiy yondashuvdan kelib chiqib cherkovga qatnash muammosini tahlil qilgan shaxslarni ko'rsating.

- A. Ezzi va Erenberg
- V. Buxanin va Tullok
- S. Xamermesh va Soss
- D. Shuls va Lends

6. Iqtisodiy yondashuvdan kelib chiqib siyosiy faoliyatni tahlil qilgan shaxslarni ko'rsating.

- A. Ezzi va Erenberg
- V. Buxanin va Tullok
- S. Xamermesh va Soss
- D. Shuls va Lends

7. Iqtisodiy yondashuvdan kelib chiqib hayvonlarni qirish muammosini tahlil qilgan shaxslarni ko'rsating.

- A. Ezzi va Erenberg
- V. Buxanin va Tullok
- S. Xamermesh va Soss
- D. Shuls va Lends

8. Iqtisodiy yondashuvdan kelib chiqib nikoh, tug'ilish va ajrashishlar muammosini tahlil qilgan shaxslarni ko'rsating.

- A. Ezzi va Erenberg
- V. Buxanin va Tullok
- S. Xamermesh va Soss
- D. Shuls va Lends

9. Kimning fikriga ko'ra, iqtisodiy munariyani ijtimoiy fanlarning «malikasi» deb hisoblash to'g'ri bo'lmaydi?

- A. R. Xaylbroner
- V. M. Xaydegger
- S. Xarris
- D. Ford Xarrison

10. R. Xaylbronerning fikricha iqtisodiyot ildizlarini nimadan izlash kerak?

- A. ishlab chiqarishdan
- V. ijtimoiy institutlardan
- S. moddiy va ma'naviy qadriyatlardan
- D. qonunlardan

11. «Protestantcha axloq va kapitalizm ruhi» asarini muallifini toping!

- A. Foma Akvinskiy
- V. Sartr
- S. M. Veber
- D. V. Zombart

12. «Burjua. Hozirgi zamon iqtisodiy odamining ma'naviy rivojlanish tarixidan cytudlar» nomli asar aynan mana shu shaxsga tegishli.

- A. Foma Akvinskiy
- V. Sartr
- S. M. Veber
- D. V. Zombart

13. V. Zombart hozirgi zamon iqtisodiy odamiga xos bo'lgan umumiy jihatlarni sanab o'tadi. Ular nechta edi?

- A. 4ta
- V. 5ta
- S. 6ta
- D. 7ta

14. «Simfonik shaxs» konsepsiyasi kimga tegishli?

- A. Gusserl
- V. Karsavin
- S. Viner

D. Veber

15. Karsavin konsepsiyasi qanday muammoni yechishga qaratilgan?

- A. ong muammosini
- V. xotira muammosini
- S. shaxs muammosini
- D. jamiyat muammosini

16. L. Karsavin tomonidan yaratilgan shaxs konsepsiyasi olinning qaysi asarida ishlab chiqilgan?

- A. «Inson va insoniylik»
- V. «Shaxs va Inson»
- S. «Inson haqida»
- D. «Shaxs haqida»

17. L. Karsavinning «simfonik shaxs» konsepsiyasida shaxs va borliq munosabatiga qay tarzda yondashilgan?

- A. Shaxs o'zini borliqdan ajratmaydi
- V. Shaxs borliqdan alohida, batamom mustaqil
- S. Shaxs va borliq bitta narsa
- D. Shaxs borliqdan ustun

18. L. Karsavin ijtimoiy falsafasiga xos xususiyatni belgilang!

- A. inson burchlarining cheksizligi
- V. kollektivlikning individuallikdan ustunligi
- S. individuallikning kollektivlikdan ustunligi
- D. inson huquqlarining cheksizligi

19. Karsavinning Global shaxs falsafasida ekzistensiyu...?

- A. yuqori o'ringa qo'yiladi
- V. borliq bilan birlashtiriladi
- S. mavjudligi inkor etiladi

20. «Simfonik shaxs haqidagi ta'limot aslida qullikni metafizik nuqtayi nazardan asoslashdan boshqa narsa emas» ushbu jumla kimga tegishli.

- A. Solovyov
- V. Mosin
- S. Florenskiy
- D. Berdyaev

21. I. Karsavin konsepsiyasida ma'naviy ierarxiya o'rni ni aima egallagan?

- A. moddiy ierarxiya
- V. shaxs ierarxiyasi
- S. borliq ierarxiyasi
- D. jamiyat va shaxs ierarxiyasi

22. Giperindividdlik konsepsiyasi kimga tegishli?

- A. V. Naximov
- V. V. Nalimov
- S. V. Nasimov
- D. V. Naximov

23. «Boshqa shaxslarning guruhlariga ta'siri ostida bo'lmagan va ayni paytda o'zi ham bu shaxslar guruhlariga ta'sir ko'rsatmagan aynan shaxs dunyoda topilmasa kerak. Bu esa hozir odamlarning guruhlariga individualliklardan alohida yondashishimiz munokar emashligini anglatadi» ushbu jumlatani aytgan yapon olimini belgilang.

- A. A. Kurasava
- V. Ya. Kavalatu
- S. K. Yamamoto
- D. M. Fuko

24. V. Nalimovga ko'ra sodda qilib aytadigan bo'lsak ikki darajali tasvirlash funksiyasi bu - ?

- A. Supermen
- V. Kamil inson
- S. Yuqori inson
- D. Gipershaxs

26. Seksual energiya yordamida erkak va ayolni bir kuzmik juftlikka birlashtirishni nazarda tutuvchi ta'limot bu - ?

- A. dualizm
- V. tantuzm
- S. uranizm
- D. marsovenerologizm

27. Transfer fenomenini kim yaratgan?

- A. K. Yung

- V. Rort
- S. Freyd
- D. Bergyon

28. Transfer fenomenini nima bildiradi?

- A. axbarotni boshqa obyektga yetkazish
- V. yangi mavjudotga axborot qoldirish
- S. ajralish
- D. bir-biridan hech qachon ajralmaslikni, har doim bir-biri bilan birikken holatda bo'lish va shu tarzga yagona mavjudotni hosil qilish

29. «Tush ko'rish san'ati» deb nomlangan kitob muallifi ko'rsating.

- A. K. Kastaneda
- V. Z. Freyd
- S. K. Yun
- D. Yaspers

30. «Mustabidlik evolyutsiyasi» deb nomlangan monografiya kimga tegishli?

- A. Keyns
- V. Kaytukov
- S. Kofman
- D. Pasternak

INSONNING MADANIY OMILI

Ma'ruzani olib borish texnologiyasi

<i>Talabalar soni:</i>	<i>Vaqt: 2 soat</i>
<i>Mashg'ulot shakli</i>	<i>Ma'ruza</i>
<i>Ma'ruza rejası</i>	1. Inson va hokimiyat: yangi asr ijtimoiy-madaniy konteksti. 2. «Sharq - g'arb» oppozitsiyasi. 3. Inson ijodi va san'at simvolizmi. 4. Sivilizatsiyalarning o'zgarishi davrida inson.
<i>Mashg'ulotning maqsadi:</i>	«Sharq - g'arb» tushunchasining kelib chiqishi, inson va hokimiyat: yangi asr ijtimoiy-madaniy konteksti va tahlili, inson ijodi va san'at simvolizmi, sivilizatsiyalarning o'zgarishi davrida inson.
<i>Pedagogik vazifalar</i>	<i>O'quv faoliyati natijalari:</i>
<i>Sharq - g'arb» oppozitsiyasi ning kelib chiqishi.</i>	Talabalar «Sharq - g'arb» oppozitsiyasi ning kelib chiqishi va uning faoliyati haqida ma'lumot oladilar.
<i>Inson va hokimiyat: yangi asr ijtimoiy-madaniy konteksti.</i>	Talabalar inson va hokimiyat: yangi asr ijtimoiy-madaniy konteksti haqida ma'lumot oladilar.
<i>Inson ijodi va san'at simvolizmi.</i>	Inson ijodi va san'at simvolizmi haqida ma'lumot oladilar.
<i>O'qitish usullari va texnika:</i>	ma'ruza, «aqliy hujum», T-sinema, munozara, muammoli vaziyatlar usuli.
<i>O'qitish vositalari:</i>	ma'ruzalar matni, tarqatma materiallar, slaydlar, proyektor.
<i>O'qitish shakllari:</i>	guroh, to'g'ridan to'g'ri va guruhlarda ishlash.
<i>O'qitish shart-sharoiti</i>	Texnik vositalar bilan ta'minlangan auditoriya.
<i>Monitoring va baholash:</i>	Og'zaki nazorat, test nazorati, savol-javob, o'z-o'zini nazorat qilish, reyting tizimi asosida baholash.

3. Ma'ruzaning texnologik kartasi

<i>Ish jarayonlari vaqti</i>	<i>Faoliyatning mazmuni</i>	
	<i>O'qituvchi</i>	<i>Talaba</i>
I-bosqich. Kursga va mavzuga kirish. (20 minut)	1.1. Mavzu nomini aytilib, uning doirasida dastlabki umumiy tasavvuri beradi hamda uslubiy va	Tinglaydilar

	tashkiliy tomonlari bilan tanishtiradi.	
1.2. Mavzuning mohiyati bilan tanishtiradi, uning boshqa mavzular bilan uzviyligi haqida qisqacha ma'lumot beradi.	Tinglaydilar.	
1.3. Mavzu yakunda talabalar o'zining nazorati mezonlari asosida baholaydi.	O'UM ga qaraydilar	
1.4. Panni o'zlashtirishda foydalanish uchun zarur bo'lgan adabiyotlar ro'yxati bilan tanishtiradi.	O'UM ga qaraydilar.	
1.5. O'quv mashg'uloti mavzus bilan tanishtiradi va uning maqsadi, o'quv faoliyati natijalarini bayon qiladi.	Mavzu nomini yozib oladilar.	
1.6. Mavzu yuzasidan aqliy hujum qoidasi asosida dars o'tkazishni taklif etadi. Doskaga ««Sharq - g'arb» oppozitsiyasi?» deb yozadi. Talabalar tomonidan aytilgan fikrlarni yozib beradi va umumlashtiradi.	Tushunchalarni erkin fikr orqali bildiradi.	
2.1. Mavzu rejası va tayanch tushunchalar bilan tanishtiradi.	Tinglaydilar.	
2.2. Mavzunı reja bo'yicha tahlil qiladi, har bir rejani nihoyasida umumlashtiradi. Jarayon kompyuter slaydlarini namoyish qilish bilan olib boriladi.	Tinglaydilar. Slaydga e'tibor qaratadilar, uni o'ziga yozib oladilar va savollar beradilar.	
2.3. Har bir rejani mustahkamlash uchun quyidagicha savollar beradi: 1. Inson va hokimiyat: yangi asr ijtimoiy-madaniy konteksti 2. «Sharq - g'arb» oppozitsiyasi. 3. Inson ijodi va san'at simvolizmi. 4. Sivilizatsiyalar ning o'zgarishi davrida inson.	Savollarga javob beradilar, erkin bahs-munozara yuritadilar	
2.4. Tayanch iboralariga qaytiladi. Talabalar iştirakida ular yana bir bor takrorlanadi.	Har bir tayanch tushuncha va iborani muhokama qiladilar. Konspekt qiladilar.	

3.1. T-sxema texnikasidan foydalanilgan holda juft-juft bo'lib ishlash uchun tinglovchilarga: « <i>Sharq - g'arb</i> » oppozitsiyasi nima? Inson ijodi va san'at siyosizmi nima?» degan savol yozilgan tarqatma materiallar tarqatadi. Ushbu texnika oqali mavzu bo'yicha yakunlovchi xulosa qiladi.	Mustaqil T-sxemani to'ldiradilar. Erkin fikrini bayon etadi.	
3.2. Talabalarning faoliyatiga baho qo'yiladi va rag'batlantiriladi.	Eslatadilar.	
3.3. Kelgusi mashg'ulotga tayyorgarlik ko'rish uchun topshiriqlar va foydalaniladigan adabiyotlar ro'yxati beriladi.	Eslatadilar va O'UM ga qaraydilar.	

XX asrda kuzatilgan integratsiya jarayonlari kishilik hamjamiyatida teran sifat o'zgarishlarini bashorat qilish uchun asos beradi. Ba'zi bir olimlar XXI asrda yangi qadriyatlar tizimini o'z ichiga olgan, hatto kollektiv *Aql, Xotira va Ma'naviy dunyoga* ega bo'lgan yagona planetar sivilizatsiya paydo bo'ladi deb hisoblaydilar. Ayrim olimlar fikriga ko'ra esa o'ziga xos sivilizatsion-madaniy «umumiy maxrap» sifatidagi metatsivilizatsiya vujudga keladi, bunda milliy va mintaqaviy sivilizatsiyalar yutib yuborilmaydi yoki siqib chiqarilmaydi, balki ushbu metatsivilizatsiya tarkibidan o'rin oladi. Inson fenomenini tushunish nuqtayi nazaridan aynan sivilizatsiyalarning o'zgarishi sifatida tavsiflanadigan tub o'zgarishlar muhimdir, zero, inson sivilizatsiya va madaniyatning o'zagi hisoblanadi.

Yuz berayotgan sivilizatsion o'zgarishlar yangi qadriyatlar tizimi vujudga kelishida namoyon bo'ladi (shuni unutmaslik kerakki, aksiologik nuqtayi nazardan madaniyat qadriyatlar tizimini o'zida ifodalaydi). Ushbu o'zgarishlar axborot jamiyatining shakllanishida ham kuzatiladi. Mazkur jamiyatning industrial sivilizatsiyadan farqi shu bilan belgilanadiki, unda narsalarni boshqarish emas balki ularni ishlab chiqarish masalasi birinchi o'ringa chiqadi. «*Bilim — bu hokimiyatdir, degan eski g'oyaning kuni hudi. Hozirgi vaqtda hokimiyatga erishish uchun bilimlar haqida bilimga ega bo'lish zarur*» (O. Toffler). Inson o'z ijodiy qobiliyatlarini ro'yobga chiqarish uchun keng imkoniyatlarga ega bo'ladi, o'zini o'zi boshqarish uchun tayyorgarlik darajasi ham ortadi. Axborot sivilizatsiyasi rivojlanishi

bilan bir vaqtda siyosiy muammolar ham yig'ilib beradiki, ularni an'anaviy usullar hamda o'z sonli hukmron elita kuchlari bilan yechish mumkin emas. Kelajak siyosiy elitalari ko'p sonli va ochiq bo'ladi, bu esa shaxsning kratik (yunoncha *kratos* — «hokimiyat» so'zidan) xulq-atvoriga, ya'ni uning hokimiyatga intilishi va unga bo'ysunish ko'nikmasiga o'z ta'sirini ko'rsatadi. O'z-o'zidan ravshaniki, individlarning asosiy shaxsiy siyosiy sohada o'z ko'lamiga ko'ra uncha katta bo'lmagan kundalik qarorlarni qabul qilish bilan shug'ullanadi.

Axborot sivilizatsiyasida madaniyat sohasiga kompyuter sozlarli darajada ta'sir ko'rsatadi (hozirning o'zidayoq ko'rsatmoqda). Bugungi kunda insonga virtual voqelikka «sho'ng'ish» imkoniyatini beruvchi virtual texnologiyalar jadal sur'atlarda rivojlanayotgani tasodifiy bir hol emas. Aslini olganda, san'at ham o'ziga xos virtual voqelikdir. Tabiiyki, sivilizatsiyalar o'zgarayotgan davrda etnomadaniy va gumanistik muammolar ham yanada dolzarb ahamiyat kasb etadi. Shuni e'tiborga olib quyida ijtimoiy-madaniy dunyoda insonning kratik xulq-atvori, go'zallikning jamuljam ifodasi sifatidagi san'at, inson va kompyuterning o'zaro aloqasi mahsuli sifatida vujudga keluvchi virtual voqelik muammolariga batafsilroq to'xtalamiz. Bunda shuni nazarda tutish lozimki, jamiyat tabiat ta'sirida biroq madaniyat asosida vujudga kelgan, madaniyat sohasining «boshqa» tomoni hisoblanadi.

Inson va hokimiyat: yangi asr ijtimoiy-madaniy konteksti. Inson fenomenining mazmun va mohiyatini yoritishda individning hokimiyatga intilishi va unga bo'ysunishi masalalari birinchi darajali ahamiyat kasb etadi. Davlat qurilishining turli modellari faoliyat ko'rsatayotgan yangi asr ijtimoiy-madaniy kontekstida insonning kratik xulq-atvori alohida diqqatga sazovordir. Ayni shu (monarxik, totalitar va demokratik) davlat qurilishlari doirasida insonning kratik xulq-atvori ijtimoiy-rubiy va ijtimoiy-madaniy omillar majmui bilan belgilanadi. Bu yerda hokimiyat fenomenini o'rganishda «*Sharq - g'arb*» an'anaviy oppozitsiyasini chetlab o'tish mumkin emas, zero, u individning kratik xulq-atvori haqida yanada aniqroq tasavvur hosil qilishga yordam beradi.

«*Sharq - g'arb*» oppozitsiyasini ikki g'oya sintezi doirasida anglab yetish mumkin. Birinchi g'oya Sharq tafakkuri doirasida yaratilgan bo'lib, «Menaning ahamiyatini inkor etishdan iborat. Konfutsiychilik mafkurasi asoslangan Xitoyning ming yillik tarixi mazkur g'oyaning amalga oshirilishiga yorqin misol bo'ladi. «Konfutsiychilar va legistlar ta'limoti xitoy jamiyatiga ichdan xos bo'lgan jihatlarni, an'analarga nuya qilishga va ayni paytda yalpi nazoratga moyillikni, shuningdek, davlat apparati faoliyatida buquqiy odat va yozilgan qonundan foydalanishni aks ettiradi...

Legizm emas balki konfutsiychilik tashkil topgan markazlashtirilgan byurokratik imperiyaning rasmiy mafkurasiga aylandi»¹⁸⁴.

Tabiiyki, konfutsiychilikning inson, jamiyat va davlat haqidagi ta'limoti davr talablariga va u yoki bu mutafakkir yoki jamoat arbobi (konservativ byurokratlar yoki islohotchilar va inqilobchilar)ning ijtimoiy-siyosiy simpatiyalariga qarab turlicha talqin qilingan. Kimdir ayrim shaxs davlatga to'la bo'ysunishi to'g'risidagi g'oyani o'z ichiga olgan an'anaviy madaniyatni saqlab qolishga harakat qilgan, kimdir «katta Men» (davlat)ning «kichik Men» (shaxs) ustidan hukmronligini rad etuvchi yangi madaniyatni yaratish talabi bilan chiqqan. Uning yangi tadqiqotlar tarixiy-madaniy nuqtayi nazardan ijtimoiy voqelik konfutsiychilik ta'limoti bilan muvofiq emasligi tufayli fojeariy tdkilanishni his qilgan amaldor-olim shaxsini tan oladi¹⁸⁵.

G'arb tafakkurida «Men»ning qimmati to'g'ridan-to'g'ri nazarda tutilgan. Yetuk mavjudot sifatidagi inson sharqona ideali subyektning obyektlar dunyosi bilan uzviyligini anglatadi, g'arbda qabul qilingan yetuk individ ideali esa asosiy e'tiborni obyektiv dunyoning ruhiy ta'siridan uni mumkin qadar himoya qilishga qaratadi¹⁸⁶. Individning yetukligi uning ijtimoiylashuvini, madaniyatini, uni obyektiv va subyektiv voqelik nuqtayi nazardan tavsiflashni nazarda tutadi. Shu nuqtayi nazardan individ yevropalikning ko'z o'ngida estetik fenomen sifatida gavdalanadi, deyarli to'liq san'at sohasiga mansub bo'ladi va amaliy borliqqa qarshi turadi.

Ikkinchi an'anaviy g'oyani F. Nottrop o'z vaqtida quyidagicha ta'riflagan edi: Sharq estetik, g'arb esa — nazariy fenomendir¹⁸⁷. Ammo Sharq va g'arbi muqobil sivilizatsiyalar (yoki tizimli tuzilmalar) sifatida ajratish yo'lidagi hal qiluvchi qadamni tashlagani yo'q. G'arbda estetik omillar bilan amaliy omillar o'rtasida qarama-qarshilik mavjud bo'lsa, Sharqda (ayniqsa xitoylar va yaponlarda) estetik omillar oqilonalik asosi sifatida e'tirof etiladi, natijada ijtimoiy o'zero aloqa ishtirokchilarining motivatsion til topishiga erishiladi va «tizim» quriladi¹⁸⁸.

«Tizimni yaratishda eng muhim elementlardan biri hokimiyat fenomeni hisoblanadi: u g'arb (nazariy) va sharq (estetik) sivilizatsiyalari doirasida turlicha shakl-shamoyil kasb etadi. Ma'lumki, hokimiyatning emosional ahamiyatini tavsiflash uchun «xarizma» tushunchasi ishlatiladi. Teologik va sotsiologik (vebercha) talqinda bu tushuncha sof g'arbiy

hisoblanadi va hokimiyatga bo'lgan da'voni qonunlashtirishni nazarda tutadi. Sharqda hokimiyatni tan olishning madaniy (ruhiy) omili — bu qonunlashtirish emas balki podsho shaxsiga estetik tus berishdir. Qonunlashtirish normativ g'oyalar bilan bog'liq. Ayni shu g'oyalar g'arb sivilizatsiyasining motivatsion strukturasi yoki tizimli mohiyatini tavsiflaydi. Boshqacha qilib aytganda, gap inson normativ g'oyalar bilan o'zining bog'liqligini anglab yetishi haqida boradi. Sinjistik mif imperatorning hokimiyatga bo'lgan huquqlarini isbotlash uchun normativ implikatsiyalarga ega emas. U podsho shaxsini e'taklamo vositalar yordamida madh qiladi, unga nisbatan har qanday tanqidiy munosabatni e'tibordan soqit etadi. Insonning krutik xulq-atvorini tushunish uchun yuqorida aytib o'tilganlar bilan bir qatorda g'arb ijtimoiy tartibi egalitar, sharq ijtimoiy tartibi esa — ierarxiyaviy ekanligi ham muhimdir.

Ijtimoiy-madaniy (va ijtimoiy-ruhiy) omillar o'z vaqtda synan Sharqda, Qadimgi Misrda, Shumerda va boshqa sakral sivilizatsiyalarda ijtimoiy megamashinani yaratgan edi. Unga davlat hokimiyati sohasida podshodan boshqa hammaoning o'zligiga past nazar bilan qarash xosdir. L. Memford ayni shu mexanik tizimning faoliyati natijasida shaxsni podsho darajasida ilohiylashtirish yuz berganini ta'kidlaydi: «Hokimiyat monopoliyasi muayyan tarzda shaxs monopoliyasi vujudga kelishiga sabab bo'ldi, zero, shaxsning barcha atributlariga faqat podsho ega edi... Markaz bosqichda shaxs va hokimiyat uzviy deb qaraladi: ularning ikkalasi ham podshoda mujassamlashadi. Zero, faqat suveren qarorlar qabul qilishi... va ilgari tasavvur qilish ham mumkin bo'lmagan kollektiv yutuqlarga erishishi mumkin edi»¹⁸⁹. O'zini o'zi madh etish A. Chider va I. Stalin qabilidagi «dohiyalar»ga ham xosdir, zero, ijtimoiy «megamashina» yangi davrda qayta tiklandi.

L. Memford yangi megamashinaning paydo bo'lishiga ilk ishora birinchi jahon urushidan keyin qayd etilganini ta'kidlaydi. Uning fikricha, Rossiya va Italiyada totalitar davlatlarning vujudga kelishi ana shunday ishora bo'lgan¹⁹⁰. «Dohiy» bosqichidagi inqilobiy «xarizma»ning bir partiyali tashkiloti fashistik va kommunistik diktaturalar shakli hisoblangan.

L. Memford fikriga ko'ra, ijtimoiy megamashinaning tiklanish jarayonini uch bosqichga ajratish mumkin:

- **Birinchi bosqich 1789-yilgi fransuz inqilobi bilan bog'liq.** Garchi bu inqilob an'anaviy monarxiyani tugatgan bo'lsa-da, uning abstrakt egizagi — milliy davlatning yanada ulkumroq hokimiyatini tikladi. Ushbu

¹⁸⁴ Политическое учение: история и современность. — М., 1976. — 173 с.

¹⁸⁵ Оливейра Л. Историю и традицию Китая. — М., 1972. — 19-8.

¹⁸⁶ Оливейра Л. Историю и традицию Китая. — М., 1972. — 19-8.

¹⁸⁷ Nottrop F. C. S. The Meeting of East and West. — N. Y., 1966.

¹⁸⁸ Оливейра Л. Историю и традицию Китая. — М., 1972. — 19-8.

¹⁸⁹ Memford L. The Urban Utopia. — N. Y., 1961. — 96-8.

¹⁹⁰ The Lenin Memorial. — N. Y., 1984. — 333-6.

davlat ruscha soxta demokratik shartnoma nazariyasiga muvofiq qirollar ham havas qilsa arziydegan darajada hokimiyatga ega edi.

- **Ikkinchi bosqich asosan Birinchi Jahon urushi davriga to'g'ri keladi.** Ammo bu yo'lda dastlabki qadamlar Napoleon Bonapart tomonidan tashlangan va 1870-yilgi Fransiya-Prussiya urushidan keyin Bismark hoshchiligidagi pruss harbiy avtokratiyasi tomonidan davom ettirilgan edi. Mazkur bosqich davlat armiyasida talabalar va olimlarning ixtiyoriy xizmatini, ishchilar sinfini umumiy saylov huquqi, boshlang'ich xalq ta'limi, qarilik pensiyasi bilan o'ziga og'dirishni o'z ichiga oladi.

Ikkinchi Jahon urushi arafasida yangi megamashinaning asosiy xususiyatlari amalda bo'rtib namoyon bo'ladi. Hatto siyosiy erkinlik sohasida Angliya va AQSh kabi yirik yutuqlarga erishgan millatlar ham harbiy majburiyat joriy etadilar, olimlar esa yanada vayronkor va halokatli qurol-aslaha - trinitro-toluol bombalari, zaharlovchi gazlarni yaratish ustida ish olib boradilar. Kollektiv hokimiyat hali hech qachon bunday qudratga ega bo'lmagan edi, zero, u texnika yutuqlaridan ommaga informatsion ta'sir ko'rsatish uchun foydalanardi (radio matbuot bilan bir qatorda davlatga ancha samarali xizmat qilar edi). Umuman olganda bularning barchasi moddiy kuch va harbiy intizomga ega bo'lgan megamashinaning qudratini yanada oshirdi.

- **Ijtimoiy megamashinani tiklashning uchinchi bosqichi Ikkinchi Jahon urushi yillarini qamrab oladi.** Bunga mutlaq harbiy diktatura sifatidagi dastlabki (qadimgi Misr ehromlari davridagi) mexanizmining tiklanishi imkoniyat yaratadi. Ushbu megamashina o'zining klassik shakl-shamoyilini Rossiya va Germaniyada kasb etadi, uning bo'zi bir unsurlari Italiya, Turkiya, Gretsiya hamda Lotin Amerikasidagi ayrim davlatlarning fashistik diktaturalarida ham uchraydi. Tangridan mandat olgan ilohiylashtirilgan monandlar o'runga bu yerda endi vulgar «egizak» - qiyosnoqlar qo'llaydigan, odamlarni ommaviy qirg'in qilishdan tup tortmaydigan iblisona hokimiyat paydo bo'ladi.¹⁵¹

Yangi ijtimoiy megamashina hokimiyatga tashnalik insonda boylikda intilishdan ham kuchliroq mayl hisoblanishini amalda namoyish etadi (ushbu rezisi hozirgi antropologik tadqiqotlarning natijalari ham tasdiqlaydi). Binobarin, hokimiyat mafkurasi ham mavjud va u hokimiyatga intilishni asoslashga, ko'p sonli individlarning u bilan bog'liq bo'lgan azob-uqubatlarni oqlashga harakat qiladi. XX asr ijtimoiy megamashinasi zaminida hokimiyatda tengsizlikning mavjudligi yotadi. Mazkur megamashinaning faoliyat tajribasi (natsistlarning lagerlari va

Qulag) uning mavjudligi amalda mulkiy tengsizlikku qaraganda kuchliroq xavf tug'dirishini ko'rsatadi. Ayni shu sababli nazmasiz oliy hokimiyatga tashna shaxslar «dunyoviy jannat» haqidagi utopiyanı hayroq qilib olganlar.

Mazkur utopik mafkuralar ortida hokimiyatning o'z-o'zini rivojlantirish va hokimiyatdagi tengsizlik mexanizmi yashirinib yotadi. «Bu mexanizm hokimiyatning bo'linishi ma'rifatli tamoyillarini, shu jumladan, ma'naviy va siyosiy hokimiyatning bo'linishi qadimgi tamoyilini oyoqosti qildi. Bolshevizm va fashizan podsholik, tabarruklik va payg'ambarlikning yagonaligi arxalik tamoyilini tikladi. Ushbu tamoyilga muvofiq dohiy ham siyosiy hokimiyatning eng oliy manba, ham koin, ham dohiyona g'oyaning bosh nazariyachisi hisoblanadi. Mazkur teokratik tamoyil Tavrotdayoq eskilik sarqiti sifatida tarvsiqlangan edi»¹⁵². Ushbu mexanizm individning kratik xulq-atvorini ham belgilaydi. XX asr demokratik jamiyatining ijtimoiy-madaniy va ijtimoiy-ruhiy sharoitlarida bunday xulq-atvor o'zgacha shakl-shamoyil kasb etadi. Bu yerda individlar siyosiy rejimining faoliyat ko'rsatish mexanizmini odatda biladilar. Fransuz sotsiologi R. Aron o'zining «Demokratiya va totalitarizm» kitobida: «Agar fuqarolar mamlakatdagi rejim qaysi qoidalarga muvofiq ish ko'rishini bilmasalar, Fransiyada mavjud bo'lgan demokratiya sharoitida biz yashay olmagan bo'lardik»¹⁵³, deb ta'kidlaydi. Hozirgi zamon demokratik jamiyati ancha murakkab, unda ijtimoiy jarayonlarni boshqarishda inson ishtirokiniy kengayishi kuzatiladi.

XXI asr boshida inson kratik xulq-atvorining yangi xususiyatlari axborot jamiyatining shakllanishi bilan bog'liq. Zero, mazkur jamiyat hokimiyatining ierarxiyaviy strukturasi dan voz kechishni talab qiladi. J. Nesbitt fikriga ko'ra, ierarxiyaviy struktura informatsion sivilizatsiya uchun yurumaydi, chunki u axborot oqimining tezligini pasaytiradi. Shu tufayli ham markazlashgan institutlar bir-biri bilan norasmiy munosabatlar va strukturalar orqali bog'langan markazlashtirishdan chiqarilgan institutlarga o'rin bo'shatishi lozim. Ierarxiyalar ijtimoiy muammolarni yechishga qodir emasligi kishilarni boshqacha struktura haqida o'ylashga majbur qiladi - shu tariqa «bo'g'inlar» g'oyasi vujudga keladi. Xotin-qizlar, ekologlar va patsifistlar harakati bunday strukturaning klassik andozasini beradi. «Bo'g'inlar o'z-o'ziga yordamni mustahkamlash, axborot ayirbushlash, mehnat unumdorligini oshirish va uning sharoitlarini yaxshilash maqsadida resurslarni birlashtirish uchun tuziladi, deb qayd

¹⁵¹ Gannay. The Lewis Mumford reader. - N.Y., 1986. - 334-335-6.

¹⁵² O'zbekiston davlati. - M., 1993. - 125-6.

¹⁵³ Aron P. Демократия и тоталитаризм. - М., 1963. - 23-6.

hisoblanadi, chunki ruynaning ruhiy ehtiyojlar bilan uzviy bog'liq bo'lgan dasturlari vositasida retsipientda qiziqish uyg'otadi.

San'at insonga Shopengauer ayigan *rozaliy yolg'izlik*dan xalos bo'lishga yordam beradi, zero, u dunyoning teran analogi hisoblanadi. Yaratish akti badiiy ijodning sinonimi hisoblanadi, chunki san'at o'z ichki tabiatiga ko'ra dunyoni anglab yetish imkonini beradi. Kuchli eksiaz, o'ta ta'sirchan intuitsiya labzlarida inson hodisalar mag'zini chaqadi. San'at go'zallikni aks ettirish vositasi sifatida dunyo haqidagi ming yillik bilimlar va tajribani o'zida qayd etadi. Ayni paytda dunyoviy san'at kosmik san'atning teran analogi hisoblanadi.¹⁹⁷

San'atning ahmoyiati yana shu bilan belgilanadiki, biz kundan kunga yangi va yangi shakllarni yaratamiz; san'atkor bizga kuzatishda yordam beradi. U atrof-muhitni tasavvur qilishning yangicha usullarini bizga taklif qiladi; san'at asarlari dunyosini o'zlashtirar ekan, inson dunyoni san'atkorning ko'zi bilan ko'ra boshlaydi. «Biz faqat ilki voqeelikni – o'zimiz yashayotgan va u zimzida yashayotgan voqeelikni bilamiz, – deb ta'kidlaydi R. Gyuro – Birinchi voqeelik Komot, ikkinchi voqeelik esa – ruhiy hayotdir. Sirdagi voqeelik ma'konida, ichki voqeelik – vaqtda sodir bo'ladi, san'at esa ularni bir yerdə jamlaydi. San'at asari qandaydir bezak emas... u borliq sirlarini o'zida mujassamlashtiradi»¹⁹⁸. Nima bo'lganda ham san'at haqiqiy voqeelikni ko'zga yanglig' aks ettirmaydi: u insonning ichki dunyosini releksiz Komotning rang-barang dunyosi bilan birlashtiradi va ham inson hayoti, ham Komot mazmunini anglab yetish bilan bog'liq bo'lgan ekzistensiya sirlarining tagiga yetishga harakat qiladi. Shu ma'noda san'at dinga ancha yaqin turadi. Darhaqiqat, bu ikki fenomen o'zining ko'pgina funksiyalari va individ ruhiyatiga ta'siri bilan amakda o'xshashdir. San'at asarlarida gavdalantirilgan transcendent qadriyalar individning ijtimoiylashuviga salmoqli hissa qo'shadi, uning xulq-atvoriga ta'sir ko'rsatadi. Badiiy timsollar yo insonda yasallilikni va ijodga intilishni shakllantirishi, yo dunyoni va o'z-o'zini vayron qilish istagini uyg'otishi mumkin.

Bu turli sivilizatsiyalar madaniyatida va u yoki bu tipdagi shaxsning shakllanishida muhim o'rin egallagan musiqada ayniqsa bo'rih namoyon bo'ladi. Musiqa sof akustik fenomen sifatida fiziologik va psixologik ta'sir ko'rsatadi. Buni bir qator ilmiy tadqiqotlar ham tasdiqlaydi. Masalan, ayrim ritmlar va muayyan chastotalar organizmda moddalar almashinuvi jarayonini jadallashtirishi yoki aksincha – sekinlashtirishi, gipnotik holatlarga sabab bo'lishi mumkin. Bixevioral fiziologiya sohasidagi

mutaxassis J. Daymond musiqaning xususiyatiga qarab tinlovchida muskullar kuchi o'zgarishini aniqladi. Klassik musiqaning inson biurimlari bilan muvofiq keluvchi ba'zi bir turlari kayfiyatni yaxshilaydi, insonga ko'rarinki ruh baxsh etadi va shifobaxsh xususiyatga ega.

Musiqa shaxsning uyg'un rivojlanishi bilan ham (bu ijod uchun zarur), uning zo'ravonlikda namoyon bo'luvchi destruksiyasi bilan ham uzviy bog'liq. Musiqa va zo'ravonlikning aloqasi rok-musiqada ayniqsa bo'rih namoyon bo'ladi: uning ta'sirida insonda o'z atrofidagi hamma narsani buzish, vayron qilish istagi junbush uzadi. Zo'rlik ishlatishga moyillik repda, jazda, pop-musiqada ham namoyon bo'ladi, u klassik musiqa asarlarida ham zohirdir. «Rok, rep, jaz, reggi ularni yaratgan madaniyatga xos bo'lgan zo'ravonlikni ifodalaydi. Ammo inson va muhit bir-biri bilan uzviydir, insonning pinkona nafasi jamiyatga ta'sir ko'rsatadi, jamiyatdagi destruktiv omillar esa, aksincha, insonga o'z ta'sirini ko'rsatadi. Harmoniki musiqa mazkur jamiyat mentalitetini, uning ukdani aks ettirar ekan u musiqachining tuyg'ularini ham ifodalaydi»¹⁹⁹.

Musiqa, agar u barkamollikda yaqin bo'lsa, o'tasidan tartib yaratadi²⁰⁰. Xitoy mutafakkiri Chjuanszi ta'bi bilan aytganda, «musiqa insonga soxida, bokira va samiruy bo'lib qolish va o'zining boshlang'ich holatiga qaytish imkonini beradi». Dunyoning umumiy manzarasida san'at-ijodning o'ini shu bilan belgilanadiki, u davom etuvchi dunyoqarash hisoblanadi: ijod eng avvalo musiqiy borliq, ya'ni bilish obyektidir.²⁰¹

Nazariy jihatdan olib qaraganda, signalli sistemalar insondagina emas, balki insoniyatda, uni qurshagan dunyoviy va kosmik muhitda ham lokalashishi mumkin. Bu yerda ayrim inson emas, balki lokal, mintaqaviy yoki global sotsium borlig'i va ongi haqidagi teran g'oyalarga, ijodimgi hind mutafakkirlarning universal kosmik Aql haqidagi dunyo-falsafiy tasavvurlariga: golografik energo-informatsion manzara (D. Bora va I. Prigojin) va dialektik-monistik kontinual logos – dunyo haqidagi g'oyalarga; arxitektor I. Shmelevning uchinchi signalli sistema – insonga nisbatan o'ziga xos tarzda strukturalashgan, axborot uzatish kanali vazifasini bajarishga qodir bo'lgan arxitekturaviy muhit haqidagi g'oyasiga duch kelish mumkin²⁰².

O'tgan asr oxirida san'at ramziy, majoziy dunyosida ayrim innovatsiyalar ta'sirida tub o'zgarishlar yuz berdi. Shunday o'zgarishlardan biri mazkur dunyoga golografiya (va lazerlar)ning kirishi bilan bog'liq.

¹⁹⁷ Qiziq: Jure A. *Понятие мажорности и минорности*. – М., 1997. Кн. 2.

¹⁹⁸ Jorghe R. *Introducción a la Art and the Creative Consciousness*. – N. Y., 1972. – IX-XII c.

¹⁹⁹ Boleyn B. *Описание души* // Купец ИИИИКО. 1979. Апрель. – 38-6.

²⁰⁰ Qiziq joyda. – 38-6.

²⁰¹ Qiziq: Xuanxin B. H. O fenomen monistik kontinual logos // *Вопросы философии*. 1993. № 4. – 43-5.

²⁰² Qiziq joyda. – 31-2.

Kino fotografiyaga harakatni olib korgan bo'lsa, golografiya unga uchinchi darajani olib kirdi. Gologramma aslo geometrik illyuziya emas, balki uch darajali real manzaradir. Gologramma ko'lamni aks ettirmaydi, uning o'zi ko'lamlidir, bunda u aks etirayotgan sahna tomoshabinining har bir harakatiga mos ravishda o'zgaradi. Bu yerda gologrammani aks ettirish uchun zarur bo'lgan yorug'lik muhim rol o'ynaydi; lazerli yoritish vositalari tomoshabinlar davrasida ajabovur muhitni yaratadi. Lazer naychasiga qanday gaz to'ldirilganidan qat'i nazar, gologrammalar ranglar va tuslarni o'zgartirishi, manzaraning turli fragmentlarini ajratib ko'rsatishi mumkin.

Yangi ekspressiya vositasining noyob xossalari n-dzen, aylido va klassik falsafa nuqtayi nazaridan talqin qilish o'ziga xos xulosalarga kelish imkonini beradi. Pirovardida golografiya o'zining amaliy imkoniyatlari nuqtayi nazaridan hozirgi davr san'ati darajasiga ko'tariladi. U insonning voqelik haqidagi ikki ming yillik mantiqiy tasavvurini lol qoldiruvchi metafora sifatida namoyon bo'ladi. Golografiya klassik prossenium chegarasidan chetga chiqadi, u g'arb dunyosida Eynshteyndan oldin o'tgan Aristotel, Nyuton kabi va boshqa falsafa qurollari o'rnatgan tsiflikni kategoriyalarining tor imdosisiga sig'maydi. Aynan Eynshteyn nisbiy nazariyasining ahmiyatini amalda namoyish qilgan edi, garchi fizika modda haqidagi tasavvurdan voz kechgan bo'lmasa-da, eng mayda elementar zarralar munosabatlari yoki o'zaro aloqalar tizimi sifatida talqin qilina boshladi. Golografik yozuvda yuzaga keluvchi interferension naqshlar harcha narsalar va tafakkurning interferension (to'liqinli) tabiatini amalda namoyish qiladi.

Gologramma voqelikning yangicha tavsifini yaratadi. Bu tavsifni *«paxlit tartib»* (D. Bom) deb nomlash mumkin. U inson miyasining tuzilishi va faoliyatini, xususan ko'rish va eshitish sistemalari murakkab to'liqinli shakllarni tarkibiy elementlarga ajratishga majbur bo'lishi sabablarini tushuntiradi. San'atda foydalaniladigan dunyoning bu yangicha tavsifi go'zallik haqidagi sharqona tasavvur bilan hamohangdir (ma'lumki, san'at go'zallikning jamoat jam'i ifodasi hisoblanadi). Lo'nda qilib aytganda, aynan tasavvurlar va estetik qadriyatlar sintezi insonga dunyoga yangicha ko'z bilan qarash va shunga mos ravishda harakat qilish imkonini beradi.

Yana bir innovatsiya go'zallik haqida yangicha tasavvurni va umuman yangicha dunyoqarashni paydo qiluvchi kompyuter grafikasining keng qo'llanilishi bilan bog'liq. Bunday san'at asarlari fizik o'lehash mumkin bo'lgan ayrim matematik kattaliklarning teraci o'zgarishlarini o'zida mujassamlashtiradi (kompyuterdan yaratilgan san'at asarlari o'ta natija naqshlarni o'zida ifodalaydi). «Bu o'zgarishlar tabiat qonunlariga o'xshab

ketadigan sodda va aniq qoidalarga muvofiq yuz beradi, - deb ta'kidlaydi O. Aylenberger. - Ushbu naqshlarning nafis strukturasi harakat boshidagi ahmiyatsiz og'ishlar ham ulkan farqlarga olib kelishi mumkinligini ifodalaydi»²⁰³. Bu kichik sabablar ulkan oqibatlarga olib kelishi mumkinligini anglatadi.

Kompyuter grafikasi belgilangan xaosni aks ettiradi, uning go'zalligi xaos bilan bog'liq. Bu go'zallik noxiziq tabiiy tizimlar zamarida yotuvchi erkinlikni kompyuter naqshlarida (fraktallarda) aks ettiradi (noxiziq tizimlarda tasodif ornili mavjud emas, zero, bu yerda gap belgilangan xaos haqida boradi). «Bizning go'zallik haqidagi tasavvurimiz tabiat obyektlari - bulutlar, daraxtlar, tog' tizmalari yoki qor donalaridagi tartib va tartibsizlikning uyg'unligi ta'sirida vujudga keladi»²⁰⁴. Binobarin, go'zallik haqidagi bunday tasavvur insonning monada sifatidagi talqini bilan uzviy bog'liq. Boshqacha qilib aytganda, san'at o'z sunvollarini bilan individ ijodiga ulkan hissa qo'shadi va uning yangi quturlarini namoyish etadi.

Inson va virtual voqelik. Individualizm va egotsentrizmga asoslangan hayotdun shaxsiy va ijtimoiy qutblar birlashadigan hayotga o'tish hozirgi insonning rivojlanish jarayonida burilish yasovchi bosqich hisoblanadi. Shaxsiy va ijtimoiy hayotning uyg'unligi individga yaxlitlik kash etish va o'zini dunyoga namoyon etish imkoniyatini beradi. Bu har bir individ dunyoda o'z o'rniini topish va o'zini tenglar orasida teng deb e'tirof etish imkoniyatiga ega bo'lishini, ayni hol inson imkoniyatlari doirasi yanada kengayishiga yo'l ochishini anglatadi.

Hozirgi zamon firda inson imkoniyatlari chegarasini o'rganishga qiziqish kuchlilikini mavjudlik haqidagi an'anaviy tabiiy-ilmiy tasavvurlardagi uch muhim kashfiyot ham tasdiqlaydi.

- **Birinchidan**, elementar zarralar fizikasida faqat o'zaro aloqa aktida vujudga keladigan va mavjud bo'ladigan efemer yoki virtual zarralar aniqlandi. Bu zarralarning xususiyati shu bilan belgilanadiki, ular boshqa zarralarda potentsial mavjud bo'lmaydi, biroq fizik o'zaro aloqa jarayonida ular paydo bo'ladi. Virtual zarralar faqat «shu yerda» va «hozir» mavjud bo'ladi, boshqa zarralarning interatsiyasi va metamorfoslari jarayonida o'z funksiyalarini bajaradi; ular eksperimentning boshlang'ich va pirovard shartlarida hech qachon mavjud bo'lmaydi²⁰⁵.

- **Ikkinchidan**, kompyuter texnikasida ajabovur bir fenomen qayd etildi. Agar kompyuterga bir nechta har xil dasturlar kiritilsa, u mutlaqo har xil funksiyalarni bajarishi yoki bir-biriga n'xshamaydigan obyektlar

²⁰³ Ilshirou X.O., Pexrey J.X. Xaosni ifodalash. - M., 1993. - 156-s.

²⁰⁴ Osh Jozon. - 1993.

²⁰⁵ Qiziq. Qiziqchilik U. K.O. - QIZIQCHILIK TACRIBI QO'LLANMA. - M., 1998.

yozuv mashinasi, kalkulyator, eksperimental stand yoki o'yin avtomati sifatida amal qilishi mumkin. Kompyuter insonning maqsadlariga qarab u bilan o'zaro aloqada alohida, virtual obyektni hosil qiladi. Kalkulyator yoki o'yin avtomatining o'zi kompyuterga kiritilmagan – ular kompyuterdan foydalanayotgan insonning faolligi jarayonida mavjud keladi va faqat o'zaro aloqa paytidagina mavjud bo'ladi.

- **Uchinchidan**, elektron hisoblash mashinalarining ishlab chiqilgan yangi avlodlari va dasturlashtirishning yangi tamoyillari «virtual voqelikni» modellashtrish imkoniyatini beradi²⁰⁶. Virtual voqelik obyektlarini kuzatuvchi amalda mavjud obyektlar sifatida idrok etadi. Bunday modellashtrish tizimlaridan biri alohida shlem va «qo'lqop» bo'lib, ularning datchiklari tasvirni boshqaradi. Boshqaruvchi ta'sirlar nutq, ko'z, qo'l, bosh yoki tana harakati bilan tartibga solinadigan trenajyorlar ham bor. Ba'zan tananing turli qismlariga datchiklar mahkamlanadi va ular insonga virtual obyektni bilan o'zaro aloqa jarayonini boliniy his qilish imkoniyatini beradi. Ayni holda individ obyektni bilan yuz berayotgan o'zgarishlarni jistmonan his qiladi.

Yangi texnologiyalar yordamida bir nechta individlar uchun yagona virtual makonni yaratish va bir qanday baqiriy yoki xayoliy vaziyatlarni modellashtrish mumkin. Virtual makonda kuzatuvchi o'z nuqtai nazarini o'zgartirish imkoniyatiga ega bo'ladi. Masalan, avtomobil trenajyorida bo'lish vaqtida avtomobil o'rindig'ida «o'tirish», uning atrofida parvoz qilish, g'ildirak ichiga o'tirish, tinimsiz aylanish, o'zini avtomashinaning istalgan qismi bilan ayniylashtirish mumkin. «Yangi voqelikning kashf qilinishi amalda butunlay yangi axloqiy nuqumolarni kun tartibiga qo'yadi, - deb ta'kidlaydi N. Nosov. - Bu nuqumolarni yechish sun'iy «hayotda o'zini tutish va sun'iy «odamlar» bilan o'zaro aloqa qilish tamoyillarini belgilashni, sun'iy insonga ta'sir ko'rsatish orqali sharoitida xulq-atvor me'yori qanday bo'lishi kerak, virtual voqelik bilan o'zaro aloqaga kirishishning u yoki bu usullari inson ruhiyati va jtimoiy olamiga qanday ta'sir ko'rsatadi, degan savollarga javob topishni nazarda tutadi»²⁰⁷. Bu masalalar ta'riflanayotgan va anglash yetilayotgan bir paytda, virtual texnologiyalarning qo'llanish doirasi shitob bilan kengayib bormoqda, multiplikatsiya, kinematograf, teatr, fan, ta'lim, aviatsiya va hokazolarni qamrab olayotir.

- **To'rtinchidan**, «inson-mashina» sistemalari bilan ish ko'ruvchi ergonomika u yoki bu vazifani tizimli yechish proektsiyasida alohida obyektlar paydo bo'lishi va vazifa yechilganidan so'ng ular g'oyib

bo'lishini aniqladi. Masalan, oliy pilotaj amallarini bajarish chog'ida uchuvchi samolyotni faqat ortiqcha zo'riqish holatidan chiqarish lozim bo'lgan aerodinamik obyektni sifatida idrok etadi. Ham jismoniy, ham ruhiy jihatdan o'ta keskin vaziyat yuzaga keladi va u ortiqcha zo'riqish holatidan chiqilganidan keyingina normal holatga qaytadi. Shunday qilib, inson va texnik sistema birlashganida virtual obyektlar yoki virtual voqeliklar mavjud keladi. Bu yerda insonning konsustal (odaldagi) va virtual holatlarini ajratish mumkin. Bunda virtual holat konsustal holatga nisbatan g'ayrioddiy xususiyatga ega bo'ladi. Virtual holatning o'zi yo kuchli energiya – *gratual* bilan (inson erkinlikni, ijodiy yuksalishni his qiladi), yo jodiy tashkunlik – *ingratual* bilan tavsiflanadi.

Virtual voqelik alohida turdagi voqelik hisoblanadi, uni o'zlashtirish hozirgi zamon odami va sotsiunga kuchli ta'sir ko'rsatadi. Virtual voqelik maxsus falsafiy, madaniyatshunoslikka oid, sotsiologik va psixologik tahlilni talab qiladi²⁰⁸. So'nggi yillarda o'tkazilgan metodologik tadqiqotlarning e'lon qilingan natijalarida virtual voqelikning quyidagi xususiyatlari sanab o'tiladi: u faqat «shu yerda» va «hozir» mavjud bo'ladi (virtual voqelikda bo'lgan odam uchun o'tirish va kelajak mavjud emas), individ o'zini virtual voqelik jarayonlarining bevosita ishtirokchisi sifatida his qiladi; virtualni kuzatish imkoniyatlari har doim inson bilan bog'liq bo'ladi (u hamma narsani o'z nuqtayi nazaridan ko'radi); virtual voqelik kompyuter yoki inson faolligi mahsuli hisoblanadi²⁰⁹. *Qizig'i shundaki, virtual voqelik xossalari nimasi bilandir tushni eslatadi.*

Virtual voqelikda ichki dunyo obrazlari tashqi muhit obrazlaridan aslo farq qilmaydi. Ushbu madaniyalar virtual holatning ayni bir xususiyatlaridan foydalanib, turli xil virtual voqeliklarni yaratadilar. Masalan, xitoy madaniyatida insonning jismoniy va ruhiy aralashuvsiz spontan faollikka erishish usullari ishlab chiqilgan. Har qanday o'y-xayollardan xolilik yoki «behushlik» dunsizm ta'limotining o'zagi sifatida e'tirof etilishi tasodifiy bir hol emas. «Behushlik – bu so'zning obyektivlashuvi ta'sirida ko'zdan yashirilgan, pinhona voqelikdir. Ammo voqelikni kashf qilish – har qanday subyektiv ovozni unutish demakdir»²¹⁰.

G'arbiy Yevropa mistitsizmidan ham astroflog diqqat markazida virtualning ayni shu xossasi turgan: «U boshqaruvchi kosmik kuchlar hamoniga va har kimga ta'sir ko'rsatishini, faqat yulduzlar ovozi e'itilish qobiliyatiga ega bo'lish talab etilishini biladi. Ammo bu ovozni e'itilish uchun o'z ovozi jiro bo'lishga maqlub qilish, tushunchalarga doir

²⁰⁶ Qiziq: Lamber F. Interview // Computer graphics // World, 1992, V.15, №4.

²⁰⁷ Nosov N.A. Psixologiya i pedagogika // Vestnik, 1993, №1, - 25-36 b.

²⁰⁸ Qiziq: Paris D. Ambient reality // Cybernet, 1992, V.2, №1.

²⁰⁹ Qiziq: Nosov N.A. Psixologiya i pedagogika // Vestnik, 1993, №1, - 40-51 b.

²¹⁰ Nosov N.A. Psixologiya i pedagogika // Vestnik, 1993, №1, - 25-36 b.

cheklashlar eng sodda harakatlar o'zini namoyon etishi uchun imkoniyat yaratishi talab etiladi. Shu maqsadda u o'ziga murojaat qilgan kishida ongning ochiq-oydin nazoratini to'xtatib turishga harakat qiladi...»²¹¹. Virtualning ayni shu xossasi karateda ham harakatsizlik tamoyili sifatida belgilanadi: «Raqib bilan yuzma-yuz kelganingda, xayoling hamma narsadan xoli bo'lishi lozim. Aqling uyquga ketishi lozim, o'zing esa borliqdan ajralgan holatga kirishish shart. Yuzing faqat nafrat hissini va g'alabani muqarrarligini ifodalashi lozim. Faqat shu holda oyoqlaring va qo'llaring o'z-o'zidan – yengil va erkin harakat qiladi»²¹². Virtual obrazlar badiiy ijodni eslatadi, ular postindustrial sivilizatsiya odamining ruhiyatida tub o'zgarish yasashga ulkan hissa qo'shadi.

Virtual texnologiyalar insonga qadimgi adaptiv-genetik dasturlarni nisbatan oson tiklash imkoniyatini beradi. Qizig'i shundaki, markur jarayon inson bir hududdan boshqa hududga ko'chganida, ayniqsa, bo'rtib namoyon bo'ladi. Yangi sharoitlar organizmda mudroq holatda bo'lgan adaptiv-genetik dasturlardan birini uyg'otadi. Masalan, yangi yerlarni kashf qilgan va shu yerda o'rnatib qolgan rus kazaklari shimol xalqlariga xos bo'lgan xususiyatlarni kasb etganlar, ya'ni ham ruhiy, ham jismoniy jihatdan o'zgarishlar Amerikalik olim M. Merfi bunday dasturni amalga oshirish bo'yicha eksperiment o'tkazdi. Muayyan intellektual va jismoniy qobiliyatlarga ega bo'lgan minglab kishilarni o'rganib, u davolash dasturlarini tuzdi. Uning metodi insonda yashirinib yotgan qobiliyatlarni ro'yobga chiqarish va shu tariqa uni kasallikdan xalos qilishni nazarda tutar edi. Bir necha oyga cho'zilgan «muolaja» jarayonida kutilmagan natijalar qayd etildi: musiqa sohasida ma'lumotga ega bo'lmagan odam musiqa yozib, uni o'zi orkestr bilan birga ijro eta boshladi; tasviriy san'at sohasida ushbu va ko'nikmalarga ega bo'lmagan odam rasmlar chizib boshladi, shoirlik, bog'bonlik va boshqa qobiliyatlarning kutilmaganda namoyon bo'lishi hollari ham kuzatildi. Shunday qilib, insonning uyg'ongan pinhona qobiliyatlari unda mavjud kasalliklarni samarali davolash imkonini berdi.

Postindustrial sivilizatsiya odami virtual texnologiyalar yordamida o'z ruhiyatining ma'lum va noma'lum «makonlarini» o'zlashtirishi mumkin. Amerikalik tadqiqotchi J. Lilli hayot mazmunini aniqlash yo'lidagi yarim ushbu izlanishlar jarayonida «gomo sapiens» imkoniyatlarining cheksizligini o'zida his qildi. «Ongning yuksak holatlari tajribasi inson tur sifatida yashab qolishi uchun zarurligiga mening ishonchim komil, - deb yozadi u. - Mistik adabiyotlarda tavsifi keltirilgan Satori, Samadxi yoki

Nirvana oning so'z bilan tavsiflashi mumkin bo'lmagan holatlarini keng qamrab oladi. Yuksak darajadagi tajribalarning har biri inson o'zligining va Koinotning cheksizligiga ishonch hosil qilish imkonini beradi. Agar bizning har birimiz hech bo'lmasa Satori, Satori darajalarini o'zida his qilishga muvaffiq bo'lsa, biz o'z sayyoramizni portlatib yuborishni yoki biron-bir boshqacha usulda hayotni yo'q qilib tashlashni istamasligimizga umid bor»²¹³.

Virtual voqealiklar inson o'z qobiliyatlarini o'z ro'yobga chiqarishida unga yordam berish imkoniyatlariga ega. Aniqroq aytganda, ular inson tajribasining yangi qirralarini, ongning yangi xossalari namoyon etish imkonini beradi. Inson ongini dunyoviy borliqni idrok etishga moslashtirilgan radarga qiyoslash mumkin. Ammo ongning o'zgartirilgan holatlari yoki virtual dunyolarning mavjudligi uni qayta moslashtirish mumkinligidan dalolat beradi. Virtual texnologiyalar inson ongini mudroq holatdan chiqaradi, uning «radarini» g'ayrioddiy ko'rinishda qayta moslashtiradi. «Kompyuter animatsiyasi va videoo'yinlarning jadal sa'atlarda rivojlanishi so'nggi yillarda yuz bergan kuchli texnologik turkiltirishdan biri hisoblanadi, - deb ta'kidlaydi A. Orlov. - Kompyuter obrazlari estetikasi (kengroq olganda – umuman virtual kompyuter mahiti) bugungi kunda bizga ongning ruhiyat evolyutsiyasi nuqtayi nazaridan ekzistensial ahamiyatga ega bo'lgan ayrim o'zgartirilgan holatlarni aks ettirish uchun qiziqarli va ko'p jihatdan noyob material beradi»²¹⁴. Bu g'alati va g'ayrioddiy obrazlardan insonga estetik ta'sir ko'rsatish maqsadida badiiy effektlarni yaratish uchun foydalaniladi. Virtual dunyolar – elektron obrazlar va ong darajalari dunyolari hozirgi davrda inson fenomenining yangi tomonlarini namoyon etadi.

Sivilizatsiyalarning o'zgarishi davrida inson. Insoniyat yangi davrga yoki o'z rivojlanish jarayonining yangi bosqichiga qadam qo'yimoqda. Mutaxassislar buni sivilizatsiyalarning o'zgarishi davri sifatida tavsiflaydilar. Ayni paytda, yangi bosqichning xususiyati xususida ular bir to'xtanga kelganlari yo'q kimdir jamiyat «yangi O'rta asrlar»ga kirmoqda deb hisoblaydi (U. Eko), kimdir unda «mashg'ulotlari» sivilizatsiyasini ko'radi (A. Stiff), kimdir postindustrial jamiyatdan farq qiladigan axborot jamiyati to'g'risida so'z yuritadi (N. Moiseev) va h.k. Shuni qayd etish lozimki, hozirgi vaqtda jamiyatni rivojlantirishning g'aribona bo'lmagan modellari ham ilgari surilmoqda. Lo'nda qilib aytganda, XXI asr boshida yuzaga kelgan vaziyat g'arbdan hozirgi dunyoga moslashishni talab qiladi. Dunyoning ichki resurslari va yashirin

²¹¹ Fayoz D. *Ushbu insoniyatimiz*. Buxoro, 1986. – 341-b.

²¹² *Primenenie B.A., Rukovodstvo M.L. Satori*. – M., 1980. – 179-b.

²¹³ *Haruki Murakami. Kuro, 1980.* – 23-24-b.

²¹⁴ *Orlov A.M. Zhizn i smertel'nost' v virtual'nom*. – M., 1991. K. 1. – 5-6.

mexanizmlari noyevropacha madaniyatlarning an'analari va mo'ljallariidan tinimsiz bahra olib turgani bois g'arb ularning ustidan nazoratni yo'qota boshlamoqda. Yaqin kelajakda g'arb Osiyo nazorati ostiga tushib qolsa va uning giperindividualizm qadriyatlari tizimi butunlay o'zgarib qolmas²¹⁵. U o'ziga yet intellektual yondashuvlar bilan hisoblashga va o'zini yana kishilik hamjamiyatining ko'p sonli elementlaridan biri sifatida his etishga majbur bo'ladi²¹⁶.

Bizningcha, kishilik jamiyatining kelajagi taraqqiyotning texnologik tomonini mutlaqlashtiruvchi texnotron jamiyat bilan emas, balki inson o'zini bilimlarga intiluvchi erkin mavjudot deb his qiladigan gumanistik jamiyat bilan bog'liq. Bu gumanistik munosabatlar madaniyat sohasidagina emas, balki jamiyatning qolgan barcha sohalar va tuzilmalarida ham amalga oshiriladigan ijtimoiy gumanizm jamiyati bo'ladi.

Tom ma'noda barkamol shaxs gumanistik sivilizatsiyaning asl maqsadi va asosiga aylanadi. U o'ziga xos mikrokosmos o'zida ifodalovchi haqiqiy ijodiy individuallik sifatida maydonga chiqadi. Inson - Koinotning reflektiv monadasi, shu tufayli ham u oliy mavjudot va qadriyatdir. Indivd fikrlovchi «atom» sifatida dunyoni bilishga, uning sirlari tagiga yetishga harakat qiladi. Tabiiyki, Koinot o'zini bilmaydigan inson orqali o'z-o'zini anglab yetishi mumkin emas. Dunyo va insonning undagi roli haqidagi keng bilimlar gumanistik sivilizatsiyaning barkamol shaxsini shakllantirish uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Gumanistik jamiyatning u haqida muayyan tasavvur hosil qilish imkonini beruvchi asosiy xususiyatlarga qisqacha to'xtalib o'tamiz.

Birinchi - gumanistik jamiyatda yuzaga keladigan va rivojlanadigan barcha munosabatlar zatiida inson erkinligi va uning qadr-qimmatiga rioya qilish g'oyasi yotishi lozim.

Insonning qadr-qimmatini uning nasl-nasabi, moddiy farovonligi darajasi bilan emas, balki o'z umri mobaynida u o'zlashtirgan bilimlar bilan belgilanadi. Bunday bilimlar insonning eng noyob ma'naviy boyligi hisoblanadi.

Ikkinchi - gumanistik jamiyatda shaxs ma'naviy va moddiy boyliklarining uyg'un birligi tamoyiliga rioya etilishi lozim. O'z-o'zidan ravshanki, bunda inson o'z-o'zini ma'naviy kamol toptirishi birinchi darajali ahamiyat kasb etmoqchi dardur. Bundan tashqari, ma'naviy boylik intellektual xususiy mulk yordamida moddiy farovonlikka erishishning asosiga aylanishi lozim. Ma'naviy va moddiy jihatdan boy shaxs gumanistik mafkura ideali hisoblanadi.

²¹⁵ Qarang: Hegerl R. *Asoslar*. - L., 1990. - 511-5.

²¹⁶ Qarang: Xyocendi M. *Evropa sivilizatsiya gumanizmi va O'zbekiston*. - 1992. - 19-4.

Uchinchi - bo'lg'usi jamiyatda insonning ma'naviy boyligi estetik takabburlik va boshqa g'ayriinsoniy xususiyatlar (manmanlik, batallik, dushmanlik va sh.k.)ga barham berishning asosiga aylanadi. Insonning shaxsiy qadr-qimmat uyg'un va boshqa individlarning qadr-qimmatiga nisbatan hurmat hissi yovuzlik jamiyatini ezgulik va adolat jamiyatiga aylantirishning ma'naviy vositasi bo'lib xizmat qiladi. O'z-o'zidan yovuzlikni siqib chiqarish insoniylikning asosiy axloqiy tamoyillaridan biri hisoblanadi. Agar inson o'zining yomon mayllarini o'zi tiyishga odatlangan bo'lmasa, jamiyat uni yomon yo'ldan avvaliga yaxshilik bilan, bu samara bermagan taqdirda esa - kuch ishlatish yo'li bilan qaytarishga majbur bo'ladi²¹⁷. Qonunlar yaxshi va odil odamlarni himoya qilishi, yomon odamlarni esa jazolashi lozim. Bilim kuch sifatida johil odamlarning yuragiga qo'rquv solishi kerak, zero, I. Gyote ta'kidlaganidek, dunyoda faol johillikdan dahshatliroq yovuzlik yo'qdir.

To'rtinchi - tabiatan teng bo'lmagan kishilar o'rtasidagi munosabatlarda qullar va xojalar munosabatlari emas, balki metritonlik va insonparvarlik hukm surishi lozim. Kishilarni elita vakillari, «qo'li nam» odamlar va olomonga ajratish insoniylikka ziddir. Iso Masih va F. Nitsche yangi axloqni yaratganlar, biroq xristiancha axloq insoniy, nitsshecha axloq esa - g'ayriinsoniydir. Yangi gumanistik jamiyatda insoniyatning gumanistik an'analari asostangan yangicha axloq hukm suradi. U nitsshecha axloq kabi yaxshilik va yomonlikning narigi tomonida turmaydi va xristiancha axloq kabi insonning roli va qadr-qimmatini Xudo oldida kamsitmaydi. Mazkur axloq yaxshilik va yomonlikning bu tomonida turadi va inson qadr-qimmatini oliy qadriyat darajasiga ko'taradi. Insoniylik «xudoning bandalari» mafkurasiga emas, balki jahonning erkin va munosib fuqarolari mafkurasiga aylanadi.

Beshinchi - gumanistik jamiyat shaxsining vijdonliligi tamoyili inson qadr-qimmatini bilan uzviy bog'liq. Yangi shaxsning (Nitsche ta'bir bilan aytganda, o'ta qudratli insonning) vijdonliligi u gumanistik mazmun bilan boyitilgan taqdiridagina ma'no kasb etadi. Ma'naviy qadriyatlar zatiida insonning oqilona xulq-atvori haqidagi bilimlar yotadi. Vijdon inson xulq-atvorining ichki mezon sifatida aynan individ o'z umri mobaynida o'zlashtirgan tekis bilimlar bilan belgilanadi.

Oldinchi - yuqorida ko'rsatilganlardan tashqari bo'lg'usi jamiyatda individlar, guruhlar, partiyalar, millatlar va mamlakatlar o'rtasida yalpi murosai-mudora tamoyili amal qilishi lozim. Ayni shu tamoyil azaliy muammo - «individ - jamiyat» muammosini yechishning fundamental asosi bo'lib xizmat qiladi. U inson faoliyatining barcha sohalarini qamrab

²¹⁷ Qarang: Hegerl R.A. *O'zbekistonda insoniyat*. - T.: O'zbekiston, 1993.

olishi lozim. Binoberun, bo'lg'usi gumanistik jamiyat madaniyati ham ma'nosini madora ma'nosiga aytanadi. Zero, madaniyatsiz jamiyat parchalanib ketadi, qadriyatlar va maqsadlardan ayriladi. Qadriyatlar, maqsadlar va mo'ljallarning mashaqqatli o'zaro aloqasi individlarning ruhiy va jismoniy uzviy qubullariga sabab bo'ladi. Shu tufayli ham kelishilgan madaniyat, kogerent jamiyatga erishish talab etiladi¹¹². Shundaydan inson har qanday zo'ravonlikdan xoli bo'lgan, spontan tarzda yuzaga keladigan ijodiy erkinlikni qo'lga kiritadi.

Yettinchi – ayni shu sababli insonning ijodiy ekanligi tamoyili gumanistik sivilizatsiyaning eng muhim tamoyiliga aytanadi. Jamiyat dastlabki bosqichda hamma uchun teng yashash sharoitlarini ta'minlaydi, keyingi bosqichlarda esa inson hayotining farovonligi uning qobiliyatlariga, mehnatsevarligiga, erishish mehnat va ijodiy faoliyat jarayonida insonning potensial imkoniyatlariga bog'liq bo'ladi. Erkin ijodiy mehnat uchun insonni mehnatga rag'batlantiruvchi omillar mavjud bo'lishi lozim. Mehnatga munosib haq to'lash ana shunday omillardan biri hisoblanadi. Bunda mehnat qancha ijodiy bo'lsa, u shuncha qimmatli tamsil, inson va jamiyat uchun ahamiyati ham shuncha yuksak bo'lishi lozim. Yangi ilmiy bilimlarni yaratish borasidagi mehnat ijodiy mehnatning cho'qqisi hisoblanadi. Gumanistik jamiyat amalda erishishga harakat qiladigan ideal variant – har bir insonga o'z qobiliyatlarini rivojlantirish imkonini berish, u qaysi faoliyat sohasida ijodiy mehnat bilan shug'ullanish va o'z shaxsiyatini namoyish etishga qodir bo'lsa, shu sohada o'z iste'dodlari va manfaatlarini to'g'ri yo'lga chiqarish uchun unga imkoniyat yaratib berishdir.

Sakkizinchi – gumanistik jamiyada uning *mafkurasi* eng muhim va hal qiluvchi tamoyilga aytanadi. Mazkur jamiyat mafkurasining zamonaviy yangi sivilizatsiyaning dunyo va insonning undagi roli haqidagi bilimlar negizida, ya'ni falsafiy, ilmiy, badiiy, axloqiy, huquqiy, siyosiy, iqtisodiy va ekologik bilimlarning birligi asosida shakllanishi va rivojlanishini belgilaydigan ta'limot yotadi. Insoniylik mafkurasi qadriyatlar va mo'ljallar, jamiyat hayotini tashkil etish va boshqarish tamoyillari, harakat idealari, raskurativiy tuzilishlar va e'tiqodlar tizimi hamdir. Insoniylik mafkurasining birlashtiruvchi roli shundaki, u iqtisodiyot, siyosat va madaniyat bir yoqlama emas, balki uyg'un, ya'ni yaxlit rivojlanishi uchun imkoniyat yaratadi.

Yangi jamiyatning oliy maqsadi kamil insonni shakllantirish va rivojlantirishdan iborat bo'lgani, insonning ahamiyati esa shaxssiz ijtimoiy munosabatlar mag'mui bilan emas, balki individ hayotida o'zlashgan

bilimlar yig'indisi bilan belgilangan bo'ls, gumanistik jamiyatning shakllanish jarayonida asosiy e'tiborni moddiy ne'matlar ishlab chiqarishdan ma'naviy qadriyatlarini yaratishga qaratish yuz beradi¹¹³. Bilimlar yaratishni keng ma'nosda yo'lga qo'yish jamiyat va davlarning bosh vazifasiga, moddiy ne'matlar ishlab chiqarish esa – bilimlar yaratish jarayonining mahsuliga aytanadi. Gumanistik jamiyatning hozirgi g'arb va postsotsialistik jamiyatidan firqi ham asosan shunda namoyon bo'ladi. Gumanistik jamiyat bilimlar jamiyati bo'ladi, bunda insonning ma'naviy bilimlari va qadriyatlarini birinchi darajali ahamiyatlash etadi.

To'qqizinchi – etnik madaniyatlarning rang-barangligi ham ijtimoiy gumanizm jamiyatining muhim xususiyatlaridan biri hisoblanadi. «Yaqin kelajakda jamiyat o'zining rang-barangligini, turfa xalq milliy madaniyatlari, dunyo e'tiqodlari va siyosiy ta'limotlar majmuini saqlab qoladi. Iqtisodiy integratsiya jarayonlari qay darajada kuchli bo'lmasin, jahon, har qalay yangi o'n yilliklar mobaynida, tarqoq va turli-tuman ziddiyatlarga to'la bo'lib qoladi. Ammo bu shaxs o'z ijodiy qobiliyatlarini mumkin qadar to'la namoyon etishini ta'minlashga unaluvchi yangi individualizm» dunyosi bo'ladi. Buni qaysi ijtimoiy tuzilmalar ta'minlay oladi – bu haqida hozir aniq bir narsa deyish qiyin¹¹⁴.

O'ninchi – o'z o'zidan ravshanlik, gumanistik sivilizatsiyada ekologik imperativga qat'iy rioya etiladi. Ushbu tendensiya o'z o'zidan shaxs erkinligi ma'lum darajada cheklanishiga va ayrim yangi axloqiy asoslarning yaratilishiga olib keladi. «Bunday ogilona jamiyatni yaratish yashab qolishning zaruriy sharti hisoblanadi»¹¹⁵.

Bo'lg'usi gumanistik jamiyatning yuqonda bayon etilgan abstrakt modeli o'z rivojlanishining konkret-tarixiy shakllariga, ya'ni har bir mamlakatda o'z xususiyatlari bilan tavsiflanadigan milliy modellarga ega bo'ladi. Gumanistik jamiyat asoslari hozirgi vaqtda jahonning taraqqiy etgan postsotsialistik mamlakatlarida shakllanmoqda¹¹⁶. Shunday qilib, insoniyat kelajagini texnika jamiyati, hatto yalpi iste'mol jamiyati ham emas, balki ijtimoiy gumanizm jamiyati belgilaydi.

Inson o'yin-kulgi, gap-gashtak va sayr-tomoshalar dunyosida. Turli o'yinlar va tomoshalarni o'z ichiga olgan voqe'lik inson ekanligining asosiy jihatlardan biri hisoblanadi. O'yin muayyan obrazlar bilan bajariladigan amallar majmuini o'zida ifodalaydi. Mazkur obrazlar insonga voqe'likni «o'zgartirish» imkonini beradi. Boshqacha qilib aytganda, o'yin obrazlari muayyan qimmatga va ahamiyatga ega bo'ladi,

¹¹² Qarang: *Soz II. Hayat va ijtimoiyot. In'qilobiy o'zgarishlar va insoniyat*. – Moskva, 1962. № 2. – 17-6.

¹¹³ Qarang: *Moskva 11.11. Kibernetika va insoniyat*. – Moskva, 1982. № 2. – 16-6.

¹¹⁴ *Ushbu jihat*.

¹¹⁵ *Ushbu jihat*.

¹¹⁶ Qarang: *Shaxsning X.M. Piyut asoslar*. – M., 1994.

ular o'yinchi madaniy harajaga ko'taradi. O'yinning o'zi inson ekzistensiyasining ajralmas tarkibiy elementi hisoblanadi, voqelikni uydirmoqqa aylantirish yo'li bilan indrividga zavqlanish imkoniyatini beradi. Shuni qayd etish lozimki, bunda ko'p ustli nazariyalar, shu jumladan, yadro, gravitatsiya, elektromagnetizm, biologik rivojlanish, kimyoviy evolyutsiya nazariyasi mavjud bo'lsa-da, o'yin nazariyasi hali ham yaratilgan yo'q. Buningcha, bu holni o'yinning fundamental va irrasional tabiati bilan izohlash mumkin bo'lsa kerak. Nima bo'lganda ham, inson faoliyatining eng muhim turlari (masalan, til, mif, urf-odatlar va h.k.) azaldan hazil-mutoyiba, o'yin-kulgi, sayr-tomosh bilan tavsiflanadi. O'yin faoliyatining madaniy mezonlari eng avvalo madaniy antropologiya, etnologiya va etnografiya sohasidagi mutaxassislar tomonidan qayd etilgan. Ular bir qator madaniyatlardagi o'zgarishlar jarayonlarini o'yinlar va tomoshalar nuqtayi nazaridan kuzatgandir. Taniqli tadqiqotchilar E. Taylor va J. Frezer o'yinlar va tomoshalarining tarqalishi qanday qilib madaniyatlarning bir-biriga ta'siri va bir-biriga o'tishi ko'rsatkichiga aylantirishni ko'rsatib berganlar²³. Ammo maxsus sotsiologik adabiyotlarning sahifalaridan tashqarida paydo bo'lgan birinchi muammo madaniyatlar o'rtasida o'yinlar va tomoshalar diffuziyasi fenomeni emas, balki o'yin va tomosha bilan muayyan madaniyatning umumiy modeli o'rtasidagi aloqalar va o'rtashlarni aniqlash vazifasi hisoblanadi.

Davrimizning ko'pgina o'yinlari va tomoshalari o'z ildizlari bilan uzoq moziyga borib taqaladi. Ba'zi bir o'yinlarning motamlari nung yilliklar va asrlar osha saqlanib kelayotir. Yozma manbalarda o'yinlar qadim zamonlardan boshlab odamlarning vaqtixushlik qilish vositalariga aylanganligi qayd etiladi. Masalan, Gomer qadimgi yunon asarlarining o'yinlarini tilga oladi, Ovidiy to'p o'yini bilan qatorlab halka otish o'yinini eslaydi, Grotius esa o'rtalarda poyga tavsifini keltiradi. Olimpya g'oyalarining kurtaklari ma'lum, ispan korridasi qaysidir ma'nada Rim tomoshalarining davomi hisoblanadi. Bundan tashqari, sazualiyatlarning karnaval an'anasi ham ma'lum²⁴.

Tarixiy faoliyat rebiki yoki uning o'zgarish shakli bo'lgan o'yinlar va tomoshalar ayni paytda konkret madaniy andozaning jonli inkosi ham hisoblanadi. Qadimgi xalqlardan meros qolgan o'yinlar va tomoshalar amalda bir xalqdan boshqa xalqqa o'tsa-da, har bir madaniyat ularning o'rtasida muayyan saralashni amalga oshiradi va har doim ularni o'z davri ehtiyojlariga moslashtiradi. U yoki bu jamiyatda qabul qilingan o'yin-kulgi, gap-gashtak va sayr-tomoshalarning turlari ancha barqaror, odamlar

orasida ma'lum va mashhur bo'lib, deyarli o'zgarishlarsiz amalga oshiriladi. O'yunga doir xalq-atvorning institutsionallashuvi nuqtayi nazaridan ular muayyan madaniyat odamlarining mentaliteti, urf-odalari va ehtiyojlari bilan muvofiq kelishi, ayni paytda mazkur mentalitetning anti-sekta o'zgarishlarga ma'tom darajada ta'sir ko'rsatishi lozim. Pelyak tadqiqotchisi B. Sukovskiy fikriga ko'ra bunday kuzatishlar asosida har bir jamiyatning o'yin-kulgi, gap-gashtak va sayr-tomoshalari madaniy jihatdan ekspressiv hisoblanadi, muayyan madaniyat qadriyatlari esa ularda yanada ko'ribitroq namoyon bo'ladi degan xulosaga kelish mumkin²⁵.

Amerikalik antropolog olimlar J. Roberts, M. Art va R. Bush bir yuz elliktaga yaqin ibtidoiy jamiyalarda o'yin faoliyati usullarini o'rgandilar²⁶. Ularning fikriga ko'ra o'yinlar madaniyatning tabiatini aks ettiradi, zero, muhim faollik modellari hisoblanadi. Sport bellashuvlari umuman olganda kurash va ovni tasvirlaydi, stadiya va strategiya o'yinlari kishilar o'rtasidagi shaxsiy munosabatlar tizimlarini hosil qiladi, boshqa xil o'yinlar va tomoshalar esa muayyan ma'rifiy muammolar sintezini o'zida ifodalaydi. Ushbu holdan kelib chiqib, mualliflar u yoki bu o'yinlar va tomoshalarining mavjudligi yoki yo'qligini umuman olganda ibtidoiy madaniyatlarning muayyan tiplari bilan bog'laydilar. Masalan, strategik o'yinlar indvidual o'rtasidagi munosabatlarning modellari hisoblangani bois, vaqtixushlik tadbirlarining mazkur tipi ijtimoiy maqomlarni ajratishga moyillik, ayniqsa, kuchli bo'lgan jamiyatlarda ko'proq uchraydi. Shundan so'ng mualliflar qur'a tashlashga asoslangan o'yinlarni diniy e'tiqodlarning xususiyati bilan qarama-qarshi qo'yadilar. Ibtidoiy dillarda xudolar nexbin bo'lsa, bu hol qur'a tashlashga asoslangan o'yinlar keng tarqalishiga imkoniyat yaratadi, xudolarning agressiv tabiati haqidagi tasavvurlarning kuchligi esa bu turdagi o'yinlar tarqalish doirasining torligiga sabab bo'ladi. Mualliflar o'yinlar va jamiyatning asosiy madaniy konfiguratsiyasi o'rtasidagi statistik aloqalar muammolarining qiyosiy tahlilini ham amalga oshiradilar. Olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, ishlab chiqarish texnikasi va texnologiyasi uncha murakkab bo'lmagan, ijtimoiy stratifikatsiya va huquq tizimi rivojlanmagan, nisbatan sodda madaniyatlarda jismoniy kuch ishlatishga asoslangan o'yinlar yetakchilik qiladi, odamlar ov va baliq ovidan lazzat oladilar. Madaniy konfiguratsiyaning murakkablashishiga qarab qur'a tashlashga asoslangan o'yinlar, strategik o'yinlar paydo bo'ladi. Nihoyat, hozirgi rivojlangan jamiyatda bu o'yinlarning barchasi birgalikda amal qiladi. Tadqiqotchilar fikriga ko'ra, o'yinlar yosh avlodning ijtimoiylashuvi usuli va hayotdagi

²³ Qarang: Sukovskiy B. *Zabava, Stroim i razvitiye*. — Varsava, 1964. — 47-8.

²⁴ Qarang: Roberts J.M., Art M.J., Bush R.R. *Games in Culture*. — American Anthropologist, 1950, №6.

²⁵ Qarang: Pelyak G. *Tipologiya i funktsiya*. — M., 1989; Pelyak G. *Soznanie i igra*. — M., 1994.

²⁶ Qarang: Bell H. *The games of children*. — L., 1928; Taiter G. *Die Spieltheorie*. — M., 1989.

bo'lg'usi rollarni o'zlashtirish vositasi hisoblanadi. Shu tufayli ham shaxs va o'yinlar o'rtasidagi aloqalarni madaniyatda statistik jihatdan ifodalash mumkinligi tabiiy bir holdir.²²⁷

Keltirilgan misol rivojlangan jamiyatlarning hozirgi tadqiqotlarida olimlar o'yin-kulgi, gap-gashtak va sayr-tomoshalar turlarining yagona majmuidan kelib chiqishlarini ko'rsatadi. Antropologik tadqiqotlarda statistik metoddan foydalanish, bir tomondan, turli ijtimoiy guruhlar va qatlamlarning madaniy andozalaridagi farqlarni ajratish imkonini beradi, boshqa tomondan esa, turli xil o'yinlar va tomoshalar bir madaniyatdan boshqa madaniyarga o'tishi va bir-biri bilan qorishishi jarayonini kuzatish uchun imkoniyat yaratadi. Chet ellik taniqli tadqiqotchi R. Kelson har bir jamiyatda o'yinlar va tomoshalarining to'rt analitik tushunchasini ajratadi. Uning fikricha, inson o'zining o'yinlarga bo'lgan ehtiyojlarini kurash va o'zaro yordam – agon yu'li bilan, qur'a tashlashga asoslangan o'yinlar – alea yordamida, taqlidchilik va massarabozlik – mimicry vositasida yoki ekstaz va hayrat omili ni izlash – ilinx orqali qondiradi.²²⁸ Tabiiyki, amalda konkret o'yinlar va tomoshalarini ushbu kategoriyalarga muvofiq ajratish ancha mushkul ish. Ular ko'pincha juft-juft bo'lib keladi, masalan: agon – alea (qarta), alea – ilinx (qimor), agon – mimicry (sport tomoshasi) va h.k. Konkret madaniyat mazkur to'rt kategoriya bilan belgilanuvchi intensiyalarning yaxlit tizimlarida, ularning konfiguratsiyalarida «o'ynaydi» va shu tariqa o'zining alobida tabiatini namoyon etadi.

Ushbu tasnifni o'yinlar va tomoshalar ijtimoiy hayot qonuniyatlari aks ettirishi yoki ularni rad etishi mumkin degan fikr bilan to'ldirish zarur²²⁹, deb ta'kidlaydi B. Sulkovski. Boshqacha qilib aytganda, o'yin-kulgi, gap-gashtak va sayr-tomosha jamiyatning qadriyatlar tizimini ular hayot bilan muvofiq kelgan holda ham, murvozanat tamoyili amal qilgan holda ham (bunda o'yinlar va tomoshalar individga u hayotdan oshibga muvaffaq bo'lmagan narsani beradi) namoyish etadi. O'yinlar va tomoshalar har doim konkret madaniyat ruhini aks ettiradi, ba'zan xavfsizlik «klapani» vazifasini bajaradi va insonni jamiyatda hukm surayotgan konformizmdan xalos qiladi, ba'zan esa bo'sh vaqtni to'ldirish vositasi bo'lib xizmat qiladi (bunga ommaviy madaniyat misol bo'lishi mumkin).

Yuqorida bayon etilganlardan kelib chiqib, XXI asr boshida insonning o'yin-kulgi, gap-gashtak va sayr-tomosha dunyosidagi o'rnida qanday o'zgarishlar yuz berganligiga nazar tashlaymiz. Bu o'zgarishlar eng avvalo

radio, televideniye, shaxsiy kompyuterlar va multimediani o'z ichiga oluvchi ommaviy axborot va kommunikatsiya vositalarining keng tarqalishi bilan bog'liq²³⁰. Shuni qayd etish lozimki, ba'zan (ayniqsa u yoki bu hayram paytda) nasm-rusum xususiyatini kasb etuvchi an'anaviy tomoshadan farqli o'laroq, elektron ko'ngilochar vositalar (o'yinlar va tomoshalar) aksariyat hollarda san'at bilan chegaradosh bo'ladi. Zero, ular elektron obrazlarni tasavvur bilan boyitishni va harakatga intellektual faollik baxsh etishni talab qiladi. Ayni paytda elektron o'yinlar va tomoshalar ayrim individlarda passiv pozitsiya shakllanishiga sabab bo'lishi mumkin. Holbuki, haqiqiy o'yin yoki tomoshada individ o'ziga o'xshash tirik odamlar bilan o'zaro aloqaga kirishadi, o'zining jismoniy va ma'naviy imkoniyatlarini rivojlantiradi.

«Elektron xaloskorlar piri» M. Makkiyuen gap o'yinlar va tomoshalar haqida borganida ommaviy axborot vositalarining kamchiligini afzallikka aylantiradi. «Hatto televideniya o'qituvchi ham o'quvchilar ko'z o'ngida ularning bevosita aloqadan kelib chiquvchi tuyg'ularidan kuchliroq bo'lgan xarizmatik yoki mifik xususiyatlar kasb etadi. Bunda televizion ta'sir vizual vosita sifatida emas, balki sezish-eshitish vositasi sifatida amal qiladi, his-tuyg'ularimizni teran o'zaro aloqalarga kiritishga majbur etadi. Televizion tajribaning bu sinestoziyasi natijasi nashri yoki fotosuratdan olinadigan vizual tajribaga ko'nikkan odamlarni quyushqondan chiqaradi... Televideniya tomoshabinlardan eng avvalo ishtirokchilik ijodiy reaksiyasini talab qiladi... Televideniya bizning tuyg'ularimizga ta'sir ko'rsatadi, biroq tomoshabinda emotsiyalar o'yg'otmaydi, uni targ'ib qilmaydi va harakatlarga da'vat etmaydi. Bu barcha shakldagi teran kechinmalarining umumiy jihati bo'lsa, ajah emas»²³¹. Garchi elektron o'yinlar va tomoshalar mifologiyasining «jodusi» M. Makkiyuenni ham maftun qilgan bo'lsa-da, u insonga mazkur fenomenlar ta'sirining ijodiy jihatlarini topishga harakat qiladi.

Kompyuter animatsiyasi bilan bog'liq o'yinlar va tomoshalar ta'siriga xos bo'lgan yana bir yangi jihat «zombi effekti» deb ataladi. Ilgari tomoshabin filmlarda ularning mazmunidan kelib chiqib dunyoga nishatan antropologik yondashuvni idrok etgan bo'lsalar, endilikda virtual obyektlarni matematik modellashirish asosida yaratilgan kompyuter kadri «zombi effekti»ni hosil qiladi, ya'ni birovning ongi bilan boshqariladigan tirik munda harakatlarni yaratadi. Shunday qilib, «kompyuter animatsiyasi tiriklar va o'liklar dunyosi o'rtasidagi, jonli va jonsiz narsalar o'rtasidagi,

²²⁷ Quene: *The Study of Games*. Red. E.M. Azeda, B. Sulkovski. – N.Y., 1971. – 435-6.

²²⁸ Quene: *Culture & Civilization*. – Warszawa, 1971. – 163-166.

²²⁹ Quene: *Sulkovski B. Tabiatu Stadium sociologicum*. – Warszawa, 1984. – 51-6.

²³⁰ Quene: *Elektron O.B. Disappearing through the Spotlight. Culture and Technology in the Twentieth Century*. – N.Y., 1984. O'zbek X.O., Pirov Z.X. *Kyashu Epistemon*. – M., 1991.

²³¹ McLuhan M. *Wohobism*. – Warszawa, 1975. – 183, 173-174-6.

bu dunyo va «narigie» dunyo o'rtasidagi chegarani olib tashladi va ularning birini ikkinchisi bilan birlashtirdi»²²²

XXI asr boshida o'yinlar va tomoshalarning yana bir yangi jihati «inson – kompyuter» komplekslari faoliyati bilan bog'liq. Bunda individga virtual voqealarga «kirish» imkoniyatini beruvchi axborot texnologiyalaridan foydalaniladi. Masalan, inson har qanday sport o'yinlarida, barcha zamonlar va xalqlarning turli xil o'yinlari va tomoshalarida ishtirok etishi mumkin. Buning uchun tegishli dasturlar o'rnatilgan shaxsiy kompyuterga ulanishning o'zi kifoya qiladi. Yangi axborot texnologiyalari «plazmalangan» obrazlardan iborat kompyuter filmlarini yaratish imkoniyatini beradi. Bunday filmlarda ko'z o'ngimizda dunyoviy sharoitlarda mavjud bo'lmagan xossalarni o'zida mujassamlashtirgan alohida yaxlit voqelik obrazi namoyon bo'ladi. Bu organik va neorganika, turur va jonli vujud, o'simliklar va hayvonlar, oquvchan va qattiq jismlar bir-biriga o'tuvchi plazma «obrazidir». «Bu filmlarning obrazlari jismlar va predmetlar emas, balki alohida tabiatli, ko'pincha tinimsiz o'zgaruvchi, elastiklik va «hayot inersiyasi» xususiyatlariga ega bo'lgan etimologiyalardan iborat muhimdir. Ushbu dunyoda odatdagi ko'lamlar yo'qoladi va tasavvuru ham makrokosm, ham mikrokosmga «erostlashtir» imkoniyati paydo bo'ladi»²²³.

Xulosa. O'z-o'zidan ravshanlik, plazmalangan obrazlardan iborat filmlar tomoshabin ongiga uni transcendent estetika bilan oshno etish orqali juda kuchli ta'sir ko'rsatadi. O'yin kulgi, gap-gashiak va sayr-tomosha dunyosida insonning yangi o'rnini tavsiflovchi mazkur xususiyatlar yuz berayotgan sivilizatsion siljishdan va o'ta murakkab dunyoda individning yangi maqomi shakllanayotganidan dalolat beradi.

Tajribaviy amaliy matnlar

«Zombi effekt», agon – alea (qarta), alea – simx (qimor), agon – mimicry (sport tomoshasi), gonio sapiens, virtual voqelik, gratual, ingratural, golografiya.

²²² O'qina A.M. *Ilm va axborot texnologiyasi*. – M., 1993. 9. 1. – 144.

²²³ O'sha joyda. – 16-5.

Qo'shimcha va tushuntiruvchi matnlar

O.Toffler

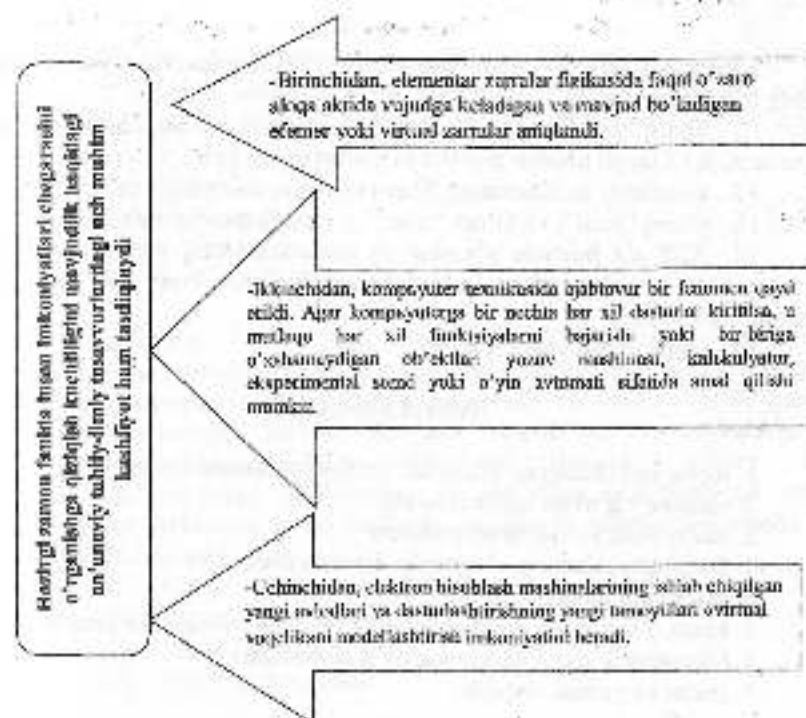
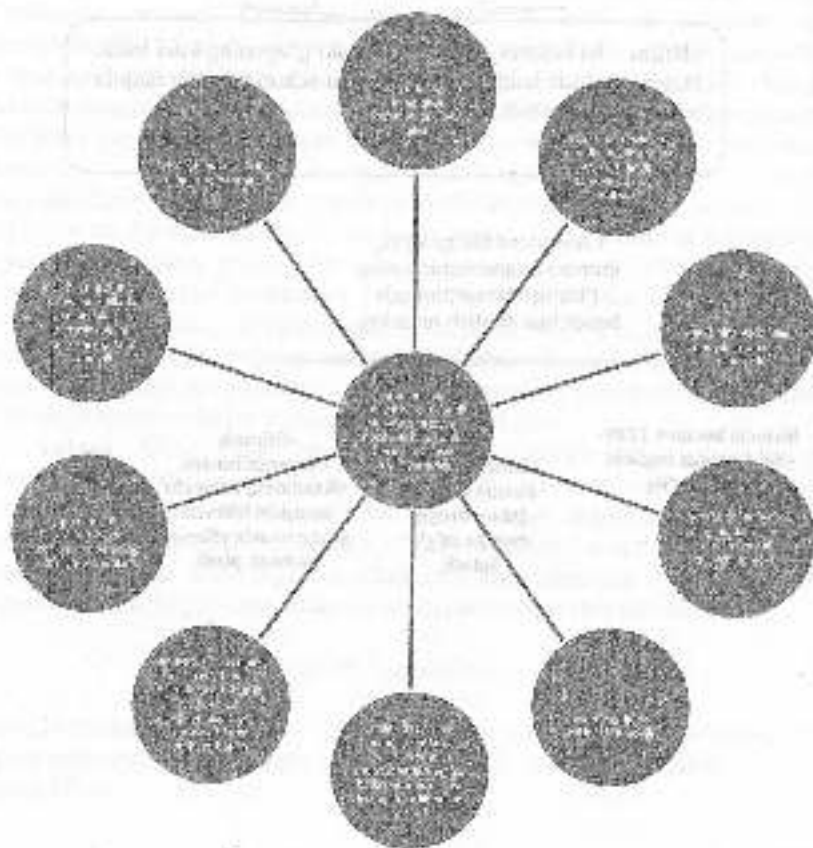
«Bilim – bu hokimiyatdir, degan eski g'oyaning kuni bitdi. Hozirgi vaqtda hokimiyatga erishish uchun bilimlar haqida bilimga ega bo'lish zarur»

L.Merford filriga ko'ra, ijtimoiy megamashinaning tiklanish jarayonini uch bosqichga ajratish mumkin

Birinchil bosqich 1789-yilgi frantsuz inqilobi bilan bog'liq

Ikkinchi bosqich asosan birinchi jahon urushi davriga to'g'ri keladi.

Uchinchi bosqich ijtimoiy megamashinaning tiklanishining uchinchi bosqichi ikkinchi jahon urushi yillarini qamrab oladi.



Mustaqil ishlash uchun savol va topshiriqlar:

1. XXI asrda yangi qadriyatlar tizimini o'z ichiga olgan Ma'naviy dunyo ega bo'lgan yagona planetar sivilizatsiya davri qanday bosqichni bosib o'tdi?
2. Davlat qurilishining turli modellari (monarxik, totalitar va demokratik) haqida nimalarni bilib oldingiz?
3. «Sharq - g'arb» oppozitsiyasini nechta g'oya sintezi doirasida anglab yetish mumkin?
4. L. Memford fikriga ko'ra, ijtimoiy megamashinaning tiklanish jarayonini necha bosqichga ajratish mumkin?
5. J. Neshitt bo'g'inlar strukturasi qanday izoblaydi?
6. Virtual voqealikning xossalari nimada namoyon bo'ladi?
7. Shopengauer: "San'at insonga *«uzuk»* yo'l *«izik»*dan xalos bo'lishga yordam beradi", deganida nimani nazarda tutgan edi?
8. Gumanistik jamiyarning u haqida muayyan tasavvur hosil qilish imkonini beruvchi asosiy tamoyillar nimalardan iborat?

9. «Inson-mashina» sistemalari bilan ish ko'ruvchi ergonomika fanda nimani aniqladi?

10. Sharq tafakkuri va G'arb tafakkur doirasi paydo bo'lishidagi o'xshashlik va farqli jihatlari nimalarda namoyon bo'ladi?

11. Konfutsiy ta'limotining Sharq madaniy dunyosiga ta'siri.

12. Sharq "men"i va G'arb "men"i o'rtasida qanday tafovut bor?

13. XXI asr boshida o'yinlar va tomoshalarning yana bir yangi jihati «inson – kompyuter» komplekslari faoliyati bilan bog'liqligini qanday izohlaysiz?

14. «zombi effekt» nima?

Referat mavzulari:

1. Inson va hokimiyat: yangi asr ijtimoiy-madaniy konteksti.

2. «Sharq - g'arb» oppozitsiyasi.

3. Inson ijodi va san'at simbolizmi.

4. Sivilizatsiyalarning o'zgarishi davrida inson.

5. Insonning madaniy omili.

6. Inson o'yin-kulgi, gap-gashtak va sayr-tomosha dunyosida.

7. Gumanistik jamiyatning asosiy xususiyatlari.

8. Inson va virtual voqelik.

Bilim va ko'nikmalarni baholash materiallari.

1. «Bilim – bu hokimiyatdir, degan eski g'oyaning kuni bitdi. Hozirgi vaqtda hokimiyatga erishish uchun bilimlar haqida bilimlarga ega bo'lish zarur», -degan fikr muallifini toping.

A) O. Toffler

B) V. Shnayder

S) A. King

D) K. Yaspers

2. Kelajak siyosiy elitalari ko'p sonli va ochiq bo'ladi, bu esa shaxsning kratik xalq-atvoriga, ya'ni uning hokimiyatga intilishi va unga bo'yanish ko'nikmasiga o'z ta'sirini ko'rsatadi. Tagiga chizilgan so'zning ma'nosi qaysi qatorda to'g'ri berilgan?

A) yuncha *kratos* – «hokimiyat» so'zidan

B) lotincha *kratos* – «hokimiyat» so'zidan

S) yuncha *kratos* – «hokim» so'zidan

D) lotincha *kratos* – «hokim» so'zidan

3. «SHarq - g'arb» oppozitsiyasini ikki g'oya sintezi doirasida anglab yetish mumkin. Ikkinchi an'anaviy g'oyani kim o'z vaqtida quyidagicha ta'riflagan edi: Sharq estetik, g'arb esa – nazariy fenomendir.

A) A. King

B) V. Shnayder

S) F. Nertrop

D) K. Yaspers

4. Sharq va g'arbn muqobil sivilizatsiyalar (yoki tizimli tuzilmalar) sifatida ajratish yo'lida hal qiluvchi qadamni tashlagani yo'q. G'arbda estetik omillar bilan amaliy omillar o'rtasida qarama-qarshilik mavjud bo'lsa, SHarqda estetik omillar oqilonalik asosi sifatida e'tirof etiladi, natijada ijtimoiy o'zaro aloqa ishtirokchilarining motivatsion til topishiga erishiladi va «tizim» quriladi. SHarqda qaysi hududlarda estetik omillar oqilonalik asosi sifatida e'tirof etiladi.

A) Xitoy va Markaziy Osiyoda

B) Yaponiya va Shimoliy Koreyada

S) Yaponiya va Xitoyda

D) Xitoy va Koreyada

5. «Tizim»ni yaratishda eng muhim elementlardan biri hokimiyat fenomeni hisoblanadi: u g'arb da----- va sharqda ----- sivilizatsiyalari doirasida turlicha shakl-shamoyil kasb etadi. Naqtalar o'rnini to'ldiring?

A) nazariy va amaliy

B) nazariy va estetik

S) nazariy va byurokratik

D) nazariy va demokratik

6. Ma'lumki, hokimiyatning emotsional ahamiyatini tavsiflash uchun «-----» tushunchasi ishlatiladi. Teologik va sotsiologik (vebercha) talqinda bu tushuncha sof g'arbiy hisoblanadi va hokimiyatga bo'lgan da'voni qonunlashtirishni nazarda tutadi. Bu qaysi tushuncha?

A) *kratos*

B) *xarizma*

S) *demokratiya*

D) tizim

7. L. Memford ijtimoiy megamashinaning tiklanish jarayonini nechta bosqichga ajratib o'rgangan?

- A) 3 bosqichga
- B) 4 bosqichga
- S) 5 bosqichga
- D) 6 bosqichga

8. L. Memford fikriga ko'ra, ijtimoiy megamashinaning tiklanish jarayonini uch bosqichga ajratish mumkin. Quyida berilgan javoblardan qaysi biri shu bosqichga kiradi?

- A) 1789-yilgi fransuz inqilobi bilan bog'liq
- B) Birinchi Jahon urushi davriga to'g'ri keladi
- S) Ikkinchi Jahon urushi yillarini qamrab oladi
- D) A, B, S javoblari to'g'ri

9. Fransiya-Prussiya urushi nechanchi yilda bo'lib o'tgan?

- A) 1780-yilda
- B) 1871-yilda
- S) 1860-yilda
- D) 1870-yilda

10. Kim o'zining «Demokratiya va totalitarizm» kitobida: «Agar fuqarolar mamlakatdagi rejim qaysi qoidalariga muvofiq ish ko'rishini bilmasalar, Fransiya mavjud bo'lgan demokratiya sharoitida biz yashay olmagan bo'lardek»²³⁴ deb ta'kidlaydi.

- A) K. Yaspers
- B) V. Shnayder
- S) A. King
- D) R. Aron

11. Ierarxiyalar ijtimoiy muammolarni yechishga qodir emasligi kishilarni boshqacha struktura haqida o'ylashga majbur qiladi – shu tariqa hokimiyatda qanday g'oya vujudga keladi?

- A) tizim
- B) bo'g'in
- S) vulgar
- D) egizak

12. «Shaxs darajasida hamjamiyat, ayrim kishilarning erkin uyushmasini tashkil etish mumkin. Hamjamiyatda ham yashirinish uchun joy yo'q. Umum ishiga kim hissa qo'shayotganini va kim bir chekkada qo'l qovushtirib turganini har kim biladi. Ayrim shaxslar hamjamiyatga qo'shilishga intiladilar. Mas'uliyatni o'z zimmasiga olishni istamaganlar esa ko'pincha jamoa «pinji»ga yashirinadilar». Quyidagi fikr muallifini toping?

- A) R. Aron
- B) V. Shnayder
- S) J. Neshitt
- D) K. Yaspers

13. Quyidagi fikrlardan qaysi biri Amerikalik taniqli estetik olim va san'at psixologi R. Arnsayning mulohazasi?

A) Ijodiy faoliyat ruhiy yordamga muhtoj bo'lgan insonni ruhlantrishga va ilgari faqat san'atkorlar intuiyosi hisoblangan usullar bilan uni rag'batlantirishga qodir

B) Shaxs darajasida hamjamiyat, ayrim kishilarning erkin uyushmasini tashkil etish mumkin. Hamjamiyatda ham yashirinish uchun joy yo'q. Umum ishiga kim hissa qo'shayotganini va kim bir chekkada qo'l qovushtirib turganini har kim biladi. Ayrim shaxslar hamjamiyatga qo'shilishga intiladilar. Mas'uliyatni o'z zimmasiga olishni istamaganlar esa ko'pincha jamoa «pinji»ga yashirinadilar

S) Rivojlanishi natijasida inson hayot faoliyatida san'atning ahamiyati to'g'risidagi g'oya vujudga kelgan

D) To'g'ri javob A va S

14. San'at insonga «azaliy yolg'izlikdan xalos bo'lishga yordam beradi, zero, u dunyoning teran analogi hisoblanadi», degan oliani toping?

- A) J. Neshitt
- B) V. Shnayder
- S) Shopenauer
- D) K. Yaspers

15. «Biz faqat ikki voqelikni – o'zimiz yashayotgan va o'zimizda yashayotgan voqelikni bilamiz, - deb ta'kidlaydi R. Gyuro. – Birinchi voqelik Koinot, ikkinchi voqelik esa – odir. U nimas?

A) ruhiy olam

²³⁴ Aron R. *Демократия и тоталитаризм*. – М. 1963 – 23-5.

- B) ruhiy hayot
- S) tafakkur olami
- D) xotira

16. «Biz faqat ikki voqelikni — o'zimiz yashayotgan va o'zimizda yashayotgan voqelikni bilamiz. — Birinchi voqelik Koinot, ikkinchi voqelik esa — ruhiy hayotdir. Sirdagi voqelik ma'nodagi, ichki voqelik — vaqtda sodir bo'ladi, san'at esa ularni bir yerdagi jamlaydi. San'at asari qandaydir bezak emas... u Boshliq sirlarini o'zida mujassamlashtiradi,» deb ta'kidlagan kim?

- A) Shopengauer
- B) V. Shnayder
- S) J. Nesbitt
- D) R. Gyuyo

17. Musiqaning xususiyatiga qarab tinglovchida muskular kuchi o'zgarishini aniqlagan olim kim?

- A) Shopengauer
- B) V. Shnayder
- S) R. Gyuyo
- D) I. Daymond

18. «Musiqasi hisonga soddagi, bakira va samimiy bo'lib qolish va o'zining boshlang'ich holatiga qaytish imkonini beradi», fikr muallifini toping?

- A) Chjuanszi
- B) V. Shnayder
- S) R. Gyuyo
- D) Shopengauer

19. Gologramma voqelikning yangicha tavsifi yaratadi. Bu tavsifi D. Romqanday ommalagan?

- A) yaxlit borliq
- B) yaxlit intizom
- S) yaxlit tartib
- D) mutlaq tartib

20. «Yangi voqelikning kashf qilinishi amalda butunlay yangi zamonaviy muammolarni kun tartibiga qo'yadi,» deb ta'kidlagan faylasuf?

- A) N. Nosov
- B) V. Shnayder
- S) J. Nesbitt
- D) K. Vaspers

21. Kimdir jamiyat «yangi O'rta asrlarga kironoqda deb hisoblaydi, kimdir unda amashg'ulotlarga siyilantsiyasini ko'radi, kimdir postindustrial jamiyatdan farq qiladigan axborot jamiyati to'g'risida so'z yuritadi. Quyidagi farazlar mualliflari ketma-ketligi to'g'ri berilgan qatorni toping?

- A) U. Eko, A. SHaff, N. Moiseev
- B) A. SHaff, N. Moiseev, U. Eko
- S) N. Moiseev, U. Eko, A. SHaff
- D) A. SHaff, N. Moiseev, J. Nesbitt

22. Taniqli tadqiqotchilar o'yinlar va tomoshalarning tarqalishi qanday qilib madaniyatlarning bir-biriga ta'siri va bir-biriga o'tishi ko'rsatkichiga aylanishini ko'rsatib berganlar. Ular kimlar edi?

- A) E. Taylor va N. Moiseev
- B) A. SHaff va N. Moiseev
- S) J. Frezer va E. Taylor
- D) J. Nesbitt va J. Frezer

23. Qadimgi yunon askarlarining o'yinlarini o'z asarlarida tilga olgan mualliflar?

- A) Sogrot
- B) Ovidiy
- S) Goratsiy
- D) Gomer

24. Amerikalik antropolog olimlar J. Roberts, M. Art va R. Bush jami qancha ibtidoiy jamoalarda o'yin faoliyati usullarini o'rgandilar?

- A) 150 dan ortiq
- B) 15ta
- S) 150 ga yaqin
- D) 145ta

25. Bir yuz elliktaga yaqin ibtidoiy jamoalarda o'yin faoliyati usullarini o'rgangan Amerikalik olimlar kimlar edi?

- A) J. Roberts, M. Art, R. Bush
- B) A. Shaff, N. Moiseev, R. Bush
- S) N. Moiseev, J. Roberts, M. Art
- D) J. Roberts, M. Art, J. Nesbitt

26. Chet ellik tanikli tadqiqotchi R. Kelua har bir jamiyada o'yinlar va tomoshalarining to'rt analitik tushunchasini ajratadi. Uning fikricha, inson o'zining o'yinlarga bo'lgan ehtiyojlarini

- 1) kurash va o'zaro yordam - yo'li bilan,
 - 2) qur'a tashlashga asoslangan o'yinlar - yordamida,
 - 3) taqlidchilik va maxxarabozlik - vositasida yoki
 - 4) ekstaz va hayrat omidini izlash - orqali qondiradi. R. Kelua ularni qanday nomlagan. Nuqtalar o'rniga munosibini tanlab to'ldiring?
- A) agon, alea, mimicry, ilinx
 - B) alea, mimicry, ilinx, agon
 - S) alea, mimicry, agon, ilinx
 - D) mimicry, agon, ilinx, alea

27. XXI asr boshida o'yinlar va tomoshalarining yangi jihatlari nimalarda namoyon bo'lmoqda?

- A) Zombi effekti
- B) «Inson - kompyuter» komplekslari faoliyati
- S) Indivud virtual voqealarga «kirish» imkoniyatini beruvchi axborot texnologiyalaridan foydalanadi
- D) Barcha javoblar to'g'ri

28. Ilgari tomoshabin filmlarda ularning mazmunidan kelib chiqib dunyoga nisbatan antropologik yondashuvni idrok etgan bo'lsalar, endilikda virtual obyektlarni matematik modellashtirish asosida yaratilgan kompyuter kadrini hosil qiladi, ya'ni birovning ongi bilan boshqariladigan tirik murda harakatlarini yaratadi. Jumlani to'ldiring.

- A) Zombi effekti
- B) «Inson - kompyuter» komplekslari faoliyati
- S) Indivud virtual voqealarga «kirish» imkoniyatini
- D) Barcha javoblar to'g'ri

29. Hind san'ati yutuqlarining asosiy qismi kimlar tomonidan vayron qilingan edi?

- A) Gannlar
- B) Islom
- S) Fanatiklari
- D) Barcha javoblar to'g'ri

30. U o'zining «Tarixning ma'nosi va vazifasi» asarida tarix va insoniyatning yagonaligini isbotlash uchun «daayoviy vaqt o'qi» konsepsiyasida samarali foydalangan faylasuf nomi qaysi qatorda to'g'ri berilgan?

- A) K. Yaspers
- B) A. King
- S) V. Shmayder
- D) Motoori Norinagi

INSONNING PSIXOLOGIK OMILI

5-ma'ruza.	Insonning psixologik omili
------------	----------------------------

1. Ma'ruzani olib borish texnologiyasi

Talabalar soni:	Vaqti: 4 soat
Mashg'ulot shakli:	Kirish mavzu bo'yicha ma'ruza
Ma'ruza rejasi:	1-ma'ruza rejasi: 1. Inson ruhiyatidagi inqilob. 2. Shaxsi somatologik identifikatsiya qilish konsepsiyasi. 3. Inson qurquvining yangi obrazlari. 2-ma'ruza rejasi: 1. XX asr qo'rquv manbai – islom aqidaparaslari terrorizmining paydo bo'lishi. 2. Qurquvning yangi turi – ekologik halokat xavfi. 3. Psixotron urush xavfi.
Mashg'ulotning maqsadi:	Dars o'tish shakllari haqida umumnazariy tasavvurlar, inson haqida tolerantlik va ijodiy yondashuv, talabalarda ilmiy va falsafiy dunyoxarashning shakllanishida inson falsafaning abadiyati haqida tushuncha hosil qilish.
Pedagogik vazifalar:	O'quv faoliyati natijalari:
Inson ruhiyatidagi inqilob.	Biotehnologiya metodlaridan foydalanish xavfi
Shaxsi somatologik identifikatsiya qilish konsepsiyasi.	Bir vujudga «Men»ning ko'p sonliligi.
Inson qurquvining yangi obrazlari.	«Men» politseantik modeli.
O'qitish usullari va texnika:	ma'ruza, «aqliy hujum», T-saxna, munozara, muammoli vaziyatlar usuli.
O'qitish vositalari:	ma'ruza matni, tarqatma materiallar, slaydlar, proyektor.
O'qitish shakllari:	jamon, to'g'ridan to'g'ri va guruhlarda ishlash.
O'qitish sharti-sharoiti:	texnik vositalar bilan ta'minlangan auditoriya.
Monitoring va baholash:	og'zaki nazorat, savol-javob, o'z-o'zini nazorat qilish, reyting tizimi asosida baholash.

4. Ma'ruzaning texnologik kartasi

Ish jarayonidagi vaqt	Faoliyatning mazmuni	
	O'qituvchi	Talaba
I bosqich. Kursga va mavzuga kirish (20 minut)	1.1. O'quv kurs: nomini aytib, kurs davrasida dastlabki umumiy tasavvurni beradi hamda uslubiy va tashkiliy tomonlari bilan tanishtiradi.	Tinglaydilar.
	1.2. Kurs bo'yicha o'tiladigan barcha mavzular bilan tanishtiradi, ularning uzviyligi haqida qisqacha ma'lumot beradi.	Tinglaydilar.
	1.3. Kurs yakunida qo'yiladigan reyting baholash mezonlari bilan tanishtiradi.	O'UM ga qaraydilar.
	1.4. Kursni o'zlashtirishda foydalanish uchun zarur bo'lgan adabiyotlar ro'yxati bilan tanishtiradi.	O'UM ga qaraydilar.
	1.5. Birinchi o'quv mashg'uloti mavzusi bilan tanishtiradi va uning maqsadi, o'quv faoliyati natijalarini bayon qiladi.	Mavzu nomini yozib oladilar.
	1.6. Birinchi mavzu yuzasidan aqliy hujum qoidasi asosida dars o'tkazishni taklif etadi. Darskaga «Inson psixologiyasi» deb yozadi. Talabalar tomonidan aytilgan fikrlarni yozib beradi va umumlashtiradi.	Tushunchalarni erkin fikr orqali bildiradi.
II bosqich. Asosiy (50 minut)	2.1. Mavzu rejasi va tayanch tushunchalar bilan tanishtiradi.	Tinglaydilar.
	2.2. Ma'ruzani reja bo'yicha tushuntiradi, har bir rejani nihoyasida umumlashtiradi. Jarayon kompyuter slaydlarini namoyish qilish bilan olib boriladi.	Tinglaydilar. Slaydga e'tibor qaratadi, uni o'ziga yozib oladi va savollar beradi.
	2.3. Har bir rejani mustahkamlash uchun quyidagicha savollar beradi: 1. XX asr qo'rquv manbai – islom aqidaparaslari terrorizmining paydo bo'lishi. 2. XXI asr boshida «ong – materiya» falsafiy muammasi. 3. Mentalitet, ratsional emosional va tana-amaliyotining murakkab to'qimasi sifatida.	Savollarga javob beradilar, erkin haqs-munozari yuritadilar.

	2.4. Tayanch iboralarga qaytiladi. Talabalar ishtirokida ular yana bir bor takrorlanadi.	Har bir tayanch tushuncha va iboralarni muhokama qiladilar. Konspekt qiladilar.
III bosqich. Yakuniy bosqich. (10 minut)	3.1. T-xenna texnikasidan foydalanilgan holda juft-juft bo'lib ishlash uchun tinglovchilarga "Insonning biseiy xolatlari" degan savol yozilgan turqatma materiallar tarqatadi. Ushbu texnika orqali mavzu bo'yicha yakunlovchi xulosa qiladi.	Mustaqil T-xenna to'ldiradilar. Erkin fikrini bayon etadi.
	3.2. Talabalarning faoliyatiga baho qo'yiladi va rag'batlantiriladi.	Eshitadi.
	3.3. Kelgusi mashg'ulotga tayyorgarlik ko'rish uchun topshiriqlar va foydalaniladigan adabiyotlar ro'yxati beriladi.	Eshitadi va O'UM ga qaraydilar.

XXI asr boshida inson fenomenini yangi tipdagi sivilizatsiyaning tug'ilishi yuz berayotgan yangi davr kontekstidan tashqarida tushunish mumkin emas. Bu yerda rivojlanayotgan insoniyat tarixida yuz berayotgan mazkur burilish bosqichini taqim qilishga nisbatan talicha yondashuvlar mavjud. Ayrim olimlar texnogen sivilizatsiya antropogen sivilizatsiyaga o'rin bo'shatyapti deb hisoblaydilar (G. Diligenskiy), ba'zi bir mutafakkirlar esa «tarix o'z intihosiga yaqinlashdi» (F. Fukuyama), ya'ni «positarixiy» bosqich boshlandi, deya ta'kidlaydilar. Nima bo'lganda ham industrial sivilizatsiya o'rnini postindustrial sivilizatsiya egallayotgani, bu esa ko'p darajali insonning tug'ilishini anglatishi (G. Markuze industrial jamiyat odamini bir darajali inson sifatida tavsiflagan edi) shak-shubhasizdir. Ayni holda XXI asr boshida inson ruhiyatida sodir bo'layotgan inqilob haqida gapirish mumkin. O'tgan asr boshida R. Bekk bu haqida so'z yuritir ekan, insoniyatni uch inqilob **ilmiy-texnikaviy** (uning ta'bir bilan aytganda «moddiy»), **ijtimoiy** va **ruhiy** inqilob kutayotganini, xususan, ruhiy inqilob natijasida inson ruhida to'ntarish yuz berishi va din insoniyat ustidan to'la hukmronlikni qo'lga kiritishni ta'kidlagan edi.

Ushbu bashorat o'ngidan kela boshlamogda. Binobarin, hozirgi zamon g'arb ilmiy tadqiqot metodologiyasi sharq madaniyatlarining diniy va mistik tajribasiga tayangan holda fan va mistitsizmini birlashtirishga harakat qilayotgani, sharq psixologiyasi yondashuvlari g'arb psixologiyasiga kirib kelayotgani tasodifiy bir hol emas. Ayni hol

transpersonal (insondan tashqaridagi ma'naviy) voqealarning mavjudligini asoslashga ehtiyoj bilan belgilanadiki, bu postindustrial sivilizatsiya sharoitida insonning ko'p darajali dunyosi shakllanayotganidan dalolat beradi.

Hozirgi vaqtda ongning diskretligi va uzluksizligi, inson miyasi va ruhiyati faoliyati hamda ularning o'zaro muvosiabatlari muammolarini o'rganishga nisbatan yaxlit yondashuv talab etiladi. Bu fundamental muammoni yechish uchun bir qancha tushunchalar ishlab chiqilgan. Chunonchi:

- «lug'ma g'oyalari» (R. Dekart);
- «kosmik ongsizlik» (Sudzuki);
- «kosmik ongi» (E. Fromm);
- «kollektiv tasavvurlar» (E. Dyunkgeym va L. Levi-Bryul);
- «ongsiz strukturalar» (K. Levi-Stross va M. Fuko);
- «ongsizlik birovning nutqi sifatida» (J. Lakan);
- «kollektiv ongsizlik arxetiplari» (K. Yung).

Shu tufayli ham ushbu bobda biz inson ruhiyatidagi inqilob, inson qo'rquvining yangi obrazlari, bir vujudda «Menning ko'p sonligi», «Men» polisentrik modeli, ruhiyatning kosmik asoslari va hokazolar bilan bog'liq masalalarga batafsilroq to'xtalamiz.

Inson ruhiyatidagi inqilob. Bir qator tadqiqotlar XXI yuz yillik «Ong asri» (P. Rassel) bo'lishi haqidagi taxmini tasdiqlamoqda. Ma'lumki, U. Jems, K. Yung, A. Maslou va boshqalar shaxslararo munosabatlar, «ongning yorishishi» holatiga olib keluvchi diniy tajriba ruhiy sog'lomlik ko'rsatkichi hisoblanishi va ancha ko'p uchrashini ta'kidlagan edilar. *Duolar, meditatsiya* va shu kabilar bunday holatga erishish usullari hisoblanadi. Bu yerda gap markaz texnikani keng tarqatish, uni kundalik hayotga kiritish, ya'ni «psixotexnologiya» haqida boradi. Yaqin o'n yilliklar ichida u «ongning yorishishi» tajribasini chuqurlashtirish, individ o'z imkoniyatlarini o'zi to'yobga chiqarishi va ma'naviy kamol topishi jarayonlarini jadallashtirish uchun zarur bo'lgan ilmiy tadqiqotlarning bosh maydoniga aylanishi taxmin qilinayotir²⁴⁵. Psixotexnologiyaning pirovard maqsadi evolyutsion o'zgarishlar uchun imkoniyat yaratishdan iborat. Zero, aynan ma'naviy yangilanish, ongni buyuk mistiklar va faylasuflar kashf etgan usulni o'zgartirish «dunyoni o'ta tomon asoslarda o'zgartirishga yordam beradi»²⁴⁶, chunki evolyutsiya

²⁴⁵ Qiziq: Frank P. The Global Brain: Speculation on the Evolutionary Leap to Planetary Consciousness. - Los Angeles, 1983. - 158-6.

²⁴⁶ Oshir joyda. - 159-6.

jareyonining muhim qismi — ongning yuksak holatlarini yanada rivojlantirishda ishtirok etadi.

Darhaqiqat, inson va uning ongi kosmobiologik va psixosotsial evolyutsiyaning uzoq davomi etgan o'zaro aloqasi mahsuli hisoblanadi. Inson va uning ruhiyati tabiatiga, shuningdek, yunguha, transpersonal va gumanistik psixologiyalar, ongni meditatsion o'rganishga bag'ishlangan tadqiqotlar, arxaiik duny tizimlar (shamanizm va boshqalar), ezoterika amaliyoti (buddaviylik psixologiyasi va sh.k.) to'plagan tajribaga ayri shu nuqtayi nazaridan yondashish o'rni bo'ladi. «Buddaviy metafakiralar ruhiy holatlarning murakkab ierarxiyasiga tavsif berganlar, inson ruhiyatini boshqarish yo'llarini izlaganlar. Qadimgi buddaviylarning boy psixologik tajribasi buddaviylik madaniyatining muhim tarkibiy qismi sifatida, hech shubhasiz, bugungi kunda ilmiy-eksperimental o'rganish obyektiqa aylinishi lozim»²⁵. Zaten, ong teran janyonlari aristotelcho mantiq qoidalariga bo'ysunmaydi: ularni kompyuterlashtirish mumkin emas va faqat buddaviylik mantiqi yordamida ma'lum darajada tavsiflash mumkin.

Bundan tashqari yana shuni ham hisobga olish lozimki, hozirgi zamon psixologiyasining fundamental tasavvurlari dunyo haqidagi ayutoncha tasavvur darajasidan yuqoriga ko'tarilgani yo'q (hozirgi vaqtga gap dunyo haqidagi postnklassik tasavvur haqida boradi). Mazkur tasavvurga ko'ra fizik dunyo mutlaq makon va vaqtidagi ayrim moddiy jismlar yig'indisi hisoblanadi. Jismlar o'rtasidagi o'zaro aloqalar uzoqqa harakat tamoyiliga bo'ysunadi. Psixologiyada ham shunday: «Inson ongi bo'sh — ayutoncha makonga joylashtirilgan fizik jismlar kapsulalashtirilgan»²⁶. Ong o'zini namoyon etuvchi psixologik (semantik) makon mavjud emasligi tufayli, jismlar kapsulalashtirilgan onga o'rganishni fizik makondagi jismlar xulq-atvori asosida o'tkazishga to'g'ri keladi. **Behaviorizm** hamda kompyuter metaforasini o'z ichiga olgan **kognitiv psixologiya** ayri shunday tadqiqotlar bilan bog'liq²⁷.

Shaxsni somatologik identifikatsiya qilish konsepsiyasining ddiqlari qadimgi miflarga borib taqaladi. Uning kurtaklariga Qadimgi Misr mifologik antropologiyasidayoq duch kelish mumkin. Bu g'oya kreasionizm tamoyilidan kelib chiqqvechi yetuk xristianlikda yanada rivojlantiriladi, xristiancha mifologiyada jismlar kapsulalashtirilgan shaxsning mutlaq noyobligi haqidagi talinni vujudga keladi. Boshqacha qilib aytganda, *shaxs jism bilan uzviy, ruhiyat moddiy kapsulada joylashgan*. «Mazkur tasavvur orqali xristianlikning sodda materializmi g'arb duny

tafakkuri paradigmasiga kiradi va bugungi kunda shaxsning genotipik belgilanganligini yoki yengilroq ko'rinishda — genotip va muhitning o'zaro aloqasini aniqlash yo'lidagi izlanishlarga aylanadi»²⁸.

Blincha tafakkur mazkur yondashuv bilan to'qnashadi: orfiklar va pifagorechilar ta'limotiga ko'ra, jon oliy asos omamasiyasi hisoblanadi; bu jon hayotning umumiy aylanma harakatiga qo'shilib, turli mavjudotlar va buyumlar ichiga kirib joylashadi. Mazkur g'oyalar majmui keyinchalik Platon va neoplatonizm ta'limotidan, ilk xristianlik patristikasidan o'rin oldi. Ushbu yondashuv oqilona asosdan xoli emas, chunki u karteziancha dualizm narsalar va hodisalarning haqiqiy holati bilan muvofiq kelmasligini namoyish etadi (kartezianchilar fikriga ko'ra ruhiy va transruhiy, ichki va tashqi hodisalar, subyekt va obyekt o'rtasida aniq chegara mavjud)²⁹. Ammo ongning «diskretligi — uzluksizligi» fundamental muammosini o'rganish uchun yadri yondashuv talab etiladi. Bunday yaxlit yondashuv, masalan, K. Yungning «teran psixologiyasi»ga xos. Uning fikricha, «o'ta shaxsiy» ongsizlik mavjudligi haqidagi faraz faqat nazariy tafakkur mahsuli emas. Unga klinik amaliyot ham asos bo'lgan. Xususan, u mazkur amaliyot jareyonida patsientlar o'z tushlarida real hayotda o'zlar hech qachon duch kelmagan, ko'p jihatdan inson madaniyat tadqiqotchilariga ma'lum bo'lgan mifologik syujetlarni e'taladigan manzaralar va obrazlarni ko'rinishlarini aniqlagan. Yer kurasining turli burchaklaridagi turli xalqlarda patsientlar shifokorlarga yordam so'rab murojaat etar ekanlar, bir-biri bilan ko'p jibdan mos keluvchi tushlarni tavsiflashlari ayon bo'lgan. Masalan, savodsiz, binobarin, Yevropa madaniyati bilan tanish bo'lmagan bahashung tushiga yunon mifologiyasi obrazlari kirishi, sharq mistiklarining g'oyadlari bilan tanish bo'lmagan yevropalikning tushlarida esa qadimgi hind va qadimgi xitoy traktatlarida hayon etilgan manzaralar yoki obrazlar paydo bo'lishi aniqlangan.

K. Yung qadimgi g'arb va sharq madaniyatlari sohasida keng bilimlarga ega edi. Shu tufayli ham u turli patsientlarning tushlaridagi manzaralar va qadimgi san'at yodgorliklari o'rtasidagi aloqalarni usongina aniqlagan. Shunga o'xshash bog'lanishni u tushlardagina emas, balki ruhiy kasallarning fantaziyalari va gilyusimatsiyalarida ham kashf qilgan. Shu tariqa u jonning «kollektiv ongsizlik» obrazlari jamlangan «o'rqa plan» yoki «tungi yarmi» haqidagi qoidani ta'riflagan. «Jonning «tungi

²⁵ Qiziq. *Исторический контекст Буддизма*. — СПб.: Азбука, 1998. — 6-с.

²⁶ Янгинг В.В., Дрочинг В.А. Как психическое содержание мозга может быть связано с телом? — *Вопросы* 1994 г. 4. — 56-6.

²⁷ Qiziq. *Гриффин Д.* Психическое и физическое. — М., 1994.

²⁸ Янгинг В.В., Дрочинг В.А. Критический обзор. — 1994г.

²⁹ Qiziq. *История В.В. Нейрофизиологическое изучение структуры сознания и Мозг и психическое содержание*. — М., 1995. — 5-6.

yarmi»dan xabarlar bizga ahyon-ahyondagina keladi, zero, ikki dunyoni bog'lovchi ko'priklar buzib tashlangan»²⁴².

Jamoa ongsizligining bunday arxetiplari dunyo evolyutsiyasi tajribasini o'zida to'la mujassamlashtiradi. Inson ruhiyati rang-barang «arxetiplarni o'z ichiga oladi, hisoq ularning barchasi. K. Yung fikriga ko'ra, arxetik xususiyat kash etadi va faqat intuitsiya yordamida idrok etish mumkin bo'lgan, inson falsafyasining ongsiz faoliyati natijasida turli ro'yolar va diniy tasavvurlar ko'rinishida yuzaga chiqadigan obrazlarning kamchil «noumenlari» hisoblanadi.

«Arxetiplar» haqidagi bu qoida hozirgi zamon odamining ongiga kiruvchi va uning ruhiyatida inqilobga zamon yaratuvchi intuitsizni fenomenologiyasini tushunish uchun o'ziga xos «kalifi» bo'lib xizmat qiladi. K. Yungning o'zi tushlarni ularning prognostik faoliyati nuqtayi nazaridan baholaydi. Uning nazariyasida tushlar keinjakni bashorat qilish vositasi sifatida namoyon bo'ladi. Yung talqinida tushlar rivoyat, nasihat, yo'l-yo'riq ahamiyatini kash etadi. Pirevard natijada tush telepatik xossalari kash etadi. Mazkur talqinga ko'ra inson ikkita ruhga ega bo'ladi – ularning biri individning hozirgi holatini aks ettiradi, ikkinchisi esa insonning million yillar muqaddam sodir bo'lgan o'tirishini ifodalaydi.

Shuni hisobga olish lozimki, Yungning «eteran psixologiyasi» asosan (kollektiv va individual) ong xususiyatlarini anglab yetishga qaratilgan sharq donishmandligining asosiy motivlarini o'z ichiga oladi. Ma'lumki, buddaviylik insonga o'z ichki dunyosiga to'lan nazar tushlashni o'rgatadi va shu tariqa u ko'xdan yashirin ruhiy kuchlarni anglab yetishga ko'maklashadi. Tibet lamasi A. Govinda shunday deb yozadi: «Buddizmda og'irlik markazi individuumning o'zida, uning o'z kechilmalarida yetadi»²⁴³. Dzen-buddizm o'z o'zini anglab yetishga harakat qilayotgan individlar uchun «bitmas-tuganmas manba»dir (K. Yung). Ko'pgina yevropaliklar inson ruhiyatining to'lan qallamlarida endigina kashf qilayotgan hodisalar qadimgi hind va qadimgi xitoy dinlarida allaqachon kashf qilingan. Masalan, buddaviylarning «karma» tushunchasi «arxetip tabiatini to'lan tushunish uchun» (K. Yung) juda muhimdir.

K. Yungning «eteran psixologiyasi»da jamoa ongsizlik faoliyatini belgilovchi omillar qayd etilgan. Bu yerda gap shaxslar tasavvur qiladigan va individlar o'z faoliyatida to'ynib chiqaradigan «ong niqoblari» haqida boradi. Kollektiv ongsizlikka nisbatan Yung taklif qilgan yondashuv «shaxsni individuallashtirish» metodologiyasiga asoslanadi va postindustrial sivilizatsiyaning vujudga kelishi bilan bog'liq bo'lgan inson

ruhiyatidagi inqilobning o'ziga xos darajachasi hisoblanadi. Amerikalik tadqiqotchilar X. va M. Arpueles hozirgi zamon odamining rivojlanish jarayonida yuz beradigan burilishga e'tiborni qaratadi. Bu burilish Mandala qonuniga muvofiq yashashga o'tish bilan bog'liq. «Mandala qonuniga muvofiq yashash – bu shunday bir jarayonki, uning vositasida shaxs va jamiyat manfaatlari qutblari biqlashib, ajratmas ittifoq tuzadi. Individ ongli mikrokozmos sifatida narsalar va hodisalarni anglab yetuvchi markazga aylanadi. Uning ta'sirehan kuchi individ atrofida yugardaklar guruhini to'planmaydi, balki markaz tasavvuri boshqalar ongiga ham asta-silkin singdiradi va barcha individlar ongli markazlar sifatida bahamjihat ish ko'rishlariga zamin yaratadi»²⁴⁴. Bundan xulosa shuki, o'xar-oqibat inson o'z imkoniyatlari chegarasini his qila boshlaydi, bu esa individ ruhiyatida inqilob yuz berishiga olib keladi.

Inson qurquvining yangi obrazlari. XXI asr boshida inson fenomenini o'rganishda ruhiyatdagi qo'rquvni tushunish ham muhim ahamiyat kash etadi, zero, busiz individ xulq-atvorining xususiyatlarini qaratish mumkin emas. «Falsafiy ensiklopediyada» «qo'rquv (psixologiyada) – organizm hayotiga, shaxsga, u himoya qilayotgan qadriyatlar (ideallar, toqsadlar, tamoyillar va h.k.)ga tahdid solayotgan haqiqiy yoki xayoliy xavf natijasida yuzaga kelgan salbiy emotsiya»²⁴⁵ deb qayd etilgan. Qo'rquv fenomeni ijtimoiy va madaniy omillar bilan bog'liq belgilanmaydi, u dunyoviy hayot evolyutsion yo'lining inson miyasidagi qaydi bilan bog'liq. Qo'rquv inson tabiatiga xos xususiyat, uning shakllari va turlarigina ijtimoiy-madaniy evolyutsiya jarayonida o'zgaradi. Tabiiyki, sivilizatsiyalarning o'zgarishi davrida qo'rquvning ilgari ma'ham bo'lmagan yangi turlari (obrazlari) paydo bo'ldi. Hozirgi davrga xos bo'lgan qo'rquv quvidagi belgilar bilan tavsiflanadi. «Yadro qurolining to'planishi, atom elektrostansiyalari qurilishi, radioaktiv chiqindilar, turli xil zaharli kimyoviy moddalarning ko'payishi va hokazo va shunga o'xshashlar – ularning barchasi soat mexanizmi o'rnatilgan ichki bombalardir, soatning mili halokat nuqtasi sari to'xtovsiz siljimoqda»²⁴⁶.

XX asrda onanaviy qirg'in quroli qo'llanilishi natijasida insoniyat galpi qitilib ketishi xavfi bilan belgilangan mudat empirik qo'rquv paydo bo'ldi. Aynan atom va yadro quroli endilikda inson va insoniyatni tinimsiz ta'qib qilayotgan «buyuk qo'rquvni» paydo qildi. Shuning barobarida «qiyomat kun» haqidagi tasavvurlar ham jonlandi. Vaqt o'tishi bilan «yadroviy» qo'rquv onanaviy qirg'in quroli bilan emas, balki atom

²⁴² H. Yung, *Individu va ong* (Moskva) – SPb, 1999 – 12-4.

²⁴³ Govinda A., *Individu va ong* (Moskva) – SPb, 1999 – 38-5.

²⁴⁴ Arpueles X. va M. Mandala. – M., 1991 – 10-8.

²⁴⁵ *Psixologiya* (Moskva) – M., 1978 T. 5. – 139-6.

²⁴⁶ Churilov L. B., *Individu va ong* (Moskva) – SPb, 1999 – 34-8.

elektrostansiyalari reaktorining radioaktiv chiqindilari atrof muhitni ifloslantirishi bilan bog'liq bo'lgan yangicha shakl-shamoyil kasb etdi. Ko'pchilik uchun bu chiqindilar sanoatning rivojlanishi bilan bog'liq bo'lgan barcha xavf-xazarlardan dahshatliroq tahdidga aylandi. Yangi qo'rquv yerning tahqirlanishi va dunyoda tabiiy muvozanatning buzilishi obrazlari bilan birikib, yanada kuchliroq tus olmoqda²⁴⁷. So'nggi yillarda butun dunyoda yadro reaktorini yaratish borasidagi har qanday harakat mahalliy aholining qattiq noroziligiga uchrarmoqda.

XX asrda yana bir qoʻrquv manbai – **islom aqidaparastlari terrorizmi** paydo boʻldi. Hozirgi dunyoda islom dinining siyosiylashuvi ancha xavfli oqibatlarga olib kelishi mumkin. Hozirgi zamon terrorizmining har xil turlari orasida islom aqidaparastlarining ermuqaddas terrori ancha chuqur ildizlarga ega boʻlgan yangi hodisa hisoblanadi²⁴. U terrorizmining boshqa turlari (shakllari)dan kamida uch muhim jihat bilan ajralib turadi.

Birinchi — u hozirgi mafkuralarning barchasini rad etadi va hokimiyatni o'z qo'liga olish yoki qo'lda qurol bilan halok bo'lishga intiladi. Uning tarafdorlari boshqa terroristik harakatlar bilan, hatto, ta'kid maqsadlarda ham aloqa qilmaydilar. Islom aqidaparastlari o'zlarini butun dunyoni qamrab olishga qodir bo'lgan islom uyg'otishi g'oyasining ifodachilari deb hisoblaydilar²⁰. Boshqacha qilib aytganda, bu yerda gap yagona islom davlati — xalifalikni tashkil qilish va uning ta'sirini butun dunyoga tarqatish haqida boradi.

Ikkinchi – hozirgi vaqtda g'arbda «islom terrorizmi» degan nom olgan hodisa «muqaddas urush» - jihodning o'ziga xos shakli sifatida ilgari surilmoqda va amalga oshirilmoqda. Bunda mazkur «urush» faqat to'la g'alaba qozonilganidan keyingina tugashi mumkin. Bu urushda islom aqidaparastlari muzokaralar olib borish, ma'yyan masalalarda yon berish va hatto siyosiy hokimiyatni egallashga ham barakat qilmaydilar. Ular dushmanni butunlay tor-mor keltirishga intiladilar, islom terrorizmi dushman taslim bo'lishigina biron-bir shakli bilan o'tmaydi.

Uchinishi – islom terminini ham individual xulq-atvor, ham davlat siyosat nazariyasi uchun asos bo'lib xizmat qiladi. «Kofirlarni ikki yoʻldan birini – yo islom dinini qabul qilish, yo halok boʻlishni tanlashga majbur qilish islom aqidaparastlari oʻz oldiga qoʻygan bosh vazifadir. Shu tafevli ham islom aqidaparastlarining oʻtgan asr oxirida qoʻrquvning yangi

kurimi paydo qilgan «Muqaddas terror» harakati bilan hisoblashish talab etiladi.

Qoʻrquvning yana bir yangi turi – bu tinimsiz kuchayib borayotgan ekologik halokat xavfidir. Hozirgi zamon sivilizatsiyasining tabiat bilan oʻzaro aloqasi muammosi (ilgari mavjud boʻlmagan) qoʻrquv fenomeni bilan uzviy bogʻliq, zero, u insoniyatning yashash qulishi muammasini oʻzida ifodalaydi. Bu muammo insonning biosferani oʻzgartirishi jarayoni bilan bevosita bogʻliq. Bu yerda tabiiy bir savol tugʻiladi: mazkur jarayon qaysi yoʻnalishda bormoqda? Yetmish yil oldin V. Vernadskiy biosfera atay bosqichga oʻtib noosferaga aylanishini qayd etgan, qirq yilcha muqaddam I. Drest sayyoradagi insoniyatni olmaga tushgan qulga oʻxshatgan edi. Xoʻsh, ularning qaysi biri haq, inson noosferani bunyod etmoqdam yoki biosferani vavron qilmoqdam?²⁵⁰

Darhaqiqat, inson yangi tabiiy muhitni bunyod etayotir va shu bilan bir qatorda biosferani vayron qilayotir. Bunda vayronkorlik faoliyati bunyodkorlikka qaraganda qizg'inroq kechayotir. Insoniyatning mavjudligi tabiatga tushadigan yuk me'yoriga rioya etilishi bilan bog'liq. Biologiya mutaxassislari qayd etishicha, tabiatda «10% qonuni» amal qiladi – faqatgina sharoitda Yer tabiati odatdagidan o'n baravar kuchliroq zo'rqlashga dosh berishga qodir²⁵¹. Hozirgi vaqtda insonning bunyodkorlik faoliyat aksariyat hollarda bu qoidani buzadi, u biosferaning rekreativ imkoniyatlari bilan muvofiq kelmaydi. Shu tufayli hali Yerdagi hayot ta'minoti resurslari (daryolar sistemalari, sizot savlar, tuproq, fazo muhiti, jahon okeani) sivilizatsiyaning kuchli bosimiga dosh berolmasdan tanazzulga yuz tutmoqda. Insoniyat qarshisida ekologik halokut xavfi paydo bo'ldi aynan Yerdagi hayotning qirilib ketishidan qo'rquish atrof muhitni muhofaza qiluvchi kuchli siyosiy harakatlar paydo bo'lishiga olib keldi.

XX asrda paydo bo'lgan qo'rg'uvning yangi turlaridan biri **psixotron** urush xavfi bilan bog'liq. O'ttiz yil muqaddam AQSH Kongressi vakillar palatasining fan va texnika bo'yicha qo'mitasi uchun tayyorlangan ma'ruzada «ong fizikasi» va tibbiyot sohasidagi tadqiqotlarning maqsadga muvofiqligiga buho berishga bundan buyon yanada kuchliroq mas'uliyat bilan yondashish tavsiya qilingun edi. Ma'ruzada qayd etilishicha, so'nggi yillarda o'tkazilgan eksperimentlar bir odam miyasining boshqa odamlar miyasi haqida materiya bilan «o'zaro bog'liqligi» mavjud, inson aqli geografiya va vaqt omilidan qat'i nazar, axborot olishga qodir deb taxmin

²⁴ Claron: Wheat S.P. Naylor (ed.), *A History of Insects* - (c. 1983) - 313-5

40. Qutub: Tashri A. Sotqonliy terror o'rtasidagi Buxoro: yirik jamoatlar funksionalligi. - M., 1990. - 165-5.

²¹⁹ С. А. Овчиник, Жданов Н. П., Писаренко А. А. Визам. работа. XXI в. кн. - М. 1989.

¹⁰ Оглод, Балащенко Р.К., Зандаров Н.Г. Пророски и третикировка. - М., 1988, Косов Ю.Н. В шибанях стратиграфическое исследование. СПб., 1990.

²¹ Qiting: Qizhan P.J. *Kongfuzi tuijin Xue* [Progress in the Study of Confucius] — M., 1993.

qilish uchun asos beradi. Boshqariq, turli kishilar miyasining o'zaro bog'liqligi nafaqat ayrim mamlakat, balki butun dunyo uchun ham jiddiy ijtimoiy-siyosiy oqibatlarga olib kelishi mumkin.²²

U yoki bu odam miyasiga ta'sir ko'rsatish uchun elektron vositalardan foydalanish zamonaviy ayrim hali qoida yetadi. O'ttaviy axborot vositalarida o'lon qilmayotgan psixologik urush metodlariga bog'liqlangan materiallar soni ko'payib bormoqda. Ma'rifiy laboratoriyalarda psixotronika sohasida o'tkazilayotgan eksperimentlar ta'limda ham ma'lumotlar beradi.²³ Psixotronikaning o'zi esa qadimgi magiya va shamanizm, shuningdek, misirsizim faoliyati haqidagi ma'lumotlardan foydalanadi. Shu narsa aniqki, inson o'ngi, elektronika, tibbiyot va parapsixologiya sohasidagi tadqiqotlar inson miyasi va ongiga ularni boshqarish maqsadida ta'sir ko'rsatish imkoniyatini beradi.²⁴ O'z-o'zidan ravshanlik, psixotronika qurilish qo'llanish xavfi ta'sirida paydo bo'luvchi qo'ng'irlik siyosatchilar ayrim kishilar va aholi guruhlari xalq-arvorini boshqarish uchun foydalanishlari mumkin.

Biotehnologiya metodlaridan foydalanish xavfi ham qo'ng'irlikning yangi turi hisoblanadi, zero, u salbiy ijtimoiy oqibatlarga olib kelishi mumkin. Bu xavf eng avvalo kishilik hamjamiyati va umumiy ekologik tizimlar uchun xavfli bo'lgan mikroorganizmlarning atrofi muhitga tarqalish tahid bilan bog'liq. Masalan, «ichak tayog'chasi» va boshqa xil bakteriyalar tadqiqotchilarning nazorati ostidan chiqishi va yangi nomalarni kasalliklarning qo'zg'atuvchilariga aylanishi xavfli mavjud. O'ttaviy axborot vositalarida berilgan xabarlariga ko'ra, g'arbiy Yevropa mamlakatlarida insonning inson sistemasini buzuvchi «odimso'r bakteriya» paydo bo'lgan. Agar tananing zararlangan qismi o'z vaqtida kesib tashlanmasa, odam vafot etadi (bu bakteriya bir necha o'n kishining yostig'ini quritgan). Qizig'i shundaki, olimlar ushbu «odimso'r bakteriya»ni streptokokk mutanti bo'lsa kerak deb taxmin qilmoqdalar.

Inson embrioni bilan o'tkazilayotgan tadqiqotlar ham amalda shikastli oqibatlarga olib kelishi mumkin. Oqsil biosintezida tirik organizmlarning barchasi ayrim bir genetik kodga ega bo'ladi, bu esa turli organizmlar (masalan, o'simliklar, inson yoki hayvonlar) DNK zatlari bir-biri bilan chatishtirish imkoniyatini beradi. Hujayra, mazkur elementar darajasida insonga qarshi qaratilgan chatishtirishlar, masalan, harbiy ehtiyoqlarni qandirish uchun mo'ljallangan sun'iy gibradlar yaratilishini amalga oshirilishi musi ko'rilgan ijtimoiy kulfatlarga olib kelishi mumkin.

²² Qizig'i: Jeyn P.T. *Psixologiya va psixologiya: psixologiya va psixologiya* (M.: 1978, 211).

²³ Qizig'i: Jeyn P.T. *Psixologiya va psixologiya: psixologiya va psixologiya* (M.: 1978, 211).

²⁴ Qizig'i: Jeyn P.T. *Psixologiya va psixologiya: psixologiya va psixologiya* (M.: 1978, 211).

²⁵ Qizig'i: Jeyn P.T. *Psixologiya va psixologiya: psixologiya va psixologiya* (M.: 1978, 211).

Shunday qilib, biotehnologiya hozirgi zamon odamining ruhiyatiga ta'sir ko'rsatuvchi yangi qo'ng'irlik turlari bo'lib xizmat qiladi.

Umuman olganda, XX asda inson yuzasiga qo'ng'irlik turlari paydo bo'ldi. O'z-o'zidan ravshanlik, qo'ng'irlikning yuqorida ko'rib chiqilgan yangi shakllaridan har biri insonning ruhiy holatiga turli darajada ta'sir ko'rsatadi va ayrim paytda uning xalq-arvorini ham ma'lum darajada belgilaydi.

Bir vujudda «Menning ko'p sonliligi». «Menning ko'p sonliligi» muammasi XXI asr boshida o'ta murakkab inson fenomenining qiralaridan birini aks ettiradi. Bu muammo qaror qabul qilish jarayoni va inson xalq-arvorining oqibati va individual xususiyatni tushuntirish yo'lidagi harakatlardan bevosita kelib chiqadi. Ayrim paytda u bir qancha diniy fanlar uchun bosh muammo hisoblanadi, zero, u yoki bu qaror shaxslararo munosabatlarni, shu jumladan interpersonal konfliktlarni o'rganishda foydalaniladigan tegishli konseptual vositalarni belgilaydi.

«Menning ko'p sonliligi» muammasini inson vujud va ruhiyat dualizmi bilan bog'lash o'rinli bo'ladi. Iudeycha-xristiancha diniy an'anaga xos bo'lgan bu dualizm orifliklar mifologiyasi va platoncha metafizikalar keltirib chiqariladi. Inson ruhi va vujudining qadimgi yunoncha talqinlari xristian dinining asosi hisoblanmaydi. Injil matnida ruh va unumning yaqonligi konseptsiyasi ilgari suriladiki, u oriflik mifologiya tamoyillariga mutlaqo ziddir. Keyinchalik ruh tananing asiri hisoblanadi va butunday boshqacha tabiatga ega bo'ladi degan qoida qabul qilinadi.

Qadimgi indeylarning asosiy e'tiborni shaxsning somatik asoslariga qaratuvchi g'oyasi hozirgi zamon g'arbiy falsafasi qurilmalari bilan muvofiq keluvchi vujud va shaxs konseptsiyasiga aylanadi. Masalan, L. Vitsgensteynning: «Odamlar inson ruhiyatining eng yamshi obrazidir»²⁶ degan so'zlari qadimgi yunon SHarq tafakkuriga xos bo'lgan g'oya bilan hamohangdir. Ma'lumki, insonni jismoniy va ruhiy asoslar birligi sifatida idrok etish fikrlashning ayni shu uslubiga xos edi. Ayrim paytda insonni Xudo o'ziga o'xshab yaratganligi haqidagi tasavvurni ham e'tiborga olish lozim. Injilda bu tasavvur havoriy Pavelning quyidagi so'zlarida ifodalangan: «O'z vujudingizdagi Xudoni sharaflang». Kalbala diniy-mistik ta'biratiga ko'ra, hamonki inson Xudoga o'xshab yaratilgan ekan, uning kamida uchta jini bo'lishi kerak: ruh - oliy qism; jannat o'zi yaxshilik va yomonlik makoni; vujud bilan bevosita bog'liq bo'lgan va uni harakatlantiruvchi «heyotbaxsh kuch»²⁷.

²⁶ Vitsgensteyn L. *Philosophical Investigation*. N.Y., 1963, qism 178.

²⁷ Qizig'i: Jeyn P.T. *Psixologiya va psixologiya: psixologiya va psixologiya* (M.: 1978, 211).

Bir vujudda jonlarning ko'p sonliligi haqidagi tasavvurlar g'arb olimlari va teologlari e'tiborini o'ziga tortadi. Hozirgi vaqtda faylasuflar, sotsiologlar, psixologlar va ilohiyotchilar bir vujudda nechta «Men» bor: u bittani yoki ko'p sonlini²⁵⁷, - degan masalani muhokama qilmoqdalar. Ayrim olimlar «Men» yagona, ya'ni shaxs va vujud bir-biri bilan uzviydir deb hisoblaydilar. Masalan, amerikalik teolog K. Braaten insonning xristiancha konsepsiyasi (hozirgi talqini)ga tayangan holda, inson psixosomatik jihatdan yagonadir degan g'oyani ilgari suradi²⁵⁸.

«Menning ko'p sonliligi» gipotezasi ruh bilan uzviy bo'lgan semantik maydon sifatidagi madaniyat bilan bog'liq. Ruh g'oyalarni moddiylashtrish borasidagi faoliyatga xos bo'lgan faollik holatini o'zida ifodalaydi. Ayni paytda madaniyat yaratuvchi faoliyatning ma'daviy imkoniyatlari uning individual borliqqa ma'no baxsh etish qobiliyati bilan belgilanadi. Ruh shaxs bilan bog'liq va unga ko'p jihatdan o'xshash, zero, u dunyodan keltirib chiqariladi va ayni paytda alohida dunyo sifatida namoyon bo'ladi. Shaxs va ruhning bunday bog'liqligi ma'naviyatni shakllantirish muammosini shaxsning ichki dunyosida «cheksiz shaxs»ni (Gegel) kamol toptirish vazifasi sifatida ifodalash imkonini beradi²⁵⁹. Shunday qilib, «Menning ko'p sonliligi» gipotezasi XXI asr boshida inson fenomenini muammosiga yangicha ko'z bilan qarash imkoniyatini beradi.

«Men» politsentrik modeli. Insonning ichki dunyosi o'ta murakkab va serqiradir. U bir-biri bilan uzviy bog'liq bo'lgan ko'p sonli «qavatlar» yoki darajalarni o'z ichiga oladi. Buni hozirgi zamon psixologiyasidagi yangi yo'nalish - topologik psixologiya doirasida erishilgan natijalar ham tasdiqlaydi²⁶⁰. Topologik psixologiyaning rivojlanishi ulkan qiyinchiliklar bilan bog'liq. Bu qiyinchiliklar inson modellariining burchasi inson ruhiyatining teran qatlamlariga nazar tashlash imkoniyatini beruvchi ko'p darajali murakkab tizimlar hisoblanishi bilan belgilanadi. «Teran» yoki «asaliylik» psixologiya inson ruhiyatining og'li, oqilona va mantiqiy darajalarini o'rganadi. Olimlar tomonidan ong va ong osti sohalarining quyidagi o'n darajasi ajratilgan:

- jinsiy mayllar darajasi (Z. hFreyd),
- boshchilik, yetakchilik, hokimiyat darajasi (F. Nitssho, A. Maslou);
- ongning shakllanish darajasi (E. Noyman);
- identifikatsiya (E. Erikson);
- hokimiyat «ijtimoiy standart» (M. Fuko);
- muliy identifikatsiya (G. D. Gachev, P. Bezanson);

²⁵⁷ Qarang: Braaten C.E. Teologiya i sotsiologiya. - Moskva: paghal, 1986. 86-9. - 44-45-5.

²⁵⁸ Qarang: Braaten C.E. Kuyusiy psixologiya: Boshqaruvchi shaxsning shaxsifikaatsiyasi. // Psixologiya. 1992. № 12. - 26-6.

²⁵⁹ Qarang: Artyushin E. A. Topologiya i psixologiya: psixologiya i psixologiya. // Psixologiya. 1994. № 5.

- tilning topologik talqini va turli «til o'yinlari» darajasi (R. Toma, L. Vitgenshteyn);

- mutlaqo subyektsiz fan (R. Dekart, I. Nyuton);

- topologik jihatdan inson bilan uzviy bo'lgan strukturalar (P. Florenskiy, M. Xaydegger);

- san'at va fan arxetiplari (K. Yung, V. Paul).

Shunday qilib, inson ruhiyatida (ong osti sohasida) bir nechta qatlamlarni ajratish mumkin. Inson «Men» ko'p qavatli strukturasiining turli darajalaridan turli potentsial o'zliklar o'rin oladi. Bu esa amalda keng tarqalgan «monotsentrik integratsiya» modeli bilan bir qatorda, boyroq va murakkabroq (monotsentrik modelga qaraganda) strukturaga ega bo'lgan shaxsning politsentrik integratsiyasi modeli ham mavjudligidan dalil beradi. So'nggi zikr etilgan modelda ijodiy izlanishlar maydoni bir shaxsda fikrlar, sergilar va mayllarni o'z asosida jamlovchi bir nechta turli markazlar yoki o'zliklar mavjudligining tabiiy mahsuli hisoblanadi.

Shaxsning shakllanish mahsuli sifatida politsentrik struktura ko'pincha shaxs rivojlanishining dastlabki bosqichlarida tarkib topgan qatlamlarning tinimsiz faolligi natijasida vujudga keladi. Shuni qayd etib o'tish lozimki, o'tgan asrning 30-yillarida S. Frich «ruhiyat qatlamlarining shakllanish jarayonini o'rganuvchi ilmiy fan - psixopatologiyani yaratishga harakat qilgan»²⁶¹. «Inson ruhiyati geologiyasi qonunlari» haqidagi qiziqarli mulohazalarga G. Olexnovichning «Odamlar orasida ilk qadamlar» deb nomlangan kitobida duch kelish mumkin²⁶². Rivojlanishi ruhiyatining birinchi qatlami paydo bo'lganidan so'ng to'xtagan «bir qatlamli» individlar ham mavjud. Bunday bir qatlamlik, odatda, shaxsning monotsentrik integratsiyasi bilan belgilanadi. Politsentrik struktura asosan ko'p qatlamli hisoblanadi, unda shakllangan oxirgi qatlarning faolligi oldinroq shakllangan qatlamlarning faolligiga, shuningdek, endigina shakllanayotgan qatlamlarning faollik darajasiga bog'liq bo'ladi.

Qatlamlar o'rtasidagi farq dunyo haqidagi tasavvurlar va siyosiy qarashlarning o'zgarishi, boshqacha fikrlash uslubining qabul qilinishi va tushunchalar apparatining takomillashuvi bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Inson «Men»ning politsentrik strukturasiida yangicha qarashlar va tasavvurlar eski qarashlar va tasavvurlarni siqib chiqarmaydi, balki ular bilan autentik ichki muloqotga kirishadi. Nuqtayi nazarining o'zgarishi o'rniiga ayni bir predmet (obyekti)ga bir paytning o'zida turli nuqtayi nazarlardan qarash qobiliyati paydo bo'ladi (insonning mazkur qobiliyati

²⁶¹ Qarang: Frich S. O'zliklarning psixologiya. 1930. J. 3-6. - 12-36-6.

²⁶² Qarang: Olexnovich G. Perviy iznaki vujud iudzi. - V., 1976. - 128-133-6.

sharq madaniyatlarida qadim zamonlardayoq shakllangan edi). Inson «Men»ning politsentrik strukturasini har bir predmetni har tomondan o'rganish imkoniyatini beruvchi metodologik plurallizmning psixologik asosiga aylanadi.

«Men» politsentrik modelining evristik imkoniyatlari ancha keng, zero, u inson ekzistensiyasining fundamental muammosalarini yechish imkonini beradi. Yangi insonni shakllantirish yoki yaratish ayni shunday muammolardan biri hisoblanadi. Masalan, amerikalik mutaxassis B. Skinner o'zining «Uoldern Ikki» deb nomlangan kitobida inson xulq-atvorini xulq-atvor haqidagi fanlar yordamida boshqarish imkoniyatlarini to'g'risida so'z yuritadi²⁶². So'nggi yillarda mazkur fanlar doirasida inson xulq-atvorini boshqarishda, oldindan belgilangan kossalarga ega bo'lgan biologik tizimlarni yaratishda jiddiy yutuqlarga erishildi. Bu yerda «Men» politsentrik modeli qadamlaridan birining kossalaridan foydalaniladi, qolgan qadamlar ta'sirini to'xtatish yo'li bilan «bir qasharlik» odamni yaratish mumkin. Ayni paytda xulq-atvorni boshqarish texnologiyalari yordamida insonni zombiga aylantirish imkoniyati ham mavjud. Masalan, o'tgan asrning 90-yillarida «Toreador» deb nomlangan televizor ko'rsatuvda razvedikachi (polkovnik Jurov) dunyo mamlakatlaridan birida u Jak ismi bilan ish olib borganini, bu uning to'rtinchi «Men» bo'lganini ma'lum qilgan edi. Ayni holda zombi metodidan razvedka maqsadlarida va uncha samarali foydalanilgan²⁶³.

Xulq-atvor haqidagi fanlardan foydalanishning yana bir yo'li mavjud va u muayyan qadriyatlar tizimi bilan bog'liq. Amerikalik olim K. Rogers bunday qadriyatlar sifatida quyidagilarni ajratadi:

- inson o'z potentsial imkoniyatlarini to'la ro'yohga chiqarilishi natijasida qadr-qimmat va ahamiyat kash etishi;
- indvid o'z-o'zini aktuallashtirishi;
- o'zgarayotgan dunyoga insonning ijodiy moslashishi;
- bilimlar taraqqiyoti asosida dunyo haqida yangicha tasavvurning shakllanishi²⁶⁴. Shunda fan inson va insoniyatga ular o'z jismoniy, ruhiy va ijtimoiy evolyutsiyasini (tabiiyki, ma'lum darajada) boshqarish imkoniyatiga ega bo'lishlari uchun yordam berishi mumkin.

«Men» politsentrik modeli hozirgi zamon odamining ijodiy imkoniyatlarini ro'yohga chiqarish uchun magik bilimlardan foydalanish imkonini beradi. K. Kastanoda mag don Xuaning ov haqidagi mulohazalarini keltirar ekan, amalda ongsizlik sohasidan asbobot olish

uchun mos keluvchi psixologik munosabatning simvolik tavsifini beradi²⁶⁵. Bunda ovchi dunyoga turli nuqtayi nazarlardan yondashadi: u dunyoga o'z «Men» nuqtayi nazaridan yondashish bilan bi qatnola, unga vaqtga bo'yinmaydigan ruhiy borliq nuqtayi nazaridan ham haho berishi mumkin. U o'z vaziyatiga ham ogli tarzda, ham «ikkonchi shaxs»ni ifodalovchi ongsizlik tili sifatidagi tushlar va fantazyalar yordamida hahu berish imkoniyatiga ega. Ayni shu ikkinchi shaxs ruhiyatdagi vaqtsizlikni ifodalaydi, uning ogli «Men» bilan muloqoti individga hayotga ijodiy yondashish va borliqning to'liqligiga erishish, ya'ni yaxdit shaxsiga aylanish imkonini beradi.

Shunday qilib, ko'p darajali inson polifundamental tabiatga ega – u o'zini yanada mufassal o'rganishni talab qiluvchi «ko'p mohiyatli» strukturadir.

XXI asr boshida «ong – materiya» falsafiy muammosi. Hozirgi vaqtda inson fenomeni haqidagi tasavvurlarga madaniyat, sohasida yuz berayotgan ulkan o'zgarishlar ham o'z ta'sirini ko'rsatayotir. Qadim zamonlarda Afina, Ierusalim va Ronda vujudga kelgan madaniyat o'z mazmunlarini rivojlantirish imkoniyatlaridan to'liq foydalanib bo'ldi. Mazkur madaniyat bunyod etgan sivilizatsiyaning umri ham poyoniga etib qoldi – butun insoniyatni qamrab olgan global inqiroz buning dalilidir. V. Halimov fikriga ko'ra, yangi mazmunlarni berishga din ham, falsafa ham qadir emas, rasmiy konfessiyalarning barchasi uzoq o'tmishga mulkidan berilgan va inson butunlay o'zgaragan bilan hisoblashmo'ydi, falsafada eksistensializm va falsafiy germinetika o'z tadjriji yakuniga yetgan, pozitivizm esa sezilarli darajada qashshoqlashgan²⁶⁶. Agar falsafa va din tolash nuqtalarni topsa, bu ularga yangi mazmunlarni aniqlash imkonini beradi. Hozirgi vaqtda inson hayoti mazmuni va Koinot mavjudligi mazmunining birikishi yuz berayotir. Bu fizikada (va kosmologiyada) «ong – materiya» muammosi birinchi o'ringa chiqishga sabab bo'layotir. Agar biologlardan birortasi tiriklik evolyutsiyasini ijodiy jarayon deb «tirof etsa, ayni shu hol biologiyada ham yuz berishi mumkin. Ma'lumki, psixologiyada «transpersonal harakati» deb nomlangan falsafiy yo'nalish allaqachon shakllangan.

«Ong – materiya» falsafiy muammosi bugungi kunda fizik eksperiment bilan bevosita to'qnashmoqda. Kompyuter tizimiga ulangan mayatnik bilan o'tkazilgan eksperiment inson oqida mexanik mayatnik bilan muayyan tarzda (gipnotik aloqa vositasida) bog'langan fizik

²⁶² Qarang: Skinner B.F. *Walden Two*. – N.Y., 1948. – 245 b.

²⁶³ Qarang: Polkovnikov B.C., Polkovnikov B.A. *Секретная операция – война и мир*. – Волгоград: Феникс, 1996. – 132 s.

²⁶⁴ Qarang: Rogers K.R. *Введение в психологию*. СПб.: Лань, 1994. – 469 s.

²⁶⁵ Qarang: Kastanoda K. *Нусмонотани о Хуанам*. – Jena, 1992.

²⁶⁶ Qarang: Halimov B.H. *Ассимиляция о культуре и цивилизации в современном мире*. – Волгоград: Феникс, 1997. – 99 s.

mayatnikning semantik analogi mavjudligini faraz qilish imkonini beradi. Bunda matrlarni o'qish paytida operator emotsiyalarining o'zgarishi semantik maydon metrikasini lokal darajada o'zgartiradi va bu mayatnik uzunligi, binobarin tebranishlar davri ham o'zgarishiga olib keladi. Shundan so'ng o'yinga rezonans kiritshadi. Bu yerda hatma narsa ong holatining semantik maydon metrikasini lokal darajada o'zgartirish qobiliyatiga asoslanadi²⁶⁷.

Mazkur faraz zaminida inson ongi va mayatnikning kvaziengi o'rtasidagi o'zaro munosabatlar haqidagi tasavvur yetadi. Bu yerda gap nomexanistik ongning hamma joyda hozir-u nozirliqi haqida boradi. Ushbu tasavvur V. Nalimov va I. Drogalina ilgari surgan ongsizlik modelida aks ettirilgan. Bunda mualliflar inson ongi tabiatshunoslik bilan qamrab olish mumkin bo'lmagan «semantik voqelik»ka «sho'ng'ish»dan kelib chiqadilar²⁶⁸. Shuni hisobga olish lozimki, ongsizlik, garchi uning ko'rinishlari rang-barang va sepiyir bo'lsa-da, yaxshi hodisadir. Aniqroq aytganda, bu Z. Freyding «ong osti sohasi», K. Yungning «qamon ongsizligi», U. Jeymanning «ong oqimlari», R. Bekkning «kosmik ongi», A. Bergsonning «intuitsiyasi», E. Gasserning «transendent fenomenologiyasi», A. Luytrodning «boqiy obyektlar kategoriyasi», K. Popperring «uchunchi dunyosi», R. Assagolining «subpersonalligi», Gegelning «o'z-o'zidan rivojlanuvchi ruh», Platonning «g'oyalar dunyosi»dir. Ongsizlikning bu turli ko'rinishlarini psixologik (semantik) maydonning ko'p darajaliligi haqidagi tasavvur yordamida tavsiflash mumkin. Semantik maydonlar (ongsizlik) nafaqat har bir inson bilan, balki butun insoniyat bilan bog'liqdir. Natijada ko'z o'ngimizda «semantik koinot» voqeligi haqida tasavvur paydo bo'ladi²⁶⁹.

Ilmiy tadqiqotlar har bir insonning o'z psixologik vaqt borligini ko'rsatadi. Gipnoz, autotrening, meditatsiya, maxsus nafas olish mashqlari, ongning o'zgargan holatiga erishish imkonini beruvchi turli xil ritmik harakatlar o'z ruhiy vaqtining o'zgarishini ham aks ettiradi. Tushlar ham ongsizlik bilan ma'lum darajada bog'liq ruhiy kasalliklar ham vaqt haqida o'zgacha tasavvur paydo bo'lishiga olib keladi. Semantik koinot (ongsizlik dunyosi) inson ongidan obrazlar (aylana, uchburchak, xoch qabilidagi geometrik simvollar) vositasida o'rin oladi. Bu simvollar tabiiy shakllar daraxtlarning yaproqlari, gullar, umurtqasiz hayvonlarning shakllari va hokazolarga xosdir. Qadimgi mutafakkirlarga geometriyaning ibodatxonalarda memorchiligida gavdalantirilgan ezoterizmi ma'lum bo'lgan.

²⁶⁷ Osha joyda. — 20-6.

²⁶⁸ Qanov, Nalimov E.B., Drogalina I.A. *Psixologiya i filozofiya. Semantika i lingvostilistika. Psixologiya i lingvostilistika*. Tashkent, 1984, 1.5, № 6. — 131-137-6.

²⁶⁹ Osha joyda. — 117-118-6.

Ilmiy so'zlari ongsizlikka kirish bilan bog'liq bo'lgan simvolik jihatga va mantiqiy konstruksiyalarni yaratish imkonini beruvchi diskursiv jihatga, ya'ni ongning diskretligi va kontinualligini ifodalovchi jihatlariga ega. Semantik koinot odatdagi makon-vaqt munosabatlariga bo'ysunmaydi. Shuni tushlarning tartibsizligi, ongning o'zgargan holatlari (reinkarnatsion xotiralar), shuningdek «onna qornidagi hayot xotiralar» ham tasdiqlaydi. Semantik koinot arxetipik xususiyat kasb etadi, ya'ni bizning vaqtimizda yuz berayotgan jarayon bilan ayniydir.

Shunday qilib, V. Nalimov va I. Drogalina semantik koinot haqida mulohaza yuritish orqali ongsizlikning taxminiy modeli haqida o'z tasavvurini bayon etadi. Ongsizlikning ushbu modelida har bir insonning individualligi harcha odamlar uchun umumiy bo'lgan «belgilar maydoni» aslida tuzilgan taqsimlash funksiyasi bilan tavsiflanadi. Odamlarning tiplariga qarab u «iglasimon», «eyiq» yoki «nosimmetik» bo'lishi mumkin. Mazkur modelning diqqatga sazovor jihati shundaki, so'zlarning «semantik maydonlari» madaniyatimizning paradigmatic tajribasini emas, balki madaniyatimizda o'zining aniq ifodasini topmagan olis o'tmishni «anglashni ifodalaydi, ya'ni gap qadimgi simvollar, o'tmish tilflarining elementlari va hokazolarda boradi. Shundan kelib chiqib, mualliflar madaniy ong bilan bir qatorda ongsizlik darajasiga ham ega²⁷⁰, degan xulosaga keladi.

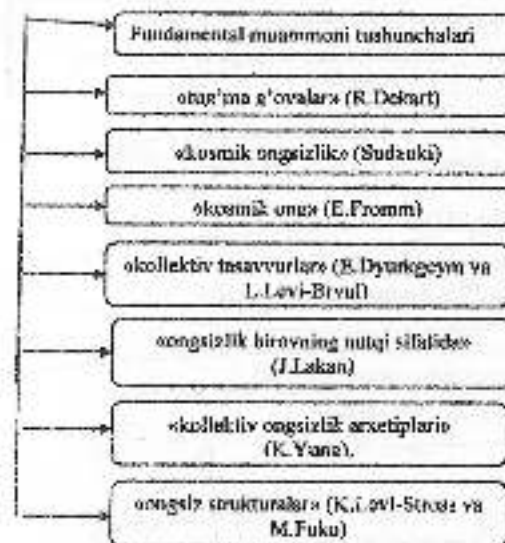
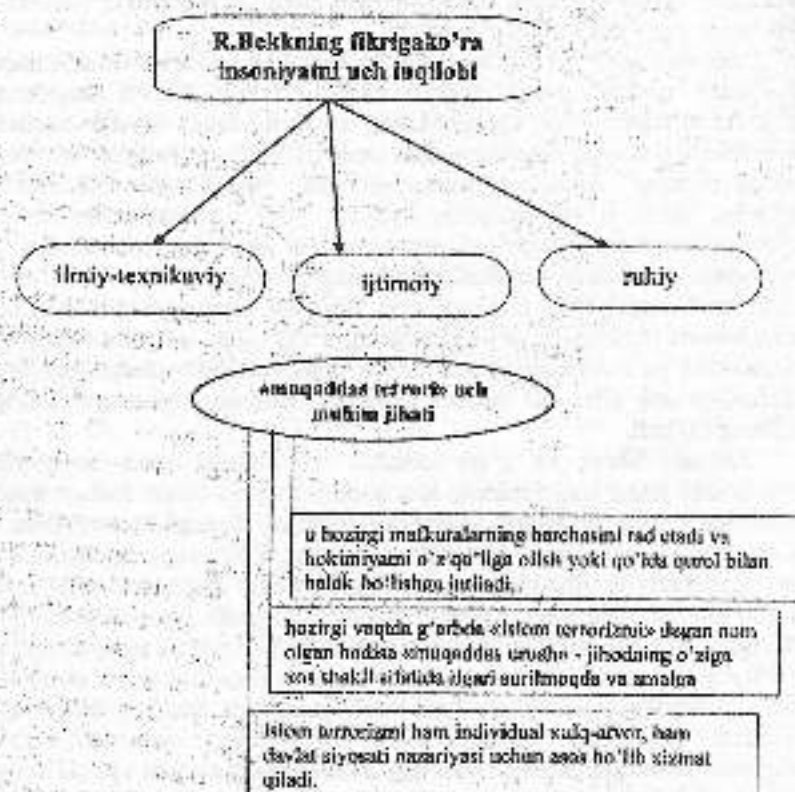
Xulosa. Sharq va g'arb olimlari va mutafakkirlari uzoq yillar o'zlarida jahon maydonining har qanday nuqtasi butun Koinot haqida axborot o'zida ifodalaydi deb hisoblaganlar. Hozirgi zamon tilida bu Koinot ulkan gologrammani o'zida ifodalaydi, Koinotning har bir nuqtasi esa informativlik jihatidan mazkur gologramma bilan muvofiq keladi degan ma'noni anglatadi. Mazkur axborot golografik interferension (yoki shunga o'xshash) mikrostrukturalarda kodlangan holatda mavjud bo'ladi. Tabiiyki, tirik organizmning ko'rish sistemasi murakkab optik golografik antena sifatida amal qilar ekan, nurlar golografik koddan foydalanadi. Axborot golografik kodlari aslida rang-barang axborotni o'zida mujassamlashtirgan koinot kodining mikrostrukturalaridir. Inson miyasi koinot kodini axborotning kuzatlayotgan manzaralari ko'rinishida idrok etadi. Bularni bilish telepatiya, ekstraseensorika va shu kabilarning effektlarini tushunish, ayni paytda XXI asr boshida inson fenomenining jihatlaridan biri haqida tasavvur hosil qilish imkonini beradi.

²⁷⁰ Osha joyda. — 115-116-6.

Təhlili əməliyyatın məqsədi

Inson rubiyatidagi inqilob. Shaxsi somatologik identifikatsiya qilish konsensiyasi Inson quruqligining yangi obrazlari. XX asr qo'rquv manbai - islom aqidaparaslari terrorizmining paydo bo'lishi. Qo'rquvning yangi turi - ekologik halokat xavfi. Psixotron urush xavfi. Biotaxnologiya metodlaridan foydalanish xavfi. Bir vujudda «Men»ning ko'p sonliligi. «Men» polisentrik model. XXI asr boshida «ong - materiya» falsafiy muammosi.

Qo'shimcha va tushuntiruvchi matnlar



Ong va ong oti soʻhalarining oʻn
darajasi

İnsiy masjlar darslari (Z.Fayyol); Relechlilik, vashchilik, hokimiyat darslari (E.Nisatsh, A.Maslon); O'nging shakllanish darslari (E.Noyman); Identifikatsiya (E.Erikson); Hokimiyat iitimoiv standartie (M.Pulko); Milliy identifikatsiya (G.D.Gashev, P.Bezanson); Tilning topologik talqini va turli oxil o'yinlaris darslari (R.Toma, L.Vilganshteyn); Mutluqo sub'ektivis fan (R.Dekart, I.Nyuton); Topologik jihatidan lusan bilan uyviy bo'lgan strukturalar (P.A.Floreskiy, M.Krydegar); San'at va fan arxetiplari (K.Yung, V.Paul).

K.Rojers xulq-atvor qadriyatları

inson o'z potensial imkoniyatlari to'la ro'yoga chiqarilishi natijasida qadriyat va shahsiyat kash etilishi
 individ o'z-o'zini aktuallashtirishi
 o'zgarayotgan dunyoga insonning ijodiy moslashishi
 bilimlar taraqqiyoti asosida dunyo haqida yangicha tasavvurning shakllanishi.

«ong – materiya» falsafiy munosabi.

Inson hayoti mazmuni va Koinot mavjudligi mazmunining birikishi

Hozirgi davrga xos bo'lgan qo'rquv quyidagi belgilari

Atom elektrostantsiyalari qurilishi

Yadro qurolining to'planishi

Radioaktiv chiqindilar to'planishi

Turli xil zaharli kimyoviy moddalarning ko'payishi

Psixologiya

Inson va uning ongi kosmobiologik va psixosotsial evolyutsiyaning uzoq davom etgan o'zaro aloqasi mahsuli

K.Yung

«Teran psixologiyasi»

kollektiv

individual

ong xususiyatlarini anglab yetishga qaratilgan sharq donishmandligining asosiy motivlarini o'z ichiga oladi.

Qo'rquvning yangi turi

XX asrda

psixotron urush

inson ongi, elektronika, tibbiyot va parapsixologiya sohasidagi tadqiqotlar inson miyasi va ongiga muayyan maqsadda ularni boshqarish maqsadida ta'sir ko'rsatish imkoniyutini beradi.

K.Yung «jamoa ongsizligi»

U.Jeyms «ong oqimlari»

R.Bekk «kosmik ongi»

A.Bergson «intuitsiyasi»

	A. Uaytsed «boqiy ob'ektlar kategoriyasi»
	K. Popper «uchinchi dunyosi»
	R. Assajoli «subpersonaligi»
	Gegel «o'z-o'zidan rivojlanuvchi ruhi»
	Platon «g'oyalar dunyosi»

Referat mavzolari:

1. Inson ruhiyatidagi inqilob.
2. Shaxsni somatologik identifikatsiya qilish konsepsiyasi.
3. Inson quruvining yangi obrazlari.
4. Qo'rquvning yangi turi - ekologik halokat xavfi.
5. Psixotron urush xavfi.
6. Biotexnologiya metodlaridan foydalanish xavfi.
7. «Men» politsentrik modeli.

Bilim va ko'nikmalarni baholash materiallari

1. Qaysi olim texnogen sivilizatsiya antropogen sivilizatsiyaga o'rim bo'shatyapti deb hisoblaydi?

- A. G. Diligenskiy
- B. G. Markuze
- C. F. Fukuyama
- D. Barcha javoblar to'g'ri

2. Qaysi olim «tarix o'z hatibosiga yaqinlashdi», ya'ni «positarixiy» bosqich boshlandi deya ta'kidlaydi?

- A. F. Fukuyama
- B. G. Diligenskiy
- C. G. Markuze

D. A va B javoblar

3. O'tgan asr boshida R. Bekkning insoniyat haqida uch taqilohi to'g'ri ko'rsatilgan javobni toping?

- A. Ilmiy-texnikaviy, ijtimoiy va ruhiy
- B. Ruhiy, ilmiy va tashkiliy
- C. Iqtisodiy, ijtimoiy va ma'naviy
- D. Ma'naviy, madaniy va iqtisodiy

4. Transpersonal - bu?

- A. Insondan tashqaridagi ma'naviy voqelik
- B. Insonning ichki voqeligi
- C. Insonning madaniy va ma'naviy olami
- D. B va C javoblar

5. Hozirgi vaqtda ongning diskretligi va uzluksizligi, inson miyasi va ruhiyati faoliyati hamda ularning o'zaro munosabatlari muammolarini o'rganishga nisbatan yaxlit yondashuv talab etiladi. Bu fundamental muammoni yechish uchun qanday tushunchalar ishlab chiqilgan?

- A. Barcha javoblar to'g'ri
- B. «Tug'ma g'oyalar», «kosmik ongsizlik», «kosmik ong»
- C. «Kollektiv tasavvurlar», «ongsiz strukturalar».
- D. «Ongsizlik birovning nutqi sifatida», «kollektiv ongsizlik arxetiplari»

6. XXI yuz yillik «.....» (P. Rassel) bo'lishi haqidagi taxmini tasdiqlamoqda.

- A. Ong asri
- B. Ma'naviyat asri
- C. Ongning yorishishi
- D. Evolyusion davr

7. Shaxsni somatologik identifikatsiya qilish konsepsiyasining ilollari qaysi davrga borib taqaladi?

- A. Qadimgi mis
- B. Qadimgi din
- C. A va B javoblar
- D. Metafizika

8. Ushbu so'zlar muallifini toping: «Mazkur tasavvur orqali xristianlikning sodda materializmi g'arb ilmiy tafakkuri paradigmasiga kiradi va bugungi kunda shaxsning genotipik belgilanganligini yoki yengilroq ko'rishda – genotip va muhitning o'zaro aloqasini aniqlash yo'lidagi izlanishlarga aylanadi».

- A. Nalimov, V., Drogalina, A.
- B. G. Diligenskiy va F. Fukuyama
- C. G. Markuze
- D. F. Fukuyama va Drogalina, A.

9. Ellincha tafakkur qanday yondashuv bilan to'qnashadi?

- A. B va C javoblar
- B. Orfiklar va pifagorchilar ta'limotiga ko'ra jon oliy asos emanatsiyasi
- C. Jon hayotning umumiy aylanma harakatiga qo'shilib, turli mavjudotlar va buyumlar ichiga kirib joylashadi
- D. Jon faqat ilohiy tomondan berilib, so'ng yana qaytib olinadi

10. Qaysi ta'limot vakillarining fikriga ko'ra ruhiy va transruhiy, ichki va tashqi hodisalar, subyekt va obyekt o'rtasida aniq chegara mavjud?

- A. Kurteziancha
- B. Ellincha
- C. Dzen-buddizm
- D. Barcha javoblar to'g'ri

11. «Teran psixologiyasi» asari muallifini toping?

- A. K. Yung.
- B. G. Markuze
- C. F. Fukuyama
- D. Drogalina, A.

12. K.Yung fikriga ko'ra arxetik xususiyat kasb etadi va faqat intuitsiya yordamida idrok etish mumkin bo'lgan, inson fantaziyasining ongiz faoliyati natijasida turli ra'yolar va diniy tasavvurlar ko'rishda yuzaga chiqadigan obrazlarni hisoblanadi.

- A. Kantcha «noumenlari»
- B. Arxetiplari
- C. Kalit

D. Yungning teran psixologiyasi

13. «Arxetiplari» haqidagi ba qoida hozirgi zamon odamining ongiga kiruvchi va uning ruhiyatida inqilobga zamin yaratuvchi mistitsizm fenomenologiyasini tushunish qanday vazifani bajaradi?

- A. Kalit
- B. Bashorat
- C. Nasihat
- D. To'g'ri javob yo'q

14. Ushbu fikr muallifini toping: «Buddizmda og'irlik markazi individuumning o'zida, uning o'z kechinmalarida yotadi».

- A. A. Govinda
- B. F. Fukuyama
- C. Drogalina, A.
- D. K. Yung.

16. V. Nalimov va J. Drogalina semantik keinoat haqida mulohaza yaratish orqali ongizlikning tashviy modeli haqida o'z tasavvurini bayon etadi. Odamlarning tiplariga qarab u qanday bo'lishni tavsiyalaydi.

- A. Barcha javoblar to'g'ri
- B. «Ignasimon» va «yoyiq»
- C. «Yoyiq» yoki «nosimetrik»
- D. «Ignasimon» va «nosimetrik»

17. Kollektiv ongizlikka nisbatan Yung taklif qilgan yondashuv «.....» metodologiyasiga asoslanadi va postindustrial sivilizatsiyaning vujudga kelishi bilan bog'liq bo'lgan inson ruhiyatidagi inqilobning o'ziga xos darakchisi hisoblanadi.

- A. Shaxsni individuallashtirish
- B. Antropni rivojlantirish
- C. Shaxsning inqilobi
- D. Antropologik prinsip

18. «Qaysi qonuniga muvofiq yashash – bu shunday bir jarayonki, uning vastasida shaxs va jamiyat manfaatlari qubblari birlashib, ajralmas ittifoq tuzadi. Individ ongli mikrokozmos sifatida narsalar va hodisalarni anglab yetuvchi markazga aylanadi».

- A. Mandala
- B. Kodziki
- C. Busido
- D. Nixongi

19. Qo'rquv fenomeni –bu?

- A. Barcha javoblar to'g'ri
- B. Ijtimoiy va madaniy omillar tilangina belgilanmaydi
- C. Dunyoviy hayot evolyutsion yo'lling inson miyasidagi qaydi bilan ham bog'liq
- D. Qo'rquv inson tabiatiga xos xususiyat, uning shakllari va turlarigina ijtimoiy-madaniy evolyutsiya jarayonida o'zgaradi

20. Hozirgi davrga xos bo'lgan qo'rquv qanday belgilar bilan tavsiflanadi?

- A. Barcha javoblar to'g'ri.
- B. «Yadro qurolining to'plashi, atom elektrosaniyalari qurilishi, radioaktiv chiqindilar.
- C. Turli xil zaharli kimyoviy moddalarning ko'payishi va shunga o'xshashlar - bularning barchasi esa mexanizmi o'rnatilgan ichki hombalardir
- D. Sotning milliy halokat muqosi sari to'xtovsiz siljimoqda

21. Nechanchi asrda ommaviy qirg'in quvli qo'llanilishi natijasida insoniyat yalpi qirilib yetishi xavfi bilan belgilangan mutlaq empirik qo'rquv paydo bo'ldi?

- A. XX asr
- B. XIX asr
- C. XVIII asr
- D. XVII – XIX asr

22. Islom aqidaparastlari terrorizmi nechunchi asrda paydo bo'ldi?

- A. XX asr
- B. XIX asr
- C. XVIII asr
- D. XVII – XIX asr

23. Hozirgi zamon terrorizmining har xil turlari orasida islom aqidaparastlarining «muqaddas terror» boshqa turlari (shakllari)dan qanday jihat bilan ajralib turadi?

- A. Barcha javoblar to'g'ri
- B. Hozirgi mafkuralarining barchasini rad etadi va hokimiyatni o'z qo'lga olish yoki qo'lga qaratilgan halok bo'lishga intiladi
- C. Hozirgi vaqtda g'arbda «islom terrorizmi» degan nom olgan hodisa «muqaddas urush» - jihatdagi o'ziga xos shakli sifatida ilgari surilmoqda va amalda oshirilmoqda
- D. Islom terrorizmi ham individual xalq-oliver, ham davlat siyosati nazariyasi uchun asos bo'lib xizmat qiladi

25. Qirq yilcha muqaddam J. Dorst sayyoradagi insoniyatni nimaga o'xshatgan edi?

- A. Olmaga tushgan qurtga
- B. Xashakvor bakteriyaga
- C. Yantoq bog'gan cho'lga

26. Necha yil muqaddam AQSH Kongressi vakillar palatasining fan va texnika bo'yicha qo'mitasi uchun tayyorlangan ma'ruzada «ong fizikasi» va tibbiyot sohasidagi tadqiqotlarning maqsadga muvofiqligiga havo berishga bundan buyon yanada kuchliroq mas'uliyat bilan yondashish tavsiya qilingan edi?

- A. 30 yil
- B. 40 yil
- C. 35 yil

27. L. Vigensteyanning: «.....» degan so'zlari qadimgi Yaqin Sharq tafakkuriga xos bo'lgan g'oya bilan hamohangdir.

- A. Odam tanasi inson ruhining eng yaxshi obrazidir
- B. O'z vujudingizdagi Xudoni sharaflang
- C. A va B javoblar to'g'ri

28. Injilda baxoriy Pavaning so'zlar to'g'ri ko'rsatilgan javobni toping?

- A. O'z vujudingizdagi Xudoni sharaflang
- B. Odam tanasi inson ruhining eng yaxshi obrazidir
- C. A va B javoblar to'g'ri

29. Kabbala diniy-mistik ta'limotiga ko'ra hamonki inson Xudoga o'xshab yaratilgan ekan, uning hamda uchta joni bo'lishi kerakmi?

- A. Ruh, jonning o'zi, «hayotbaxsh kuch»

- B. Tana, tafakkur, jon
C. Ruh, tana va jon
D. Barcha javoblar to'g'ri

30. Kabbala diniy-mistik ta'limotiga ko'ra oliy qism – bu?

- A. Ruh
B. Tana
C. Tafakkur
D. Jon

31. «Teran» yoki «analitik» psixologiya inson ruhiyatining an'li, oqilona va mantiqiy darajalarini o'rganadi. Olimlar tomonidan ong va ong osti sohalarining quyidagi o'n darajasi to'g'ri ko'rsatilgan javobni toping?

- A. Barcha javoblar to'g'ri
B. Jinsiy mayllar darajasi (Z. Freyd); boshchilik, yetakchilik, hokimiyat darajasi (F. Nitsche, A. Maslou); ongning shakllanish darajasi (E. Noyman)
C. Identifikatsiya (E. Erikson); Hokimiyat «ijtimoiy standart» (M. Fuko); Milliy identifikatsiya (G. Gachev, P. Bezanson); Tilning topologik talqini va turli «til o'yinlari» darajasi (R. Toma, L. Vitgenshteyn); mutlaqo subyektsiz fan (R. Dekart, I. Nyuton)
D. Topologik jihatdan inson bilan uzviy bo'lgan strukturalar (P. Florenskiy, M. Xaydegger); san'at va fan arxetiplari (K. Yung, V. Paul).

31. Amerikalik olim K. Rogers inson ongini qanday qadriyatlarga ajratadi?

- A. Barcha javoblar to'g'ri
B. Inson o'z potensial imkoniyatlari to'la ro'yobga chiqarilishi natijasida qadr-qimmat va ahamiyat kasb etishi. Bilimlar taraqqiyoti asosida dunyo haqida yangicha tasavvurning shakllanishi.
C. Insonning o'z-o'zini rivojlantirishi. O'zgarayotgan dunyoga insonning ijodiy moslashishi;
D. Individ o'z-o'zini aktualashirishi. Bilimlar taraqqiyoti asosida dunyo haqida yangicha tasavvurning shakllanishi.

IKKINCHI QISM. DINIY FANATIZM FENOMENI

DINIY FANATIZMNING KELIB CHIQISHI, ASOSLARI, MAZMUNI SHAKLLARI

6
ma'ruza.

Diniy fanatizmlarning kelib chiqishi, asoslari, mazmuni shakllari

1. Ma'razani olib borish texnologiyasi

Talabalar soni:	Yagti: 4 soat
Mashg'ulot shakli:	Kirish mavzu bo'yicha ma'ruza
Ma'ruza rejas:	1- ma'ruza rejas:
	1. Diniy fanatizm tabiatining tahlili
	2. «Fanus - fanaticus» tushunchasi.
	3. Diniy tuyg'ularning ijtimoiy roli.
	2-ma'ruza rejas:
	1. Diniy fanatizm dindorlik darajasining ko'rsatkichi.
	2. Diniy fanatizmlarning eng yorqin analogi qadimgi shamanizm.
	3. Gnoseologlar va dinshunoslar davrasida shamanizm va magiyaning o'rganishga bo'lgan qiziqishi.
Mashg'ulotning maqsadi:	Dars o'tish shakllari haqida umumnazarli tasavvurlar, inson haqida tolerantlik va ijodiy yondoshuv, talabalarda ilmiy va falsafiy dunyoqarashning shakllanishida inson falsafasining ahamiyati haqida tushuncha hosil qilish.
Pedagogik vazifalar:	O'qov faoliyati natijalari:
Diniy fanatizm dindorlik darajasining ko'rsatkichi.	Magik totemizm, ijtimoiy munosabatlar norasoligining mafkuraviy ifodasi.
Diniy fanatizmlarning eng yorqin analogi qadimgi shamanizm.	Shaman – bu shaxs inqirozini boshdan kechirgan, «ongning evrilishiga» erishish imkonini bergan maxsus trening jarayonidan o'tgan odam.
Gnoseologlar va dinshunoslar davrasida shamanizm va magiyaning o'rganishga bo'lgan qiziqishi.	Magik universum strukturasi tushunishida magik sonlar.
O'qitish usullari va texnika:	ma'ruza, «aqliy bujum», T-skema,

	munozara, muammoli vaziyatlar usuli.
<i>O'qitish vositalari:</i>	ma'ruza matni, tarqatma materiallar, slaydlar.
<i>O'qitish shakllari:</i>	jamoat, to'g'ridan to'g'ri va guruhlarda ishlash.
<i>O'qitish shart-sharoiti:</i>	texnik vositalar bilan ta'minlangan auditoriya.
<i>Monitoring va baholash:</i>	og'zaki nazorat, savol-javob, o'z-o'zini nazorat qilish, reyting tizimi asosida baholash.

2. Ma'ruzaning texnologik kartasi

Ish jarayonlari vaqti	Faoliyatning mazmuni	
	O'qituvchi	Talaba
I bosqich. Kursga va mavzuga kirish. (20 minut)	1.1. O'quv kursi nomini aytib, kurs doirasida dastlabki umumiy tasavvurni beradi hamda uslubiy va tashkiliy tomonlari bilan tanishtiradi.	Tinglaydilar.
	1.2. Kurs bo'yicha o'tiladigan barcha mavzular bilan tanishtiradi, ularning a'vayiligi haqida qisqacha ma'lumot beradi.	Tinglaydilar.
	1.3. Kurs yakunida qo'yiladigan reyting baholash mezonlari bilan tanishtiradi.	O'UM ga qaraydilar.
	1.4. Kursni o'zlashtirishda foydalanish uchun zarur bo'lgan adabiyotlar ro'yxati bilan tanishtiradi.	O'UM ga qaraydilar.
	1.5. Birinchi o'quv mashg'uloti mavzusi bilan tanishtiradi va uning maqsadi, o'quv faoliyati natijalarini bayon qiladi.	Mavzu nomini yozib oladilar.
II bosqich. Asosiy (50 minut)	1.6. Birinchi mavzu yuzasidan aqliy hujum qoidasi asosida dars o'tkazishni taklif etadi. Darskaga «Inson va din» deb yozadi. Talabalar tomonidan aytilgan fikrlarni yozib beradi va umumlashtiradi.	Tushunchalarni erkin fikr orqali bildiradi.
	2.1. Mavzu rejasini va tayanch tushunchalar bilan tanishtiradi.	Tinglaydilar.
	2.2. Ma'ruza reja bo'yicha tushuntiradi, har bir rejani nihoyasida umumlashtiradi. Jarayon kompyuter slaydlarini namoyish qilish bilan olib boriladi.	Tinglaydilar. Slaydga e'tibor qaratadilar, uni o'ziga yozib

		oladilar va savollar beradi.
	2.3. Har bir rejani mustahkamlash uchun quyidagicha savollar beradi: 1. Shaman faoliyati doirasida paranormal hodisalar sohasi. 2. Diniy fanatizm fenomenini tushunish zaruriyati 3. Diniy ekstremizmining siyosiy ekstremizmdan farqi.	Savollarga javob beradilar, erkin bahs-munozara yuritadilar.
	2.4. Tayanch iboralarga qayitadi. Talabalar ishtirokida ular yana bir bor takrorlanadi.	Har bir tayanch tushuncha va iboralarni muhokama qiladilar. Kunspekt qiladilar.
III bosqich. Yakuniy bosqich. (10 minut)	3.1. T-sxema texnikasidan foydalanilgan holda juft-juft bo'lib ishlash uchun tinglovchilarga: "Diniy fanatizmning inson ongiga ta'siri", degan savol yozilgan tarqatma materiallar tarqatadi. Ushbu texnika orqali mavzu bo'yicha yakunlovchi xulosa qiladi.	Mustaqil T-sxemani to'ldiradilar. Erkin fikrini bayon etadilar.
	3.2. Talabalarning faoliyatiga baho qo'yiladi va rag'batlantiriladi.	Eshitadilar.
	3.3. Kelgusi mashg'ulotga tayyorgarlik ko'rish uchun topshiriqlar va foydalaniladigan adabiyotlar ro'yxati beriladi.	Eshitadi va O'UM ga qaraydilar.

Diniy fanatizm tabiatining tahliliga «Fanus - fanaticus». Diniy fanatizm tabiatining tahlili eng avvalo uning asoslarini aniqlashni taqozo etadi. Bunga ilohiyot, din psixologiyasi va dinshunoslikda keng foydalaniladigan «diniy tuyg'ular» tushunchasining mazmunini aniqlash orqali erishish mumkin. Amerikalik faylasuf va psixolog U. Jems diniy tuyg'ular insonning boshqa tuyg'ularidan o'zining g'ayritabiiy manbai bilan ajralib turadi²⁷¹ deb hisoblagan. Bunda u diniy tuyg'ular deganda insonning diniy tusga ega bo'lgan qo'rquv, muhabbat, hayrat, izzat-ikrom, quvonch kabi tuyg'ularni tushungan. Ayni holda bu tuyg'ular «Xudodan qo'rqish», «Xudoga muhabbat», «Xudo bilan muloqot quvonchi» va hokazolar sifatida amal qiladi. Insonning diniy tuyg'ulari g'ayritabiiy obyekti mavjudligiga bo'lgan ishonch bilan sug'orilgan tuyg'ularni o'zida

²⁷¹ Оуингс Джонас В. Мировоззрение религиозного человека. - М., 1910. - 23-24-б.

ifodalaydi. Diniy tuyg'ularning ijtimoiy roli ayni shu omil bilan belgilanadi. «Jamiyat mahsulati» sanalgan diniy tuyg'ularning paydo bo'lishi zamonida muayyan ijtimoiy sharoitlar yetadi. Ular xuddi din kabi kishilarga ularning kundalik hayotida o'z hukmini o'tkazuvchi g'ayritabiiy kuchlar dunyosining o'ziga xos ta'likosi hisoblanadi. Insonning diniy tuyg'ulari dunyosi bilan, diniy-mistik dunyoqarash bilan uzviy bog'liq bo'lgan diniy fanizm dindorlik darajasining ko'rsatkichi sifatida maydonga chiqadi.

Shuni qayd etish lozimki, diniy fanizmning eng yorqin namoyishi va ilk obraziga qadimgi shamanizmga duch kelish mumkin. Bugungi kunda g'arbda bilim va ongning noilmiy shakllari falsafiy tadqiqotlarning diqqat markazidan o'rin olgan. Buni ssientizmga salbiy munosabatning kuchayishi va dunyoqarashga doir mu'jallarning muqobillarini topish, yo'lidagi izlanishlar bilan izoblash mumkin bo'lsa kerak. Gnoseologlar va dinshunolar davrasida shamanizm va magiyani o'rganishga bo'lgan qiziqish kuchayib bormoqda. Bunda gnoseolog olimlar shamanizm va magiyani bilish nazariyasida noilmiy fikrlash usullarini hamda inson qiziqishlari va qadriyatlarini izoblash orqali unga «insoniy tus» berish maqsadida tahlil qilsalar, dinshunolar magiyaga oqilonalilikning o'ziga xos bir tipi sifatida yondashdilar. Eng yangi g'arb falsafasida fan va dunyoqarash noilmiy shakllarining yaqinlashuvi relyativistik tendensiyasi kuzatiladi.

Masalan, ingliz olimi U. Razerfordning «Shamanizm. Magiya asoslari» kitobida shaman harakatlari, uning magik raqslari, ekstaz va trans holatlari tavsiflanadi¹⁷. Gulken atrofida to'plangan qabiladoshlar shamaning rubi uning tanasini go'yoki tark etib, arshi a'loga sayr qilgani jo'nashini «kuzatadilar». Muallif bunday manzarani Afrika shimoliy qabilalarining ayrimlarida hozir ham kuzatish mumkinligini ta'kidlaydi. Magiya mesopotamiya sivilizatsiyasi madaniyatida, daolisizmda, zardushtiylkda, island sagalarida, qadimgi yunon miflarida, polineziyaliklarning qadimgi rivoyatlarida, Akrikadan Avstraliyaga qadar cho'zilgan makedda o'z izini qoldirgan. Shaman «san'ati», uning tabiiy muhoirati va tajribasi mahalliy etnik va geografik sharoitlarga bog'liq. «Shaman» atamasi etimologik jihatdan indoyevropa tillaridagi «bilim» tushunchasiga borib, taqalladi: shaman — bu «biladigan odam». Antropologlar shunqun «rublar hukmdori» degan ta'aropi anglatishini ta'kidlaydilar, dinshunolar esa shamanizmini g'ayritabiiylik g'oyasi, animizmi va totemizm bilan bog'laydilar¹⁸.

Shu o'rinda ibtidoiy tafakkurga irratsionalizmda magik totemizm va diniy fetishizm kabi shakllari xos ekanligini ham ta'kidlab o'tish lozim. Muhimi shundaki, ijtimoiy ong ijtimoiylashgan sotsial onglarning arifmetik yig'indisi bilan ayniy emas, u transindividual va jamoadir. Ijtimoiy onglar jamoa tabiati oxir-oqibat indidiv rshiyatiga bog'liq bo'lmaydi, balki jamiyat moddiy hazasining ontologik strukturasi bilan belgilanadi, hoz ustiga, intellektual omil ijtimoiy ong rivojlanish jarayonining har qanday bosqichida effektiv-emotsional harakatlarda mavjud bo'ladi.

Shu nuqtayi nazardan vengr olimi Y. Sigetining idealistik dunyoqarashga asoslangan «totemizm mafkarasi» ijtimoiy onglar birinchi shakli hisoblanadi¹⁹ degan fikri diqqatga sazovor. U qadimgi jamoadarning o'z xayoliy qobiqlarida oqilona o'zakni yashirgan o'zligini o'zida ifodalaydi. Fransuz etnografi va psixologi L. Levi-Bryal ilgari surgan ibtidoiy tafakkurning ilk mantiqiy, assotsiativ xususiyati haqidagi konsepsiya tahlili ibtidoiy odamlar muayyan usoslarga tayanigan holda uzil-kesil xulosalar chiqarganlarida mantiqiy fikrlaganlarini ko'rsatadi. Biroq ularning tafakkuri voqelik bilan muvofiq kelmaydi. Ayni hol ular o'z xulosalarining asosiy qoidalariga notamqidiy yondashganlari bilan bog'liq. Ammo qadimgi odamlar tafakkurining bu nuqsani ular ijtimoiy munosahatlari rivojlanish darajasining pastligi oqibati hisoblanadi. Xususan, magiyaning sotsiomorf va antropomorf xususiyati ayni shu omil bilan belgilanadi. Ibtidoiy tafakkurning fundamental xususiyati shundaki, u jamoa va uning a'zolariga yemish bo'lib xizmat qiluvchi hayvon, totem sifatidagi hayvon bilan ayniylashtiradi: «Totemistik dunyoqarashning o'z mohiyatiga ko'ra o'ta naturalistik bo'lgan «insonning mazmuni va mohiyati uning yemishi bilan belgilanadi» degan fundamental qonuni totemizm qonuni hisoblanadi»²⁰. Shundan kelib chiqib, mafkuraviy jihatdan inson totem sifatidagi hayvon bilan ayniylashtirilishi ibtidoiy odamlar hayvonlar mehmi obyektining irratsional xulq-atvoriga mehnat oqilona vositalari yordamida barcham berishga amalda qodir bo'lmaganlarining ifodasi hisoblanadi, shu tufayli ham ular bunga xayoliy-magik vositalar yordamida erishishga harakat qilganlar deb faraz qilish mumkin. Mazkur idealistik shaklning o'ta naturalistik mazmuni quyidagicha yanraydi: hayvonning insonga aylanishi va keyinchalik uning o'zi diniy fetish darajasiga ko'tarilishi.

Darhaqiqat, magik totemizm ijtimoiy munosahatlar norasoligining mafkuraviy ifodasi sifatida, voqelikni o'zlashtirishning xayoliy vositasi va

¹⁷ Qiziq: Rutherford W. Shamans: The Evolution of Magic. — Wellingborough, 1986.

¹⁸ Qiziq: Tsiung S.E. Dindorlikning sotsiologiyasi. — M., 1989; Tsiung S.A. Pribliza k natsionalizm i magiya. — M., 1986; Dindorlik. — M., 1986; Dindorlik. — M., 1986; Dindorlik. — M., 1986.

¹⁹ Qiziq: Dindorlik. — M., 1986; Dindorlik. — M., 1986; Dindorlik. — M., 1986.

²⁰ Dindorlik. — M., 1986.

dinning dastlabki bosqichi hisoblanadi. Ayni paytda magiya din emas, u fanning ibtidosidir degan fikrni ilgari surgan J. Frezer konsepsiyasining tahlili dastavval magik totemizm ijtimoiy ongning tarkibiy qismlarga bo'linmagan, yagona shaklini o'zida ifodalagan, fan bilan bir qatorda axloq va so'z san'atini, shuningdek, tasvir magiyasini ham o'z ichiga olgan, keyingi bosqichda esa ijtimoiy ongning nishatan mustaqil bo'lgan bir qancha shakllarida uning mujassamlashuvi yuz bergan degan xulosaga kelish imkonini beradi.

O'z tarixiy «faoliyatini» ushbu ibtidoiy shaklda boshlagan ma'kuraviy fetishizm hozirgi zamon jamiyatida ham yashashda davom etmoqda. U idealistik falsafiy tafakkurga ancha kuchli ta'sir ko'rsatayotir. Mahdudlik kuchayib borayotgan hozirgi dunyoda qadimgi shamanizm o'zining mistik mo'ljallari bilan birga tiklanayotgani, hozirgi zamon irratsionalizmining ko'pgina shakllari, shu jumladan, diniy fanatizm ham ulardan bahra olayotgani tasodifiy bir hol emas.

U. Razerford fikriga ko'ra, shaman — bu shaxs inqirozini boshdan kechirgan, «ongning evrilishiga erishish imkonini bergan maxsus trening jarayonidan o'tgan odam». Shaman «ummon tuyg'usini his qilish orqali «tabiat bilan muloqot qilish» qobiliyatini kash etadi (Z. Freyd). Hozirgi zamon maglari (J. Grey, M. Xarner, K. Kastaneda va boshqalar)ning so'zlariga qaraganda, ongning «oddiy» va «g'ayrioddiy» holatlari o'rtasida farq mavjud va ongning g'ayrioddiy holatigina dunyo haqida to'g'ri tasavvur hosil qilish imkonini beradi. Shu tufayli ham mistik dunyoqarashga xos bo'lgan «voqelikni idrok etishning alohida usuli» shamanizm tafakkurining o'zagini tashkil qiladi²⁷⁶.

Shaman dunyoqarashi tabiat haqidagi tabiiy tasavvurlar bilan belgilanadi. U tabiatni tirik mavjudot — inson tanasi sifatida majoziy idrok etadi. Shunga o'xshash g'oyalarga induistlarning dxarva haqidagi ta'limotida, dansizm falsafasida, qadimgi yunonlarning «kosmos»da duch kelish mumkin. «Koinot — bu kosmosdir degan tasavvur shaman dunyoqarashining o'zagi hisoblanadi»²⁷⁷. Turtibga va muvozzatga solingan yaxlitlik sifatidagi kosmos esa tashkiot manbaini nazarda tutadi va shu tariqa monoteizm yo'lidagi birinchi qadam — «Buyuk ruh» g'oyasi vujudga keladi. «Buyuk ruh» mahzamiyati erishish uchun shamanga odamlar dunyosi va arshi a'loni birlashtiruvchi bo'g'in talab etiladi. Bunday bo'g'in sifatida muqaddas tog' (Sinay, Olimp, Mesopotamiya zikkuratlari, qadimgi Misr chomlari, arsteklarning quyosh ibodatxonalari) yoki jahoniy daraxt (skandinavlarda Igge-drazil va boshqalar) amal qiladi.

Magik universum strukturasini tushunishda magik sonlar (masalan, «yetti») ulkan ahamiyat kasb etadi. Ular yulduzlarga, kechirilmas gunohlarga, osmon jismlariga yoki dunyo mo'jizalariga tegishli bo'lishi mumkin. Ayni paytda magik kosmologiya odamlar dunyosi va ruhlar dunyosini ham bir-biridan ajratadi. Bu dunyolarni ajratishga, odatda, daryo (masalan, qadimgi yunonlarda Stiks), ularni bir-biri bilan bog'lashga esa mazkur daryo ustiga tashlangan ko'priklar xizmat qiladi. Nihoyat tana, ruh va jonning o'zaro nisbati, jonlarning o'z qiyofasini o'zgartirish va boshqa tanaga ko'chib o'tish qobiliyati (metempsixoz) shamanizmida tabiat haqidagi tasavvurni tavsiflaydi.

Shaman faoliyatida magik trans metodikasi alohida rol o'ynaydi. Odatda, ushbu ruhiy holatni o'z hukmiga shamanni bo'ysundirgan iblisning amallaridan biri sifatida tushunganlar. Trans — bu shaman jonining narigi dunyoga «sayohat qilish» usuli. U. Razerford transda faqat niqoblangan aldevni va jaholat belgisini ko'rish noto'g'ri bo'lgan deb hisoblaydi. Hozirgi vaqtda magik transni inson mavjudligining o'ziga xos bir shakli sifatida tushunish imkoniyatini beruvchi dalillar paydo bo'ldi.

Birinchidan, AQShda shamanlar maktabini tashkil qilgan M. Xarnerning shogirdlari fikriga ko'ra, trans paytida ular jon hayotdan go'yoki «otoli» bo'lgan «narigi dunyo»ning ko'rkam manzaralarini xayolan kuzatganlar.

Ikkinchidan, ayrim kishilarning ular (kasallik paytida, dori-darmonlar, musiqa yoki raqs ta'sirida) «ongning boshqa holatlari»ga o'tishni boshdan kechirganlari haqida ma'lumotlari bor.

Uchinchidan, paranormal hodisalarni o'rganish bilan shug'ullanuvchi tadqiqotchilarning hisobotlari mavjud bo'lib, ularda ayrim kishilarning telepatiya, kelajakni bashorat qilish, biolokatsiya va boshqa qobiliyatlari to'g'risida ko'p sonli faktlar keltiriladi²⁷⁸. Shuni ta'kidlash lozimki, shaman dunyoni ekstrasensorika usullari yordamida idrok etishga qodir, uning qobiliyatlari o'ta keng va aqlii lol qoldiradigan darajada rivojlangan.

Bugungi kunda rasm bo'lgan shamanga «shizofrenik» sifatida qarash zamonida «shaman kasalligi» fenomenini yotadi. «Shaman kasalligi»da ruhlar o'zlari «tanlagan» odamni botiniy darajada (tushlarda, gallyusinatziyalarda) ezoterik bilim sirlari bilan oshno etadilar. Ba'zan ruhlar oddiy odamni uning tushida narigi dunyoga olib ketadilar va bu yerda uni shamanga aylantiradilar: uning bo'lg'usi «sayohatlari» joylarini ko'rsatadilar, ruhlar va ilohlar bilan tanishtiradilar, g'ayrioddiy bilimlar va xususiyatlar bilan o'rtoqlashadilar²⁷⁹. Bunday «da'lim» jarayonida bo'lg'usi.

²⁷⁶ Qarang: Rutherford W. Shamanism. The foundations of Magic. — Wellingborough, 1989. — 20-6.

²⁷⁷ Osha joyda. — 34-6.

²⁷⁸ By Tarkenton Qarang: H. C. Haysa a. shizofreniya. — M., 1989.

²⁷⁹ Qarang: Haysa B. H. Haysa a. shizofreniya. — M., 1984. — 55-63-6.

shaman unga Yordan Osmonga yoki Yerdan Arshi a'loqa ekstatik «sayohatlar» qilish imkonini beruvchi mistik tajriba o'tiradi. U arxalk ongda hukm surgan «uch qavatli» Koinot haqidagi tasavvurga ko'ra ushbu qavatlar – Osmon, Yer va Arshi a'lo o'rtasida harakat qilish sirlaridan xabardor. Koinotning bu uch darajasi markaziy o'q bilan o'zaro bog'lanadi (bu o'qning obrazlari sifatida Osmonning usuni, dunyoviy daraxti, ko'prik, zinapoya va hokazolar amal qiladi). Koinotning barcha darajalari va mintaqalari bo'ylab ma'naviy «sayohat» qilish, Arshi a'loda yovuz kuchlar va iblislar bilan kurashish, o'z qabiladoshlarining o'rinchlari va xayriehsonlarini Osmondagi xudolarga yetkazish qobiliyatiga faqat shaman ega bo'ladi.

Bu yerda muhim shundaki, shaman kosmologiya, mifologiyani va o'z qabilasining teologiyasini ulardan «o'zga» dunyolarga mistik, ekstatik «sayohatlar»da o'ziga xos xaritalar sifatida foydalanish uchun o'zlashtiradi²⁹. Ushbu «sayohatlar»ning natijalari qabilalar hayot faoliyatiga tatbiq etiladi va qabila mavjudligi uchun muhim bo'lgan turli muammolarni yechish imkonini beradi. Ilmiy adabiyotlarda ilgari surilgan konsepsiyaga ko'ra shaman bu muammolarni tushunchalar va so'zlar yordamida emas, balki xotiradan o'rin olgan obrazlar bilan manipulyatsiyalar qilish orqali yechadi³⁰. Masalan, u qabilaning tirikchilik manbai hisoblangan yovvoyi bug'ular podalari qayerga yo'qoldi degan savolga javob berishi lozim bo'lsin. Amalda bunga ko'p sonli omillar: yaylovlardagi o't-o'lanlar holati, shamol yo'qalishi va kuchi, ob-havo va hokazolar ta'sir ko'rsatadi. Bu yerda oddiy odam mazkur savolga javob berishiga ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan noma'lum sabablar juda ko'p. Ammo ba'zi bir «o'zgaruvchilarni», harito, qayd etish ham mumkin emas. Ayni paytda ularning barchasi ong osti darajasida obrazlar ko'rinishida mavjud bo'ladi. Mistitsizm muxlisleri faqat shaman ong osti sohasiga «sayohat» qilish orqali bu obrazlarni idrok etishga qodir deb hisoblaydilar. Idrok etish jarayonida obrazlarni saralash va identifikatsiya qilish bir lahzada amalga oshiriladi, zero, bu verbal xotira emas, balki obrazli xotiradir. Idrok etish yakunida shaman, aytaylik quyidagi intuitiv xulosaga kelishi mumkin: «Bug'ularni Sharqdagi vodiya ko'ryapman».

Shaman voqelikni yaxlit hodisa sifatida idrok etsa, shizofrenikning tasavvurida dunyo tarqoqlik, tartibsizlik va beqarorlik kabi xususiyatlar bilan tavsiflanadi. Shu tufayli ham shamanni psixopatologik shaxs bilan ayniylashtirish o'rinli bo'lmaydi. Shaman o'z faoliyatida arxalk madaniyatlar doirasida shakllangan yaxlit dunyo haqidagi tasavvurni

gavdalantiradi va qadimgi jamoalarga o'zini qurshagan dunyoda mo'ljal olish, o'zining kundalik muammolarini yechish imkonini beradi. «Odatda qabila qonunlari sifatidagi tartibga solish mexanizmlarini aynan shaman belgilaydi. Bunday qonunlarning boshlang'ich manbai maslahat so'rash vakolati faqat shamanga berilgan totem hisoblanadi. Shu tariqa og'zaki an'ana vositasida avlodlar-avlodga o'tuvchi pretседentlar va shahrlar majmui asta-sekin vujudga keladi»³¹. Ko'pincha shaman xalq afsonalari va rivoyatlarini yaxshi biluvchi, musiqa ushoblarini ixtiro qiluvchi, rasm chizuvchi, kuychi va qo'shiqchi odam hisoblanadi. U taqvimni ham yuritadi va dastlabki astronomik ma'lumotlarni qayd etadi.

Shamanizm, olovga sig'inish va metallga ishlav berish o'rtasida alohida aloqa mavjud. Shaman faoliyati doirasiga paranormal hodisalar sohasi ham kiradi. Aksariyat hollarda shaman ekstrasens qobiliyatlariga ham ega bo'ladi va dunyoni tasavvur qilishning o'ziga xos ushbu bilan bir qatorda, ko'zga ko'rinmay qolish, uchish, o'zining tashqi ko'rinishi va fizik parametrlarini o'zgartirish, bir paytning o'zida ikki joyda bo'lish qobiliyatiga ham da'vogarlik qiladi. Bularning barchasi shaman qabilada katta obro'ga ega bo'lishini ta'minlaydi, ba'zi hollarda unga shaman va oqsoqol hokimiyatini o'zida birlashtirish imkonini ham beradi.

Umuman olganda, shamanizm real bilimlar va ko'rsatkichlar, fantaziya, notanqidiy e'tiqod, spontan reaksiyalar, sodda yangilashlar, ko'zbag'log'ichlik, gipnozchilik mahorati va hokazolar yig'indisi hisoblanadi. Shamanizm jahonning ko'pgina madaniyatlaridan fundamental elementlardan biri sifatida o'rin olgan, bir tomondan iudaizm, xristianlik va islom dini, boshqa tomondan esa – iudaizm, buddizm va daosizm o'rtasida ularning shamanizmga bo'lgan munosabatida rang-barang aloqalar mavjudligi tasodifiy bir hol emas. Aynan arxalk e'tiqodlar tizimi sanalgan shamanizmga g'ayritabiiy kuchlarga ko'r-ko'rona ishonch xos bo'lib, bu rivojlangan dinlarda diniy fanatizmining amalda ayniqsa bo'rtib namoyon bo'luvchi jihatlardan biri hisoblanadi.

Diniy fanatizmining asoslari va manbolari tahliliga o'tamiz. Ular eng avvalo tarixiy rivojlanishning muayyan bosqichida ijtimoiy guruhlar, qatlamlar va butun jamiyatning manfaatlari va ehtiyojlarida mujassamlashadi. Diniy fanatizm manbalarini jamiyat hayotida, inson borlig'ining ijtimoiy-madaniy va biologik-tabiiy voqeligida izlash o'rinli bo'ladi. Diniy fanatizm fenomeni asoslari va manbalarining tahlili jamiyat va tabiat aloqalarini tushunishni talab qiladi. Noyob yaxlidlik – inson borlig'ining tabiiy va ijtimoiy darajalari moddiy be'maturlar ishlab chiqarish

²⁹ Qinnig: *Shaman. Kozmicheskoye i mifologicheskoye* – M., 1987. – 151–152-b.

³⁰ Qinnig: *Wastendorf J.S. Podrobnosty podelok* – Wastendorf, 1979. – 173–174-b.

³¹ Zharovskiy W. *Shamanizm. The Sorcery of Magic*. – Wollington, 1986. – 61-b.

sohasi bilan uzviy bog'liq. Mehnat ong strukturalari, til kabi elementi bilan bir qatorda inson borlig'ining fundamental bo'g'ini hisoblanadi. Mehnat faoliyati orqali inson o'zini qurshagan dunyoni anglab yetadi, haqida tasavvur hosil qiladi. Madaniyat dunyosi, inson ongining tarixiy strukturalari va ularni ifodalash vositalari (simvollar tizimlari, xeyolli strukturalar va tuzilmalar mavjudligidagi simvolik shakllari) aynan mehnat faoliyati asosida shakllanadi va rivojlanadi. Insonni qurshagan dunyo shu moddiy-bissiy o'zlashtirish jarayonida «simvollar dunyosi», sirvoiy faoliyat bilan belgilanadiki, ishlab chiqarish kuchlari va ijtimoiy munosabatlar rivojlanish darajasining pastligi tufayli ular jamoat rivojlanishining turli bosqichlarida totemizm, animizm, magiya, shamanizm va din ko'rinishlarida namoyon bo'ladi. Falsafiy tafakkul prinsiplari diniy dunyoqarashni, shu jumladan, diniy fanatizmni, ularning asoslari va manbalarini ilmiy tushuntirish imkonini beradi. Ushbu prinsiplarga tayangan holda diniy fanatizm asoslarining quyidagi tipologiyasini tuzish mumkin: 1) ijtimoiy-madaniy asoslar; 2) ijtimoiy-psixologik asoslar; 3) biologik-ruhiy asoslar.

Uzoq davom etgan biologik va ijtimoiy evolyutsiya jarayonlari o'zaro ta'sirining muhsul sifatlarda madaniyat darg'azabiga kelishini diniy fanatizmning ijtimoiy-madaniy asosi deb nomlash mumkin. Bu yerda ikki muhim omilni qayd etish mumkin:

Birinchisi – ijtimoiy odamning madaniyatni shakllantirish va rivojlantirish qobiliyati. Ushbu qobiliyat mehnat qurollari evolyutsiyasini ham o'z ichiga oluvchi biologik va ijtimoiy evolyutsiyaning o'zaro aloqasi muhsul hisoblanadi. Ayni shu sababli inson madaniyatni yaratish bilan bir paytda, ushbu jarayonda o'zi ham kamol topadi;

Ikkinchisi – noimsoniy bosqichdan insoniy bosqichga o'tish uzoq vaqt davomida asta-sekin yuz bergan. Boshqacha qilib aytganda madaniyatning rivojlanish tarixi inson zehniyligi va qobiliyatlarining obyektivlashuvi tarixi hisoblanadi, zehniy va qobiliyatlarning rivojlanish tarixi esa madaniyatning mazkur omillar «ingrediendlariga» aylanish tarixi sifatida namoyon bo'ladi.

Madaniyat dunyosi insonparvarlashuv jarayoni bilan, hayvonlar insonga o'tish bilan chambarchas bog'liq. Hayvon tajriba bilan bog'liq instinktlarga ega bo'lib, ular hayvonning xulq-atvorini hayvonning har bir holatida boshqaradi. Etologiya sohasidagi tadqiqotlar nisbatan barqaror va o'zgarmas muhitda yashaydigan ayrim hayvonlar xulq-atvori asosiy ekanidan dasturlashtirilgani va muayyan tartibga bo'yushtirilgani, o'zgaruvchan muhit sharoitida boshqa hayvonlar xulq-atvori esa me'yordan chetga chiqishni va xulq-atvorning bir nechta variantlarida

birini tanlashni talab qilishini ko'rsatadi²⁸³. Ayni hol hayvonlarda idrok etish dunyosi va harakatlar (xulq-atvor) dunyosi bir-biri bilan bog'liq degan xulosaga kelish imkonini beradi. Insonda bu ikki dunyo ijtimoiy tarix bilan bilvosita belgilanadi va shu tufayli ham faqat inson o'zi nima qilishi lozimligini amalda bilmaydi.

Shunday qilib, insonda ishonchli qaror qabul qilish va ushbu imkoniyatni aniqlashga ehtiyoj paydo bo'ladi²⁸⁴. Moddiy va ma'naviy texnikaning rang-barang arsenalini o'z ichiga olgan madaniyat (mifologiya, din, san'at va h.k.) genezisi zamonida ayni shu ehtiyoj yotadi. Bo'lajak voqealarni bashorat qilishning turli strategiyalari asosida o'z kelajagini qurish imkoniyatini insonga faqat madaniyat beradi. Arxaiik madaniyatlarda taqlid ana shunday strategiyalardan biri hisoblanadi. Bunda kelajdini bashorat qilish atrof borligining, u yoki bu hodisalar xususiyatlariga taqlid qilish asosida amalga oshiriladi. Magiya va sehrgarlik taomillari ushbu strategiya bilan uyg'un. Bunda bashorat asosida keltirilgan qurbonlik darg'azab xudolarni qabridan tushiradi va ularni inson yoki qabilaning muayyan iltimosini bajarishga majbur etadi²⁸⁵. Mazkur strategiya insonda diniy e'tiqodni paydo qiladi va bevosita qaror qabul qilish vaziyatidan uni xalos etadi. Diniy tasavvurlarni aqida sifatida notamizdiy idrok etish oxir-oqibat diniy fanatizmga olib keladi.

Diniy fanatizmning boshqa bir ijtimoiy-madaniy asosi *hokimiyatni egallashga intilish va hokimiyat uchun kurash* hisoblanadi. Har bir inson imkoniyatlarining noaniqligi madaniy evolyutsiyaga o'z hissasini qo'shadi, zero, individning noyobliligi uni raqobatga va hayotda o'z o'rnini topish uchun kurashga undaydi. Bu esa boshqa individlar xulq-atvori ustidan nazorat muammasi bilan, ya'ni hokimiyatni egallash va o'z qo'lida saqlash qolish muammasi bilan chambarchas bog'liq²⁸⁶. Insoniyat tarixida hukm suruvchi hokimiyatni saqlash qolish shakllaridan biri uni iflojlashtirish, tajovuzlardan, diniy tabu, ya'ni taqiqlardan uni asrash hisoblanadi.

Tabu qo'yish odati totemizm bilan birga vujudga kelgan bo'lib, ijtimoiy munosabatlarni nazorat qilish va tartibga solishning muhim vositasi hisoblanadi. Masalan, jinsiy aloqat yoshiga ko'ra tabu bilan jamoadagi jinsiy munosabatlar tartibga solingan, oziq-ovqatga doir tabu bilan esa qabila qo'sqoqli, askarlar, ayollar va bolalar uchun mo'ljallangan oziq-ovqat mahsulotlarining xususiyati belgilangan. Boshqa tabular turar joy yoki o'chug'ining dirlashtirish bilan, qabila ayrim a'zolarining huquqlari va burchlari bilan bog'liq bo'lgan. Hozir bir buyumlariga, shu

²⁸³ Qizilg'iz, M. A. *Qizilg'iz*, J. *Qizilg'iz* xalqlarining. — M., 1983.

²⁸⁴ Jones R. L. *Man the Hunter*. — L., 1958.

²⁸⁵ Qizilg'iz, R. *Qizilg'iz* xalqlarining. — M., 1983. — 155-157-6.

²⁸⁶ Qizilg'iz, R. *Qizilg'iz* xalqlarining. — M., 1983. — 64-67-6.

jumlardan, qabila oqsoqoliga qarashli bo'lgan oziq-ovqat mahsulotlariga ham tabii qo'yilgan. J. Frez, L. Vasilev kabi tadqiqotchilar tabii buzish holatiga qanday qaralganligiga misollar keltiradilar.

Yangi Zelandiyadagi qabilalardan birining oliy martabali va ruhli oqsoqollaridan biri tushlikdan ortgan yeguliklarni yo'l chetida qoldiradi. Qabila a'zolaridan biri bu yeguliklarni topib oladi va tanovvul qiladi. Qabila oqsoqoli tushlikdan qolgan taomlarni iste'mol qilganidan xabar topgach, u qattiq azob-og'ubatlarda jon beradi. Adabiyotlarda bunday misollar juda ko'p va ularning harchasi diniy tabii buzishni uni buzgan odamning o'limiga olib kelganidan dalolat beradi: «Ilohiy shaxs har, ijobiy amallar, ham xavf-xatar manbai hisoblanadi, uni asrab-aveylashtirish bilan bir vaqtda, undan uzoqroq yurish ham zarur. Qabila oqsoqolining ilohiy organizmi shu darajada nozikki, sirdan arzimagan ta'sir ham uning xustalanishiga sabab bo'lishi mumkin. Ayni paytda bu organizmda salbiy va ma'naviy kuchning shu darajada qudratli zaryadi mavjud bo'ladiki, uning ishga solinishi u bilan o'zaro ta'sirga kirishgan har kimga uchun halokati oqibatlariga olib kelishi mumkin. Shu tufayli ham bunday tabii buzish holatlar odamlardan uzoqda bo'lishlari ularning shaxsiy xavfsizligi uchunгина emas, balki boshqalarning xavfsizligi uchun ham zarur. Ilohiy shaxs xuddi olovga o'xshaydi. Tegishli taqiqlarga rioya etilgan holda undan ko'p foyda olish mumkin, biroq taqiqlarning buzilishi uni buzgan odamni halokatga girdifor etadi. Ayni shu sababli tabii buzish shikastli oqibatlariga sabab bo'ladi deb hisoblangan»²⁰⁷. Qabila oqsoqolining (yoki podshoning) ilohiyligi haqidagi diniy g'oyaga bunday ko'r-ko'rona ishonch, amalda va hayotda unga qat'iy rioya etishga intilish ham diniy fanatizm vujudga kelishiga sabab bo'ladi.

Diniy fanatizمنىng asosiy xususiyati — bu madaniyatning qat'iy (dunyoviy) qatlamiga zid bo'lgan sakral (diniy) qatlam. Buni tadqiqotlarda madaniyat ikki qatlamining o'zaro aloqasiga ta'rif berish uchun «sakralizatsiya» va «desakralizatsiya» atamaları ishlatiladi. Sakralizatsiya — din doirasidan tashqaridagi narsalar, hodisalar va shakllarga diniy tus berish, ularni ilohiylashtirish; dindorlar tomonidan davlat hokimiyati, xususiy mulk prinsipi kabi ijtimoiy hodisalarga, o'z kelib chiqishiga ko'ra dunyoviy bo'lgan axloqiy normalarga ilohiy tus berilishi, ularning muqaddaslashtirilishi sakralizatsiyaga misol bo'lishi mumkin. Desakralizatsiya, ya'ni diniy deb hisoblangan hodisalar, ularning dunyoviy xususiyatini qaytarish sakralizatsiyaning ziddi hisoblanadi.

Qiziqi shundaki, *fanaticus* atamasi (*fanum* — «muqaddas joy, ibodatxona» so'zidan) lotin tilida «riyokor», ya'ni o'zini xudojo'y qilib ko'ratuvchi odam, «munofiq», «ikkiyuzlamachi» so'zlari bilan o'xshash ma'noni anglatgan, keyinchalik esa «jazavali», «johilon», «o'taketgan xurofiy», ba'zan — «ruhlangan» degan ma'nolarda ishlatila boshlagan. Ushbu sifadan yasalgan «fanatizm» o'ti biron-bir g'oyaga uni ko'yolga chiqarish yo'lida o'z jonini fido qilishga tayyor bo'lgan darajada bo'yasunishni ifodalay boshlagan. Shunday qilib, diniy fanatizm madaniyatning sakral sohasi bilan uzviy bog'liq.

XX asr etnografik va madaniy-antropologik tadqiqotlari qo'sh qarama-qarshiliklar kodi mavjud sivilizatsiyalarning ko'pchiligi uchun voqelikni tavsiflash usuli bo'lib xizmat qilishini ko'rsatadi. Masalan, «chap» — «o'ng», «ayol» — «erkak», «diniy» — «dunyoviy» qabiladagi tushunchalarning juftliklari voqelikni tavsiflash imkonini beruvchi kategoriyalar tizimini tashkil qiladi. Boshariyat miqyosida mazkur qarama-qarshiliklar «Kosmos» — «Xaos» juftligida namoyon bo'ladi. «Kosmos» — muayyan qoidalarga muvofiq faoliyat ko'rsatuvchi odamlarning tartibli dunyosi; «Xaos» — tartibsiz yot dunyo. Ko'pgina vaziyatlarga «Kosmos»ni ikki qarama-qarshi dunyo: odamlar dunyosi va oliy, sakral dunyoga ajratish xosdir. Sakral dunyoda mistik qahramonlar va xudolar yashaydi. Ashiri o'lganda bu insonning dunyo va unga nisbatan xulq-atvorining tegishli usullari haqidagi tasavvurlari yig'indisidan boshqa narsa emas. U janina hayotini muayyan me'yorlar va andozalarga muvofiq tartibga soluvchi ideal model hisoblanadi, boshqacha qilib aytganda, inson hayotini sakral kuchlar boshqaradi. «Sakrallashtirilgan narsalar va hodisalargina muhimdir, — deb ta'kidlaydi V. Toporov. — Amalda kosmosning tarkibiy qismi hisoblanadigan, undan kelib chiqadigan, unga daxldor bo'lgan narsalar va hodisalargina sakrallashtirilgandir»²⁰⁸. Bu sakral sivilizatsiyalar odamlarning xulq-atvori va tafakkuriga xos bo'lgan xususiyatlarini tushuntiradi.

Sakral sivilizatsiyalarda din vertikal dunyo modeli sifatida amal qilgan. Bu yerda odamlar taqdirini boshqaruvchi kuchlar sirli dunyoda mavjud bo'lgan va insonga bo'yasunmagan. Diniy-mifologik (sakral) madaniyatlarda zamirida aynan bir tarafdinli vertikal bog'lanishlar dunyosi yotadi. Bu dunyoda inson o'z voqeligi subyekti hisoblanmaydi, odamlar yashayotgan voqelik g'ayritabiiy, ilohiy dunyoga bog'liq bo'ladi. Fikrlash, narsalar va hodisalarni tushuntirish usuli va tartibi dunyoning ayni shu tartibi bilan belgilanadi. Diniy-mifologik tafakkur odamlar dunyosidagi

²⁰⁷ Toporov V. E. O kosmosnitsy i mifologicheskoy strukture drevney russkoy kul'tury // *Trudy po etnografii*. T. 1971. 1. 6. — 114-6.

narsalar va hodisalarni tabiiy qonunlariga bo'ysunmaydigan g'ayritabiiy budiqqa munjaal etish yo'li bilan «tushuntiradi». Boshqacha qilib aytganda, turli diniy va mistik ta'limotlarning inson sezgilari dunyosidan ma'naviy voqefikning ustunligi haqidagi fundamental qoidasi mazkur tafakkurning o'zagi hisoblanadi.

Biz uchun muhim shundaki, sakral sivilizatsiyalarning ijtimoiy strukturalarida hokimiyat vertikal tarzda va faqat bir yo'nalishda – yuqoridan pastga qarab tatbiq etilgan. Shu tufayli haro xudoning yerdagi soyasi – podsho saroyidan chiqqan so'z ijtimoiy ahamiyatga malik so'z sifatida e'tirof etilgan. Ushbu ilohiy cho'qidan tarqaluvchi so'zlar buyruqlar, hujjatlar, farmoyishlar hisoblangan. Ular ishlarda qaydalanishi shart bo'lgan. Quyi ijtimoiy qatlamlarning so'zlari esa faqat kam ahamiyatli fikrlarni ifodalagan. Podshodan chiquvchi ilohiy, «buyuk» haqiqatlar tanqiddan xoli bo'lgan va e'tiqod sifatida idrok etilgan. Diniy fanatizm ayni shu «haqiqatlardan» bahra olingan. Ijtimoiy hayot strukturasi tab o'zgarishlar yuz berib, tabular ham ijtimoiy faoliyat va qarorlar qabul qilish subyektlariga aylangach, yangicha fikrlash uslubi paydo bo'lgan va «buyuk» haqiqatlarni «kichik» haqiqatlardan keltirib chiqarish asta-sekin odat tusini olgan. Abstrakt tafakkurning diniy aqidalar qufig'iga o'ralgan ilohiy mentorligiga cheklovlar o'rnatilgan va u erkin fuqarolarning ijtimoiy nazorati ostiga olingan. Ushbu jarayon qadimgi yunon demokratiya madaniyatining shakllanish bosqichiga xosdir²⁸. Mazkur demokratiyalashuv jarayoni intellektual maqtayi nazardan ulkan ahamiyat kasb etadi, zero, ilgari harbiy aristokratiya va dindorlar imtiyozli hisoblangan ma'naviy dunyo qadriyatlaridan oddiy xalqning bahramand bo'lishi asta-sekin ular dun hukmi ostidan chiqarilishiga, ya'ni desakralizatsiya jarayoniga olib keldi.

Nihoyat, diniy fanatizm kuttaklariga universal madaniy hodisa hisoblangan askeza yoki tarkidunyochilikda duch kelish mumkin. O'ta antik jamoyatlarda o'g'il bola og'ir jismoniy sinovlarni o'z ichiga olgan ta'lim jarayonidan o'tganidan keyingina an'anaviy initsiatsiya yo'li bilan bulog'at yoshiga to'lgan erkak munomimi olgan. Qadimgi Hindistonda quyi tabaqalarning vakillarini askezadan o'tkazish man etilgan, bu faqat oliy bratunalar tabaqasining imtiyozli hisoblangan. Qadimgi Spartada afsonaviy Likurg tomonidan joriy etilgan nizomlar ham faqat harbiy aristokratiya uchun majburiy sanalgan, erkin aholining qolgan qatlamlari esa odatdagi hayot bilan yashagan. Askeza va hokimiyatning shunga o'xshash aloqasi Platonning «Davlat» asarida ham aks ettirilgan. «Murakkablashtirilgan xulq-atvor barcha hollarda atrofdagilardan

ustunlikni va ijtimoiy nufuzni namoyish etish vositasiga aylanadi...»²⁹. Pirovard natijada qadimgi yunon madaniyati doirasida amal qilgan askeza insonning ichki dunyosini o'zgartirishga, xudo darajasiga erishishga qarab mo'ljallangan.

Ilohiy holatni anglab yetish va his qilish (ya'ni mistik ekstaz holatiga erishish) uchun uzoq ruhiy-jismoniy tayyorgarlikdan o'tish talab etiladi. Askeza ayni shunday tayyorgarlikning muqarrar elementi hisoblanadi. Ekstazda mistitsizm mudrisi ma'naviy absolyut bilan uyg'un birikadi. Bunday holatga erishish usullari doirasi ancha keng (jazavali raqs tusheshdan uzlanishni sharoitda o'z surishgacha). Ammo har qanday holda ham diniy fanatizm zaminida yotuvchi mistik «tajriba»ni asketizm psixotexnikasi yordamida o'zlashtirish mumkin emas. Asketizm psixotexnikasi insonga o'zining ichki ruhiy va fiziologik holatlarini boshqarish imkonini beradi. Misal kechinmalar ta'sirida insonda din bilan bog'liq bo'lgan savdoyilik holati vujudga keladi. Mazkur holat individ o'zining dunyoviy tajribasidan va umuman o'z shaxsiyatidan uzoqlashishi bilan tavsiflanadi.

Ayni paytda ijtimoiy siyosat elementi sifatidagi asketizm va individual yashash uslubining tavsifi sifatidagi asketizmi farqlash zarur³⁰. Birinchi holda individga ko'proq mos keluvchi yashash uslubi sifatidagi asketizmga yo'lni jamoat ko'rsatadi. Ikkinchi holda esa individual yashash uslubi sifatidagi asketizmi shaxsning o'zi tanlaydi. Bunga antik madaniyat doirasida ancha keng tarqalgan va insonning hayot faoliyatida ikki vazifani bajaradigan asketizm misol bo'lishi mumkin. Bir tomondan, uning maqsadi individning hayotida yutuqlarga erishish uchun zarur bo'lgan qobiliyatlarini mumkin qadar rivojlantirishdan iborat bo'lgan, mazkur qobiliyatlarni rivojlantirish esa ko'rsatmalar va taqiqlar yordamida amalga oshirilgan. Asketlar, xuddi yuksak martabali zotlar kabi muayyan ierarxiya doirasida yuksak mayqega shu yo'l bilan erishish uchun qo'shimcha qoidalar qo'y qilganlar³¹. Boshqa tomondan, og'ir yashash tarzi antik polis (shahar-davlat) fuqarolari o'rtasidagi ijtimoiy tabaqalanishni bartaraf etish, ularni bir-biri bilan yaqinlashtirish, bitta katta oilaga ulamni birlashtirish imkonini bergan³². Asketizmning mazkur ideali dardababozlikda, ijtimoiy tengsizlikka ing'u berishga, turli tabaqa vakillari o'rtasidagi adovatga

²⁸ Рабинович Е.Г. «Жизнь Античности Тихогого» Физик Физический // Физический Физический. Жизнь Античности Тихогого. – М., 1989. – 235-6.

²⁹ Цицелл, Дэвид И.Ф. Жизнь и смерть: дилемма и выбор. – Рим, 1987. – 143-6.

³⁰ Цицелл, Дэвид И.Ф. «Жизнь Античности Тихогого» Физик Физический // Физический Физический. Жизнь Античности Тихогого. – М., 1989. – 235-6.

³¹ Цицелл, Дэвид И.Ф. Жизнь и смерть: дилемма и выбор. – М., 1987. – 34-5.

³² Цицелл, Дэвид И.Ф. Жизнь и смерть: дилемма и выбор. – М., 1987.

qarshi qaratilgan edi. U shahar-davlatning yaxlitligiga, barcha ijtimoiy guruhlar o'rtasida muvozanatni saqlashga ko'maklashardi.

Diniy fanatizm asoslarining ikkinchi guruhiga ijtimoiy-psixologik asoslar kiradi. Bu yerda gap inson ruhiyatining ijtimoiy jihatida gap boradi. Avvalambor, sinfiy jamiyatlar, ayniqsa totalitar rejimlar sharoitida bunday asoslar sifatida o'limdan qo'rqish hissi va hayot mazmunining tagiga yetish yo'lidagi izlanishlar amal qiladi. Boshqa tirik mavjudotlardan farqli o'laroq inson o'lim muqarrar ekanligini biladi. Bu bilimni u madaniyat tufayli o'zlashtirgan. Aynan madaniyat o'lim haqidagi tasavvuri inson ongida obyektivlashtirish orqali yo'qlik qarshisida ekzistensial qo'rquv manbai sifatida maydonga chiqadi. Madaniyat ekzistensial qo'rquvni paydo qilish bilan bir vaqtda, uni neytrallashtirishga ham harakat qiladi. Dunyoni diniy-mifologik tushunish ekzistensial qo'rquvni neytrallashtirish vositasi hisoblanadi. Abadiyat tushunchasi va balki uning yordamida o'limni sakral nuqtayi nazardan anglab yetish (unga mazmun baxsh etish) yo'qlik qarshisidagi qo'rquv hissini tarqatishning asosiy vositalaridir. Har bir madaniyatda dafn marosimi va abadiy barchayotlik g'oyasi mavjud bo'lib, ular bir-biri bilan bog'lanadi. Ayni holda inson hayoti kichik bir epizod sifatida dafn marosimi esa — abadiyat darchasi sifatida tavsiflanadi. Inson mayitini dafn etishni sakral marosimga aylantirish orqali madaniyat ekzistensial qo'rquvni institutallashtiradi, unga obyektiv tus beradi. O'limning muqarrarligini tushunish, odatda, bolalikdan boshlanadi. Hayot strukturasi o'limning asta-sekin kirib kelish jarayoni ayni paytda yo'qlik qarshisida qo'rquvning paydo bo'lishi sifatida ham namoyon bo'ladi.

Arxeologik ma'lumotlar dafn marosimlari neandertal odamga ham yot bo'lmaganligini ko'rsatadi. Binobarin, o'limdan keyingi mavjudlik haqida «g'am chekish» primitiv odamga ham xos bo'lgan. Ayni shu sababli neandertal odam o'z mavjudligiga cheklilik va abadiyat, ya'ni vaqt nuqtayi nazaridan yondashgan. Shu ma'noda ingliz dinshunosi S. Brendonning din inson vaqtini anglab yetishi natijasida vujudga kelgan, uning vaqtga bo'lgan munosabati zahirida idrok etilishning har xil tiplari, shu jumladan, vaqtini ilohiylashtirish yotadi²⁹⁴ degan fikriga qo'shilish mumkin. Zotai, din insonga o'lim qarshisidagi qo'rquv hissini yengishga yordam beradi, vaqtini orqaga qaytarib bo'lmastligini tan olish bilan bog'liq ruhiy iztiroblardan uni xalos etadi. Shunday qilib, din (ashaddiy dindorlik sifatidagi diniy fanatizm) insonga «narigi» dunyoda abadiy hayotni taklif qilish orqali, o'limni umrbog'iylikka o'tish sifatida tushuntiradi, hayotga

mazmun baxsh etadi va shu tariqa tezoqar hayot silsilasida xavfsizlik hissini shakllantiradi.

Insonning vaqtga va hayot mazmuniga bo'lgan munosabati bilan bog'liq masalalar mifologiyalar va dinlar, san'at va falsafa diqqat markazida bo'lgani tasodifiy bir hol emas. Turli sivilizatsiyalar, tarixiy davrlar va ijtimoiy qatlamlarda yaratilgan konsepsiyalar, chunki abadiy qaytish g'oyasi, metempsixozga (jonning boshqa tanaga ko'chib o'tish qobiliyatiga) bo'lgan ishonch, individual umrbog'iylik haqidagi tasavvurlar vaqt hukmidan xalos bo'lishga qaratilgan edi.

Inson hayoti mazmuni tushunchasining o'zi kishilik jarayoni rivojlanish jarayonining ancha yuqori bosqichida, aniqroq aytganda, urug'doshlik aloqalari zavol topa boshlagan, jamiyatning sinflarga ajralishi yuz bergan davrda paydo bo'ladi. Arxeologik ma'lumotlarga ko'ra qatilik va o'limni ebtalab o'tish orzusi xitoylarda miloddan avvalgi VII–V asrlarda shakllanadi. Miloddan avvalgi VII–VI asrlarda qadimgi yunon jamiyatida individning hayoti jamoat manfaatlaridan ustun qo'yila boshlaydi, zero, eski stixiyali kollektivism inqirozga yuz tutgan, inson o'zini urug'doshlik jamoasi qonunlari bilan bog'liq deb hisoblamay qo'lgan edi. U afsonaviy qiddodlarning jasadlaridan ko'ra ko'proq o'z hayoti bilan qiziqqa boshlaydi. Mazkur psixologik inqilob shunda o'z foidasini topadiki, qahramonlik eposi bevosita insonning ichki dunyosini aks ettiruvchi lirik poeziyaga o'rin bo'shatadi. Kolofonlik Mirmnrm (miloddan avvalgi VII asr) inson yoshligining qisqaligi, qarilik azobi haqida hikoya qiluvchi sentimental lirika ijodkori hisoblanadi. Umuman olganda, inson borlig'ining muayyan sharoitlari ta'sirida vujudga kelgan din o'z muxlisiga o'lim qarshisidagi qo'rquvni yengish va hayot mazmunining tagiga hech bo'lmasa xayolan yetish imkonini beradi. Biroq insonga hamma narsaga shubha ko'zi bilan qarash xosdir. O'lim va yo'qlik qarshisidagi qo'rquvni yengishga u doim ham muvaffaq bo'la olmaydi. Inson — tirik mavjudot. U o'z-o'zini asrash instinktiga ega. Inson o'lishni istamaydi, biroq, shu bilan birga, jahonning barcha xazinolari evaziga ham o'limdan qutalib qolish mumkin emasligini u yaxshi anglaydi. Aynan shu yerda o'zining eng yuksak sho'qqisiga ko'tirilgan diniy e'tiqod insonga o'limning haqligiga bo'lgan ishonchni tag-tommi bilan qo'porib tashlaydi, unda inson ruhining umrbog'iyliги hissini qaror toptiradi. Bunday kuchli e'tiqod o'lim qarshisidagi qo'rquvni va hatto o'limning o'zini ham inkor etish shakli — diniy fanatizm sifatida maydonga chiqadi.

U yoki bu jamoani birlashtiruvchi va uni boshqa jamoa bilan qarama-qarshi qo'yuvchi ijtimoiy psixologiyaning ziddiyatlarga to'laigi ham diniy fanatizمنى ijtimoiy-psixologik asoslaridan biri hisoblanadi.

²⁹⁴ Qarang: Brendon S.G. *Definition of Time* // *Studia Generalia*. 1970. Vol. 23. Fasc. 23. — 485–497–8.

Arxeologiya, antropologiya, etnografiya va lingvistika ma'lumotlari boshariyat tarixining tongidayoq jamoalar, qabilalar va lokal guruhlar «biz» va «ular», «o'zinikilar» va «begonalar» o'rtasidagi munosabatni sun'iy vositalar (shevalardagi, mehnat va jang qurolidagi, turar joylardagi, ro'zg'or buyumlaridagi, taqinchoqlardagi, diniy e'tiqodlardagi farqlar) yordamida sirtida ifodalaganlari va ruhiyat darajasida mustahkamlaganlaridan dalolat beradi. Bularning barchasi o'z shakl-shamoyilini o'zgartirgan holatda hozirgacha saqlanib qolgan²⁶. Buning dalili sifatida turli etnik guruhlariga mansub kishilarning o'zaro hazillari va payrovlarni yoldi bo'lmasa etnik kelishmovchiliklar zaminida sodir bo'lgan to'qnashuvlarni keltirishning o'zi kifoya qilsa kerak.

O'z jamoasi yoki qavmini boshqa jamoa yoki qavmga qarama-qarshi qo'yish barcha zamondarda o'z etnik va diniy farqlarini shakllantirish va ularni mustahkamlashga ko'maklashgan. Jamiyat rivojlanishining dastlabki bosqichlarida bu kontagiozlik bo'rtib namoyon bo'ladi. Diniy tarixidan bizga ma'lumki, urug'doshlik jamoasining shakllanish jarayonida totemga oid tasavvurlar ulkan rol o'ynagan, aniqroq aytganda, «o'zinikilar», ya'ni mazkur totemga mansub bo'lgan, mavjud me'yorlar va odatlar himoyasi ostiga olingan kishilar hamda «begonalar», ya'ni mazkur totemga mansub bo'lmagan va shu tufayli ham ushbu guruhda qabul qilingan me'yorlar va odatlar doirasidan tashqarida bo'lgan odamlar haqida aniq tasavvur paydo bo'lishiga aynan ular ko'proq darajada zamin yaratgan²⁷. Totemizmning mazkur ijtimoiy ahamiyati totemistik tasavvurlar evolyutsiyasining xususiyatiga ham o'z ta'sirini ko'rsatmay qolmagan: totemli ajdod, yaqin qarindosh sifatidagi totem, insonning o'z totemli qarindoshi bilan nikoh rishtalari, reinkarnatsiya, ya'ni inson, shu jumladan, vafot etgan ajdod ruhining o'z totemiga o'tmishi haqidagi tasavvurlar birinchi o'rinda chiqqan boshlagan. Bularning barchasi jamuljam holda ajdodlar ruhiga sig'inish rolining oshishiga, ularning g'ayritabiiy imkoniyatlariga bo'lgan ishonchning kuchayishiga olib kelgan. Mazkur ishonch g'ayritabiiy kuchlar haqidagi ezoterik bilimlardan qabila darajasida xufyona informatsion boshqarish uchun foydalanish imkoniyatini bergan (bu imkoniyatdan amalda foydalanilgan).

Umuman olganda, «o'zinikilar» va «begonalar»ni ajratish qabilaning o'ziga ham xos bo'lgan, bu ichki ajratish hisoblangan. Etnografik va arxeologik ma'lumotlar turli xalqlarda qabila darajasida ezoterik xususiyatga ega bo'lgan yashirin diniy-magik uyushmalar tuzilganini ko'rsatadi. Mazkur uyushmalarning a'zolari atayorida mavjud bo'lgan

odamlarni samarali boshqarish yo'llari haqidagi axborot ularga qabilaning boshqa a'zolarida qo'rquv uyg'otish va ularni itnat etishga majburlash imkonini bergan. O'z a'zolaridan ular eng avvalo yashirin uyushma sirlarini saqlashni va mazkur uyushma sandorlariga su'rsiz itnat etishni talab qilganlar. Ular o'z faoliyatida foydalanish uchun qabilaning boshqa a'zolariga tushunarsiz bo'lgan maxsus ezoterik til (shifrlarning bir turi)ni ham yaratganlar.

Sirlarning to'siqlari shu darajada samaraliki, yashirin uyushmalar faoliyatini o'rganuvchi hozirgi olimlar ham ulardan oshib o'tishga qodir emaslar. Masalan, Melaneziyada xufyona intsiatsiyalarni buning uchun maxsus mo'ljallangan joylarda amalda oshiruvchi yashirin uyushmalar mavjud²⁸. Mazkur rasn-rusumlar va diniy e'tiqodlar mazmuni hanauzgacha o'rganilmagan, faqat tarqalgan mishmishlardan uyushma faoliyatining diniy-mafkuraviy mazmuni ma'lum. Shu narsa aniqki, diniy-magik tuzdagi bunday yashirin uyushmalar o'ziga xos aqidalarni o'z ichiga olgan ikki darajali diniy-mafkuraviy tizimlarni yaratadilar. Mazkur tizimlardan biri qabilaning oddiy a'zolarini mafkuraviy dasturlashtirish uchun, ikkinchisi esa – yashirin uyushma a'zolarining faoliyatini dasturlashtirish uchun zarur.

Yashirin uyushmaga a'zo bo'lganidan so'ng muxlis ichki diniy-mafkuraviy tizim sirlaridan xabar topadi, kishilarni samarali boshqarishning turli usullari va yo'llarini o'zlashtiradi. Muxlisni uyushmaga qabul qilish marosimi odatta uning o'lishi va tirilishi ramziy sahnasini o'z ichiga oladi. Yashirin diniy-magik uyushmalarning rasn-rusumlari xuyoliy ruhlarning qo'rqinchli liboslarida, niqoblarda jazavali raqslarni o'zida ifodalaydi. Bunday yashirin uyushmalarning ishtirokchilari ba'zan mazkur rasn-rusumlarni qabilaning boshqa a'zolarini do'pposlash, ularga boshqacha usulda ta'ziy qo'yish yo'li bilan oshkora bajaradilar. O'tgan asrning 70-yillarida Afrika mamlakatlarida paydo bo'lgan siyosiy tuzdagi yashirin uyushmalar ham ijtimoiy jarayonlarni boshqarish uchun shunga o'xshash sotsial texnologiyalardan (magiya, psixologiya, parapsixologiya, tabobat sohasidagi bilimlardan) foydalanadilar. Umuman olganda, bunday yashirin diniy uyushmalar qabilaning ayrim a'zolari boshqalarga o'z hukmini o'tkazishlari uchun magiya, psixologiya va tibbiyot usullari majmuidan to'la foydalanadilar deb aytish mumkin.

Jamiyat rivojlanish jarayonining yuksakroq bosqichlarida yashirin boshqarish tizimi eng avvalo sakral sivilizatsiyalar, chunonchi: qadimgi Misr, Assiriya, atsteklar, inkalar sivilizatsiyalari doirasida rivojlanadi va takomillashib boradi. Ularda kohlardan iborat bo'lgan sakral apparat

²⁶ Qiziq: Попов Е. Ф. Символика животных и человека. – М., 1979. – 96–115-б.

²⁷ Qiziq: Бонифант Л. С. История религии Востока. – М., 1988. – 32-б.

²⁸ Qiziq: Тейлор С. А. Религия и история культуры мира. – М., 1966. – 80–81-б.

bilan echarishgan davlat hokimiyatining marakaz bo'lgan xarakterini yaratiladi. Qadimgi kohlilar o'z hokimiyatini kuchaytirish uchun yashirin bilimlardan foydalanishlar, o'zlarini inson va xudolarga o'rtasida vositachi hisoblanishlari, xudolarga choslar kelurish yo'li bilan ularning ilohligiga sazovor bo'lish mumkinligi haqidagi fikrni ularning ongiga singdiradilar. Sharq, Markaziy va Janubiy Amerikadagi sakral sivilizatsiyalarida kohlilar qarshisida qo'rquv odamlarini qurbonlik keltirish yo'li bilan qo'llab-quvvatlangan. Xudolarga odamlarini qurbonlik keltirish atestlarda rasm bo'lgan. Ko'pcha harbiy asirlarni ba'zer, qularni va hatto o'z farzandlarini qurbonlik keltirganlar. Xudolarga qurbonlik keltirish jarayonining uzaksizligini ta'minlash uchun atestlar qo'shni qabilalar bilan tez-tez urush qilishga majbur bo'lganlar. Odatda qurbonlik keltirish odatining ko'ksidan yuragini sug'urib olib, xudolarga tuhfa qilishdan iborat bo'lgan. Biroq ba'zi rasmlar-rusumlar bundan ham shafqatsizroq bo'lgan, masalan Kaipe Totek xudosiining sharafiga kohlilar tik odamlar terisini shilib olingan va bir necha kun mobaynida unga burkanib yurganlar. 1487-yil ulkan ibodatxonani muqaddaslashurish marosimi chog'ida yigirma ming kishi xudolarga qurbonlik keltirilgan. Shu tariqa diniy fanatizmga ayniqsa xos bo'lgan tuyg'u — ebezorahatga o'la toqatsizlik shakllangan.

Diniy fanatizmning yana bir ijtimoiy-psixologik asosi sifatida *inson hayot faoliyatining ijtimoiy-madaniy kontekstiga bog'liqlilik* bo'lgan *ishonch hissi* anal qilishi mumkin. Psixologiya sohasidagi tadqiqotlar ishonch hissi, biror narsaga e'tiqod qilish qobiliyati inson miyasi faoliyat dasturining markazlaridan biri hisoblanishini, bilim ishonch, e'tiqodga tayunishini, diniy e'tiqod esa har qanday ishonch va e'tiqodning ayrim ko'rinishi hisoblanishini ko'rsatadi¹⁰⁰. Bizni diniy fanatizmning muqarrar elementi hisoblanuvchi o'taketgan yovuz, jahlona diniy e'tiqod qiziqinadi. Shu nuqtayi nazardan baxravlar (jahshet uyg'otuvchilar)ning tannik amaliyotida Sumatra va Yavudagi ko'p sonli ibodatxonalarda o'tkazilgan Xeruki ilohining ruhiga sig'inish marosimlarida (XIII-XIV asrlar) meditatsiya va iloh bilan ekstazik birlashgan erishish shakllari diqqatga sazovordir.

Ilohiyga, shu jumladan Xerukiga sig'inish marosimlarini baxravlar, odatda, unda murdatarni voqiah uchun mo'ljallangan maydonchalarda o'tkazganlar. Ilohlarga qurbonlik keltirilgan odamlarning tanalari tatab yotgan bu maydonchalarda marosimning asosiy qismi — baybatdagi odamlar qurbonlik keltirish ham amarga oshirilgan. Kuyayotgan odamlar go'shtining hidi qancha kuchli bo'lsa, sig'inish obyektiaga u shuncha ma'qul deb

hisoblangan. Tabiiyki, tosh devorga o'yib yozilgan bitiklardan birida bu hid son-sanoqsiz gullarning yangi tug'ilishlardan xalos qiluvchi atiga qiyoslanadi (qadimgi hindularning ayrim qabilalarida cheksiz reinkarnatsiya qutquriv hissiini uyg'otgan, chunki yangi hayot kasalliklar, azob-uqubatlar va hokazolar bilan uzviy bog'liq bo'lgan). Baxravlarning oyoq-qo'llari bog'langan, ko'ksi va qorni ochilgan qurboni osmonga qarab yotqizilgan. Kohin uning qoragini pichoq bilan pastki qonirg'ularigacha yorgan va talvasada jon tushim qilayotgan tana ustiga o'tirib, uning yuragini kesib olgan, bosh chanog'ini qonga to'ldirgan va uni bir simichida bo'shatgan. O'ry, samoviy, sharob hisoblangan bu eifunlikodan u asta-sekin mast bo'lgan, gubken yoqqan va uning atrofida zikr tushib aylangan (meditatsiya bilan shug'ullangan). Yerin tunga yaqin kohin odatda baxravning oliy maqsadi — mistik ekstazga erishgan¹⁰¹.

Yuqorida tavsiflangan holatda diniy e'tiqod diniy fanatizmning asosi bo'lib xizmat qiladi, zero, bu yerda u iloh dunyoning ko'zga ko'rinmas teran asosini tashkil qilishini nazarda tutuvchi tannik indu-buddizmning aqidalar tizimi bilan bog'liq. Moddiylik kishilaridan muxlisning xalos bo'lishi va mazkur ma'naviy absolyut bilan birlashishga askeza hunda o'zini Koinotda namoyon etuvchi iloh (makrokosm) va uning mudisi (mikrokosm)ning ayniyligi haqidagi ta'limotga asoslangan yoga amaliyoti orqali erishiladi. Ekstazga ilohning insonda bevosita «mayjudligi» tufayli erishiladi, unga «Menoning to'liq sig'inib ketishi yuz beradi va bu bo'lg'uni ozodlik belgisi bo'lib xizmat qiladi.

Diniy fanatizmning ijtimoiy-psixologik asoslariga turli *orgiastik rasmlar-rusumlar va misteriyalar* ham kiradi. Din tarixida mazkur aloqaga ishora qiluvchi misollarga ko'plab duch kelish mumkin¹⁰². Masalan, hosidortik orgiastik rasmlar-rusumlariga yalang'och yurish, «aqlsizlik», magiya, sehrgarlikka moyillik va hokazolar xos. Bunga misol tariqasida spertaliklarning har yili ma'buda Dinn sharafiga o'tkaziladigan bayram paytida uning mehrobi qarshisida yosh yigitlarni sevindash odatini keltirish mumkin. Shunga o'xshash odat qadimgi Misrda Buyuk iloh sharafiga bag'ishladi o'tkazilgan bayrami marosimida ham mavjud bo'lgan, bu yerda qurbonlik keltirish paytida uning muxlisari bir-birlarini xivchi bilan savatlaganlar. Apuleyning «Metamorfozalar» asarida o'tkir pichoqlar bilan o'z tanasini ulkalagan va bir-birini xivchi bilan savatlagan Sunya ma'budasi kohlilar to'g'risida ham so'z yuritiladi. Bu yerda mazkur harakatlilar va birlashgan kohlilar ekstazik o'rtasidagi aloqa birinchi darajali

¹⁰⁰ Qarang: Farnetovskiy B. M. Xayot fanlari. — M., 1989. — 66—67.

¹⁰² Qarang: Strydom M. Romaniki o'zlarining aqlsizliklarini baxravlariga o'tkazish. — M., 1986. — 72. — 115—156.

¹⁰⁰ Qarang: Farnetovskiy B. M. Xayot fanlari. — M., 1989.

ahamiyat kasb etadi. Suriya ma'budasining «xotinchilik» ko'nikmalari gallar bo'lgan va ular o'z erkaklik ulatlarini ma'habuga qurbonlik sifatida keltirganlar. Ayni hol ularning xulq-atvorida mazoxizm alomatlari mavjudligidan dalolat beradi.

Bu yerda o'zini o'zi yoki bir-birini savalashning ruhiy, ayniqsa seksual ta'sirlanishlar bilan aloqasi diqqatga sazovor. Adabiyotlarda erkaklar savalash taomilisi jinsiy aloqalarga kirishishga qodir bo'lmagan hollarga bir qancha misollar keltiriladi. Ular jismoniy azob-uqubatlarni eng oliy fazilat sifatida idrok etishlari ta'kidlanadi. Ushbu hol «mazoxizm» deb ataladigan seksual buzulq mexanizmini tushuntiradi. Aynan mazoxizm (akosariyat hollarda u sadizm bilan bog'liq bo'ladi, zero, ikkala holda ham seksual ta'sirlanish azob-uqubatlardan va mutellikdan paydo bo'ladi, farq faqat shunda ko'rinadiki, mazoxist obyekt bo'lishni, sadist esa – subyekt bo'lishni istaydi) primitiv diniy ekstazga olib keladi yoki unga yo'ldosh bo'ladi. Buni ilk bor nemis din tarixchisi Sh. Meyner o'zining «Allgemeine Britische Geschichte der Religionen» (1806-1807) asarida qayd etgan. Ushbu muammoni XX asr boshida fransuz yozuvchisi, syosatchisi va publitsisti B. Konstan ko'tarib chiqadi va rivojlantiradi³⁰¹. O'zining din masalalariga bag'ishlangan asarlarida u bir-birni dialektik to'ldiruvchi sezuvchanlik va tarkidunyochilik, erotizm va jinoyat elementlariga o'tiborni qaratadi.

Kezi kelganda yana shuni ham qayd etib o'tish lozimki, orgastik rasm-rusumlar uzoq vaqt mobaynida diniy fanatizmga zamin yaratib kelgan bo'lsa, keyinchalik ular muayyan ijtimoiy-madaniy muhit doirasida karnaval tortushasi (masalan, Tentaklar bayrami va sh.k.)ga aylanadi. Seksual ekstazning o'zi esa kishilar o'rtasidagi erotik aloqaning chegaraviy ifodasi sifatida «o'zidan tashqarida» mavjudlikni anglab yetish va Koimut bilan birlashish hissiyatini tuyish imkonini beradi³⁰². Boshqacha qilib aytganda, u abadiyat bilan yuzma-yuz bo'lish uchun imkoniyat yaratadi. Hindiston mistik madaniyatlarida muhabbat ierarxiyasi, shu jumladan transsendent xususiyatga ega bo'lgan mistik ekstaz mavjudligi tasodifiy bir hol emas.

Seksuallik ma'lum ma'noda inson tanasining o'ziga xos, psixosomatik tili hisoblanadi. Biologik darajada u insonga o'z individualligi qobig'idan chiqishi va u'zini qurshagan dunyo bilan birlashish imkonini beradi (aks holda seksual kasalliklar yuzaga keladi, odamlar o'rtasida seksual zaminida konfliktlar sodir bo'ladi). Psixologik darajada seksuallik jinsiy munosabatlarga kirishayotgan odamlar shaxsiyatiga ta'sir ko'rsatadi, ularning jamiyatdagi xulq-atvorini belgilaydi (bu yerda gap ruhiy birlik

haqida boradi). Erkak va ayol o'rtasidagi muhabbat fenomenini madaniyat dunyosidagina emas, balki inson ruhiyati sohasida ham universal hisoblanadi. Ayni hol shu bilim bog'liqki, muhabbatga bo'lgan ehtiyoj insonning asosiy, eng muhim ehtiyojlaridan biri hisoblanadi. Jahon madaniyatlarida mazkur ehtiyojning universalligi muayyan ruhiy mexanizmlar bilan ham bog'liq, bolaning ona bilan aloqasi individning boshqa kishilar bilan keyingi aloqalari «matritsasi» hisoblanadi³⁰³. Psixosomatik nuqtayi nazaridan seksuallik mayl, mehr-muhabbat, ishonch, zavqsizlik va qoniqish hissiyatini ifodalaydi. Seksuallikning kommunikativ funksiyasi odamlar o'rtasidagi aloqalarni rivojlantirishni va ularni yanada insoniy lashtirishni nazarda tutadi.

Diniy fanatizmining ijtimoiy-psixologik asosi bo'lib gominizatsiya jarayonida paydo bo'lgan «hamma baloga to'g'anoq odam» mexanizmi ham xizmat qilishi mumkin. Ayni holda fransuz mutafakkiri R. Jirarung «Dunyo usosida yashirin ashyolar» kitobida bayon etilgan g'oyalar diqqatga sazovor³⁰⁴. Ushbu kitobda ijtimoiy guruhlarining ijtimoiy-psixologik konfliktlarini hal qilishda «hamma baloga to'g'anoq odam»ni o'ldirishning ahamiyati haqidagi tezis ilgari siniladi. Mazkur alohida tezisning ta'rifi shu: R. Jirarung, Tavorot va Injil matnlari, o'ra asarlarda va hozirgi davrda odamlarni ta'qib qilishga doir hujjatlarning qiyosiy tahlili natijasida chiqargan xulosalar zamin yaratadi. Mazkur tahlil ko'rsatilgan manbalarning barchasida gap yo ayrim individga, yo etnik yoki diniy ozchilikka nisbatan kollektiv zo'rlik ishlatilishining muayyan formulasi haqida birlashini ko'rsatadi. Zo'rlik ishlatilishiga go'yoki ijtimoiy bo'hronlar, yuqumli kasalliklar yoki tabiiy ofatlar yuz berishiga olib kelgan bir qator jinoyatlar va magiyada ayblash sabab bo'ladi. Turli hollardagi ehtimol tanilgan sababchilari aybdorligiga bo'lgan ishonch ijtimoiy ongdan mustahkam o'rin olgan bo'lib, bu insonning sodir etgan yomon qilmishlari uchun javobgarlikni boshqalarga yuklashga bo'lgan azaliy moyilligidan dalil beradi. Bunda u o'z fikrini ikki xil ta'rifi shi mumkin: bu qilmishni men emas, balki boshqa birov sodir etgan; buni jamoa orasida nimasi bilandir ajratib turuvchi odam sodir etgan. So'ngra zikr etilgan «ozgachalik» o'tiqod, mafkura, ijtimoiy maqom, hokimiyat yoki o'zidagi o'zgachaligi bilan bog'liq bo'lishi mumkin.

Qadimgi miflarda jamoani jipslashtiruvchi va tinchlantiruvchi kollektiv odam o'ldirish haqida to'g'ridan to'g'ri so'z yuritiladi. Boz ustiga jinoyatga qo'l urgandigini anglatmaydigan jamoa o'zi o'ldirgan qurbonga nisbatan u o'z o'limi bilan xayali ish qilgan uchun minnatdorlik va hatto

³⁰¹ Qanay. Thibauton P. La religion de Berganin Condant. – Psa, 1978. – 261-a.

³⁰² Qanay. Mazkur kitob. Chap etilgan va qayta nashr etilgan. – M., 1986. – 35-a.

³⁰³ Qanay. Lew-Stanovici Z. Seksuallikning ruhiyati. – Wargova, 1987. – 35-41-a.

³⁰⁴ Girard R. Des classes sociales depuis la fondation du monde. – P., 1978.

muhabbat uyg'ularini his etadi. Shuni hisobga olish lozimki, qurbonning o'limi kollektiv ong nuqtayi nazaridan mutlaq o'lim hisoblanmagan, chunki qurbon muqaddas xususiyat kash etgan va shu vaqtdan e'tiboran yaxshi yoki yomon iloh sifatida e'zozlangan. Yaxshi iloh sifatida — o'z hayoti evaziga jamoada tinchlik va osoyishtalikni qaror toptirgani uchun, yomon iloh sifatida — jamoa hoshiga har latrzada yangi musibatlarni keltirishi mumkinligi uchun.

Konflikt va uning sabablarini unutmagan jamoa raqobatga olib kelishi mumkin bo'lgan xatti-harakatlarga yo'l qo'ymaslikka intilgan. Shu tufayli ham R. Jirar fikriga ko'ra ilk laziqlar imitativ xulq-atvor bilan bog'liq bo'lgan. Bundan tashqari, qadimiy jamoaning «hamma haloga to'g'anoq odami» o'ldirishning barcha holatlari mazkur kollektiv tajovuz aktining ijobiy oqibatlariga o'z ta'sirini ko'rsatishga bo'lgan qattiq ishonchi doimiy laziq o'rnatilgan yoki butun voqea davrii takrorlanishida o'z aksini topgan. Shunga tayangan holda R. Jirar kollektiv qotillik nafaqat odamlar yaratgan dinlarning balki ular ilgari surgun barcha fikr-muhohazalarining asosi hisoblanadi, zero, ularning har birida rasm-rusumlar, sakrallik va mitlarning ulariga, boshqacha qilib aytganda, kollektiv zo'ravonlikni yo'qotish, yo'q qilish, yo'q qilish holatiga duch kelish mumkin degan xulosaga keladi.

O'z asrlardagi qirg'inlar va qatag'ondar haqidagi ma'lumotlar ongimiz iftixoriyati bilan zaxarlangan ulardan har qanday jinoyatni sodir etishga qodir ekanligini tasdiqlaydi. Uning ta'sir kuchi pashshaga uzor bermaydigan individlarning ham ko'zini qonga to'ldirishi mumkin. Bunga Iso Masihning xo'chga midanishi vaq'asi misol bo'lishi mumkin. Biz tahlil qilayotgan holatda totemizm davrida paydo bo'lgan «hamma haloga to'g'anoq odami» izlashning kosmogonik xususiyati¹⁰⁶ birinchi darajali ahamiyat kasb etadi. U o'zining sakral xususiyati bilan diniy fanatizm fenomenining tegimoniga suv quyadi. Umuman olganda, «hamma haloga to'g'anoq odami» izlash konkret tarixiy holatlar bilan belgilangan ijtimoiy-psixologik deformatsiya shakllaridan biri hisoblanadi.

Nihoyat, diniy fanatizm asoslarining uchinchi guruhini biologik-rubiy omillar tashkil qiladi. O'z-o'zidan ravshanlik, fanatizمنى har qanday ko'rinishi kabi diniy fanatizm ham eng avvalo inson kayfiyatlari sohasi bilan bog'liq. Ma'lum bo'lishicha, inson ruhiyatida xayoldan kelayotgan (anankastik) holatlar (aktual yoki potentsial darajada) mavjud: «Anankastik simptomlar sog'lom odamlarning kundalik hayotida paydo bo'ladi, ularni muayyan shakllarda jamiyat hayotida ham duch kelish

mumkin»¹⁰⁶. Inson cho'ntagida chipta, kalit yoki pul mavjudligini ko'p karta tekshirishi, biror ohang, fikr yoki so'zning miyaga qattiq o'rnatilish qolishi, muayyan rasm-rusumlar va odatlar kundalik hayotdan mustahkam o'rnatilganligi bunga eng soddagina misollar hisoblanadi. Aynan rasm-rusumlar va odatlar anankastik holatlarning ko'rinishlari sifatida o'zining bir anдозaligi bilan insonni xudo, boshqa odam va hokazolar qarshisidagi qurqovdan himoya qiladi. Rasm-rusumlar va odatlar unga ilohiy yoki dunyoviy xo'qon bilan o'zaro aloqaga kirishish magik qobiliyatini beradi. Rasm-rusumlar va odatlarning o'zgarishi kishini vahimaga soladi. Ayniqsa diniy rasm-rusumlar va odatlar insonni qo'rquv hissidan sirli ravishda himoya qiladi. Diniy fanatizمنى qo'rquv hismasligi, «o'tib bo'lmas to'siq qarshisida u paranoika aylanishi»¹⁰⁷ sababini ayni shu omillar bilan tushantirish mumkin bo'lsa kerak.

Uzoq zamon farmakologiyasida va miyani tomografik o'rganish sohasida qo'lga kiritilgan eng so'nggi yutuqlar xayoldan kelayotgan holatlar biologik tabiatga ega ekanligidan, bunday kasalliklarni faqat ba'zi bir yangi doridarmonlar bilan davolash mumkinligidan dalolat beradi¹⁰⁸. Xayoldan kelayotgan holatlarning biologik substrati haqidagi gipoteza zamonida quyidagi qoidalar yotadi: evolyutsiya jarayonida shakllangan xulq-atvor sxemalari saqlanadigan bazal gangliyalari (miya yarim pallasi asosidagi neyronlarning yirik to'plamlari) peshona qismi pastki bo'limlari funksiyalarining buzilishi natijasida muayyan darajada ta'sirlansa kerak va bu xulq-atvor sxemalari latent holatdan aktual holatga o'tishiga olib keladi. Bunday o'tishga sabab bo'layotgan signal bazal gangliyalarga nerv yo'llari orqali keladi. Bu yo'llarda neyromediator (nerv impulsini olib o'tuvchi biologik faol modda) bo'lib serotonin xizmat qiladi.

Inson xulq-atvorida serotoninning roli to'liq aniqlanmagan, biroq mavjud ma'lumotlarning u'z yo'q mazkur neyromediator inson ishtahasini, agressivlik darajasini boshqaradi va suksadal xulq-atvor (insonning o'z joniga suiqasd qilishga urinishlari)ga dastdor degan xulosaga kelish imkonini beradi. Serotonin ta'sirida harakatga keladigan neyronlar (nerv hujayralari) butun miya bo'ylab keng tarqalgan. Ular miyaning peshona qismida ham ancha ko'p, biroq bazal gangliyalarda ular ayniqsa ko'p miqdorda to'planadi. Boshqa neyromediatorlar kabi serotonin ham ikki neyron o'rtasidagi aloqa maydonlari — sinapslarda harakat qiladi. Nerv impulsini uzatilgan paytda u presinaptik neyronidan ajralib, sinaptik tirqishga (hujayralarni bir-biridan ajratuvchi bo'shliqqa) ko'radi va mazkur neyron

¹⁰⁶ Qizilov, D. P. «Diniy fanatizm» — M., 1975, — 74-2.

¹⁰⁷ Kozlovskiy, A. «Diniy fanatizm» — M., 1975, — 80-6.

¹⁰⁸ Shvab, I. X. «Diniy fanatizm» — M., 1975, — 251-6.

¹⁰⁹ Qizilov, D. P. «Diniy fanatizm» — M., 1975, — 74-2.

yana ta'sirlanish imkoniyatiga ega bo'lgungi qadim neyromediatorni sinapsdan chiqarish talab etiladi, bunga qayta so'rilish yo'li bilan erishiladi. *Klomipramin*, *fluvoxamin* va *fluoksetin* kabi dori preparatlari sinapsda serotonin qayta so'rilishiga imkon bermaydi. Xayoldan ketmaydigan holatlar bilan bog'liq kasalliklarni davolashda mazkur dorilarning effektini ayni shu omil bilan izohlash mumkin.

Xayoldan ketmaydigan holatlarning biologik tabiati haqidagi gipoteza hozirgi zamon fanining inson miyasi tabiat asrlar mobaynida bosib o'tgan yo'li o'zida aks ettiradi degan fundamental qoidasi bilan muvofiq keladi³⁰. Nima bo'lganda ham xayoldan ketmaydigan holatlarning biologik substrati haqidagi yangicha tasavvurlar evolyutsiya, aql, rasm-rusumlar va odatlar haqidagi tushunchalar mazmunini butunlay qayta ko'rish to'g'risidagi masalani kun tartibiga qo'yadi. Biz uchun muhimi shundaki, xayoldan ketmaydigan holatlar insonga o'z xulq-atvoriga voqe'lik bilan mos ravishda tuzatish kiritish imkonini bermaydi. Inson miyasidan mustahkam o'tin olgan rasm-rusumlar va odatlarga muvofiq xulq-atvor zahirida ayni shu omil yotadi³¹. Fantastik xulq-atvor «miya sxemasi»dan (K. Lorenz) mustahkam o'tin olgan xulq-atvor shakllariga asoslanishi mumkin. Xayoldan ketmaydigan holatlarning biologik tabiati haqidagi gipoteza A. Kempinskiy, I. Blum, A. Leyzerson kabi olimlarning tadqiqotlarida ham o'z tasdiqlari topgan³².

Shu o'rinda fanatizm diniy aqidaparastlik sifatida namoyon bo'layotchi tafakkur sohasiga o'tiborni qaratish ham mumkindir. Bu yerda diniy aqidaparastlik neyrofiziolitik asosga ega. Neurobiologiya sohasidagi tadqiqotlar inson miyasi xaritasi o'xshashini ko'rsatadi. U sezgi organlaridan keluvchi axborotni o'zida jumlaydi (bunday xaritani tuzish uchun pozitiv emission transaksial tomografiya, qon yo'liga radiaktiv izotoplarni kiritish qo'llaniladi va olingan ma'lumotlarga kompyuterda ishlov beriladi)³³. Agar u yoki bu retseptor (masalan, ko'rish, eshitish, ta'm retseptori) tegishli stimolni idrok etsa, miya neyronlarining aniq bir yerda joylashgan guruhida muayyan reaksiya yuzaga keladi. Ushbu xaritani tashkil etish zahirida genetik dastur yotadi, biroq uning detallari miya rivojlanishining dastlabki davrida individual tajriba ta'sirida modifikatsiyalanishi va voyaga yetgan individda ham o'zgarishi mumkin.

Shu munosabat bilan qayd etilgan strukturalashganlik va modelashuvchanlikning uyg'unligiga erishish imkonini beruvchi xarita elementlarini birlashtirish sxemasi to'g'risidagi masala yuzaga keladi.

Amerikalik taniqli neyrofiziolitik J. Edelmen ilgari surgan neyrodarvinizm konsepsiyasiga muvofiq miya potentsial darajada ko'p sonli rang birang stimullarni idrok yetishga qodir, biroq u mazkur individ o'z hayot amaliyotida his etgan stimullarni tanlaydi³⁴. Bunday tanlanish, J. Edelmen fikriga ko'ra faqat miya po'stlog'ida harakatlanuvchi tashkil etishning asosiy birligi bo'lib ayrim neyronlar emas, balki neyronlar guruhi xizmat qilgan holda yuz berishi mumkin. U yoki bu guruh neyronlari qaysidir retseptor hujayralarining muayyan sohasini, ta'bir joiz bo'lsa, o'ziga xos «retseptiv maydon»ni ifodalash haqida o'zaro «kelishadilar». Bunday neyronlar juda kichkina (ko'ndalang kesmada taxminan 50 km) bo'lganligi va mavjud metodlar ularni o'rganish imkoniyatini bermasligi tufayli kompyuterda modelashtirish metodidan foydalanildi. Pirovardida real anatomik va biokimyoviy xossalarga ega bo'lgan neyronlar tizimini neyronlar guruhi spontan ravishda hosil qilishi mumkinligi aniqlandi. Modelda, odatda, sinoptik modifikatsiyalar qoidasi amal qiladi. «Sinoptik kuch» (ikki neyron o'rtasida signallar uzatilishining samaradorlik darajasi) tizimning faolligiga bog'liq bo'ladi. Muayyan vaziyatni takrorlash ma'lum sinapslarni kuchaytiradi va muayyan tizidagi neyronlar faolligini mustahkamlaydi (bu yerda dionisiylar misteriyalarining ekstetik raqslari, qadimgi yunonlarning orfik marosimlari, hind madhiyalari – kirtanlar, so'fiylar zikri, katoliklarning ming karta takrorlanuvchi xitoblari va hokazolar ritmikasi beixtiyor yodga tushadi). Kirish signali bu sinapsdagina emas, balki ayni shu hujayradagi boshqa sinapslarning aksariyatida ham yuzaga kelsa, mazkur sinapsning «kuchi» ko'payadi. Modelashtirishga kirishishdan oldin har safar «sinoptik kuchlar» tasodifiy tarzda beriladi. Stimulashtirish jarayonida yonma-yon joylashgan retseptorlar miya po'stlog'ining muayyan hujayralariga signallar uzatadi. Kirish signalini oluvchi va bir-biri bilan faol bog'liq bo'lgan bu hujayralar bir-biriga ikki tomonlama musbat aloqa prinsipiga muvofiq ta'sir ko'rsatadi. Ushbu ta'sir kuchayib borishi natijasida bir-biri bilan qat'iy bog'langan neyronlarning guruhlari hosil bo'ladi.

«Ruhiyat miya faoliyati mahsulidir»³⁵ degan qoidadan (bu yerda gap ruhiyat faoliyatining biologik jihati haqida boradi), ya'ni fikrlash neyronlar guruhlarining bahamjihat faoliyati natijasida amalga oshirilishidan kelib

³⁰ Qiziq: Yashin I. K. *Psixologiya nervno-skeleticheskoy sistemy*. – M., 1987. – 265-s.

³¹ Bu muqobilat haqida J. E. Rasmussen. «Xayolli xulq-atvorning biologik substratini tuzatish uchun neyromediatorlarni bloklovchi ta'sirni olib tashlash natijalarini taqqoslash» deb nomlangan. Qiziq: Rasmussen J. E. // *Biokimyoviy asoslar psixologiyasi*. – M., 1989. № 5. – 62-6.

³² Qiziq: Popovskiy B. S., Popovskiy B. A. *Chelovek i priroda*. – M.: Nauka. – 1986. – 148-s.

³³ Qiziq: Belya P., Linnegren A., Xofstadter J. *Mozg, ruhiyat, psixologiya*. – M., 1988.

³⁴ Qiziq: *Neirofiziolitik*. // *Yozuvchi*. 1988. № 3. – 95-94-s.

³⁵ Ushbu muqabilat haqida F. Belya, A. Linnegren va J. Xofstadter muayyan fikrlashni taqqoslaydi. Qiziq: Belya P., Linnegren A., Xofstadter J. *Mozg, ruhiyat, psixologiya*. – M., 1988. Yana Qiziq: *Kryukovskiy I. I.* // *Biokimyoviy asoslar psixologiyasi*. – M., 1989. Qiziq: J. E. Rasmussen. – M., 1987.

chiqadigan bo'lsak, u yoki bu diniy tizim rasmi-rusimlarni surunkali bajarish jarayonida shakllanadigan diniy aqidapurastlik o'z biologik-rubiy asoslariga egadir deb aytishimiz mumkin. Ayni shu sababli diniy tafakkur aqidalari yoki andozalari o'z tabiatiga ko'ra har doim nisbatan barqiroqlik, konservatizm va sxematizm bilan tavsiflanadi. Bunga diniy ongning o'ta emotsionalligini ham qo'shimcha qilish o'rinli bo'ladi, zero, bu uning irratsionalligini izohlaydi. Shu nuqtaiy nazardan olib qaraganda, mantiqiy dahillar diniy fanatik ongiga ta'sir ko'rsatmasligi tabiiy bir holdir, chunki bu yerda mantiq o'rnini emotsiyalar egallaydi.

Inson miyasida katta yarim pallalarning funksional asimetriyasi ham diniy fanatizmning biologik-ruhiy asosi bo'lib xizmat qilishi mumkin. Darhaqiqat, miya har biri muayyan vazifalarni bajaruvchi ikki yarim palladan tarkib topadi. Miyaning o'ng yarim pallasi tananing chap qismini boshqaradi, u intuitiv, emosional, sintetik va badiiy faoliyat uchun javob beradi, rangni idrok etish, musiqiy ohanglar, kuylar va naverba tovushlarni tanib olish ham u bilan bog'liq. Golografik prinsip miya o'ng yarim pallasi faoliyatining asosiy prinsipi hisoblanadi. Miyaning chap yarim pallasi tananing o'ng qismini boshqaradi va mantiq, tahlil kabi intellektual funksiyalarni bajaradi. Miya yarim pallalari qadriyatlarning turli mezonlariga tayanadi va turli xil mantiqlardan foydalanadi. O'ng yarim palla o'tirushga, chap yarim palla esa - kelajakka qarab mo'ljalladi.¹⁵

Muhimro shundaki, miya o'ng yurim pallasiining faoliyati bilan ma'piya, mifologiya, o'kkultizm, diu va mistitsizm o'rtasida muayyan aloqa mavjud. Arvalanibor shuni inohaga olish lozimki, madaniyat, belgilar tizimlari va inson ajdodlari miyasining evolyutsiyasi natijasi o'laroq, miya yurim pallasi idrok etuvchi obrazlar ayrim tafsilotlarnigina o'z ichiga oluvchi mustiqiy sxemalarni emas, balki dunyoning yaxit manzarasini qamrab olish inkonini bergan³¹⁶. Bu kishilik tarixi mohiyatida inson ongida jiddiy o'zgarishlar yuz berganligini anglatadi.

Amerikalik psixolog J. Jeyns ham shunga o'xshash xulosaga keladi: biz bugun ong deb atayotgan narsa (o'zlikni anglash) nisbatan yaqinda, asosan oxirgi uch ming yil mobaynida, turli xatqlarda har xil darajada vujudga kelgan. Uning fikricha, qadimgi odamlar hozirgi zamon kishilari damijasida introspeksiysaga qodir bo'lmaganlar. Ular bizning «fikrlarimiz» o'rniga turli ovozlarni eshitganlar va bular ma'nuum qabila qasdoqlari va qarindoshlarning ovozlari bo'lsa kerak deb o'ylaganlar. Bu yerda

Gomerning «Iliada» dostoni tahlili ega muhim dalil hisoblanadi. J. Jeyns bu doston o'zlikni anglashga o'tishdan oldingi bosqichda yaratilgan bo'lsa kerak deb taxmin qiladi. U Gomerning asarida «xotira» yoki «ong» kabi so'zlar yo'qligiga, qahramonlar esa hozirgi zamon odamlariga «os bo'lgan fikrlash qobiliyatiga ega emasligiga, ularning o'rniga bu varifani «xudolar» bajarishiga (ular bog o'tini bosishi, Gomer qahramonlariga u yoki bu vaziyatda qanday ish ko'rish haqida maslahatlar berishiga) e'tiborni qaratadi. Boz ustiga ko'pgina madaniyatlarda «xudos» va «marhum» so'zlari yamraydi. 1959-yil Lynen (Galiley)da topilgan (o'z bir ming yil oldin yashagan) podsho yoki qabila oqsqoqli qabri o'rganish asosida J. Jeyns bunday marhum, hamonki uning ovozi va ogohlantirishlarini boshqalar eshitgan ekan qanday qilib izzat-ikromga muvofiq «xudoga» aylangan bo'lishi mumkinligini ko'rsatib beradi²². Bu marhum podsho yoki qabila oqsqoqlini aninda yashagan ilk «xudolar»dan biri deb uning sag'amasini esa – keyinchalik qurilgan barcha «xudoning» yuluri, e'lonlar va maqbaralarning prototipi deb hisoblash mumkin.

Shu o'rinda Saqrot Afina studiyalari qarshisida so'zlagan nutqni ham misol sifatida keltirish mumkin: «Bodilik davridan boshlab o'zimizda qandaydir ilohiy va iblisona ovoyni eshitamiz»³⁸. Bu yerda iblis yoki daymoniy ovozi ilohiy hukmni insonga yetkazish usullaridan biri sifatida namoyon bo'ladi, uning mistik asosi qadim zamonlardayoq kuzatilgan rang-barang hodisalar, shoir yoki kuhinning jaravasi, turli kasalliklardan tuzalish, bu'l'g'usi voqealarni oldindan his etish va hokazolar bilan ayniydii. Nihoyat, shuni qayd yetish lozimki, *our navy Absolut bilan* ekstatik birlashish holatiga erishilganida miya chap yarim pallasining faolligini vaqtinchalik to'xtatib diniy va mistik mediatsiyalar turli texnikalarining muqarrar elementi hisoblanadi. SHunday qilib, inson miyasi yarim pallalarining funksional asimetriyasi muayyan ijtimoiy-madaniy kontekst doirasida diniy fanatizmining biologik-rubiy asosi sifatida anal qilishi mumkin. Ammo diniy fanatizm biologik-rubiy asoslarining barchasini uning ijtimoiy-madaniy va ijtimoiy-psixologik asoslari va maaballari bilan janubiyam holda hisobga olish lozim.

Diniy fanatizm fenomenini tushunish zaruriyati. Diniy fanatizm asoslari bilan uning xususiyati harida individ va ijtimoiy guruhlar hayot faoliyatidagi funksiyalari muhimdir. Diniy fanatizm fenomenining tabiiyati tushunish uchun inandur fenomen vujudga kelishiga sabab bo'lgan ehtiyojlar majmumi batafsil talab etiladi. Bu yerda o'quv-o'yin ko'rish turuvchi va pishona qatamlarni faqqlash zarur. *Birinchi guruhga*

115. Бу мезгил Астафьевиче Сулейман; Спиринер С., Давид Г. Левайн мезгил, диний мезгил. - М.: 1983. Биринчи
Н.Н. Добрынина Т.А. Физикология аномалии развития. - М., 1988.

1. Ю. В. Давыдов, В. А. Юрминский // *Вопросы истории философии*. - М., 1983.

¹¹⁷ Quene: Wilson J. Zick do śmierci. – Warszawa, 1988. – 32–35–6.

⁴⁸ Clavier: *Précis de l'art de l'organe*. A. BOUCHERON, COLOGNE. — M., 1855.

ijtimoiy darajada diniy fanatizmga bo'lgan ehtiyoj kiradi: jamiyatni qamrab olgan inqirozdan chiqish yo'llarini ko'rsatgan va uni g'ayriijtimoiy kuch (xudo)ga murojaat o'tash yo'li bilan yechishga harakat qilayotgan ijtimoiy guruhlar va qatlamlar diniy fanatizmga muhojir bo'ladi. Bu ehtiyoj jamiyatda «qutqaruvchilik», «xaloskorlik» kayfiyatlarining kuchayishida namoyon bo'ladi. Chunonchi, yadro urishi yoki ekologik halokat natijasida insoniyatning qirilib ketishi xavfi, dunyo muqoyasidagi muammolarning keskinlashuvi (ovqat mahsulotlari, toza ichimlik sur'i tanqisligi, resurslarning kamayishi muammolari), ijobiy natijalar bilan bir qatorda salbiy oqibatlarga ham olib kelayotgan jamiyatni axborotlashirish jarayoni, jamiyat faoliyati barcha sohalarining irratsionallashuvi, muhojir, turli diniy va mistik mazhablar va guruhlar faoliyatining kuchayishi amalda diniy fanatizmga ehtiyoj uyg'otmoqda. 1978-yil 18-noyabrda tropik Gviana (Janubiy Amerika) chegaralarini bag'ridagi yalanglikda yuz bergan fojiali voqea bunga yorqin misol bo'ladi. Diniy sekta rahbarlari amerikalik J. Jons o'z atrofida mingga yaqin izdoshlarni to'playdi va yashashdan ma'no qolmaganligiga ularni ishonitira boshlaydi. «Ma'no kasb etish» uchun u «inqilobiy ishni amalga oshirish – zahar ichish va bu dunyoni tark etishni taklif qiladi. Uning fikricha, aynan narigi dunyoda har bir inson boshqacha ko'rinishda mavjud bo'lishda davom etadi. Sekta a'zolari o'z yo'lbo'shchilarining takliflarini qabul qiladilar.

Ijtimoiy ong darajasida kundalik amaliyot inson ongi muqaddas narsalarga qarab mo'ljall o'tishini talab qiladi. Muqaddas narsalarning mazmun va mohiyatini anglab yetishga intilish inson ongi strukturasi bilan uyg'un o'rta olgan (bu muqaddas narsa nafaqat diniy, balki dunyoviy bo'lishi ham mumkin). Muqaddas (sakral) narsalar va o'lim, xavf, ma'nosizlikni ajratish holatiga arxaiik madaniyatlardayiq duch kelish mumkin. Etyukgeym ta'bir bilan aytganda, dunyoda o'z-o'zicha muqaddas bo'lgan narsaning o'zi yo'q: «*bu muqaddaslik bu muqaddas narsaga inson yuklagan sifatidir*»³¹⁹. Masalan, Maxayana muxlisi bo'lgan buddist ongi tinchlashgan paytda har bir yog'och bo'sagida, toshda Buddaning mohiyatini sezadi, rus kiyazi Vladimir esa xristianlikning vizantiyacha yo'nalishini unda go'zallik g'oyasi muqaddas bir narsa sifatida va muqaddaslik go'zallik sifatida ifodalanganini uchun tanlagan³²⁰. Muqaddaslik chegaraviy holatdagi voqealik bilan muayyan aloqa mavjud

bo'lganda vujudga keladi, din esa insonning mavkui chegaraviy voqealikka bo'lgan munosabati ramziy modeli hisoblanadi.

Hozirgi zamon ilmiy tafakkurida madaniyatning muqaddas yoki sakral qatlami (tuhir joiz bo'lsa, sakral madaniyat) yo'q bo'lib ketmasligi, aksincha, uning ahamiyati oshib borishi va u dunyoviy madaniyat bilan teran, dialektik aloqaga kirishishi ta'kidlanadi. Bunday prognozlariga M. Eliade, A. Shaff, D. Tanalskiy, R. Bella kabi dushunolalar va faylasoflarning asarlarida duch kelish mumkin. Chunonchi, R. Bella shunday deb yozadi: «Postdualistik dunyoda din shakli ancha aniq emas, biroq mazkur din tabiiy fanlarning rivojlanishi natijasida tabiiy va koinotda inson o'rni va roli muayyanlashuviga hamda tarix va boshqa madaniyatlar haqidagi bilimlarning kengayishi tufayli madaniyatda insonning relyativlashuviga e'tiborli inson bilimining muhiti ko'rilgan darajada o'sishini a'zobga olishi lozim... Sekulyarizatsiya jarayoni dinning tugatilishiga emas, balki uning strukturasi va roli o'zgarishiga olib keladi. Biroq biz buni tushunib yetishga asdigona yaqinlashmoqdamiz»³²¹.

Mulohazalar muammasi quyidagicha: individ sifatidagi inson sakral dunyo bilan barcha aloqalarni yo'qotishini tasavvur qilish ham mumkin emas, hech bo'lmasa bitta ongiz aloqa saqlanib qoladi, u ham bo'lsa tushidir. Tushlarning sirli dunyosida makon va vaqt chegarasidan chetga chiqish amalga oshadi, unda mifologik siymalar paydo bo'ladi va diniy simvolizm amal qiladi. Tasavvur sohasida san'atda sakrallik usullari saqlanib qolishi muqarrardir. Hatto sarguzasht qissa janri ham aksariyat hollarda diniy strukturani – yaxshilik va yomonlik o'rtasidagi qadimgi konfliktning musyklik ta'limotiga xos bo'lgan strukturasi nazarda tutadi. Madaniyatning sakral jihati dunyoning diniy, xayoliy muammasini yaratish orqali individlar o'rtasidagi qadriyatlariga qarab mo'ljall o'tishlari uchun zamin hozirlaydi, bu esa xavfsizlik va ishonch hissiyatining shakllanishiga ko'maklashadi.

Qarab darajasida turli (diniy va dunyoviy) jamoalar va sektalarning diniy fanatizmi ijtimoiy adolatlik va xavf-xatar qarshisida gruppaviy birjamlik teran uyg'unlikni ifodalaydi. Jamiyatning rivojlanishi jarayonida turli ijtimoiy guruhlar va qatlamlarning stress holatidagi vakillari voqealardan diniy e'tiqodlar xayoliy dunyosi qochishga yo'l ochuvchi, diniy ideallar ahamiyatining oshishini belgilovchi ko'p sonli omillar paydo bo'ladi.

Individ darajasidagi tafakkurda va inson faoliyatida oqilona va ruhiy, irratsional elementlar chatishtir. Tegishli ijtimoiy-madaniy muhitda irratsional elementlar yetakchilik qiladi, inson xalq-atvoriga hal qiluvchi

³¹⁹ Etyukgeym Aylsman so'zlarini o'z ichiga olgan. Etyukgeym P.H. *Chet eldagi madaniyatlar*. – M., 1972. – 267-b.

³²⁰ Qizilov A. *Chet eldagi madaniyatlar*. – M., 1972. – 267-b.

³²¹ Etyukgeym P.H. *Chet eldagi madaniyatlar*. – M., 1972. – 267-b.

ta'sir ko'rsatadi va unda eksotologik maqsadlarga erishish mayli paydo bo'lishiga sabab bo'lishi mumkin, bu esa, n'z navbatida, muayyan darajadagi diniy fanatizmni nazarda tutadi. Volter shunday deb yozgan edi: «Men avliya Parisning o'fizalari haqida hayajonlanib gapirayotgan odamlarni ko'rganman; shu lahzada ular o'zlariga qarshi og'iz ochishga jur'at etgan har qanday odamni o'ldirishga tayyor edilar»¹²². Bizga ma'lumki, diniy fanatizm ziddiyatlarni butunlay istiano etadi.

Diniy fanatizmida ehtiyojlarning ikkinchi (ichki) qatlamini *seksual (jinсий) ehtiyojlar, umrboqiylikka erishishga bo'lgan ehtiyoj va insonning o'z yolg'izligini engishga bo'lgan ehtiyoji* tashkil qiladi. Bunda mustak ekstatz holatga yoki ekstazda sublimatsiyalanuvchi seksual ehtiyojni tiyish yo'li bilan, yo ijtimoiy-madaniy sharoitlarga qarab diniy fanatizmi o'zida mujassamlashtirishi mumkin bo'lgan orgiastik tasm-rusamlarni bajarish natijasida erishiladi. Umrboqiylikka erishishga bo'lgan ehtiyojning mavjudligini vafor eigan Uta shahri poulshosi a'yonlarning o'zini o'zi o'ldirishi marosimi tasdiqlaydi³²³. Insonning o'z yolg'izligini yengishga bo'lgan ehtiyoji haqida taniqli psixanalitik E. Fromm shunday deb yozadi: «O'z yolg'izligini yengish, yolg'izlik (kashanlaridan) xalos bo'lish insonning teran ehtiyoji hisoblanadi. Darcha zamonlar va madaniyatlar odami o'z-o'ziga ayni bir savolni beradi: yolg'izlikni yengish, yagonalik tuyg'usini his qilish, o'z individual hayoti chegarasidan chiqish va qanoat topish uchun nima qilish kerak? Bu savolni o'z oldiga ibtidoiy odam ham, o'z podasini boqayotgan ko'chmanchi ham, misrlik zirotchi ham, finikiyalik savdogar ham, rimlik legioner ham, o'rta asrda monaxi ham, yapon samurayi ham, hozirgi amaldor va fabrika ishchisi ham qo'yadi»³²⁴. Yolg'izlikni yengishning ideal shakli muhabbat hisoblanadi.

Muhabbarada inson o'zini o'zga shaxsga singdirish va shu tariqa o'z mohiyatini to'laqonli namoyon etish orqali qudratli ma'naviy salohiyatni topadi. Muhabbat insonni abadiyat bilan o'stiro etadi, chunki u bog'araz va murosasizdir. Faqat muhabbat inson mavjudligi muammasining yochimi hisoblanadi. Muhabbat inson hayotiga mazmun baxsh etadi, aks holda «inson yolg'izligini anglash» uyat va ayni paytda aqldorlik va bezovchilik hissining manbaini ayatlanadi.¹³⁵

Muhabbat ma'naviyat sohasida dunyoni o'ziga xos tarzda tusharishni, harakat sohasida - ijodkorlik va o'z qobiliyatlarini o'z ro'yohga chiqarishni, sezgilar sohasida - boshqa kishi, barcha odamlar, tabiat bilan yaqinlik tuyg'usini anglatadi. Muhabbat inson o'z shaxsini to'liq

namoyon etish vositasi, insonning dunyoga bo'lgan munosabati usuli hisoblanadi, biroq muhabbat o'zini ro'yoga chiqarishning soxta, xayoliy shakl-shamoyillarini ham kasb etishi mumkin. Shulardan bir dinlarning (lohga (Budda, Xeruka, Iso Masih yoki Ollohga) bo'lgan mistik muhabbat hisoblanadi va u diniy fanatizmini vujudga keltirishi mumkin. Diniy fanatizmi va ularning funkaiylari xususiyati rang-barang ehtiyojlarining yuksalida bayon etilgan majmui bilan bog'liq.

Diniy fanatizmning xususiyatini aniqlash uchun fanatizmga va uning ayrim ko'rinishlaridan biri sanalgan diniy fanatizmga ta'rif berilgan turli qonushlar va lug'atlarga nazar tashlash o'rindi bo'ldi deb o'ylaymiz. «Granat qomusiy lag'atida fanatizm qisqargina qilib «o'z mohiyatiga ko'ra subyektiv xususiyatga ega bo'lgan muayyan e'tiqodlarni boshqa e'tiqodlarga toqatsiz darajada targ'ib qilish»³²⁶ sifatida ta'riflangan. Brokhaus va Efronning qomusiy lag'atida esa fanatizm deganda «u yoki bu din prinsiplari mutlaqo haqqoniy ekanligiga sodiqdildan ishonish, ularga har qanday sharoitda sodiq qolish, hatto ularni ru'yohga chiqarish yo'lida o'z hayotini qurbon qilishga tayyorlik» tushuniladi. Bunda «fanatik o'z aytalari bilan muvofiq kelmaydigan hamma narsaga adloqsiz, inson sha'niga nomunosib, Pohna, haqiqat va adolatni tahqirlovchi deb qaraydi»³²⁷. Keyingi o'rinlarda quyidagi so'zlarni o'qishimiz mumkin. «Fanatizm diniy bo'lmastligi ham mumkin, biroq hayotning boshqa sohalaridan farqli o'laroq, din fanatizmining rivojlanishiga qulay imkoniyat yaratadi. Turli dinlar va mazhablar va hatto ayni bir dinlar va mazhablar, biroq turli zamonlarda — o'z izdoshlarini ozmi-ko'pmi darajada fanatizmlarga aylantiradi. Fanatizm aytqsa katta kuch bilan namoyon bo'lishi mumkin bo'lgan boshqa soha hisoblanadi»³²⁸. Buyuk fransuz inqilobi davridagi yakobinchilar siyosiy fanatiklarga yorqin misol bo'lishlari mumkin — ular o'zgalarning e'tiqodlarini yolg'onligi va jinoiyligi ayon bo'lgan e'tiqodlar sifatida hurmat qilmaganlar, faqat o'z fikrlarini haqqoniy deb hisoblaganlar. Fanatizm jamiyat hayotining boshqa sohalarida ham namoyon bo'lishi mumkin, u indifferentizmning ziddidir, ularning o'tasida oraliq holatni o'zgaracha fikrlovchilarga nisbatan toqatlilik esallaydi.

Fanatizm tushunchasining o'zida uni qoralash, uning to'rtligi va cheklanganligini, ko'pincha isbot qilish mumkin bo'lmagan prinsiplarga ko'ib-ko'rana ishonch bilan bog'liqligini tan olish aks etadi. O'zini fanatik deb nomlashga tayyor odam kandan kam topiladi, ayni paytda ko'pchilik

⁴²² Додаток. Повний Фототефтичний портал - Київ, 1985. - 461-5.

10) Qaradag, Vilhelm J. Zbirka po smrti. - Varna, 1988. - 5-8.

Frumin, P. *Glaznye dolgiy*. - *Wozrozhdeniye*, 1971. - 22-6.

²⁸ ၇၁၁၁၁၁: ပါးစာ ၂၇၃၃။

12. Захаров, В. В. *Справочник*. — М., 1977. Т. 43. — 14-6.

²¹ См. также: А. А. Тихонов и И. А. Степанов. — *СНБ*. 1902. Т. 69. — 291-5.

¹⁰⁰ *Idem*, 2004a.

qarama-qarshi e'tiqodlarning tarafdorlari peshonasiga bu yorliqni bajontidil yopishtiradi. Shu ma'noda xristianlar o'z diniga sodiq qolgan majusiylarda ashaddiy fanatiklarni ko'rganlari tabiiy bir holdir. O'z navbatida, ayni shu xristianlar o'z e'tiqodi yo'lidagi azob-uqubatlarga va o'limga tayyor o'kanliklarini namoyish etganlarida Rim ma'murlari ularni fanatiklar deb hisoblagan. Dahriylarni qoralagan «muqaddas inkvizitsiya» ham tarix sahifalaridan ashaddiy fanatiklar muassasasi sifatida o'tin olgan.

Yuqorida bayon etilgan yondashuv «Oksford inglizcha lug'ati»ga ham xos. Bu yerda fanatik *harakatlari, xossalarni ayniqsa din ishlariida soxta entuziazm sifatida tavsiflash mumkin bo'lgan, gaplari va amallari nuqtada yashirin iloh, iblis yoki furiyaning namoyon bo'lish shakllaridan biri hisoblangan shaxs sifatida ta'riflanadi*. Fanatik avliyo, bemulohaza ish ko'ruvchi entuziastgina emas, balki diniy manyak hamdir. Fanatizm esa ayni, shu jumladan, diniy muammolarni yechishda ortiqcha ehtirolarga borilish va ekstravagantlikka moyillik sifatida, ortiqcha entuziazm sifatida, o'ylamasdan ish qilish sifatida tavsiflanadi³². Amalda bu yerda fanatik tushunchasi zaminida ham, inson fuqaroning diniy sohasidagi fanatizm tushunchasi zaminida ham danga «insoniyat nevrozi» sifatida qarashga asoslangan freydcha yondashuv yotadi.

Polshada nashr etilgan «Kaua universal ensiklopediya»da fanatizm tushunchasining boshqacha talqini taklif qilinadi. U *muayyan g'oyaning haqiqiylikiga bo'lgan shaxs-shaxsasiz va notamqidiy ishonchda namoyon bo'luvchi o'ta kuchli ishtiyoq, jahd-u jadal, jaholat sifatida tavsiflanadi*. U odatda ashaddiy aqidaparastlik, diniy, siyosiy va etnik masalalarda o'zgacha qarashlarga ega bo'lgan kishilarga toqatsizlik va ularni kamsitish bilan bog'lanadi³³. «Oksford lug'ati»dan o'tin olgan maqoladan farqli u'laraq bu yerda din va «insoniyat nevrozi» o'rtasida o'xshashlik mavjudligi qayd etilmaydi, aksincha, fanatizمنى, shu jumladan, diniy fanatizمنى ijtimoiy-madaniy jihatidan ajratiladi. Mazkur yondashuvda faqat fanatizm bitta qadriyatlar tizimini tan olishda va qolgan barcha tizimlarga qarshi kurashishda namoyon bo'lishi ta'kidlanadi. Ijtimoiy toqatsizlikning har qanday ko'rinishlari, millatchilik, irqchilik va shovinizm kollektiv fanatizmgacha misol bo'ladi.

Nihoyat, Yugoslaviyada nashr etilgan «Ma'rifat kichik ensiklopediyasi»da fanatizm odatdagidek *muayyan bir g'oyaga yoki diniy aqidalarga o'ta sodiqlik, ularga ko'r-ko'ra ishonch sifatida talqin qilinadi*. Shu bilan bir qatorda diniy fanatizm ko'r-ko'rona diniy e'tiqod inson es-hushini yo'qotishiga, o'zgacha fikrluvchilarga nisbatan o'ta toqatsizlikka,

ba'zan yovuz jinoyatlarga olib keluvchi ashaddiy fanatizm sifatida tavsiflanadi³⁴. Ushbu ta'rif diniy fanatizمنى voltercha talqini va uning entuziazmgacha qarama-qarshi qo'yilishini o'zida aks ettiradi: «Tushni voqelik sifatida, fiktariyalarni esa – bashorat sifatida idrok etuvchi odam entuziast, o'zining aqlsizligini odam o'ldirishlar bilan quvvatlovchi kishi fanatikdir. Nyurnbergga bosh olib kelgan Jan Dias papa Apokalipsis antixristi ekanligiga ishonchi komil edi: u entuziast bo'lgan Rimdan uni o'ldirgan kelgan, xudoga muhabbat yo'lidagi uzi chindan ham hayotdan judo qilgan va huzi o'zi uchun muqaddas umal deb bilgan ukasi – Bartolomeo Dias esa ashaddiy fanatik edi»³⁵. Gersog Fransua de Gizni, Oran shahzodasi Vilgelmni, qiroli Genrix III ni, qiroli Genrix IV ni va boshqa ko'plab tanikli zotlarni o'ldirgan kishilar diniy fanatizm «vabosi»ga chalingan odamlar bo'lganligidan dalolat beruvchi misollarni tarixdan ko'plab keltirish mumkin.

O'zbek «Falsafa» qomusiy lug'atida esa ushbu so'zning talqini berilmagan.

Diniy fanatizm fenomeniga ilmiy adabiyotlarda berilgan ta'riflarni umumlashurish quyidagi xulosaga kelish imkonini beradi: *diniy fanatizm muayyan diniy tasavvurlarga bo'lgan ko'r-ko'rona ishonchda, boshqa dinga e'tiqod qituvchilarga va o'zgacha fikrluvchilarga o'ta toqatsizlikda namoyon bo'luvchi ijtimoiy muayyan naxsh va psixologik-madaniy asoslarni o'z ichiga olgan ijtimoiy fenomenini o'zida ifodalaydi*. Diniy fanatizمنى o'ziga xos xususiyatlarga muayyan diniy qadriyatlarining mutlaqo haqqoniylikiga sidqichdan ishonishni, mazkur qadriyatlariga o'ta sodiqlikni, voqelikka emotsiyalar darajasida irratsional munosabatlarni kurtish mumkin. Bu xususiyatlar ko'pincha dogmatik fikrlash uslubi va hayot amaliyotidagi despotizm yoki avtoritarizm asosida vujudga keladi.

Bu yerda «**diniy fanatizm**» va «**diniy ekstremizm**» tushunchalarining mazmuni o'rtasidagi farqni hisobga olish talab etiladi, zero, hozirgi zamon voqeligining o'zi shuni taqozo qiladi. Xo'sh, fenomen sifatidagi diniy ekstremizm o'zida nimani ifodalaydi, uning muhiyati nimada? Adabiyotlarda ilgari surilgan nuqtayi nazarga ko'ra diniy ekstremizm «dindan aksibijimoiy va davlatga qarshi maqsadlarda qashshon foydalanishni o'zida ifodalaydi, zero, «ekstremist ulum din – jinoyat fahriyatni yashirish uchun diqob va dindor kishilarga o'z hukmini o'tkazish vositasi»dir»³⁶. Mazkur yondashuv bo'zi bir asoslarga ega, chunki diniy ekstremizمنى muayyan ko'rinishlarga ma'lum siyosiy mo'ljallar xosdir.

³² The Oxford English Dictionary. – Oxford, 1933. Vol. IV. – p. 646-6.

³³ Wielka encyklopedia powszechna. – Warszawa, 1963. T. 3. – 514-5.

³⁴ Велика енциклопедија Просвета. – Београд, 1978. Т. III. – 475-6.

³⁵ Генрих Понсе. Фанатизм и религия. Париж, 1988. – 466-6.

³⁶ Современная религия. – Киев, 1985. – 383-384-6.

Bular jumlasiga dindorlarni chet mamlakatlarga muhojirlikka chiqarishga da'vat etish, o'z e'tiqodiga sodiqlik uchun kishilarni ta'qib qilish hollari to'g'risida provokatsion bayonotlar berish va hokazolarni kiritish mumkin. Bunday ekssesslar yuqorida bayon etilgan nuqtayi nazar uchun ba'zi bir asoslarni beradi, biroq nisbatan murakkabroq hodisa sanalgan diniy ekstremizm fenomenini siyosiy ekstremizm bilan ayriylashtirish o'rinli bo'lmaydi.

Ba'zi bir mualliflar diniy va siyosiy ekstremizm o'rtasida farqlar mavjudligini, siyosiy ekstremizm ba'zan diniy niqob ostida ish ko'rishi mumkinligini ta'kidlaydilar³⁴. Darhaqiqat, siyosiy ekstremizm deganda, odatda, o'z siyosiy maqsadlarga terror, zo'rlik ishlatish, odam o'ldirish va boshqa turdagi agressiv faoliyat yordamida erishishga harakat qiluvchi axta inqilobiy yoki o'ta o'ng ultrareksion kuchlar matkurasi va amaliyotini tushunadilar. Dafillar siyosiy ekstremizm o'z maqsadlariga qarab yoki bu dinlarning xususiyatlaridan ularni san'iy tarzda pufilash shishirish yoki xaspo'shlash yo'li bilan foydalanishi mumkinligidan dalolat beradi.

Diniy ekstremizمنىning siyosiy ekstremizmdan farqi shu bilan belgilanadiki, unda ayrim konfessiyalar doirasida asosan diniy maqsadlarni ko'zlaydigan, ularga erishish uchun terror va kuch ishlatish usullarini rad etadigan o'ta konservativ va fanatik davralarning manfaatlari ifodalanadi. Biroq bu diniy fanatiklar «xudo yo'lida» agressiv harakatlar sodir etishlari mumkin bo'lgan vaziyatlarni ishsno qilmaydi, ya'ni diniy ekstremizm siyosiy mazmuniga deyarli har doim duch kelish mumkin. *Diniy ekstremizm kuchli diniy ishtiyoq va juld-u jadalda, qonunni buzishda, hokimiyat organlariga bo'ysunmaslikda, dunyoviy va diniy institutlar o'rtasidagi munosabatlarni qasddan keskinlashtirishda, o'z diniy guruhiga mansub kishilarni boshqa diniy guruhlardan va nodiniy mahiddan ajratishga intilishda, o'z tasavvurlarini keng yoyish va tush-tirnog'i bilan himoya qilishda namoyon bo'ladi.* Bu diniy ekstremizمنىning mohiyati «diniy maqsadlarga g'ayriqonuniy faoliyatning dindon tashqaridagi yo'llarida erishishga harakat qilishdan iborat»³⁵ degan xulosaga kelish imkonini beradi.

Shunga qaramay, «diniy ekstremizm» va «diniy fanatizm» tushunchalarining mazmunini bir-biridan aniq ajratish imkoniyati doim ham mavjud emas, chunki diniy maqsadlarga terror yo'li bilan va qonuniylik doirasida erishish imkonini beruvchi vaziyatlar ham bor. Volter o'zlariga ergashmagan vatandoshlarini o'ldirish, so'yish, toshbo'ron

qilishga kirishgan perçilik buyuralan fanatizmiga e'tiborni qaratar ekan, unga «fanatizمنىning o'ta jirkancha namunasini»³⁶ deb ta'rif beradi. Sovinçqon fanatiklar — o'zga diniy qadriyatlar tizimini targ'ib qiluvchi, boshqa diniy ag'idalar yoki ateistik dunyoqarash doirasida fikrlovchi kishilarni o'linga hukm qiluvchi hokamlar haqida-ku gapirishning ham hojati bo'lmasa kerak. Umuman olganda, diniy ekstremizm din muxlislarining harakatlari tavsiflaydi, diniy fanatizm esa ko'proq ularning dunyoqarashini aks ettiradi, ammo bu tushunchalar o'rtasidagi chegarani aniq belgilash imkoniyati doim ham mavjud emas deb aytish mumkin (bunga G'arbiy Ukrainada pravoslavlar va katoliklar o'rtasidagi munosabatlarning keskinlashuvi misol bo'lishi mumkin).

Diniy fanatizm fenomenini o'rganishda uning tarixiy xususiyatini hisobga olish lozim. Dinning tadrijiy rivojlanish jarayoniga nazar tashlash politeistik dinlar bosqichida boshqa dinlarning muxlislari va o'zgaracha fikrlovchilarga nisbatan diniy fanatizm ashaddiy toqatsizligi mavjud bo'lmaganligini kuzatish imkoniyatini beradi. So'nggi yillarda tarix fanida ilgari surilayotgan, qadimgi davrni ilk qadimiyat va tugab borayotgan qadimiyat bosqichlariga ajratishni nazarda tutuvchi yondashuv ham buni tasdiqlaydi³⁷. İlk qadimiyat bosqichining muhim xususiyatlaridan biri axloqiy muammolar yetukchi o'rin egallamaydigan jamoalar politeistik ritualistik dinlarining mavjudligi hisoblanadi.

Keng tarqalgan fikrga zid o'laroq, ilk qadimiyat davrida diniy toqatsizlik amalda mavjud bo'lmagan: «Boshqa dinlarga nisbatan toqatsizlik hinchu politeistik dinlarning umumiy jihati hisoblanadi»³⁸. Odamlar o'z jamoalarining xudolariga sig'inar ekanlar boshqa jamoalarning xudolari ham o'z panteonlariga sig'inishlarini bilganlar. Keyinchalik bu ko'p sonli xudolar aslida ayni bir xudolardir, ular faqat ismlari bitasi farq qiladi degan tasavvur keng tarqalgan. Bu o'z sinkretizmi bilan ajralib turuvchi qadimgi Misr dini misolida ayniqsa bo'rtib namoyon bo'ladi: «Misr panteoni ilohning ayrim ko'rinishlari yig'indisini emas, balki turli ko'rinishlarda namoyon bo'luvchi ilohiy asosni o'zida ifodalardi, shu tufayli ham turli xudolar o'xshash funksiyalar va qiyofaga ega edi. Biroq ayni paytda bir iloh turli funksiyalarni bajarishi va har xil qiyofalarda mavjud bo'lishi mumkin edi. Konkret xudolar shaxsiy xususiyatlaridan tashqari ilohning barcha atributlariga ham ega edilar»³⁹. U yoki bu xudolar

³⁴ Qitay: F. A. Kuznetsov, B. M. Ponomarev, «Diniy ekstremizm», — Kaza, 1989, — 7-10-6.

³⁵ O'sha joyda, 21-6.

³⁶ Volter, B. M. Ponomarev, «Diniy ekstremizm», — Kaza, 1989, — 400-6.

³⁷ Qitay: F. A. Kuznetsov, B. M. Ponomarev, «Diniy ekstremizm», — Kaza, 1989, — 17-6, 20-6, 21-6, 22-6, 23-6, 24-6, 25-6, 26-6, 27-6, 28-6, 29-6, 30-6, 31-6, 32-6, 33-6, 34-6, 35-6, 36-6, 37-6, 38-6, 39-6, 40-6, 41-6, 42-6, 43-6, 44-6, 45-6, 46-6, 47-6, 48-6, 49-6, 50-6, 51-6, 52-6, 53-6, 54-6, 55-6, 56-6, 57-6, 58-6, 59-6, 60-6, 61-6, 62-6, 63-6, 64-6, 65-6, 66-6, 67-6, 68-6, 69-6, 70-6, 71-6, 72-6, 73-6, 74-6, 75-6, 76-6, 77-6, 78-6, 79-6, 80-6, 81-6, 82-6, 83-6, 84-6, 85-6, 86-6, 87-6, 88-6, 89-6, 90-6, 91-6, 92-6, 93-6, 94-6, 95-6, 96-6, 97-6, 98-6, 99-6, 100-6.

³⁸ Qitay: F. A. Kuznetsov, B. M. Ponomarev, «Diniy ekstremizm», — Kaza, 1989, — 17-6, 20-6, 21-6, 22-6, 23-6, 24-6, 25-6, 26-6, 27-6, 28-6, 29-6, 30-6, 31-6, 32-6, 33-6, 34-6, 35-6, 36-6, 37-6, 38-6, 39-6, 40-6, 41-6, 42-6, 43-6, 44-6, 45-6, 46-6, 47-6, 48-6, 49-6, 50-6, 51-6, 52-6, 53-6, 54-6, 55-6, 56-6, 57-6, 58-6, 59-6, 60-6, 61-6, 62-6, 63-6, 64-6, 65-6, 66-6, 67-6, 68-6, 69-6, 70-6, 71-6, 72-6, 73-6, 74-6, 75-6, 76-6, 77-6, 78-6, 79-6, 80-6, 81-6, 82-6, 83-6, 84-6, 85-6, 86-6, 87-6, 88-6, 89-6, 90-6, 91-6, 92-6, 93-6, 94-6, 95-6, 96-6, 97-6, 98-6, 99-6, 100-6.

³⁹ Qitay: F. A. Kuznetsov, B. M. Ponomarev, «Diniy ekstremizm», — Kaza, 1989, — 17-6, 20-6, 21-6, 22-6, 23-6, 24-6, 25-6, 26-6, 27-6, 28-6, 29-6, 30-6, 31-6, 32-6, 33-6, 34-6, 35-6, 36-6, 37-6, 38-6, 39-6, 40-6, 41-6, 42-6, 43-6, 44-6, 45-6, 46-6, 47-6, 48-6, 49-6, 50-6, 51-6, 52-6, 53-6, 54-6, 55-6, 56-6, 57-6, 58-6, 59-6, 60-6, 61-6, 62-6, 63-6, 64-6, 65-6, 66-6, 67-6, 68-6, 69-6, 70-6, 71-6, 72-6, 73-6, 74-6, 75-6, 76-6, 77-6, 78-6, 79-6, 80-6, 81-6, 82-6, 83-6, 84-6, 85-6, 86-6, 87-6, 88-6, 89-6, 90-6, 91-6, 92-6, 93-6, 94-6, 95-6, 96-6, 97-6, 98-6, 99-6, 100-6.

«funktsiyalar»ning sezilarli darajada o'xshashligi yoki ayniyligi haqidagi tasavvur o'zgalarning xudolariga yoki bosib olingan xalqlarning xudolariga hurmat ko'pi bilan qaralishiga imkoniyat yaratardi. Qadimgi misrliklar o'zgalarning xudolariga ham, o'zlarining mamlakatida yashab qolish istagiri bildirgan har bir qonbiyga ham mehmondo'stlik bilan munosabatda bo'lganlari tasodifiy bir hol emasdi.

Qizig'i shundaki, qadimgi va O'rta podsholiklar davrida bir «mehmondo'stlik»dan faqat bir iloh — Nubiya xudosi Dedan (mushkambalar xudosi) foydalanadi. Bizningcha, buning sabablarini Nubiya, Libiya, Sinay yarimoroli va janubiy Falastin dindaridan izlash o'rinni bo'ladi. Qadimgi Misr bilan chegaradosh bo'lgan bu davlatlar misrliklarning xudolari kabi jalb qiluvchan va kuchli xudolarni taklif qila olmasdilar. Boshqa arxalik xalqlardan farqli o'laroq, qadimgi misrliklarga o'lindan keyingi hayotga bo'lgan ishonch xos edi. Umumtan olganda, qadimgi Misr sivilizatsiyasiga nazar tashlash misrliklar faqat abadiyat haqida, umrboqiylik haqida o'ylagan ekan degan xulosaga kelish imkonini beradi. Ammo bu ishonch qadimgi misrliklarga individ uchun majburiy bo'lgan axloqiy ma'yorlarni yaratishga monelik qilmagan. Qadimgi Misrda o'ta dindorlik muhiti insoniylik mazamlari bilan musharakdir³⁴⁰. Qadimgi manbalardan biri — «Fir'avn Merikar uchun fan» asaridayoq gunohkor odamni narigi dunyoda gunohiga yarasha jazo kutishi qayd etiladi. Gunohsizlarga narigi dunyoda ilohiy hayot va'da qilinadi. Qadimiyyat bosqichida ta'riflangan bu konsepsiya Yangi Podsholik davrida vijdon tushunchasi yaratilishiga olib keladi. Donishmandlar uni inson ichidagi xudo deb ataydilar, uni keyinchalik rim imperatori — faylasuf Mark Avreliy yoztirib qolgan go'zal siymo sifatida tavsiflaydilar. Shunday qilib, qadimgi Misrda kuchli dindorlik muhitida insonparvarlik, insoniylik tamoyillari vujudga keladi.

Tugab borayotgan qadimiyyat bosqichida jamoa chegarasi va etnik chegaradan chetga chiquvchi dogmatik axloqiy dinlar, ya'ni «jahon» dinlari paydo bo'ladi va dunyo bo'ylab tarqala boshlaydi. «Biron-bir boshqa xudoga e'tiqod qilishni istisno etuvchi dogmatik dinlar paydo bo'lganidan keyingina diniy adovat vujudga keladi va o'z diniga kuch ishlatish yo'li bilan kiritish odat tusini oladi»³⁴¹. Birinchi dogmatik dinlar qatoriga Eronda zardushtiylik va Falastinda iudaizm kiradi. Bu yerda shuni alohida ta'kidlab o'tish lozimki, zardushtiylik ham, iudaizm ham monoteistik dogmatik dinlarga aylanganiga qadar uzoq rivojlanish yo'lini

bosib o'tadi. Qarshi dogmatik dinlarda monoteizm sari harakat o'z tadejii yakuniga yetgan bo'lmasa-da (xristianlikda xudoning uch qiyofaligi, iudaizm va islomda «yukka xudoning xiddi sifatidagi iblis va shu kabilar haqidagi aqidalar ham buni tasdiqlaydi), monoteistik dinlarning vujudga kelishi diniy toqasizlik paydo bo'lishiga olib keladi va u diniy fanatizmga xos bo'lgan xususiyatlardan biriga aylanadi.

Nima bo'lganda ham monoteizmining qat'iylik darajasi, shuningdek, jahon dinlarida rasim-rusumlar va aqidalarning bir xillashirilishi ularning boshqa konfessional tizimlarga toqutlilik darajasiga teskari proporsionaldir degan fikrga qo'shilish mumkin. Monoteistik dinlarda dunyoqarash, rasim-rusumlar va aqidalar tizimining aniq belgilanganligi qalarga bog'ona elementlarni kiritish imkoniyatini ham, mavjud dunyoqarash andozalari doirasida ularni talqin qilishni ham qiyinlashtiradi. Ushbu fonda induizm ta'limoti alohida ajralib turadi. Bu dinda umum e'tirof etilgan qonun va hamma uchun yagona bo'lgan shaxsiy iloh yo'q. Diniy amaliyot shakllari ko'pligini hisobga olsak, vagonalikning rang-baranglikda namoyon bo'lishi prinsipi, jahonning turli diniy tizimlari mavjudligi prinsipi aynan induizmga o'zining eng oliy ifodasini topadi. Diniy plyuralizm ta'limoti va induizmining tolerantligi hozirgi davrda unga bo'lgan qiziqishni kuchaytirmoqda. O'zbekda mazkur dinga kirish ijobiy fakt sifatida qaralishi tasodifiy bir hol emas, zero, u an'anaviy xristianlikning inqirozi natijasida hosil bo'lgan ma'naviy bo'shliqqa qarshi kurashishda qudratli vosita hisoblanadi³⁴².

Albatta, induizmining mafkuraviy tolerantligini idealashtrish ham yaramaydi, chunki hayot amaliyotida unga induizm muxdosi xalq-atvorining qattiq tartibga solinishi, turli tashqarlardan iborat jamoatning boshqa diniy e'tiqodlar tarafdorlaridan muayyan guruhlarini shakllantirish qobiliyati qarama-qarshi turgan. Shunga qaramay induizmda mustasim mavqeiining kuchliligi diniy majmuaning hozirgi o'og uchun absurd sanalgan elementlari — aqidalar, mifologiya, rasim-rusumlarning eskirgan shakllari rad etilishiga olib keladi. Shu tariqa insonni etasbqi dindorlikdan xalos qilish yo'lidagi yanä bir qadam tashlanadi — u insonning «ichki dunyosiga aylanadi. Buz ustiga din g'ayritabiiylik sohasi sifatida, insonning kam o'rganilgan ruhiyati bilan bog'lanadiko, bu turli xil spekulatsiyalar uchun asos bo'lib xizmat qiladi³⁴³, bu esa o'z navbatida diniy fanatizm «vabosi» tarqalishiga olib kelishi mumkin. Shunday qilib, diniy fanatizm insonni madaniy-tarixiy kontekst doirasida, jamoat hayotining boshqa hodisalariga bog'lab o'rganilishi lozim.

³⁴⁰ Qiziq: Савинин В.В., Боров Е.М., Шенников Ю.Л. Пренебрежение к религии. — М., 1989. — 32-83-б.

³⁴¹ «Безразличия ИИ. История Египетского Восточного и древнейшего (от первого появления до древнейшего исчезновения). — М., 1989. — 11-8.

³⁴² Qiziq: Терзиев А.А. Индуизм как мировое учение о жизни и смерти. — М., 1989. — 3-8.

³⁴³ Qiziq: Шенников Ю.Л. Душа и сознание в XX веке. — М., 1989.

Shu nuqtayi nazardan olib qaraganda, kishilik tarixidagi olamshumul ma'naviy to'ntarish — Hindda, Hindiston va Xitoyda falsafaning paydo bo'lishi (miloddan avvalgi I ming yillikning o'rtalari) alohida diqqatga sazovoridir, zero, u diniy fanatizm fenomeniga ancha kuchli ta'sir ko'rsatadi. Ma'lumki, falsafani puxta ishlab chiqilgan mantiqsiz tasavvur qilish mumkin emas, zotdan u to'plangan bilimlarni toz o'zlashtirish bilan bir qatorda, diniy ong monopoliyasiga putur yetkazuvchi qarashlarning izchil tizimini yaratish imkonini beradi. Diniy fanatizmining falsafa doirasida yaratilgan mantiqqa bog'liqligini tushunish uchun shu narsa muhimki, mantiq konsepsiyalari har doim zaminida moddiy ma'muliyat ishlab chiqarish usuli yotuvchi madaniyatga bog'liq bo'ladi, ya'ni mantiqiy bilimlar tizimi an'ana va sivilizatsiya o'rnatgan cheklashlar bilan belgilanadi.

Falsafa paydo bo'lishining uch markaziga muvofiq mantiqning *ellincha, hindcha va xitoycha* an'analari shakllanadi. Bu an'analarning har biri o'z xususiyatiga ega. **Antik Gretsiyada** nazariy refleksiya va mantiqning shakllanish jarayoni tahlili unga siyosiy va madaniy hayotning desakralizatsiyasi (antik davrga xos bo'lgan hodisa), yunon harfli yozuvining paydo bo'lishi, ma'naviy ishlab chiqarish bilan shug'ullanuvchi kishilar tomonidan targ'ib qilingan «beg'araz kuzatish» ideali, o'ta rivojlangan yunon madaniyatining yaratilishi, polis demokratiyasining mavjudligi kabi omillar ta'sir ko'rsatganligini namoyish etadi. Aksiomatik metod, isbot qilish nazariyasi, aristotelcha formal mantiq asoslarini antik sotsiundan qidirish o'rindi bo'lsin. Bu yerda biz uchun eng muhim narsa shuki, klassik formal mantiq o'zining istisno qilingan uchinchi qonuni bilan birga xristian Yevropasi va musulmon Sharqi madaniyatidan o'rindi.

Qadimgi Xitoyning ijtimoiy va madaniy tarixi alohida ko'pincha korporatsiyasining yo'qligi, ilmiy tadqiqotlar amaldorlar byurokratik elitasi vakillari tomonidan bajarilishi, ierogliflar fetishizmi, mistika, mantika va hokazolar bilan tavsiflanadi. Bularning barchasi mantiqiy bilimlar tizimining dogmatik va algoritmik xususiyatini belgilaydi. Unda isbot qilish nazariyasi, mantiq qonunlari yo'q, «isha» va «isno» o'rtasidagi fundamental munosabat esa (u Yevropa madaniyati doirasida yaratilgan «subyekt — predikat» mantiqiy munosabatidan farq qiladi) amalda bilishni ismlar voqitasida qayd etadiki, bu arxalik madaniy shakllarga xosdir.

Matematik isbotlash an'anasidan kelib chiqqan qadimgi Gretsiya mantiqidagi farqli o'laroq, qadimgi Hindiston mantiqi «turli maktablar tarafdorlarining bahs-munozaralaridan iborat bo'lgan intellektual o'yin

negizida vujudga kelgan»³⁴. Hindcha mantiqda formal o'zgartirish g'oyasi mavjud emas, zero, u formal mantiqdan farqli ravishda boshqacha prinsiplar asosida tuzilgan. Hindcha sillogistika «Karna-sutra»ga sharoitlar tizimini o'zida ifodalaydi, u real narsalar va hodisalar mazmunini yoritishga qarab mo'ljall oladi. Hindcha mantiq ilmiy o'rganish: real jarayonidan kelib chiqadi, bunda u yoki bu tabiat fenomenlarini matematik abstraksiyalar tilida tushuntirish aynan konkret «sha yerdan» va «hozir» tushuntirishni o'zida ifodalaydi. Formal isbot qilish nazariyasining yo'qligi baxmuncha madaniyat og'zaki an'anasiga qarab mo'ljall olishi bilan izohlanadi.

Falsafiy inqilob insoniyat tarixida keltirib chiqargan oqibatlar ziddiyatlarga to'la. Bir tomondan, jamiyatning intellektual imkoniyatlari sezilarli darajada oshdi, tarix yangi shaklning poydevori bunyod etildi. Keyingi davrlar madaniyati o'z mumtoz manbalardan bahra oladi. Boshqa tomondan, yangi falsafiy ta'limotlar arxalik, diniy-mifologik madaniyat zavol topganidan so'ng hosil bo'lgan ma'naviy bo'shliqni to'liq to'ldira olmadi va bu jarayon qadriyatlariga yagona tizimining vayron bo'lishiga, siyosiy tizimlar barqarorligiga tahdid soluvchi sodiqy buzuvchilikning kuchayishiga olib keldi.

Ayni shu sababli falsafiy ta'limotlarning rivojlanish jarayoni bilan bir qatorda barcha dinlarni birlashtirgan dunyoga ruhiy, intuitiv munosabati, yangi axloqiy qonunni yaratishga qodir bo'lgan xalokorni topish yo'lidagi izlanishlar olib borildi. O'rta Yer dengizi bo'yidagi hududlarda, Hindiston va Xitoyda sinxron tarzda yuz bergan bu jarayon mafkuraviy inqirozga barchan berdi va jahon dinlariga, shu jumladan monoteistik dinlarga asos soldi. Shu yerda ellincha, hindcha va xitoycha mantiqlarning o'ziga xos jihatlari jahon dinlarining xususiyatida aks etdi. Aniqroq aytganda, xitoycha va hindcha mantiqlarda istisno etilgan uchinchi qonuni yo'q, shu tufayli ham bu madaniyatlarda politeizm va monoteizm o'rtasida tanlashni amalga oshirish munamosi mavjud emas. Ayni shu sababli xitoy va hind dinlari boshqa dinlarning muxlislariga nisbatan mafkuraviy jihatdan ko'proq darajada tolerantlik bilan tavsiflanadi. Xitoy va hind madaniy an'alarining diniy tasavvurlariga ko'ra oliy haqiqatni (ma'naviy absolyutni) insoniy tushunchalar tilida ifodalab bo'lmaydi. Ushbu dinlarga kuchli mistik mo'ljallar xosligi tasodifiy bir hol emas. Ellincha mantiq esa o'zining istisno etilgan uchinchi qonuni bilan birga xristian va islom dinlari tizimidan o'rin oldi va ularning monoteistik xususiyati kuchayishiga

³⁴ Liu Xunzhi, M. E. S. G. (1979). *Antik hindiston madaniyati*. — Moskva, 1979. — 95-b.

ko'maklashadi. Ushbu dinlarda Iso Masih (xristianlar uchun) va Olloh taolo (musulmonlar uchun) eng oliy haqiqatni o'zida mujassamlashtiradi. Sharoqona tushdagi politeistik dinlarga «yurush» diniy fanatizm xos bo'lsa, g'arb monoteistik dinlariga boshqa din vakillari va o'zgaracha fikrlaydichilarga nisbatan toqatsizlikni, ba'zi hollarda esa vahshiyona, shafqatsiz munosabatni o'z ichiga oluvchi sahaddiy fanatizm xosdir.

Diniy fanatizm fenomeni nafaqat ijtimoiy-madaniy darajaga, balki individning jismoniy borlig'i bilan uzviy bog'liq bo'lgan ijtimoiy-psixologik darajaga ham ega. Ijtimoiy-psixologik darajada diniy fanatizm fenomeni tafakkur, emotsiyalar, tuyg'ular va hokazolarni o'z ichiga olgan inson ruhiyatining holatlaridan biri sifatida mavjud bo'ladi. Biroq inson ruhiyati o'z-o'zicha moddiy emas va bevosita idrok etilmaydi. Masalan, bizning ikki katta ikki – to'rt degan fikrimiz biron-bir moddiy xossaga ega emas. Bu yerda biz muqarrar tarzda ijtimoiy simvolizm bilan to'qnash kelamiz, ya'ni o'z fikrimizni boshqa odamga bildirish yoki uni o'zimizdan tashqarida ifodalash uchun biz simvollar bilan foydalanishga majbur bo'larniz. Ichtiki dunyo hodisalari o'zlikdan tashqarida namoyon bo'lishining har qanday ko'rinishi albatta simvol bo'ladi. Boshqacha qilib aytganda, simvol ma'naviy dunyo belgisini o'zida ifodalaydi. Inson faoliyatida simvollar tizimining o'rnini va ahamiyati uning ijtimoiy meros (ijtimoiy xotira) mexanizmi, madaniyatni asrash va avlodlarga uzatish vositasi sifatidagi roli bilan belgilanadi.

Simvollar faoliyat subyekti tomonidan qo'yilgan nuqtasatlarga qarab dunyo haqidagi tasavvurni va dunyoga bo'lgan munosabatni obyektivlashtiradi. Shu munosabat bilan, odatda, ilmiy, badiiy, mifologik, diniy va boshqa xil simvollar farqlanadi.³⁴⁵

Simvol o'zining dialektik ziddiyatlarga to'la tabiati bilan ajralib turadi. Simvol o'zi paydo bo'lgan ijtimoiy dunyo ssenariysi sifatida, madaniyatlar qatlamidan o'tib, o'zining yagona mohiyatini saqlab qoladi, unga takrorlanuvchanlik xosdir. Madaniyat elementi sifatida simvol boshqa madaniy bosqichlar yoki qadimga madaniyatlarga ishora qiladi. Shu bilan bir qatorda simvol madaniy kontekst bilan faol o'zaro aloqalarga kirishishi jarayonida ularning bir-biriga o'tishi yuz beradi. Boshqacha qilib aytganda, simvolning yagona mohiyati turli ko'rinishlarda namoyon bo'ladi. Variantlilik xususiyati simvolga yangi tajribani to'plash va uyushtirish imkonini beradi, ya'ni u o'ziga xos xotira kondensatori sifatida amal qiladi.

Simvollarining eng qadimgi turlari sanalgan mifologik va diniy simvollar o'z funksiyalarini rasm-rusumlar orqali bajaradilar. Rasm-rusumlar rufopoetik yoki kosmologik davrda birinchi darajali ahamiyat

kash etadi. Bu davr matnlarida asosiy e'tihot tartibga soluvchi kosmik asosning destruktiv xantik stixiya bilan kurashiga qaratiladi.³⁴⁶ Arxatik tafakkurning kosmologik sxemalari dunyoning yaratilishi haqidagi mifning shumercha, babilcha, qadimgi xitoycha, polineziyacha, sibircha variantlarida qayd etilgan. Kosmologik davrning mifopoetik dunyoyaratishga makrokosmos va mikrokosmosni, dunyo va insonni ayniylashtirish xosdir.

Kosmologik davrda rasm-rusumlar inson ijtimoiy borlig'ining asosiy shakli, uning faoliyat ko'rsatish qobiliyatining bosh timsoli hisoblanadi. Keyinchalik uning negizida odamlarning ishlab chiqarish-iqtisodiy, ma'naviy-diniy va ijtimoiy faoliyati rivojlanadi. Aynan u borliqning yaxlitligini va u haqidagi bilimlarni idrok etish imkonini beradi.³⁴⁷ Rasm-rusumlar (simvolik faoliyat) asosan mifni (simvollar tizimini) o'ziga bo'ysundiradi. Bu yuz bermagan hollarda mif rasm-rusumlar zaminida yotuvchi g'oyalarni boshqacha yo'l bilan ifodalaydi. Bu simvollar ijtimoiy xotiraning konkret shakllari hisoblanadi. Insoniyat ijtimoiy-tarixiy tajribasining harqator sxemalari, andozalari va algoritmlari inson xotirasi bilan chambarchas bog'liq. Insoniyat xotirasining mavjudligi zatiyida aynan inson xotirasi yotadi, zero, ayrim individlar miyasining xotirasiz madaniyat tarixi va to'plangan bilimlarni tasavvur qilish ham mumkin emas.³⁴⁸ Inson faoliyatiga yo'l ko'rsatuvchi ong uning xotirasida qayd etilgan bilim va tajribadan foydalanish asosida faoliyat ko'rsatadi, xotiraning o'zi esa idrok etilayotgan dunyo bilan bog'liqdir. Binobarin, diniy fanatizm fenomenining, kengroq ma'noda esa – dinning tashli inson xotirasining har xil turlarini, ayniqsa ruhiy xotirani o'rganishni talab etadi. Ruhiy xotira inson xulq-atvoriga, uning xatti-harakatlariga, kayfiyatiga va boshqa individlar bilan o'zaro munosabatlarga sezilarli darajada ta'sir ko'rsatadi. Ruhiy xotira diniy tuyg'ularning shakllanishida ham ulkan rol o'ynaydi. Ruhiy xotira muayyan ruhiy holatning o'zi haqidagi ma'lumotlarni emas, balki bu holatning yuzaga kelishini belgilagan vaziyat haqidagi ma'lumotlarni ham o'z ichiga oladi.³⁴⁹ Ayni shu sababli tegishli diniy aqidalar bilan chambarchas bog'liq bo'lgan turli rasm-rusumlar, odatlar va marosimlar mazkur aqidalar xotiradan mustahkam o'rin olishini ta'minlaydi. Inson hayot faoliyatida ruhiy xotira ishtirokining pishona shakllari mavjud (aksariyat hollarda ruhiy xotira ongsizlik darajasida amal qiladi). O'zlashtirilgan diniy aqidalar inson xulq-atvorini

³⁴⁵ Qiziq: Зюба А.Ф. Проблемы культуры и религиозности человека. – М., 1978. – 136–137 б.

³⁴⁶ Qiziq: Топорова В.В. О ритуале. Введение к проблематике // Археологические открытия и филологические исследования. – М., 1988. – 9–10.

³⁴⁷ О'zbekiston. – 16–17-б.

³⁴⁸ Qiziq: Миссия памяти. – Л., 1987. – 3-б.

³⁴⁹ Qiziq: Громова Е.А. Энциклопедия жизни и ее измерения. – М., 1980. – 131 б.

ayniqsa diniy fanatik xulq-atvorini o'z-o'zidan belgilaydi. Shunday qilib, inson xotirasini o'rganish jarayonida olingan ma'lumotlar dunyoga diniy yondashuvning, shu jumladan, diniy fanatizmning shakllanish mexanizmi haqida umumiy tasavvur hosil qilish imkonini beradi.

Diniy fanatizmning xususiyati bilan uning ijtimoiy-psixologik funksiyalari ham uzviy bog'liq. Adabiyotlarda diniy fanatizm muayyan ijtimoiy-psixologik va ijtimoiy-dunyovarashga doir funksiyalarni bajarishi ta'kidlanadi. Aniqroq aytganda, diniy fanatizmdan kishilar o'rtasida diniy adovat qo'zg'atish, diniy urushlar olovini yoqish uchun foydalaniladi. Bunga ishonch hosil qilish uchun musulmonlarning kofirlarga qarshi «muqaddas urush» - jihodni, «dahriylar», ateistlar va hurfikrli odamlarni ta'qib qilish va o'ldirish hollarini eslatishning o'zi kifoya qilsa kerak. Boshqacha qilib aytganda, diniy fanatizm insonning sotsial xulq-atvorini, shu orqali barcha ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish vositasi hisoblanadi.

Darhaqiqat, boshqa individlar bilan o'zaro munosabatlarning muayyan tizimi doirasida inson o'z rolini o'ynaydi, alohida bir funktsiyani bajaradi. U ijtimoiy munosabatlarda «ansambl»dagi (ijtimoiy munosabatlarning konkret-lokal tizimidagi) bu roli lozim darajada o'zlashtirgach, o'z tanasining alohida ijtimoiy funksiyalarni bajarishni fiziologik va psixologik jihatdan ta'minlaydigan a'zolarini tinimsiz mashq qildiradi. Tabiiyki, bu a'zolar nisbatan ildamroq rivojlanadi va pirovardida hattoki individning tashqi ko'rinishi ham u hayotda nima bilan shug'ullanishidan dalolat berishi mumkin (masalan, zohidlar, tarki dunyo qilgan odamlar, jezuitlar va shu kabilarning tashqi ko'rinishi)³⁰.

Diniy fanatizm ijtimoiy tizimning individ bajaruvchi alohida funksiyalaridan birini o'zida ifodalaydi. Bunda ijtimoiy tizim yoki kengroq ma'noda ijtimoiy muhit o'z shakl-shamoyiliga ega bo'lmagan individlardan sirtidagi qandaydir mexanizm omashligini e'tiborga olish lozim. Amalda bu har doim real individlar o'rtasidagi munosabatlarning konkret majmuidir. Binobarin, diniy fanatizm muayyan kishilar guruhi jamiyatni boshqarish, hokimiyatni amalga oshirish va boyliklarni egallash uchun foydalanishi mumkin bo'lgan ijtimoiy tizim funksiyasini bajaradi.

Diniy fanatizmning yuqorida ko'rsatilgan funksiyalari konkret ijtimoiy-tarixiy kontekstga bog'liq bo'ladi. Muayyan tarixiy sharoitlarda diniy fanatizm feodalizmning xalqqa nisbatan chidab bo'lmaz darajadagi jabr-zulmiga qarshi qaratilgan, kuchli milliy-diniy harakatlarga yo'l doab bo'lgan edi. Bunga o'rta asrlar Sharqida messianizm (ilohiy xalofkor

kelishiga bo'lgan ishonch) va messianizm (islom messianizmi), g'arbiy Yevropada esa — katarlar harakati misol bo'lishi mumkin.

Katarlar («sofiar») harakati XII asrda Fransiya janubida va Shimoliy Italiyaning bir qismida keng tarqalgan edi. Ularning moniylik ta'limoti yomonlikning dunyodagi rolini iblis amali sifatida mutlaqlashtirar edi. Katarlar dunyoviy hayot chegarasidan tashqarida barcha odamlarning jolari birodarlarcha muhabbatda birikishiga ishonardilar. Shu tufayli ham ular o'zleri uchun quyidagi maqsadlarni belgilagan edilar: hayotning sofligi, ma'naviy barkamollik, shahvoniy mayllar va ehtirolarni yengish. Katarlar davlatni, jamoat tuzilmalari, ayniqsa cherkovni rad etardilar, shu tufayli ham ular Injilni xalq tiliga o'girdilar, rasmiy diniy marosimlar va rasn-rusumlarning har qanday shakllaridan voz kechdilar. Ularning jamoasiga dunyoviy ehtirolarning barchasidan voz kechgan kishilar rahbarlik qilardilar. Ularning va'zlari xalq muhabbatini qozongan edi. Ular katolik ulamolalar bilan bahslerde ko'p karra g'olib chiqqan edilar³¹. Katarlar hayotni ixtiyoriy tark etishni rag'batlantirardilar va ba'zan bu dunyoni o'zlarini o'zleri o'ldirish yo'li bilan tark etardilar.

Dunyoda hamma yomon ishlar iblis amali hisoblanishidan kelib chiqib katarlar ekspluatatsiya, soliqlar va o'lporlarga, ichki rifuqlar va urushlarga, ijtimoiy va iqtisodiy tengsizlikda, ma'lum darajada xususiy mulikka ham sabab bo'lgan barcha omillarni diniy nuqtayi nazardan qoralaganlar. Katolik cherkov iblisning bunday amallarini muqaddas deb e'lon qilgani bois, katarlar uni iblisning kuchi deb e'lon qildilar. Shu tufayli ham katolik cherkovi katarlarga qarshi shafqatsiz kurash boshladi, qirg'inharot «albigoy urushlari»ga fatvo berdi va fanatik muassasa — muqaddas inkvizitsiyani tashkil etdi.

Boshqa tarixiy sharoitlarda diniy fanatizmdan cherkov va ma'murlar dahriylarni jazolash uchungina emas, balki o'z hokimiyatini kuchaytirish uchun ham foydalanganlar. Misol tariqasida katolik cherkov diniy fanatizmdan o'rta asrlar g'arbiy Yevropasida hokimiyat uchun kurashda qanday foydalanganligini ko'rib chiqamiz. Ayni holda diqqatga sazovor narsa shuki, cherkov o'z maqsadlariga erishish yo'lida «Iso Masih saltanati»ga ko'r-ko'rona ishonch, asketizm va tarkidunyoachilikdan foydalanadi. O'rta asrlar katolizminida asketik idealarga moyillik va dunyoviy hayotda cherkovning hukmronligini o'rnatishga intilish kuzatiladi. Asketizm va hukmronlik ideallari majburiylikdan xalos bo'lish va cherkov rita davlati ustidan g'alaba qozongan davrda xristianlikning kayfiyati bilan bevosita bog'lanadi.

³⁰ Qizilov: *История И.В. Четве тысяч летности. // С. 100. 101. 102. 103. 104. 105. 106. 107. 108. 109. 110. 111. 112. 113. 114. 115. 116. 117. 118. 119. 120. 121. 122. 123. 124. 125. 126. 127. 128. 129. 130. 131. 132. 133. 134. 135. 136. 137. 138. 139. 140. 141. 142. 143. 144. 145. 146. 147. 148. 149. 150. 151. 152. 153. 154. 155. 156. 157. 158. 159. 160. 161. 162. 163. 164. 165. 166. 167. 168. 169. 170. 171. 172. 173. 174. 175. 176. 177. 178. 179. 180. 181. 182. 183. 184. 185. 186. 187. 188. 189. 190. 191. 192. 193. 194. 195. 196. 197. 198. 199. 200. 201. 202. 203. 204. 205. 206. 207. 208. 209. 210. 211. 212. 213. 214. 215. 216. 217. 218. 219. 220. 221. 222. 223. 224. 225. 226. 227. 228. 229. 230. 231. 232. 233. 234. 235. 236. 237. 238. 239. 240. 241. 242. 243. 244. 245. 246. 247. 248. 249. 250. 251. 252. 253. 254. 255. 256. 257. 258. 259. 260. 261. 262. 263. 264. 265. 266. 267. 268. 269. 270. 271. 272. 273. 274. 275. 276. 277. 278. 279. 280. 281. 282. 283. 284. 285. 286. 287. 288. 289. 290. 291. 292. 293. 294. 295. 296. 297. 298. 299. 300. 301. 302. 303. 304. 305. 306. 307. 308. 309. 310. 311. 312. 313. 314. 315. 316. 317. 318. 319. 320. 321. 322. 323. 324. 325. 326. 327. 328. 329. 330. 331. 332. 333. 334. 335. 336. 337. 338. 339. 340. 341. 342. 343. 344. 345. 346. 347. 348. 349. 350. 351. 352. 353. 354. 355. 356. 357. 358. 359. 360. 361. 362. 363. 364. 365. 366. 367. 368. 369. 370. 371. 372. 373. 374. 375. 376. 377. 378. 379. 380. 381. 382. 383. 384. 385. 386. 387. 388. 389. 390. 391. 392. 393. 394. 395. 396. 397. 398. 399. 400. 401. 402. 403. 404. 405. 406. 407. 408. 409. 410. 411. 412. 413. 414. 415. 416. 417. 418. 419. 420. 421. 422. 423. 424. 425. 426. 427. 428. 429. 430. 431. 432. 433. 434. 435. 436. 437. 438. 439. 440. 441. 442. 443. 444. 445. 446. 447. 448. 449. 450. 451. 452. 453. 454. 455. 456. 457. 458. 459. 460. 461. 462. 463. 464. 465. 466. 467. 468. 469. 470. 471. 472. 473. 474. 475. 476. 477. 478. 479. 480. 481. 482. 483. 484. 485. 486. 487. 488. 489. 490. 491. 492. 493. 494. 495. 496. 497. 498. 499. 500. 501. 502. 503. 504. 505. 506. 507. 508. 509. 510. 511. 512. 513. 514. 515. 516. 517. 518. 519. 520. 521. 522. 523. 524. 525. 526. 527. 528. 529. 530. 531. 532. 533. 534. 535. 536. 537. 538. 539. 540. 541. 542. 543. 544. 545. 546. 547. 548. 549. 550. 551. 552. 553. 554. 555. 556. 557. 558. 559. 560. 561. 562. 563. 564. 565. 566. 567. 568. 569. 570. 571. 572. 573. 574. 575. 576. 577. 578. 579. 580. 581. 582. 583. 584. 585. 586. 587. 588. 589. 590. 591. 592. 593. 594. 595. 596. 597. 598. 599. 600. 601. 602. 603. 604. 605. 606. 607. 608. 609. 610. 611. 612. 613. 614. 615. 616. 617. 618. 619. 620. 621. 622. 623. 624. 625. 626. 627. 628. 629. 630. 631. 632. 633. 634. 635. 636. 637. 638. 639. 640. 641. 642. 643. 644. 645. 646. 647. 648. 649. 650. 651. 652. 653. 654. 655. 656. 657. 658. 659. 660. 661. 662. 663. 664. 665. 666. 667. 668. 669. 670. 671. 672. 673. 674. 675. 676. 677. 678. 679. 680. 681. 682. 683. 684. 685. 686. 687. 688. 689. 690. 691. 692. 693. 694. 695. 696. 697. 698. 699. 700. 701. 702. 703. 704. 705. 706. 707. 708. 709. 710. 711. 712. 713. 714. 715. 716. 717. 718. 719. 720. 721. 722. 723. 724. 725. 726. 727. 728. 729. 730. 731. 732. 733. 734. 735. 736. 737. 738. 739. 740. 741. 742. 743. 744. 745. 746. 747. 748. 749. 750. 751. 752. 753. 754. 755. 756. 757. 758. 759. 760. 761. 762. 763. 764. 765. 766. 767. 768. 769. 770. 771. 772. 773. 774. 775. 776. 777. 778. 779. 780. 781. 782. 783. 784. 785. 786. 787. 788. 789. 790. 791. 792. 793. 794. 795. 796. 797. 798. 799. 800. 801. 802. 803. 804. 805. 806. 807. 808. 809. 810. 811. 812. 813. 814. 815. 816. 817. 818. 819. 820. 821. 822. 823. 824. 825. 826. 827. 828. 829. 830. 831. 832. 833. 834. 835. 836. 837. 838. 839. 840. 841. 842. 843. 844. 845. 846. 847. 848. 849. 850. 851. 852. 853. 854. 855. 856. 857. 858. 859. 860. 861. 862. 863. 864. 865. 866. 867. 868. 869. 870. 871. 872. 873. 874. 875. 876. 877. 878. 879. 880. 881. 882. 883. 884. 885. 886. 887. 888. 889. 890. 891. 892. 893. 894. 895. 896. 897. 898. 899. 900. 901. 902. 903. 904. 905. 906. 907. 908. 909. 910. 911. 912. 913. 914. 915. 916. 917. 918. 919. 920. 921. 922. 923. 924. 925. 926. 927. 928. 929. 930. 931. 932. 933. 934. 935. 936. 937. 938. 939. 940. 941. 942. 943. 944. 945. 946. 947. 948. 949. 950. 951. 952. 953. 954. 955. 956. 957. 958. 959. 960. 961. 962. 963. 964. 965. 966. 967. 968. 969. 970. 971. 972. 973. 974. 975. 976. 977. 978. 979. 980. 981. 982. 983. 984. 985. 986. 987. 988. 989. 990. 991. 992. 993. 994. 995. 996. 997. 998. 999. 1000.*

³¹ Qizilov: *Учение И.В. Церковь и жизнь в Западном Европе (V-XV вв.) / Научный исток, религия и историческая. — Новосибирск, 1990.*

Rim papasining teokratik hokimiyati bir-birini istisno qiluvchi ikki prinsip — asketizm (tarkidunyochilik) va butun dunyoga o'z hukmini o'tkazishga asoslanadi. O'rta asrlar g'arbiy Yevropa tarixi shu ikki prinsipning o'zaro aloqasidan darak beradi: «Aslida dunyoviy hayotga nafrat shiori yozilgan hayotq ustida papalik o'zining dunyo ustidan eng buyuk g'alabalarini qo'lga kiritadi; asketik idealizm yo'lida papalar cherkovni o'zgartiradilar va unga dunyo miqyosida ulkan kuch-qudratga erishish imkonini bergan tashkilotni yaratadilar. Dunyoviy hayotdan qurtgan monastir cherkovida va dunyoda papaning jahoniy hokimiyati g'oyasini targ'ib qilish, uning manfaatlarini himoya qilish, uni mustahkamlash va kengaytirishga ko'maklashish uchun dunyoviy hayotga qaytariladilar. O'z monastirlarini tark etar ekanlar ularning o'zlarini prelatlar* va papalar sifatida yakkahokimlik g'oyasini ro'yobga chiqarish uchun butun dunyoni zabt etadilar»¹²². Shunday qilib, asketizm, tarkidunyochilik va xudoga sig'inish katolik cherkov qo'lida o'z maqsadlariga erishish uchun qudratli qurol bo'lib xizmat qiladi.

Bu qurollarning aksariyatini xristianlik o'tgan zamondar va madaniyatlardan o'zlashtiradi va ularni papa hokimiyatining ehtiyojlari bilan muvofiq holatga keltiradi. Qadimgi dunyo dini va falsafasi asketizm va tarkidunyochilikni targ'ib qiladi. Xristianlik esa xudoning salтанatini bu dunyodan ayri deb e'lon qiladi. Asketizm, tarkidunyochilik zamonida Sharqda vujudga kelgan moniylik ta'limoti (zardushtiylilik, xristianlik va gnostitsizm — stotazi) yotadi; asketizm bilan qadimgi yunon falsafasi neoplatonizmda yakunlanadi. Avliyo Avgustin o'z asarlari ustida ishlar ekan ayni shu uch manbaga (neoplatonizm, moniylik, xristianlikka) tayanadi, boz ustiga uning o'zi ham asketizمنى targ'ib qiladi va o'z ta'limotida uni yuksak o'rinda qo'yadi¹²³.

O'rta asrlar G'arbiy Yevropa jamiyatining asketik kayfiyati va rim-katolik cherkovining islochiilik harakatlari o'rtaasrdagi kontrast o'rta asrlar tarixiga xos xususiyat hisoblanadi. Bu yerda biz «mavjud talablar va sharoitlarga zid ravishda voqealarni o'zgartirishga intilayotgan monastir va papalar hamda mazkur g'oyalarni siyosiy qurolga aylantirayotgan siyosatchilar bilan qatorda dunyo uchun jon fido qilayotgan asketlarga va dunyoni o'z nog'orasiga o'ynatish uchungina monastir intizamida toblangan fanatiklar»ga duch kelamiz¹²⁴. Asketizm va cherkov ierarxiyasini yoqlovchilar dunyoda teokratiya hukmronligini o'rnatish va inson hayot faoliyatining barcha sohalarini — siyosat, iqtisod, huquq,

adabiyot va fanni o'rta asrlar dunyoqarashiga bo'yasundirish uchun unimsiz kurash olib boradilar.

O'rta asrlarda katolik cherkovining daromadlari va mol-mulki ko'payadi. G'arbda barqaror markazlashgan hokimiyat yo'qligi sharoitida katolik cherkovi g'arbiy Rim imperiyasi hududida vujudga kelgan varvarlar qirolliklarining qirollari tashlab ketgan ulkan boyliklarni o'zlashtiradi¹²⁵. Dunyo fanatizm rim papalari o'z boyliklarini saqlab qolishlarigagina emas, balki ular ko'p karta ko'payishiga ham ko'maklashadi, zero, u cherkovning ierarxiyaviy markazlashgan hokimiyatiga tayanadi. Diniy fanatizm rim-katolik cherkovining jamiyatni to'ldirar usullar bilan boshqarish yo'lidagi intilishlarini qo'llab-quvvatlash vositalaridan biri bo'lib xizmat qiladi.

Diniy fanatizمنى keng tarqalishi xalq urushlariga sabab bo'lishi mumkin. Buni Xitoydagi xitoylar qo'zg'oloni (1850–1864-yillar) misolida kuzatish mumkin. Konservativ tuzdagi xalq harakatlarning ayrimlariga (Xitoydagi ixetuanlar qo'zg'olonidan Erondagi islom inqilobigacha) ham diniy fanatizm yo'ldosh bo'lgan. Rus diplomati I Korostovets Xitoydagi bokserlar qo'zg'oloni haqida shunday deb yozadi: «Xitoydagi ko'pgina xalq harakatlari kabi bu harakat ham g'ayritabiiylik asosidan xoli emas edi. Bokserlarning rahbarlari imperiyani himoya qilish va ajnabiylarni quvib chiqarishni o'z shioriga aylantirib, umrboqiylik va benuqsonlik haqidagi va'dalar bilan izdoshlarni jalb qila boshlaydilar. Haqiqiy bokser o'lishi mumkin emas, o'lgan taqdirda ham u tirilishi lozim degan fikr paydo bo'ladi. G'ayritabiiylarning, magik kuchning bu elementi shaharliklarigina emas, balki rim-chinlarga ayniqsa ishonuvchan bo'lgan qishloq muhitiga mansub kishilarni ham bokserlar saflariga tortib boshlaydi»¹²⁶. Ixetuanlarning bunday itifoqiga namuna bo'lib o'g'ul bolalar ustozlar rahbarligida deo gimnastikasi bilan shug'ullanadigan, qo'bolalar esa umrboqiylikni ta'minlovchi «falsafa toshi»ni topish yo'lida izlanadigan diniy uyushmalar xizmat qiladi.

Ixetuanlar turli rasmlar-rusulolarni faqat bir maqsadda — ruhani yordamga chaqirish va u sig'inayotgan odamning tanasiga o'rnatish, uni g'ayritabiiy kuch bilan ta'ldirishga erishish uchun bajarar edilar. Gayrun, yig'ilishlarda va o'z shiorlarida ixetuanlar barcha xitoyliklarni ajnabiylarga qarshi bosh ko'tarishga chaqirardilar, yevropaliklarga qarashli uylarning ayrimlariga qon bilan belgi qo'yardilarki, bu ularga o't qo'yish lozimligini anglatardi. Lo'nda qilib aytganda, ixetuanlar aholida ajnabiylarga nisbatan

¹²² Qizilq: Коростовский А. Р., Гинтер Р. Уникал и забыт Западнй Ритский материал и экономический термический процесс — М., 1984.

¹²³ Коростовский А. Р. Гинтер Р. Уникал и забыт Западнй Ритский материал и экономический термический процесс — М., 1984.

197-4.

* Прелат — католический сан, высший в епархии, ниже архиепископа и выше епископа.

¹²² Грегг В. Западная монархия и демократия — М., 1913. — 2-б.

¹²³ Qizilq: Ави утени. О башкертине и епископстве протестантском. — М., 1987.

¹²⁴ Коростовский А. Р. Гинтер Р. Уникал и забыт Западнй Ритский материал и экономический термический процесс — М., 1984. — 4-б.

nafrat uyg'otish uchun mavjud imkoniyatlarning barchasini ishga solishga harakat qilurdilar. Natijalar o'zini uzoq kuttirmaydi: ixotuanlar o'z raqiblariga misli ko'rilmagan darajada shafqatsizlik bilan munosabatlarda bo'ladilar, jinsi va yoshidan qat'i nazar barcha xristianlarni qirib tashlaydilar, ular yashaydigan mavzefar yoki qishloqlarni esa kulteplarga aylantiradilar. Ayol imperator Sisi olib horgan xiyonatkorona siyosat nanjasida avval ixotuanlardan ajnabiylarni qirib tashlash uchun, keyin ajnabiylardan ixotuanlardan qutulish uchun foydalanadilar, qo'zg'olon umamxalq tusini olmaydi va qonga botiriladi.

Endi o'tgan asrning 70-yillari oxirida Fronda yuz bergan, g'arbda nashr etilgan adabiyotlarda «islom inqilobi» degan nom olgan voqega to'xtalamiz. Inqilob arafasida Fronda yuzaga kelgan vaziyat haqida tasavvur hosil qilish uchun shoh Muhammad Rizo Pahlaviyning «Buyuk sivilizatsiya sari» deb nomlangan kitobini varaqlash o'rindi bo'ladi deb o'ylaymiz. Ushbu kitobda quyidagi so'zlarni o'qishimiz mumkin: «Bugun biz G'arbiy qurib yetish uchun uzoq yo'lni bosib o'tishimiz kerak. Ammo «qurib yetish»ning o'zi kifoya qilmaydi. Mamlakatimizdagi sharoit G'arbda mavjud bo'lgan sharoitlardan sezilarli darajada farq qiladi, shu tufayli ham bizdan ularga moslashish talab etiladi. Biz g'arb texnologiyasini o'z madaniyatimizga, madaniyatimizni esa texnologiyaga moslashtirishimiz kerak. Muammoni yechishning yangi yo'li shudir»³⁷. Ko'rib turganimizdek amalda g'arbga xos bo'lgan rivojlanish yo'liga qarab mo'ljall oluvchi «sivilizatsiyan» yaratishga nisbatan shohning yondashuvi sof dunyoviy tuaga ega, chunki u ulamolardan xoli bo'lgan islom haqida so'z yuritadi. Shoh Muhammad Rizo Pahlaviy o'z kitobida ulamolarni namoyishkorona e'tibordan soqit etadi. O'z-o'zidan ravshanlik, ulamolalar ham bunga qo'l qovushtirib qarab turmaydilar: ular xalqni shoh rejimiga qarshi namoyishlarga olib chiqadilar, masjidlardagi va'zlarida shohning imperiaistik davlatlar, ayniqsa AQSH bilan hamkorligini ayovsiz tanqid tig'i ostiga oladilar, musulmonlar ongiga fanatizm unsurlarini ichkil singdiradilar. Natijada a'vor xalq oyoqqa turadi va sevhaxsham do'konlarni talon-toroj qiladi, dabdabali avtomobillarga o't qo'yadi. O'z-o'zidan ravshanlik, «sivilizatsiya» tarzda tashkil etilgan bunday harakalar politsiya va armiya otryadlari bilan to'qnashuv natijasida qurbonlar bilan tugaydi. Bundan tashqari, fanatiklarning guruhlar, kmozentlar va restoranlarga, spirtli ichimliklar va g'arb estradasi musiqasi yozuvlari bilan savda qiluvchi do'konlarga, banklarning bo'limlariga va mullalar o'z va'zlarida

«shirk» deb e'lon qilgan boshqa muassasalarning binolariga o't qo'yadilar, ularni portlatadilar.

«Islom inqilobi» sodir bo'lganidan so'ng Eron ulamolari diniy itoatkorlikni qaror toptirish uchun omma ongini o'z hukmiga bo'yashdirish zaruriyati bilan to'xtaloq bo'ladilar. Bunga erishish vositasi sifatida jamiyat ma'naviy hayoti va turmushining harcha sohalarini islomiy lashtirish tanlanadi. O'rta asrlar musulmon jamiyati atributlari bilan boyitilgan islomiy «omniaviy madaniyatni keng yoyish jarayoni boshlanadi.

Bunday «madaniy inqilob» mamlakatni «g'arb va xudosislar ta'siridan fong' etish»³⁸ uchun davlat apparatini sezilarli darajada yangilashni talab qilar edi. Humayniychilar (Eron ulamolari rahbari Oyatu'lla Humayniy tarafdorlari) «Olloh dushmanlari» - burjua liberalari va so'li kuchlar vakillarini yo'q qilib tashlashga chaqiradilar. Universitetlarning professor-o'qituvchilar tarkibi va talabalarga shuningdek, G'arbda ma'lumot olgan ziyolilarga ham qaqshatqich zarba beriladi. 1980-yilning iyunida o'liy o'quv yurtlaridan jami yigirma ming talaba va ikki ming o'qituvchi haydaladi. Ko'chalarda mullalar va islomiy tartib qo'riqchilari bilan talabalar va qituvchilar o'rtasida yuz bergan to'qnashuvlar natijasida bir necha yuz talaba qamoqqa olinadi, yaratiladi va halok bo'ladi»³⁹. Shunday qilib, mamlakatning intellektual kuchlari tormor keltiriladi, bu esa mamlakat taraqqiyotiga misli ko'rilmagan darajada katta zarar keltiradi. Yuqorida bayon etilganlar diniy fanatizm g'arb turmush tarziga qarshi, hozirgi zamon fani va texnikasi bilan bog'liq bo'lgan begona qadriyatlarning olib kirilishiga qarshi qudratli hujumga aylangan inqilobga qanday qilib konservativ tus berganligiga misol bo'ladi.

Sharq sivilizatsiyalari ming yillik diniy an'analarning keng qatlamlaridan chuqur o'rin olgan diniy fanatizm ayrim sharq mamlakatlari aholisining ongi, turmush turzi va siyosatiga hali uzoq vaqt jiddiy ta'sir ko'rsatda kerak. Taniqli sharqshunos olim I. Vasilev vaziyatni tavsiflab, shunday deb yozadi: «Garchi bugungi kunda rivojlanish sur'atlarining sezilarli darajada jadallashuvi Sharq sivilizatsiyasi an'analarni tinimsiz o'zgarayotgan vaziyatga jadallroq sur'atlar bilan, yangicha yondashishga majbur qilayotgan, bi konservativ an'analarning yangilanishiga, davlat surukturasining o'zgarishiga, sivilizatsiyaning o'zi asta-sekin o'zgarishiga olib kelishi lozim bo'lsa-da bu jarayonlarning barchasi haddan tashqari ildash bo'lishi mumkin emas»⁴⁰. Binoabari, diniy ong tarkibidan

³⁷ Muhammad Rizo Pahlaviyning kitobining aslidan: Muhammad Rizo Pahlaviy. 1978-1979 yil. Tiflisda nashr etilgan. - M., 1989. - 254-b.

1989. - 75-b.

³⁸ Qizilov: Haddadlar yondashuvi. 1978-1979 yil. Tiflisda nashr etilgan. - M., 1989. - 254-b.

³⁹ O'sha joyda. - 253-b.

⁴⁰ Vasilev I.L. Hozirgi sharqshunoslik. - M., 1988. - 407-b.

o'rin olgan fanatizmining sharq sivilizatsiyalariga ta'siri hali-beri to'xtamasa kerak.

Diniy fanatizm asoslari, xususiyati va funksiyalarining yuqorida amalga oshirilgan tahlili *diniy fanatizm inson va ijtimoiy guruhlarining stixiyali ijtimoiy jarayonga, kashlarning ogli nazorati bilan qumrab olinmagan ijtimoiy kuchlar harakatining majburiy xususiyatiga*, ya'ni o'z ijtimoiy munosabatlarning begonalashuviga qarshi o'ziga xos qalqoni hisoblamadi degan xulosaga kelish imkonini beradi. Jamiyat stixiyali kuchlarining shikastli ta'siri ham odamlar ongida «egri» diniy usuvlar paydo bo'lishiga olib keladi. Diniy fanatizmining vujudga kelishiga inson emotsiyalari – qo'rquv, nafs, muhabbat, nafrat va hokazolar, shuningdek, fetishistik fantaziya ham ancha kuchli ta'sir ko'rsatadi. Diniy fanatizm fenomenining vujudga kelishida qo'rquv alohida o'rin egallaydi. Ushbu tuyg'uning kuchlilik darajasi va amalda namoyon bo'lish shakllari ko'pi jihatdan inson borligining ijtimoiy sharoitlari bilan belgilanadi. Diniy fanatizmining o'zi individ va guruhlarining deformatsiyalangan ko'rinishidagi diniy qadriyatlar tizimiga bo'lgan muayyan munosabati sifatida begonalashib ketgan ijtimoiy borliqni aks ettiradi. Ijtimoiy borliq ko'p variantli, o'zgaruvchan bo'lgani bois uning deformatsiyalangan in'ikosi diniy fanatizm shakllarining rang-barangligida o'z ifodasini topadi. Quyida ularga batafsilroq to'xtalamiz.

Diniy fanatizmining shakl-shamoyillari. Ijtimoiy jarayonlarni boshqarish kishilik tarixida barcha zamonlarda ham dolzarb ahamiyat kasb etgan, u individ ongining faolligi, uning ichkil ijtimoiy xulq-atvori bilan uzviy bog'liq. N. Naumovning «Izchil xulq-atvorning sotsiologik va psixologik jihatlar» kitobida individual mavjudlik darajasida strategik maqsadlarni belgilash mexanizmi ochib berilgan³⁶. Ushbu mexanizm muqobillik, antinomiyalilik, maqsadni belgilashning asosiy elementlari o'rtasidagi aloqa, vaqtning nooptimalligi va uni strukturalashtirish prinsiplariga asoslanadi. Biz uchun vaqt bilan bog'liq bo'lgan oxirgi prinsip ayniqsa diqqatga sazovordir, zero, u irratsional xulq-atvor shakllaridan biri hisoblangan diniy fanatizmini oqilona tushuntiradi.

Maqsadni belgilash inson faoliyatining fundamental xususiyati sifatida obyektiv va subyektiv vaqt bilan chambarchas bog'liq³⁷. Vaqt inson dunyosi mavjudligining obyektiv shakliga emas, balki kishilarning izchil faoliyati vositasi hamdir. Shu tufayli ham vaqtini strukturalashtirish, vaqtini ichdan his qilish bilan bog'liq qadriyatlarga qarab mo'ljall olish inson

hayotida birinchi darajali ahamiyat kasb etadi. Vaqt insonning ruhiy kechinmalarida muhim rol o'ynaydi, bunda mazkur kechinmalar usuli uning dunyoga bo'lgan munosabatiga va turmush tarziga sezilarli darajada ta'sir ko'rsatadi. Inson vaqtga ruhan moslashuvining bir nechta yo'llari ma'lum. Ulardan kelib chiqib, psixologik dunyoning to'rt tipini ajratish mumkin: 1) *hedonistik kechinmalar dunyosi* (hozirgi vaqtga qarab mo'ljall olish); 2) *realistik kechinmalar dunyosi* (kelajakka qarab mo'ljall olish); 3) *qadriyatlar sifatidagi kechinmalar dunyosi* (ichki dunyo abadiyat prinsipiga bo'yashadi); 4) *ijodiy kechinmalar dunyosi* (o'tmish, kelajak va abadiyatning o'zaro sintezi). Tabiiyki, bu kechinmalar dunyolarini empirik darajada qayd etish qiyin, zero, real individ hayotida bir nechta usullar birakishi mumkin. Biz uchun vaqtini his qilishning uchinchi tipi muhim, chunki u ijtimoiy tizimning alohida funksiyalaridan biri hisoblanadigan va inson miyasining faoliyat dasturlari orqali amalga oshiriladigan diniy fanatizm bilan bevosita bog'liq. Ijtimoiy tizim o'z ichida real individlar o'rtasidagi munosabatlarning turli lokal namunblariga bo'linadi. Diniy fanatizm shakllarining rang-barangligi ham ayni shu omil bilan belgilanadi. Bu yerda diniy fanatizmining diniy me'yorlar va aqidalarga so'zsiz rioya qilish (monaxlik), *tarkidunyochoilik* (asketizm), *diniy mutavassitlik*, o'taketgan *jaholatparastlik* kabi shakllarini ajrash mumkin. Shunga mos ravishda diniy fanatiklarning tiplarini ham (bir chekkada tomoshabin bo'lib kuzatib turuvchi passiv diniy fanatiklardan ekstremistik g'oyalar bilan ruhlangan diniy fanatiklargaqacha) ajratish mumkin. Diniy fanatizmining yuqorida sanab o'tilgan barcha shakllari zaminida vaqtini abadiyat sifatida his qilish yotadi.

Diniy fanatizm shakllari va ularga mos keluvchi fanatiklar tiplarining rang-barangligi sof psixologik hodisalar bilan bir qatorda eskatologik, messianistik omillar, madaniy an'analar, konkret ijtimoiy-tarixiy sharoitlar bilan ham bog'liq. Chunki, katoliklar va pravoslavslarning ma'naviy qadriyatlari o'rtasidagi farqlar o'z ildizlari bilan madaniyatlarining, sivilizatsiyalarining o'tmishiga borib taqabadi³⁸. Xristianlik doirasida asrlar mobaynida ikki yo'nalish shakllangan va amal qiladi: ulardan biri Rim va g'arb atrofida (katolitsizm), ikkinchisi esa – yangi Rim yoki Konstantinopol, shuningdek, Gretsiya atrofida (pravoslav) mujassamlashadi.

Birinchi yo'nalish – katolitsizm diniy ta'limot va cherkov tashkiloti sifatida 1054-yilda cherkovlarning bo'linishidan keyin vujudga keladi. Katolitsizm xristianlikning asosiy aqida va marosimlarini e'tirof etadi.

³⁶ Qiziq. Нумов Н.Ф. Социально-психологические аспекты формирования личности. М., 1988.

³⁷ Qiziq. Нумов Н.Ф. Времене и культура. – Харьков, 1987.

³⁸ Qiziq. Нумов Н.Ф., Корелл П., Ахмад М. Миср асрларининг. Регион ва дин. – Гизак, 1982. – 152-161-б.

Ayni vaqtda uning o'ziga xos aqidalari ham bor. Katolitsizm muqaddas ruh faqat xudo-otadan emas, balki xudo o'g'ildan ham paydo bo'lgan. Rim papasi Isotning yerdagi noibi, u din va axloq ishlarida gunoh qilmaydi, uning hokimiyati jahon soborlari hokimiyatidan yuqori turadi deb hisoblaydi. Katolitsizm faqat muqaddas kitob (Bibliya)ni emas, balki muqaddas rivoyatni ham diniy ta'limotning manbai deb hisabi. Pravoslaviedan farqli o'larsa, katolitsizm muqaddas rivoyatga katolik cherkovlari jahon soborlarining qarorlari va papaning fikrlari ham qo'shilgan. Ruboniylarning aylanmasligi, Bibi Maryam bekara bo'la turib Isni tug'ishi, uning jismi osmonga ko'tarilib ketishi aqidasi e'tirof etish, o'tiqod imsoliga a'rof aqidasi qo'shish katolitsizmga xos xususiyatdir.³⁶⁴

Ikkinchi yo'nalish — pravoslavie dastlab Vizantiya imperiyasining davlat dini bo'lganligi uchun uning tarixiy rivojlanish xususiyatlarini o'zida aks ettiradi. Pravoslavie olamning yaramchisi va boshqaruvchisi muqaddas uchlik (troitsa)dan iborat yagona xudo ekanligi, narigi dunyo to'g'risidagi dastlabki gunoh tufayli azob-uqubatlarga duchor qilingan insoniyat najot topishiga imkon beruvchi Iso Masihning xaloskorlik missiyasi haqidagi aqidalarini tan oladi. Cherkovning xudo va odamlar o'rtasidagi vositachilik roliga alohida e'tibor beradi. Pravoslavieda xristianlarning yetti sirlari marosimi asosiy o'rin egallaydi. Pasxa va postlarga katta ahamiyat beriladi. Katolitsizm qabul qilingan syrim aqidalar (muqaddas ruhning faqat ota xudodangina emas, balki o'g'il xudodan ham kelib chiqishi, poklanish makoni) pravoslavieda e'tirof etilmaydi. Ba'zi sirlari marosimlar boshqacharoq o'tkaziladi. Katolitsizmdan farq qiladigan yana bir jihati shundaki, pravoslavieda yagona markaz, yagona boshliq yo'q, balki o'n beshta mustaqil cherkov mavjud.³⁶⁵

Shuni qayd etish lozimki, katolitsizm va pravoslavieda diniy fanatizmnining namoyon bo'lish shakl-shamoyillari ham bir xil emas. Katoliklar dunyosida fanatizm agressiv xususiyat kasb etgan, o'zgacha fikrovchilarga qarshi qaratilgan, hokimiyat va boylik ko'rinishida «dividendlar» keltirgan. F. Dostnevskiyning «Telba» romani qahramoni: «Menimcha, rim katolitsizmi hatto din ham emas, balki G'arbiy Rim imperiyasining tadrijiy davomi va unda hamma narsa, dindan boshlab, shu fikrga bo'yundirilgan. Papa yerni, dunyoviy taxtni ishg'ol qildi va qo'lga qilib oldi; bu shundan beri davom etib keladi, faqat qilichiga yolg'on yashliq, ofg'irlik, aldoq, fanatizm, bid'at, yovuzlik qo'shilgan, xalqning og'i

muqaddas, haqqoniy, sodda, otashin tuyg'ulari bilan o'ynashadilar, hamma narsani pulga, tuban dunyoviy hokimiyatga almashdirib yuhorganlar»³⁶⁶ deyishi tasodifiy bir hol emas. Pravoslavieda esa boshqa odamga qarshi qaratilgan bunday ashaddiy fanatizm yo'q, chunki rus kishisiga, yan'a o'sha F. Dostnevskiy ta'bi bilan aytganda, «insonda insonni toptashga intilish» xosdir. Biroq krepostnoylik tarbiya hukm surayotgan Rossyaning ijtimoiy voqeligi sharoitida buni amalga oshirish mushkul ish edi. Haqiqiy insonni faqat «o'zgah dunyo — ilohiy nur va muhabbat dunyosida izlash» mumkin edi. Ayni shu hol pravoslav raskolniklari diniy fanatizmga yuz tutishlariga — omma qarshisida o'zlariga o'zlari o'z qo'yishlariga turkib bergan omillardan biri hisoblanadi.³⁶⁷

Shu nuqtayi nazaridan olib qaraganda, fransuz mutafakkiri R. Jiraning *xristian g'arbining madaniy rivojlanishi zamonida Iso Masih o'limini o'zini o'zi qurbon qilish sifatida soxta tushunish yotadi, aslida esa Iso o'z jomni fido qilgan ekan, Xudoning odamlarga bo'lgan «din muhabbatini tasdiqlagan» degan fikri diqqatga sazovor. Bu fikrni u o'zining «Geraklit logosi va Ioann logosi» asarida rivojlantiradi. Bu yerda u erkin fuqarolarning zo'ravonligini ifodalovchi Geraklit logosi va qullarni bo'yusundirishga qaratilgan zo'rlikni qayd etuvchi Ioann logosi bir-biridan ajratish imkonini beruvchi belgilarni ko'rsatadi.³⁶⁸ Bu asarda muallif Yahyoni shafqatsiz podsho xususiyatlariga oga xudoga aylanishiga imkon beruvchi payg'ambarlar fanatizmi an'anasigagina emas, balki iudaizm va xristianlikni to'latigicha qullar uchun yaratilgan, qullarga xos bo'lgan tafakkur ifodasi sifatida tavsiflovchi Nitshe an'anasiga³⁶⁹ ham ishora qiladi. Iudaizm va xristianlikning o'n amri ushbu talqinda interiorizatsiya qilingan jabr-zulmdan boshqa narsa emas.*

Endi diniy fanatizmnining turli shakllari va fanatiklarning ularga mos ketuvchi tiplari tahliliga o'tamiz. Qadim zamonlarda Suriya-Palastin mintaqasi bo'ylab, shu jumladan, yahudiylar jamiyatida keng tarqalgan payg'ambarlik diniy fanatizmnining shakllaridan biri hisoblanadi.³⁷⁰ Avvalambor shuni qayd etish lozimki, o'z tabiatiga ko'ra payg'ambarlik ba'zi bir unsurlariga deyarli barcha dinlarda duch kelish mumkin bo'lgan shamanizmga o'xshab ketadi. Payg'ambarlarning va'zlariga xudo nomidan gapirish xos bo'lgan. Bu va'zlar yozib olingan va keyinchalik payg'ambarlarning o'zlari va ularning shogirdlari tomonidan qayta ishlangan. Shu tariqa payg'ambarlarning kitoblari paydo bo'lgan.

³⁶⁴ Dostnevskiy F.M. So'zlar to'plami. T.6. — M., 1957. — 635-6.

³⁶⁵ Quring: Priyatniy T. Quring nomlari. — M., 1963. — 364-6.

³⁶⁶ Quring: Oland R. Logos Herakliti i Logos Iana // Studia Slavica, 1983, № 10. — 181-183-6.

³⁶⁷ Quring: Priyatniy T. Quring nomlari // Quring nomlari. — M., 1969. — 19-25-6.

³⁶⁸ Jiraning, Quring, Shafqat H.H. Boshliq nomi va o'z nomi. — M., 1967.

³⁶⁹ Quring: Priyatniy T. Quring nomlari. — M., 1963. — 364-6.

³⁷⁰ Quring: Priyatniy T. Quring nomlari. — M., 1963. — 364-6.

namiy chekrov va feodal-krepostnoy davlat bokriniyatiga qarshi harakatlarga ko'maklashadi¹⁷⁷. Tabiiyki, o'ziga o'zi o't qo'yishga faqat ashaddiy fanatiklar jur'at etadilar, eski din muxlislarining asosiy qismi esa o'xloq o'rmonlarga bosh olib ketish bilan kifoyalanadilar.

Nihoyat, ashaddiy diniy fanatizm shakllaridan biri *din mustin* *trmonidan o'zgaruvchi fikrlanuvchilar va boshqa din vakillarining o'ldirishi* hisoblanadi. Diniy fanatizmning bu tipini Volter shunday tavsiflaydi: «Odatda fanatiklarga ablah odamlar rahbarlik qiladi, ular fanatiklarning, qo'liga pichoq tutqazadi; ular odon kishilarga o'zi aytgan odamlarni borib o'ldirishlar, janat mevalaridan bahramand bo'lishlarini va'da qilgan tog'lik qariyani eslatadi»¹⁷⁸. Bu yerda Volter hashabosbiyati yashirin harakat asoschisi Hasan ibn Sabbok (XI asr oxiri — XII asr boshi)ni nazarda tutadi. Sabbok o'z ta'limotini tug'ib qilish uchun tuzgan bu tashkilot fidoyilar (arab. — hiron maqsad yo'lida o'zini qurbon qilishga tayyor shaxslar) va tashkilot a'zolari bilan hali oshmo e'limagan muxlislardan iborat bo'lgan¹⁷⁹. Ashaddiy diniy fanatiklar bo'lgan fidoyilar terror yo'li bilan tashkilot qadrlarini tasdiqlaydilar; ular oq libos va qizil boshmoq, belbog' va qalpoq kiyganlar. Fidoyilarni tayyorlash jarayoni bir osha yilga cho'zilgan. Ularga ta'lim berishda yosh organizmni toblashning murakkab tizimi qo'llanilgan. Pirovardida inson ashaddiy diniy fanatikka, chidarnis va izotkor qotiga aylangan¹⁸⁰. Yashirin hashabosbiyalar tashkiloti o'rta asrlarda hozirgi Eron, Suriya va Livan hududlarida faoliyat ko'rsatgan.

Diniy fanatizm konkret shakllarining tahlili ularda ongning turli tiplari (konservativ ong, radikal ong va h.k.) bilan bir qatorda u yoki bu din faoliyatining ijtimoiy-madaniy kontekstini ifodalovchi muayyan jihatlari ham aks etishini ko'rsatadi. Shu nuqtayi nazardan *diniy fanatizmning beson tabiati bilan aloqasi* ayuqsa diqqatga sazovor. Bu yerda inson tabiati deganda «inson tabiiy kuchlari rivojlanishining o'z xususiyatiga ko'ra ijtimoiy bo'lgan jarayon»¹⁸¹ tushuniladi. Ijtimoiy tizimlar va madaniyatlarning rang-barangligi inson tabiati haqidagi tasavvurlarning ham ko'p sonligini belgilaydi. Hozirgi zamon texnologik jamiyati individning o'zidan ko'ra u erishgan yutuqlarni ko'proq qadrlaydi, sharoq jamiyatlarining aksariyati esa shaxsning ichki, ruhiy kamolot darajasini, birinchi o'ringa qo'yadi. Shimohiy Amerika hindulari, Polineziya aholisi va jamoa bo'lib yashaydigan boshqa xalqlarda jamoa doirasida individlar

o'rtasidagi ijtimoiy aloqa ko'proq qadrlanadi. Texnologik jamiyat asosiy o'tibonni individning dunyoni ruhiy va jismoniy (ayniqsa jismoniy) hashqarish qobiliyatiga qaratadi. Shunday jamiyatlar va madaniyatlari ham bor, ular inson o'z ruhiy imkoniyatlarini moddiy dunyoni uql idrok bilan tasavvur qilish orqali namoyon etadi. Masalan, AQSHda protestantcha submadaniyatlarning aksariyoti insonning ma'naviy yutuqlarini birinchi o'ringa qo'yadi. Hozirgi zamon islom madaniyatlari individda o'z hayotini davlat ijtimoiy (ko'pincha diniy tuzilgan) mifi bilan muvofiq holatga keltirish ehtiyojini shakllantiradi.

Diniy fanatizmning dunyoqarashi — bu monoteistik dunyoqarashdir. Unga ko'ra, Xudo insonni o'ziga o'xshatib yaratgan va vafotidan so'ng inson o'zini yaratgan Xudo bag'riga qaytishi lozim. Ayni holda uslub (kognitiv yoki affektiv fenomenlarning namoyon bo'lish usullari) majoziy xususiyat kasb etadi: voqelik obrazlari ularda mujassamlashtirgan tarzi tasavvurlar (ilohiy haqiqatga botiniy intilish va sh.k.)ning univarsalligi nuqtayi nazardan beholamadi. U sirovollashirish kognitiv (bilish) jarayonlari bilan bog'liq (masalan, sirovollashirish sakni tili). Ijtimoiy qadriyatlari bilan bog'liq bo'lgan bu uslub inson o'zligiga aotial mifning o'ziga xos aniq manifestatsiyasi sifatida qarash imkonini beradi, bunda ijtimoiy va diniy institutlar (monastirlar, uniqlalar va h.k.) insonga o'z individualligini anglab yetish va his qilish chegaralarini ta'minlaydi. Individ ichki qadriyatlarga qarab mo'ljallangan holda esa o'zlik uning axloqiy va ma'naviy yutuqlari (mutlaq itoatkorlik, asketizm va bokrakolarning ideallari bilan muvofiqlik) nuqtayi nazardan tushuniladi. Natijada ko'z o'ngimizada quyidagi obraz paydo bo'ladi: *indivd ham moddiy, ham ma'naviy dunyoning tarkibiy qismidir. Uning o'zligi va individualligi moddiy dunyo chegarasidan chetga chiqish mahodi hisoblanadi, bunda hayotning mazmuni Xudo bilan birikishdan iborat bo'ladi.*

Bu yerda insonning madaniy evolyutsiyasi xususiyatlari bilan bog'liq bo'lgan yana bir muhim omilni ham hisobga olish lozim. Odamlar turli guruhlarga mansub bo'lganlari bois ular madaniy jihatdan ham farq qiladilar, ya'ni turli madaniy axshotga ega bo'ladi (shiz) va ularni aqratish aslida shundan boshlangan). Ayni shu sababli *simaniyat o'ziga o'xshashlarni yo'q qilishni taqiqlovchi qonunni rad etgan*¹⁸².

Xulosa. Diniy-mifologik madaniyatlarda yoki sakral qalamga ega bo'lgan madaniyatlarda boshqarsha madaniy axshot, boshqa din, o'ziga o'xshash bilan ajralib turuvchi o'ziga o'xshashlarni yo'q qilish qonuni o'zgaruvchi fikrlanuvchilar va boshqa dinga o'xshash qiluvchilarni yo'q qilishga

¹⁷⁷ *Ushbu fikrlanuvchi fikrlanuvchilar: to'rt yozma*. — M., 1983. — 218-220 b.

¹⁷⁸ Volter. *Paroli. Filozofiyalar tarixi*. — Mosk., 1982. — 461 b.

¹⁷⁹ Qasbi. *Siyosiy ILB. Tuzilgan madaniyatlar*. — M., 1978. — 121-127 b.

¹⁸⁰ *Ushbu fikrlanuvchi fikrlanuvchilar: to'rt yozma*. — M., 1983. — 453-454 b.

¹⁸¹ *Ushbu fikrlanuvchi fikrlanuvchilar: to'rt yozma*. — M., 1983. — 453-454 b.

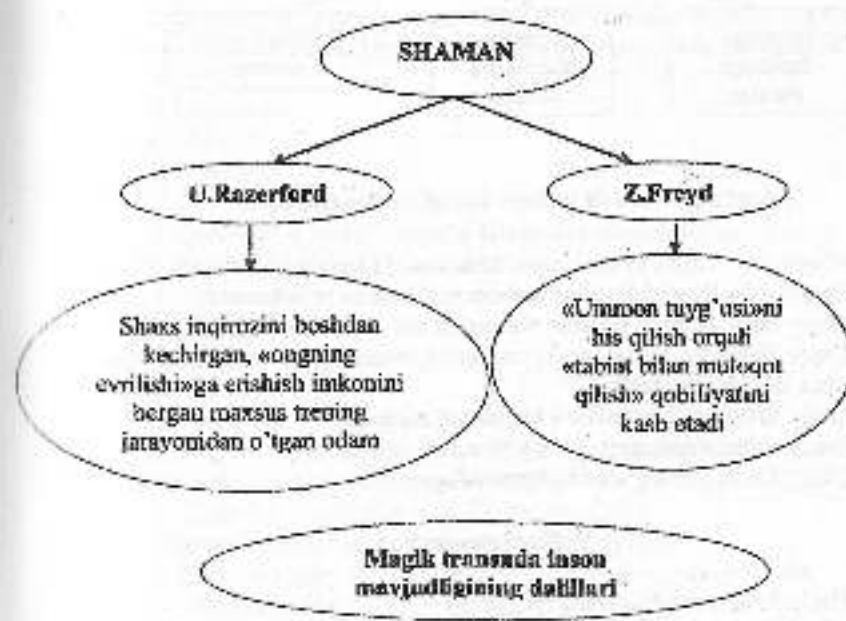
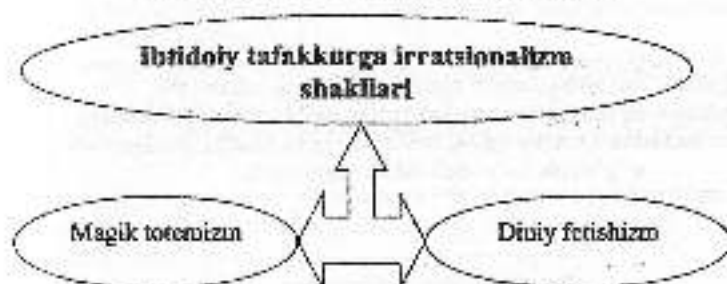
¹⁸² *Ushbu fikrlanuvchi fikrlanuvchilar: to'rt yozma*. — M., 1983. — 453-454 b.

ijozat beradi, diniy fanatik faoliyatni ma'qullash mezonini berib xizmat qiladi. Diniy toqatsizlik prinsipi konkret tarixiy sharoitlar, madaniy an'analar va maqsadlar bilan belgilanuvchi o'z zaminiga ega bo'lgan bo's diniy fanatik tiplari ham o'zining rang-barangligi bilan tavsiflanadi. Umuman olganda, inson tabiatining o'zi ijtimoiy begonalik muhitida diniy fanatizm fenomenini paydo qiladi. Kishilik jamiyatining ijtimoiy-madaniy evolyutsiyasi ta'sirida diniy fanatizmning o'zi ham rang-barang shakl-shamoyillar kash etadi.

Tajribaviy analiy matnlar

Diniy fanatizm tabiatining tahlili «*Fanus - fanaticus*» tushunchasi. Diniy tuyg'ularning ijtimoiy roli. Diniy fanatizm dindorlik darajasining ko'rsatkichi. Diniy fanatizmning eng yorqin analogi qadimgi shamanizm. Gnoseologlar va dushunalar davrasida shamanizm va magiya o'rganishga bo'lgan qiziqish. Magiya Mesopotamiya sivilizatsiyasi madaniyatida. Ibtidoriy tafakkurga irratsionalizmning magik totemizm va diniy fetishizm kabi shakllari xoshigi. «Totemizm mafkurasi» ijtimoiy ongning birinchi shakli. Magik totemizm ijtimoiy munosabatlar o'zaro bog'lanishining mafkuraviy ifodasi. Shaman – bu shaxs inqirozini boshdan kechirgan, «ongning evrilishi»ga erishish imkonini bergan maxsus trening jarayonidan o'tgan odam. Magik universum strukturasi tushunishda magik sonlar. Shaman faoliyati doirasida psixosomatik hodisalar sohasi.

Qo'shimcha va tushuntiruvchi matnlar



AQShda shamanlar maktabini tashkil qilgan M.Xurnerning shogirdlari fikriga ko'ra, trans paytida ular jon hayotdan jo'yoki «xitli» bo'lgan «narigi dunyoning ko'rkam manzaralarini xayolan kuzatganlar.

Paranormal hodisalarni o'rganish bilan shug'ullanuvchi tadqiqotchilarning hisobotlari mavjud bo'lib, ularda ayrim kishilarning telepatiya, kelajakni bashorat qilish, biolokatsiya va boshqa qobiliyatlari to'g'risida ko'p sonli faktlar keltiriladi.



Mustaqil ishlash uchun savol va topshiriqlar

1. Magik universum strukturasi tushunishda magik sonlar.
2. Shaman faoliyati doirasida paranormal hodisalar sohasi.
3. Diniy fanatizmining asoslari va manbalari diniy fanatizm asoslari.
4. Diniy fanatizm kurtaklarida universal madaniy hodisa hisoblangan askaza yoki farkiqlaryochilik.
5. Diniy fanatizm fenomenini tushunish zaruriyati.
6. Diniy ekstremizmining siyosiy ekstremizmdan farqi.
7. Diniy fanatizmining shakl-shamoyillari.

Referat mavzulari

1. Diniy fanatizm tabiatining tahlili.
2. «Fanus - fanaticus» tushunchasi.
3. Diniy tuyg'ularning ijtimoiy roli.
4. Diniy fanatizm dindorlik darajasining ko'rsatkichi.
5. Diniy fanatizmining eng yorqin analogi - qadimgi shamanizm.

6. Onoseologlar va dinshunoshlar davrida shamanizm va magiyaning o'rganishga bo'lgan qiziqish.

7. Magiya Mesopotamiya sivilizatsiyasi madaniyatida.

8. Ibtidoiy tafakkurga irratsionalizmining magik totemizm va diniy fetishizm kabi shakllari xosligi.

9. «Totemizm mafkurasi» ijtimoiy ongning birinchi shakli.

Bilim va ko'nikmalarni baholash materiallari

1. Diniy tuyg'ular insonning boshqa tuyg'ularidan o'zining g'ayritabiiy manbai bilan ajralib turadi deb kim aytgan?

- A. U. Jerns
- B. L. Levi-Bryul
- C. J. Frezer
- D. U. Razerford

2. Insonning qanday tuyg'ulari g'ayritabiiy obyekt mavjudligiga bo'lgan ishonch bilan sug'orilgan tuyg'ularni o'zida ifodalaydi?

- A. Diniy
- B. Dunyoviy
- C. Ma'naviy
- D. Iqtisodiy

3. Qadimgi qaysi e'tiqodda Diniy fanatizmining eng yorqin analogi va ilk obrazini ko'rish mumkin?

- A. Shamanizm
- B. Animizm
- C. Fetishizm
- D. Totemizm

4. Bugungi kunda g'arbda bilim va ongning unilmiy shakllariga qanday munosabat shakllangan?

- A. Falsafiy tadqiqotlarning diqqat markazi
- B. Inson bilimining tarixan shakllangan boqichi
- C. Inson madaniyatining shakllanish davridagi o'ziga xoslik
- D. Qiyalik amaliy bilimlarning asosi

5. Bugungi kunda shamanizm va magiyaning o'rganishga bo'lgan qiziqish falsafaning qaysi sohasi vakillari davrasida kuchayib bormoqda?

- A. Gnoseologlar va dinshunoslar
- B. Psixologlar va sotsiologlar
- C. Pozitivist va naturalistlar
- D. Ekzistentsiyalistlar va antikvaristlar

6. Gnoseolog olimlar shamanizm va magiyaning bilim nazariyasida asosiy fikrlash usullarini hamda inson qiziqishlari va qadriyatlarini topish orqali unga «.....» berish maqsadida tahlil qiladilar.

- A. Insoniy tus
- B. Ijtimoiy xarakter
- C. Me'yoriy sifat
- D. Majoziylik

7. Ingliz olimi U. Razerfordning qaysi kitobida shaman harakatlari, uning magik raqslari, ekstaz va trans holatlari tavsiflanadi?

- A. «Shamanizm, Magiya asoslari»
- B. «Tabiat tizimi»
- C. «Narsalarning tabiati haqida»
- D. «Osmon jismlarining aylanishi to'g'risida»

8. Shaman «uan'ati»

- A. Tabiblik mahorati va tajribasi mahalliy etnik va geografik sharoitlar
- B. Fol ko'rish
- C. Bashorat qilish va tabiatni boshqarish
- D. Barcha javoblar to'g'ri

9. «Shaman» nima?

- A. Barcha javoblar
- B. «Shaman» atamasi etimologik jihatdan indoevropan tillaridagi «bilim» tushunchasiga borib taqaladi
- C. Shaman – bu «biladigan odam»
- D. Antropologlar shaman «ruhlar hukmdori» degan ma'noni anglatishini ta'kidlaydilar, dinshunoslar esa shamanizمنى g'ayratibiylik g'oyasi, animizm va totemizm bilan bog'laydilar

10. Ibtidoiy tafakkurga kretsionalizmining qanday shakllari bor?

- A. Magik totemizm va diniy fetishizm
- B. Magik totemizm va diniy animizm

- C. Animizm va fetishizm
- D. Barcha javoblar to'g'ri

11. Ushbu fikr muallifini toping: idealistik dunyoqarashga asoslangan «totemizm mafkurasini» ijtimoiy ongning birinchi shakli hisoblanadi.

- A. Y. Sigeti
- B. L. Levi-Bryul
- C. J. Frezer
- D. U. Razerford

12. Qaysi olim fikriga ko'ra shaman – bu shaxs muqorrozi boshdan kechirgan, «ongning evrilishi»ga erishish imkonini bergan maxsus trening jarayonidan o'tgan odam?

- A. U. Razerford
- B. Y. Sigeti
- C. L. Levi-Bryul
- D. J. Frezer

13. Ushbu fikr muallifini toping: Shaman «ammon tuyg'usi»ni his qilish orqali «tabiat bilan muloqot qilish» qobiliyatini kash etadi.

- A. Z. Freyd
- B. Y. Sigeti
- C. L. Levi-Bryul
- D. J. Frezer

14. Fransuz etnografi va psixologi L. Levi-Bryul ilgari surgan ibtidoiy tafakkurning ilk mantiqiy, assotsiativ xususiyati haqidagi konsepsiyada ibtidoiy odamlar tahlilini qanday yoritgan?

- A. Muayyan asoslarga tayangan holda uzil-kesil xulosalar chiqarganlarida mantiqiy fikrlaganlarini ko'rsatadi. Biroq ularning tafakkuri voqelik bilan muvofiq kelmaydi
- B. Mantiqiy fikrlay olmaydilar. Lekin ularning ehtiyojlari to'g'ri yo'nalganligi bilan muvofiq keladi
- C. Voqelikka ularning xarakatlari mos kelmaydi
- D. To'g'ri javob yo'q

15. «Insonning mazmuni va mohiyati uning yemishi bilan belgilanadi» ushbu ibtidoiy tafakkurning fundamental qonuni nima deb atalgan?

- A. Totemizm
- B. Animizm
- C. Iudizm
- D. Fitizm

16. J. Frezer konsepsiyasida magiya qanday fikr bildirgan?

- A. Magiya din erosi, u faqat ibtidoiylikda mavjud
- B. Magiya kundalik hodisalar oqasiga berkinadigan tabiat va psixik kuchlar sirlari
- C. Bilimning alohida shakllaridan biri
- D. Faoliyatan tashqanda mavjud bo'lgan tashqi tizimlarga ta'sir qilish qobiliyati

17. Hozirgi zamon maglari to'g'ri ko'rsatilgan javobni toping?

- A. L. Grey, M. Xamer, K. Kastamedu
- B. P. P. Gaydenko, E. A. Manchur, L. A. Markova
- C. S. R. Mikulinskiy, L. M. Kusareva, D. I. Rojanskiy
- D. R. Merton, A. Koyre, I. Bernal

18. Kolumbi - bu?

- A. Kosmosdagi degan tasavvur shaman dunyoqarashining o'ziga hisoblanadi
- B. Yagona hamda o'zaro aloqalilikdagi hodisalar uyumi, xarakatsiz qattiq sfera
- C. Osmon va yer jismlarining tabiiy xossasi

19. Magik universum strukturasi tushunishda magik sonlar nechta?

- A. 7
- B. 6
- C. 4
- D. 8

20. Shaman faoliyatida magik trans metodikasida qanday aloqaga ega?

- A. O'z hukmiga shamanni bo'yusundirgan iblisning amallardan biri sifatida
- B. Moddiy nematlarini ko'paytirish-yomonlik kuchlarini sindirish vositasi sifatida

- C. Dunyo, ko'ngil, tabiat haqidagi tasavvur hamda tushunchalarni ikki qatb o'rtasidagi kurash tarzida
- D. Narsalar tabiatini to'g'ri tushinish

22. Trans - bu?

- A. Shaman jonining narigi dunyoga «sayohat qilish» usuli
- B. Narsalar tabiatini to'g'ri tushinish
- C. O'zidagi yomon tuyg'ularni jilovlash
- D. Nirvana holatiga tushish

23. Qaysi olim transda faqat niqoblangan aldozni va jaholat belgisini ko'rish to'g'ri bo'lgan deb hisoblaydi?

- A. U. Razerford
- B. G. B. Svetlov
- C. L. Levi-Bryul
- D. J. Frezer

24. Hozirgi vaqtda magik transni inson mavjudligining o'ziga xos bir shakli sifatida tushunish inkoziyatli beruvchi qanday dalillar paydo bo'lgan?

- A. M. Xamerning shogirdlari fikriga ko'ra trans paytida ular jon hayotdan g'ayri «xoli» bo'lgan «narigi dunyo»ning ko'rkam manzaralarini xayolan kuzatganlar
- B. Ayrim kishilarning ular «ongning boshqa holatlari»ga o'tishni boshdan kechirganlari haqida ma'lumotlari bor
- C. Paranormal hodisalarni o'rganish bilan shug'ullanuvchi tadqiqotchilarning hisobotlari mavjudligi haqidagi faktlar
- D. Barcha javoblar to'g'ri

25. AQSHda shamanlar maktabini kim tashkil qilgan?

- A. M. Xamer
- B. Y. Sigeti
- C. J. Frezer
- D. L. Levi-Bryul

27. Shamanizm - bu?

- A. Real bilimlar va ko'nikmalar
- B. Fantaziya, notanqidiy o'tiqod, spontan reaksiyalar, sodda yanglishishlari
- C. Qo'z bog'lanishlik, gipnozchilik mahorati

D. Barcha javoblar to'g'ri

28. Falsafiy tafakkur prinsiplarga tayangan holda diniy fanatizm asoslarining qanday tipologiyasini tuzish mumkin?

- A. Ijtimoiy-madaniy asoslar; ijtimoiy-psixologik asoslar
- B. Biologik-ruhiy asoslar; ijtimoiy asoslar
- C. Madaniy asoslar; moddiy-ma'naviy asoslar
- D. Ekologik asoslar; psixologik asoslar

29. Uzoq davom etgan biologik va ijtimoiy evolyutsiya jarayonlari o'zaro ta'sirining mahsuli sifatida madaniyat dunyosining vajudga kelishi diniy fanatizmlar qaysi asosga kiritish mumkin?

- A. Ijtimoiy-madaniy
- B. Mitologik-diniy
- C. Ijtimoiy-siyosiy
- D. Ijtimoiy-falsafiy

30. Ilmiy tadqiqotlarda madaniyat ikki qatlamining o'zaro aloqasiga tavsif berish uchun qanday atamadan foydalanadi?

- A. «Sakralizatsiya»
- B. «Funktstsiya»
- C. «Desakralizatsiya»
- D. A va C javoblar

31. Sakralizatsiya nima?

A. Din doirasidan tashqandagi narsalar, hodisalar va shakllarga diniy tus berish, ularni ilohiylashtirish

B. Dindorlar tomonidan davlat hokimiyati, xususiy mulk prinsipi kabi ijtimoiy hodisalarga, o'z kelib chiqishiga ko'ra dunyoviy bo'lgan axloqiy normalariga ilohiy tus berilishi, ularning muqaddaslashtirilishi

C. Desakralizatsiya, ya'ni diniy deb hisoblangan hodisalarga ularning dunyoviy xususiyatini qaytarish sakralizatsiyaning ziddidir

D. Barcha javoblar to'g'ri

32. Fanaticus atamasi ma'nosi?

A. {fanum – amuqaddas joy, ibodatxona} so'zidan} lotin tilida «riyokor»

B. «Munofiq», «ikkiyuzlarachin»

C. «Jazavali», «johilonas», «otaketgan xurofiy», ba'zan ««rablangan»

D. Barcha javoblar to'g'ri

33. Nechaanchi asrga kelib demografik va madaniy-antropologik tadqiqotlari qo'sh qarash-qarshiliklar kodi mavjud sivilizatsiyalarning ko'pchiligi uchun voqelikni tavsiflash usuli bo'lib xizmat qilishini ko'rsatadi?

- A. XX asr
- B. XIX asr
- C. XXI asr
- D. XVIII asr

34. «Sakralashtirilgan narsalar va hodisalarga nima deyiladi, - deb ta'kidlaydi - Amalda kosmosning tarkibiy qismi hisoblanadigan, undan kelib chiqadigan, unga davldor bo'lgan narsalar va hodisalarga sakralashtirilgandir».

- A. V. Toporov
- B. Y. Sigeti
- C. J. Frezer
- D. L. Levi-Bryul

35. Qaysi davlatda quyri tabaqalarning vakillarini askezadan o'tkazish man etilgan, bu faqat oliy brahmanlar tabaqasining intiyoxi hisoblangan?

- A. Qadimgi Hindistonda
- B. Qadimgi Xitoyda
- C. Qadimgi Yunonistonda
- D. Qadimgi Ibronda

36. Qadimgi Spartada kim tomonidan joriy etilgan nizomlar ham faqat harbiy aristokratiya uchun majburiy sanalgan, erkin aholining qolgan qatlamlari esa odatdagi hayot bilan yashagan?

- A. Afsonaviy Likurg
- B. Artemida
- C. Drakont
- D. Solon

37. Diniy fanatizm ijtimoiy-psixologik asosining maqsadiga nima kiradi?

A. Inson ruhiyatining ijtimoiy jihati

B Sinfiy jamiyatlar, ayniqsa totalitar rejimlar sharoitida bunday asoslar sifatida o'limdan qo'rqish hissi va hayot mazmunining tagiga yetish yo'lidagi izlanishlari

- C. Tirik mavjudotlardan farqli o'laroq inson o'lim muqarrarligi
- D. Barcha javoblar to'g'ri

41. Arxeologik ma'lumotlarda eng qadimgi qaysi davr odamlariga ham dafa marosimalari xosligini ko'rish mumkin?

- A. Neandertal
- B. Kromanon
- C. Sinantrop
- D. Pithekanthrop

42. Ushbu fikr muallifini toping: dia inson vaqtini anglab yetishi natijasida vujudga kelgan, uning vaqtga bo'lgan munosabati zahirida idrok etishning har xil tiplari, shu jumladan vaqtini ilohiylashtirish yotadi degan fikriga qo'shilish mumkin.

- A. S. Brendon
- B. J. Jeyns
- C. U. Gomerling
- D. I. Korostovets

43. Arxeologik ma'lumotlarga ko'ra qarilik va o'limni chetlab o'tish orzasi xitoylarda nechanchi asrdan shakllangan?

- A. Mil. avv. VII-V asrlarda
- B. Mil. avv. VII-VI asrlarda
- C. Mil. avv. VI-V asrlarda
- D. Mil. avv. VI-IV asrlarda

44. 1487-yil ulkan ibodatxonani muqaddaslashtirish marosimini chog'ida necha kishi xudolarga qurbonlik keltirilgan?

- A. Yigirma ming
- B. Qirq ming
- C. O'n besh ming
- D. O'ttiz ming

45. Apuleyning qaysi asarida o'tkir pichoqlar bilan o'z tanasini tilkalagan va bir-birini xivchin bilan savalagan Suriya ma'budasi kohinlari to'g'risida so'z yuritilgan?

- A. «Metamorfozalar»

- B. «Dunyo asosida yashirin ashyolar»
- C. «Shamanizm. Magiya asoslari»
- D. «Tabiat tizimi»

46. Mazoxizm primitiv diuly ekstazga olib kelishini yoki unga yo'ldosh bo'lishini ilk bor kim aytgan?

- A. Sh. Meyner
- B. R. Jirar
- C. U. Gomerling
- D. I. Korostovets

47. Seksuallikning kommunikativ funksiyasi qanday vazifani bajaradi?

- A. Odamlar o'rtasidagi aloqalarni rivojlantirish
- B. Insoniylikni o'rnatish
- C. Boriq va insonlarning aloqasini o'rnatish
- D. A va B javoblar

48. «Dunyo asosida yashirin ashyolar» kitobi muallifi kim?

- A. R. Jirar
- B. Sh. Meyner
- C. U. Gomerling
- D. I. Korostovets

49. R. Jirar qaysi kitobda ijtimoiy guruhlarning ijtimoiy-psixologik konfliktlarini hal qilishda «hamma baloga to'g'anoq odam»ni o'ldirishning ahamiyati haqidagi tezis ilgari surilgan?

- A. «Dunyo asosida yashirin ashyolar»
- B. «Metamorfozalar»
- C. «Shamanizm. Magiya asoslari»
- D. «Tabiat tizimi»

50. Insonning vaqtga moslashuv yo'llaridan kelib chiqqan holda psixologik dunyoning tiplarini aniqlang?

- A. Gedomistik kechinmalar dunyosi, realistik kechinmalar dunyosi
- B. Qadriyatlar sifatidagi kechinmalar dunyosi, ijodiy kechinmalar dunyosi
- C. Ijtimoiy omillar dunyosi, moddiy kechinmalar dunyosi
- D. A va B javoblar

1. Ma'ruzani olib borish texnologiyasi

Talabalar soni:	Vaqti: 4 soat
Mashg'ulot shakli:	Kirish mavzu bo'yicha ma'ruza
Ma'ruza rejasi:	1-ma'ruza rejasi 1. Qo'rquvning qora bayrog'i. 2. Dinshunoslikda «individual» dindorlik atamasi. 3. Individual dindorlik shakllari. 2-ma'ruza rejasi 1. Xalq dindorlik bosqichi. 2. Kosmik-teokratik dindorlik bosqichi. 3. Kosmik-xalq dindorlik bosqichi.
Mashg'ulotning maqsadi:	Dars o'tish shakllari haqida umumnazariy tavsiflar, inson haqida tolerantlik va ijodiy yondashuv, talabalarda ilmiy va falsafiy daryoqarashning shakllanishida inson falsafaning ahamiyati haqida tushuncha hosil qilish.
Pedagogik vazifalar:	O'quv faoliyati natijalari:
Qo'rquvning qora bayrog'i.	Muqaddas inkvizitsiya tizim sifatida elementlari: sud, ayblovl, tergov, so'roq, qiynoqlar, hukm, asatodafe va gulxan.
Dinshunoslikda «individual» dindorlik atamasi	Qo'rquvning qora bayrog'i.
Individual dindorlik shakllari.	Dinshunoslikda «individual» dindorlik atamasi.
O'qitish usullari va texnika:	ma'ruza, «aqliy hujum», T-sinema, munozara, muammoli vaziyatlar usuli.
O'qitish vositalari:	ma'ruza matni, tarqatma materiallar, slaydlar
O'qitish shakllari:	janna, to'g'ridan to'g'ri va guruhlarda ishlash
O'qitish shart-sharoiti:	texnik vositalar bilan ta'minlangan auditoriya
Monitoring va baholash:	og'zaki nazorat, savol-javob, o'z-o'zini nazorat qilish, reyting tizimi asosida baholash.

5. Ma'ruzaning texnologik kartasi

Ish jarayonlari vaqti	Faoliyatning mazmuni	
	O'qituvchi	Talaba
I bosqich. Kursga va mavzuga kirish. (20 minut)	1.1. O'quv kursi nomini aytib, kurs doirasida dastlabki umumiy tasavvurni beradi hamda uslubiy va tashkiliy tomonlari bilan tanishtiradi.	Tinglaydilar.
	1.2. Kurs bo'yicha o'tiladigan barcha mavzular bilan tanishtiradi, ularning uzviyligi haqida qisqacha ma'lumot beradi.	Tinglaydilar
	1.3. Kurs yakunida qo'yiladigan reyting baholash mezonlari bilan tanishtiradi.	O'UM ga qaraydilar.
	1.4. Kursni o'zlashtirishda foydalanish uchun zarur bo'lgan adabiyotlar ro'yxati bilan tanishtiradi.	O'UM ga qaraydilar.
	1.5. Birinchi o'quv mashg'uloti mavzusi bilan tanishtiradi va uning maqsadi, o'quv faoliyati natijalarini bayon qiladi.	Mavzu nomini yozib oladilar.
	1.6. Birinchi mavzu yuzasidan aqliy hujum qoidasi asosida dars o'tkazishni taklif etadi. Doskaga «Diniy e'tiqod» deb yozadi. Talabalar tomonidan aytilgan fikrlarni yozib boradi va umumlashtiradi.	Tushunchalarni erkin fikr orqali bildiradilar.
II bosqich. Asosiy (50 minut)	2.1. Mavzu rejasi va tayanch tushunchalar bilan tanishtiradi.	Tinglaydilar.
	2.2. Ma'ruzani reja bo'yicha tushuntiradi, har bir rejani nihoyasida umumlashtiradi. Jarayon kompyuter slaydlarini namoyish qilish bilan olib boriladi.	Tinglaydilar. Slaydga e'tibor qaratadilar, uni o'zlariga yozib oladi va savollar beradilar.

	2.3. Har bir rejani mustahkamlash uchun quyidagicha savollar beradi. 1. Individual dindorlik shakllari. 2. Xalq dindorlik bosqichi 3. Kosmik-teokratik dindorlik bosqichi, kosmik-xalq dindorlik bosqichlari	Savollarga javob beradilar, erkin bahs-munozara yuritadilar.
	2.4. Tayanch iboralarga qaytiladi. Talabalar ishtirokida ular yana bir bor takrorlanadi.	Har bir tayanch tushuncha va iboralarni muhokama qiladilar. Konspekt qiladilar.
III bosqich. Yakuniy bosqich. (10 minut)	3.1. T-sxema texnikasidan foydalanilgan holda juft-juft bo'lib ishlash uchun tinglovchilarga "Inson o'tiqodining darajalari" degan savol yozilgan tarqatma materiallar tarqatadi. Ushbu texnika orqali mavzu bo'yicha yakunlovchi xulosa qiladi. 3.2. Talabalarning faoliyatiga baho qo'yiladi va rag'batlantiriladi. 3.3. Kelgusi mashg'ulotga tayyorgarlik ko'rish uchun topshiriqlar va foydalaniladigan adabiyotlar ro'yxati beriladi.	Mustaqil T-sxemani to'ldiradilar. Erkin fikrlarini bayon etadilar. Eshitadilar va O'UM ga qaraydilar.

DINIY FANATIZM VA DINDORLIK

Qo'rquvning qora hayrog'i. Tarixdan ma'lumki, diniy-fanatik kayfiyatlardan boshqa dinlarning vakillariga nisbatan adovat qo'zg'atish, nifoq va urushlar ochildi, dahriylar va xudoznlarni jazolash uchun foydalanilgan. Bunday kayfiyatlarni tushunish uchun dindorlikning subyektiv tomonini inobatga olish lozim. Dinshtunashda «individual dindorlik» atamasi qo'llaniladi. «Individual dindorlik» deganda diniy ta'limot, rasm-rusumlar va institutlarning ayrim individ ruhiyati,

shaxsiyati, xulq-atvori va ijtimoiy munosabatlariga ta'sirining tarixi va sinfiy o'zgaruvchi darajasini tushunish lozim³⁸³. Dinning ayni shu subyektiv tomoni obyektiv tarixiy, ijtimoiy va madaniy sharoitlar bilan uyg'unlikda katolik cherkovining o'ta fanatik muassasalaridan biri hisoblangan muqaddas inkvizitsiyaning faoliyati nima uchun ancha samarali bo'lganligini tushunish imkonini beradi. Inkvizitsiya 1232-yilda papa Grigoriy IXning tashabbusi bilan tashkil etiladi. Uning maqsadi katolik cherkovi fikriga ko'ra xavfli sanalgan kishilar – «dahriylar»ni, hurfikrli odamlar, papa hokimiyatining muxoliflarini ta'qib qilishdan iborat edi. Muqaddas inkvizitsiyaning tashkil topishi xristian dini va katolik cherkovining rivojlanish mantiqi bilan belgilanadi, shu tufayli ham bu rivojlanish mantiqi va uning xususiyatlariga qisqacha to'xtalib o'tamiz.

Avvalambor, xristian dinining rivojlanish jarayonida burilish yasagan tarixiy bosqichlarga qarab tuzilgan individual dindorlik shakllarining quyidagi tasnifi diqqatga sazovor:

« ilk xristianlik davridagi (xristianlik vujudga kelgan paytdan u milodiy 313-yilda Milan edikti asosida boshqa dinlar bilan huquqiy jihatdan tenglashtirilgan paytgacha bo'lgan davrdagi) **xalq dindorlik bosqichi**;

- **kosmik-teokratik dindorlik bosqichi** (Milan edikti va Trident sobori oralig'idagi davr (1545–1563 yillar);

- Trident sobori va II Vatikan sobori oralig'idagi davrga (1563–1965-yillar) xos bo'lgan **kosmik-xalq dindorlik bosqichi**;

- hozirgi davrning **antropotsentristik-industrial dindorligi**³⁸⁴.

Ushbu tasnifning bizga ma'qul bo'lgan jihati shundaki, birinchidan, u diniy e'tiqodlar mazmunini o'zida mujassamlashtiradi; ikkinchidan, u yoki bu davrda jamiyada qaysi ijtimoiy qatlam yoki guruhning diniy e'tiqodlari hukm surayotgan bo'lsa, shu ijtimoiy qatlam yoki guruhni ifodalaydi. Nihoyat, biz uchun individual dindorlikning dastlabki uch shakli diqqatga sazovordir, zero, ular hukm surgan davrda diniy toqatlilik va toqatsizlik muammolari bir-biri bilan ajratovur tarzda chatishgan, bu esa o'z navbatida muqaddas inkvizitsiya tribunali faoliyatiga oydinlik kiritish imkonini beradi.

Ilk xristianlik davridagi dindorlik haqida «Yangi ahad» (ya'ni Injil), qadimgi apokriflar, cherkov tarafdorlari, a'yonlari va xristianlik muxoliflarining hitiklar asosida hukm chiqarish mumkin³⁸⁵. Individual dindorlik ushbu shakliga yagona xudoga sig'inish, simvolik xulq-atvorning

³⁸³ Papazinski A. Istoriya razvitiya religioznoy etnosovesti // Chelovek i sredstva. 1989. 78.1. – 151-6.

³⁸⁴ O'sha joyda. – 145-152-8.

³⁸⁵ Mazaraki, Qarag'iy. Antropofizologiya i psixologiya. – M., 1989.

taraqqiy etgan shakllari, jamoaviy birdamlik hissi va ancha murakkab bo'lmagan diniy ta'limotning sodda axloqiy prinsiplari xosdir. Qiyomat kuni panoh topishga bo'lgan umid, dunyoning tez halok bo'lishi va Ru'za Mabshar qarshisida qo'rquv, jamiyatda hukm suruvchi ijtimoiy munosabatlarni rad etish – bularning barchasi xristianlarni «Yangi Bobil»ga qarshi yaxlit bir butunga birlashtirgan. Shuni qayd etish lozimki, ushbu davrning dindorlik tipi o'rta asrlar feodal jamiyatidagi xalq harakatlari ham xosdir.

Yuqorida aytib o'tilganidek, diniy toqatsizlik va toqatsizlik muammolari monoteistik dinlar bilan birga paydo bo'lgan. Zotan markaz dinlar universalizmga davogar edilar va shu tariqa boshqa dinlarni istisno etardilar. Biroq ilk xristianlik davrida, markazlashgan cherkov tashkiloti paydo bo'lgunga qadar, ko'p sonli alohida diniy jamoalar mavjud bo'lgan. Bundan tashqari, ilk xristianlikning Yustinonga (milodiy II asr) o'xshash namoyandalari uning ta'limotini qadimgi falsafa, ayniqsa platonizm bilan muvofiq holatga keltirishga harakat qilganlar. Yustinian fikriga ko'ra ilohiy Aql sifatidagi Logos xristianlikning mutlaq haqiqatini o'zida jamlatirgan tarixiy Iso Masihda mujassamlashgan. Shu tufayli ham Geraklit, Suqrot, Platon, Moisey, Avraam xristianlardir, zero, ular Logos haqiqatini anglab yetganlar. «Aql va Logosga muvofiq yashovchi har kim, garchi xudoviz bo'lsa-da, xristiandir»,- deb yozadi Yustinian «Apologiya» asarida³⁰⁶.

Milan ediktidan so'ng cherkov asta-sekin hokimiyatni o'z qo'lida jamlaydi. Bunga u «butun hokimiyat Xudo partiyasi qo'lida» degan fikrni odamlar ongiga singdirish orqali erishadi³⁰⁷. O'rta asrlarda katolik cherkovining hokimiyati harakatlarning yagonaligi nazariy prinsipiga asoslanadi. Ushbu prinsip dunyoviy munosabatlarni to'raligicha unifikatsiya qilishni, ta'lim idoralarining yagonaligini va boshqaruv organlarini markazlashtirishni nazarda tutadi³⁰⁸.

O'rta asrlar xristian sivilizatsiyasida diniy toqatsizlik va fanatizm muhiti vujudga kelishiga madaniyat ham o'z hissasini qo'shadi. Tadqiqotlar o'rta asrlar madaniyatida ikki yo'nalish – xristiancha an'ana va dunyoviy bilimni birlashtirgan Kassiodor Senator (taxminan milodiy 487–578-yillar) yo'nalishi va taxminan shu davrda yashagan Nursiyalik Benedikt yo'nalishi mavjud bo'lganini ko'rsatadi: «Asrlar mobaynida ular yonma-yan mavjud bo'ladilar va o'zaro aloqa qiladilar. Biroq avliyo Benedikt an'anasi ilk xristianlik mafkurachilari muayyan qismining

dunyoviy madaniyatga salbiy munosabatini aks ettirar edi. O'rta asrlarda u ma'naviy hukmronlikni cherkov o'z qo'lga olishiga, Kassiodor an'anasi esa – dunyoviy madaniyatning shakllanishiga olib keladi»³⁰⁹.

Individual dindorlik ikkinchi bosqichining dastlabki davrida rim papalari madaniyat sohasida faol siyosat yuritib boshlaydilar. Xususan, ular madaniyatni mafkuraviy va ijtimoiy vazifalarni hal qilishga bo'yundiradilar. Bu jarayon papa Grigoriy I ning hukmronlik davrida (milodiy 590–604-yillarda) bo'rtib namoyon bo'ladi. O'rta asrlar birinchi yozuv ustaxonasiga asos solgan, uning faoliyatida antik va xristian madaniy an'analarni birlashtirgan «so'nggi rimlik» – Kassiodordan farqli o'laroq Grigoriy I tuzil mafkuralarining tinch-totuv mavjudligi ta'limotini mutlaq o'rinsiz deb hisoblar edi. Asosiy tarqibiy elementi Iso-Masih dini hisoblangan madaniyat sohasidagi bunday toqatsizlik o'zgacha fikrlovchi dindoshlarga nisbatan toqatsizlikning kuchayishiga olib keldi va keyinchalik muqaddas inkvizitsiyani tashkil etish uchun asoslardan biri bo'lib xizmat qildi.

O'rta asrlarda cherkovning daromadlari va yer-mulki ko'payib boradi, uning kuch-qudrati misli ko'rilmagan darajaga yetadi. O'rtada barqaror markazlashgan hokimiyat yo'qligi sharoitida cherkov g'arbiy Rim imperiyasi hududida vujudga kelgan varvarlar davlatlarining qirollari tashlab ketgan ko'p miqdorda boyliklarni o'zlashtiradi³¹⁰. Katolik cherkovi feodal jamiyatdagi sinfiy munosabatlarning muhim jibati hisoblanuvchi noiqtisodiy majburlashning mafkuraviy shaklini o'zida ifodalay edi³¹¹. Diniy mafkura kosmik, tabiiy tartibning tarqibiy qismi hisoblangan mavjud ijtimoiy tartibning dardsizligini kafolatlaydichi Xudoga sig'inish g'oyasiga xizmat qilardi. Individual dindorlikning ikkinchi – **kosmik-teokratik** bosqichi uchun «ilmiy e'tiqod» va «xalq e'tiqodi» o'rtasidagi farq birinchi darajali ahamiyat kasb etadi. Ushbu bosqichda xalq madaniyati «olimlar», o'qimishli kishilar madaniyati bilan uyg'unlashadi, folklor an'analari rasmiy cherkov ta'limoti bilan o'zaro aloqaga kirishadi³¹². Tadqiqotlar **legitimlik, agrarlik va toqatsizlik** kosmik-teokratik dindorlikka xos bo'lgan umumiy jihatlar hisoblanishini ko'rsatadi³¹³.

Darhaqiqat, 382-yilda, imperator Foodosiy I majlisiylarning barcha ibodatxonalarni yopish to'g'risida farmon chiqarganidan so'ng rim xalqi, shuningdek, german va slavyan qabilalari oqsoqollar va drijinalarni

³⁰⁶ Shchepetil M. Tolimariya religioz // Olovich I. Olovichy. 1987. №4. – 132-6.

³⁰⁷ Qiziq: Debyay R. Le sainte Cécile du poétique. – P., 1950. – 56-6.

³⁰⁸ O'zha joyida.

³⁰⁹ Pankovskiy P.T. Buzilish i razvitiye xristianstva. – M., 1989. – 216-5.

³¹⁰ Qiziq: Kopylovskiy A.P., Tsimon P. Yuzoviy i religioz. Razvitiye Religioz i razvitiye xristianstva. – M., 1984.

³¹¹ Qiziq: Sazonov G.B. Na izmeneniye xristianstva i razvitiye xristianstva. – M., 1981. – 23-24-5.

³¹² Qiziq: Lypovskiy A.M. Pankovskiy razvitiye xristianstva i razvitiye xristianstva. – M., 1981. – 13-5.

³¹³ Qiziq: Pankovskiy A. Razvitiye xristianstva i razvitiye xristianstva. – M., 1981. – 143-145-6.

cho'qintirish yo'li bilan xristianlikni qabul qilganlar. Qabila oqsoqollari xristian dinini qabul qilishlari qadimdan hukm suruvchi «cuius regio, eius religio» (qurol qanday bo'lsa, din ham shunday) prinsipiga muvofiq qabilalar va xalqlarning xristianlashuvi bilan ayniy bo'lgan. Ushbu huquqiy prinsipga binoan oqsoqoli yoki podshosi xristian dinini qabul qilgan qabila a'zosi yoki xalq vakili xristianga aylanar edi. Xristianlik davlat dini bo'lgani bois dunyoviy va ma'naviy hukmdorga bo'yamish uning legitimlashuviga sabab bo'lar edi.

Xristian teologiyasi Kotmot va tabiat haqidagi tasavvurlarning yaxlit tizimini o'zida ifodalaydi. Uning prinsiplariga muvofiq Xudo Koinotni yaratgan, uning mavjudligi va intihosi kafili hisoblanadi, uning hukmiga binoan farishtalar osmonda jismlarni bir joydan boshqa joyga ko'chiradilar, u g'ayrioddiy voqealar sababchisi hisoblanadi. Xalq tasavvurida Xudo yomg'ir yoki qurg'oqchilik, sovuq yoki issiq, yashin va momaqaldiroq yuboruvchi kuch sifatida namoyon bo'ladi. Teolog olimlar va oddiy kishilar Xudoni tabiat sultoni – to'qchilik yoki ocharchilikni, ya'ni hosildorlikni belgilovchi kosmik kuch sifatida tasavvur qiladilar. Shu tufayli ham agrarlik kosmik-teokratik dindorlikning umumiy xususiyati hisoblanadi.

Individual dindorlikning yuridik va agrar xususiyatiga asoslangan diniy universallik o'z mavjudlik mintaqasida diniy indifferentlikka ham, o'zga dinga e'tiqod qilishga ham toqatli bo'lishi mumkin emas edi. Mavjud tasavvurlarga ko'ra nokonformistik xalq-arvor tabiiy tartibni buzardi – ijtimoiy birlashuvda va tabiat ritmlariga talbid solardi, shikastli oqibatlariga sabab bo'lardi. Dinni qabul qilmagan kishi mavjud ijtimoiy tartibga qarshi odam sifatida olomon qilinardi¹⁹¹. Cherkov, davlat va odamlar o'rtasida mavjud aloqa shunga olib kelardiki, jamiyatda yashashni istagan har kim ayni paytda xristian ham bo'lishi lozim edi. Ayni shu sababli toqatsizlik kosmik-teokratik dindorlikning uchinchi xususiyati hisoblanadi.

Nihoyat, Trident soboridan so'ng kosmik-xalq dindorligi tartitana qiladi. Unga quyidagi xususiyatlar xos agrarlik – diniy merosimlar va bayramlar tabiat ritmlariga bog'liq bo'ladi, madaniylik, zero, din xalq madaniyatining birlashtiruvchi elementi hisoblanadi; ijtimoiy nazorat, u xalq madaniyatining markazi sanalgan diniy maxsus institutlar qo'llab-quvvatlagani va himoya qilganini anglatadi; mo'gik dunyoqarash, u diniy e'tiqodlar (yaxshi va yomon ruhlariga bo'lgan ishonch va hokazoka) bilan chatishib ketadi, diniy mo'yorlarga rioya qilishda gruppaviy birdanlik; formalizm va ritualizm; rasml-rusumlar va diniy simvollarining muhim

¹⁹¹ Oshajoyda. - 146-6.

rolini tan olish; jamoa cherkov xizmatchilari va dunyoviy kishilarga bo'linishi, bunda ularning har biri o'z ijtimoiy rollarini o'ynaydi, maxsus huquqlar va borchilarga ega bo'ladi, xalq dindorligining madaniy xususiyati bilan belgilangan diniy fanatizm, fatalizm¹⁹².

Ayni paytda g'arb jamiyatida hukm suruvchi kosmik-xalq dindorligi kosmik-teokratik dindorlik butunlay zarvol topishiga sabab bo'lnaydi, zero, dindorlikning an'uggi zikr etilgan tipi ilohiyotchilar hamda intiyozli sinflar va qatlamlar vakillarining bir qismi orasida tarqalgan edi. Biz uchun muhim shuki, «ilohiy» dindorlikda ham, xalq dinida ham fanatizm va agressiv toqatsizlik kabi umumiy jihatlar mavjud. Rim-katolik cherkoviga konservatizm, o'z-o'zini asrash instinkti va o'ziga talbid soluvchi har qanday nuqtayi nazarini qoralash xosligini e'tiborga olsak nima uchun muqaddas inkvizitsiya fuqat g'arb xristian sivilizatsiyasida vujudga kelgani ayon bo'ladi.

G'arbiy Yevropaning feodal jamiyatida xristianlik mafkuraviy birlashtiruvchi vazifasini bajarardi. Bu pirovardida uning tashkiloti – rim-katolik cherkovi birlashtirishga ham olib keldi. Rim-katolik cherkovi Rim papasi boshchiligidagi ierarxiyaviy markazlashgan tizimni o'zida ifodalardi va xristianlar dunyosida eng yuksak mavqei egallashga harakat qildi edi. Ayni paytda, o'zining yashovchanligini ta'minlash maqsadida, u o'z asoslariga va omroviy xalq harakatlarda tayanchlarga ega bo'lgan ko'p sonli sektalar, chunonchi: katarlar, valdenslar, montanistlar, flagellantlar, XIV asr nemis va flandriya mistiklari, gushtilar va nihoyat, Uyg'onish davri harakatlarga qarshi samarali kurash olib borardi. Diniy fanatizm muhitida shakllangan va fanatik muassasani o'zida ifodalagan muqaddas inkvizitsiya bu kurashda g'alaba qozonishning samarali qurollaridan biriga aylanardi.

Rim-katolik cherkovi tashkiloti bo'lgan muqaddas inkvizitsiya milliyolab kishilar faoliyatining barcha sohalarini nazorat qilardi, jamiyatni ijtimoiy-teknik, shu jumladan, xufyona hushqarishning turli usullaridan, shuningdek, inson ruhiyatining yashirin burchaklariga nazar tashlash yo'llaridan foydalanardi. Katolik cherkovining «dahriylar»ni ta'qib qilgan maxsus tribunallari faoliyati sifatida inkvizitsiya XII asrda paydo bo'lardi. XIII asr oxiriga kelib katolik cherkovi ta'siri ostida bo'lgan g'arbiy Yevropa inkvizitsiya tribunallari tamog'i bilan qoplangan edi. Inkvizitsiya tarixchisi G. Li qayd etishicha, bu tribunallar faoliyati tabiiy qonunlarning amal qilishi kabi uzluksiz bo'lgan va ayni hof «dahriylar»ni vaqtda yutish va Yevropa mamlakatlaridan birida yashirinish imkoniyatidan mahrum qilgan: «Dahriy go'yoki istalgan paytda otulishi va uni o'z koinotiga tortishi

¹⁹² Oshajoyda. - 149-150-5.

mumkin bo'lgan vulqon ustida yashar edi... Odamlar ko'z o'ngida papa inkvizitsiyasi har narsaga qodir va hamma joyda hozir-u nozir edi»³⁹⁶. O'sha davrda inkvizitsiya o'ziga xos xalqaro politsiya vazifasini ham bajarar edi.

Muqaddas inkvizitsiya tizim sifatida quyidagi elementlarni o'z ichiga olar edi: sud, ayblov, tergov, so'roq, qiynoqlar, hukm, asudafe va gulxan. Rim papasi Xudoning yerdagi soyasi hisoblangani bois u inkvizitsiyaning oliy rahbari sifatida ham amal qilar edi. Inkvizitsiyaning o'zi papalikka bo'ysunar va katolik cherkovi manfaatlariga xizmat qilardi. Inkvizitsiya tizim sifatida papa Lutsiy III va uning itifoqchisi Germaniya imperatori Fridrix I tashabbusi bilan tashkil etilgan edi. Ular 1184-yilda Vena soboriga taqdim etgan dekretga binoan yepiskoplarga dahriylik vakosi bilan zararlangan viloyatlarda faoliyat olib borish uchun komissarlarni tayinlash vakolati beriladi. Sobor qabul qilgan dekret bilan inkvizitsiyaga usos solinadi: 1198-yilda papa Innokentiy III apostol legatlarini tayinlaydi va shu tariqa ular papaning birinchi inkvizitorlariga aylanadilar. 1215-yilda IV Lateran sobori dahriylarni sud qilishni yepiskoplarga yoki ularning vakillariga topshiradi. Inkvizitorlarni lavozimga tayinlash bevosita boshliqlarga bog'liq bo'lsa-da, yuridik jihatdan ular papalikka to'g'ridan to'g'ri bo'ysunar edilar. Bundan tashqari, muqaddas tribunal favqulodda sud sifatida papa legatlariga ham, ordenlarning generaliga ham bo'ysunmas edi.

Inkvizitorlarga cheksiz huquqlar berilgan edi. Inkvizitorlar devoni ularning o'rinbosarlari, mazkur okrugning boshqa shaharlarida dahriylar bilan ish olib boruvchi vakillar, fuqarolik qonunchiligiga muvofiq ayblovlar va hukmlarni ta'riflovchi ekspert-yuristlar, tergovga qonuniylik va beg'arazlik ustasi berishga xizmat qiluvchi notariuslar va xolislar, ayblovchilar sifatidagi prokurorlar, ayblanuvchi qiynoqlardan harvaqt jon bermasligini kuzatib borgan shifokorlar hamda jallodlardan iborat edi³⁹⁷.

O'z faoliyatida bu devon ko'p sonli yordamchilarga – xabargirlar, ayg'ochilar, qamoqxona nazoratchilari, qarollar va hokazolarni o'z ichiga olgan inkvizitsiya «jigargo'shalariga» tayanar edi. Xabargirlar va ayg'ochilar jamiyatning turli qatlamlari vakillari orasidan yollanardilar. Ularga qiroli o'yonlari, rassomlar va shoirlar, savdogarlar va harbiylar, dvoryanlar va oddiy fuqarolar, aristokratlar va shaharning nufuzli kishilari orasida duch kelish mumkin edi. Ular mahkumlarni jamoa qarshisida tavis-tavarru qilishga, istig'for keltirishga, cherkov bilan yarashishga chaqirardilar, dahriylarni gulxangacha kuzatib borardilar, gulxanni

yoqishga ko'maklashardilar, mahkum kuyib bitgunga qadar gulxanga o'tin tashlab turardilar. Inkvizitsiya xizmatida bo'lganlarning barchasi, shu jumladan, «jigargo'shalar» ham qur'ol taqib yurardilar, ularni dumiyo'viy va diniy sudga tortish taqiqlanardi, ularning faoliyatiga xalaqit berish yo'lidagi har qanday harakatlar bid'at sifatida baholalanar edi. Bularning barchasi inkvizitsiya xizmatidagi kishilarda jazosizlik hissi uyt'otardi. O'z-o'zidan ravshaniki, inkvizitsiya qo'liga tushish sodiq katolik uchun ham, dahriy uchun ham eng katta baxtsizlik hisoblanar edi. Inkvizitsiyaga bo'ysunmaslikning har qanday ko'rinishi aybdorni gulxanga olib kelishi mumkin edi.

Muqaddas inkvizitsiya tizimining ikkinchi elementi ayblov hisoblanadi. Dindan qaytganlarning ildizini quritishdan oldin ularni aniqlash talab etiladi. Dastlabki bosqichda ularni aniqlash oson ish bo'lgan, zero, ular o'z qarashlarini ochiq-oydin bildirgan va rasmiy cherkovga qarshi chiqqan bo'lsalar (katarlar, valdenslar va boshqalar), albigoychilar ommaviy qirg'inga uchraganlaridan so'ng ular o'zlarining asl e'tiqodlarini yashirib, katoliklarning rasmiy-rusamlari va odatlariga rioya eta boshladilar. Shu tufayli ham biron-bir kishini javobgarlikka tortish uchun asoslar mavjud bo'lishi kerak edi. Din ishlarida bunday asoslar sifatida dahriylikda, dindan qaytganlarga hamdardlikda yoki ularga yordam qo'limi cho'zganlikda ayblash amal qilardi.

Ayblovlar quyidagicha qo'lga kiritilar edi. Masalan, bid'at bilan zararlangan muayyan viloyatga inkvizitor tashrif buyurar va o'z sha'niga tashkil etilgan tantanali ibodatda va'z o'qib, unda barcha dahriylarni o'n kun ichida inkvizitsiya qo'liga topshirishni talab qilardi. Inkvizitsiya bilan hamkorlikdan bosh tutgan kishi o'z-o'zidan cherkovdan chetlatilar edi, chunki dahriylarni ta'qib qilish vazifasi hammaga – imperatordan tortib oddiy dehqongacha yuklangan edi. Bid'atni yo'q qilishga ko'maklashish ularning har bir xristianing oliy burchi hisoblanishi ularning ongiga singdirilar edi. Fuqarolarni dahriylar ustidan chaqimchilik qilishga majburar edilar. Dahriyni yashurgan odamni qon-qarindoshchilik rishtalarining mavjudligi ham oqlayolmasdi. o'g'il otasining ustidan chaqimchilik qilishga majbur edi; o'z xotinini dahshatli o'limga topshirmagan er ham aybdor hisoblanardi. Bid'atga jinoiy daxldorlik kishilarni bir-biri bilan bog'lovchi barcha rishtalarni uzib tashlar edi: bolalar shuuniga chin katolik bo'lmagan ota-onani tashlab ketish lozimligi singdirilardi. Inkvizitor chorloviga quloq solib, belgilangan muddat ichida dahriy haqida unga xabar qilgan odamga mukofot tariqasida uch yil muddatga indulgensiya³⁹⁸ berilar edi. Inkvizitor xabarni shaxsan o'zi qabul

³⁹⁶ Ta' T. H. *История инквизиции в средние века* – СПб., 1911, т. 1, – 232–233-а.

³⁹⁷ *Quirig: Die Inquisition* С. П. 4 88738 *Inquisition*. – М., 1927. – 17-б.

³⁹⁸ *Indulgentium* – гуноҳдорларнинг кўп сонли гуноҳларини бекор қилувчи ҳужжат.

qilib o'tar va xabar beruvchining ismini sir saqlar edi. Bu esa aksariyati asossiz va uydirma bo'lgan chaquvlarning yangi to'liqlariga turtki berardi. Kimdir bid'atda ayblanishdan qo'rqib inkvizitor qarshida «ishg'for» keltirar va tavba-tazarro qilar edi, kimdir chaquvdan o'z raqiblari bilan orani ochiq qilish yo'li sifatida foydalanardi, yana kimdir o'zi sotgan dahriyga qarashli mol-mulkning bir qismini qo'lga kiritish ilojida chaqumchilik qilardi. Shuni qayd etish lozimki, inkvizitsiyaga ko'p sonli anonim xaharlar keler va ular ham o'tiborga olinar edi.¹⁰⁰

Yuqorida zikr etilgan axborot manbalaridan tashqari, muqaddas inkvizitsiyani «ishlar» bilan ta'minlagan yana bir manba — isyonkorlik ruhidagi san'at asarlari, falsafiy, siyosiy risolalar va boshqa asarlar ham mavjud edi. Bu asarlarning mualliflari katolik dini ayidalariga qarshi fikr bildirganlari ularni javohgarchilikda o'tirish uchun kifoya qilardi. Bu mualliflarni ta'qib qilardilar, qamoqqa tashlardilar, qynoqqa solardilar, jazolardilar, aksuriyat hollarda esa gulxanda kuydurardilar. Bunga islohmoh bosil qilish uchun Jordano Brunoning fojiali taqdirini eslash kifoya qilsa kerak.

Inkvizitsiya tizimining uchinchi elementi tergov hisoblanadi. Tergov uchun asos bo'lib chaquv, tergov ostidagi odamlarning uchinchi shartga qarshi ko'rsatuslari xizmat qilar edi. Avvaliga inkvizitor bunday hujjatlardan foydalanib dastlabki tergovni o'tur edi. U guvohlarni ayblay xususida so'roq qilar, guman qilinuvchining jinoiy faoliyati haqida qo'shimcha ma'lumotlar to'plar, qo'shimcha dalillarni aniqlash uchun boshqa inkvizitsiya tribunallariga so'rovlar yubotar edi. To'plangan material kvalifikatorlar tomonidan ekspertiza tekshiruvidan o'tkazilar va natijada guman qilinuvchiga ayb o'lon qilish yoki qilmastlik to'g'risida bir to'xtanga kelinar edi. Kvalifikatorlar guman qilinuvchini bid'atda ayblash mumkin degan xulosaga kelgan bo'lsalar, inkvizitor uni qamoqqa olish to'g'risida buyruq berardi. Qamoqqa olingan odam inkvizitsiyaning maxfiy qamoqxonasida kishanlangan holda saqlanar edi. Ayblanuvchining o'limi yoki aql-bushidan ayrilishi tergovning tugatilishiga sabab bo'lnas edi. «Inkvizitsiya chagalidan hatto o'tib qutulishning ham iloji yo'q edi. Gunohkor o'z qilmishlari uchun Yaratganing oldida javob berganini bina o'tiborga olmasdilar, dio gunohkorini qoralash yo'li bilan undan o'ch olishi lozim edi»¹⁰¹.

Qamoqqa olish uchun ko'pincha gumaning o'zi, ya'ni dahriy bilan tasodifiy mulohazaga, u bilan bir vyda yashashga va hokazolarga asoslangan faraz, taxmin yoki tushinil kifoya qilar edi. Dahriyfar bilan bir fazzali

munosabatlarda guman qilingan shaxslar ham qamoqqa qilar va ba'zan uzoq yillar turmada saqlanar edi.

Inkvizitorlar uchun dalil bo'lib chaquv xizmat qilar edi. Cherkov dinga o'tiqod qilevchi har bir kishida potentsial dahriyini ko'rar edi, zero, xristiancha monoteizm ham bir dindorni to'g'ri yo'ldan chalg'itishga harakat qituvchi iblisning mavjudligini faraz qilish imkonini berardi. Ayni shu shaxsli inkvizitsiya tergovni chaqumchilarni haqiqatni aytuvchi karomargo'y deb hisoblar edi. To'g'ri, uning chaquvini iblisning amali sifatida baholash imkoniyati ham yo'q emasdi, biroq bu holda inkvizitsiya qubnalardan mahrum bo'lar edi. Tergovning maqvadi chaquvni teksharishdan emas, balki ayblanuvchi o'ziga qo'yilayotgan aybga iqror bo'lishi, tavba-tazarro qilishi va cherkov qarshisida istig'for keltirishiga erishishdan iborat edi.

Bu maqsadga erishish yo'lida chaqumchilar tomonidangi va emas, balki yolg'ot guvohluk beruvchilar — inkvizitsiya ayg'oqchilari, qotillar, o'g'dilar va boshqa jinoiy usurlar tomonidan taqdim etilgan dalillardan ham keng foydalanilar edi. Vaholanki, so'nggi zikr etilgan toifadagi shaxslarning ko'rsatuslari hatto o'rta asrlarning dnyoviy sudlarida ham o'tiborga olinmas edi. Ayblanuvchiga qarshi uning so'lim, farzandlari, aka-ukalari, opa-singillari, ot-onasi va boshqa qarindoshlari, shuningdek, xizmatkorlarning guvohliliklaridan foydalanilardi. Muhimi shundaki, inkvizitsiya chaqumchilar va guvohlarning ismlarini, shuningdek, ular bergan ko'rsatuslarning to'liq matnlarini ayblanuvchilardan va boshqa manfaatdor shaxslardan yashirardi. Aks holda uning faoliyati samarali bo'lnas edi.

So'roq inkvizitsiya tizimining to'rtinchi elementi hisoblanadi. So'roq tartib-taomillari ayblanuvchi o'z aybiga iqror bo'lishiga, huoburni, bid'atdan voz kechishi va cherkov bilan yarashtishiga bu'ysundirilgan edi. So'roq qilinuvchi o'z aybiga iqror bo'lishiga tortanmachilik yo'li bilan erishish inkvizitsiya tribunali sud jarayonining markaziy bo'g'ini hisoblanar edi. G. Li fikriga ko'ra bu usul «markaziy Yevropaning yuridik tizimiga hesh yuz yil muhaynida ulkun va shikastli ta'sir ko'rsardi»¹⁰². Ayblanuvchining shaxsiyatida zaif bo'g'inni topish, uning inudasini sindirish va inkvizitorning hukmiga bo'ysundirish imkoniyatini qo'lga kiritish uchun so'roqqa ancha puxla tayyorgarlik ko'rilar edi. «Inkvizitsiya» deb nomlangan yirik tadqiqot muallifi I. Origulevich dahriyini gulxanda kuydirishga hukm qilish inkvizitor uchun birdan bir

¹⁰⁰ Quatari, *Iluminizm* (1), *Cherkov davlatidagi* — M., 1927, — 15-6.

¹⁰¹ Bu 179. *Iluminizm* (1), *Cherkov davlatidagi* — M., 1927, — 15-6.

¹⁰² Bu 179. *Iluminizm* (1), *Cherkov davlatidagi* — M., 1927, — 15-6.

maqsad hisoblanmaganini, uni «shaytonning malayidati» xudoning bandasiaga aylantirish muhimroq bo'lganini ta'kidlaydi⁴⁰².

Aybdor o'z aybiga iqrar bo'lishiga erishish uchun so'roqda uni ushkurlikka tushirish, mahkumlik fursati paydo qilishga qaratilgan siyosatga vositalar - faktlarni soxtalashtirish, aldov, qo'rqitish ham qo'llanilar edi. Qamoqxonada ayblanuvchi bilan bir bo'lmagan maxsus tayyorlangan iz'ovgarlarni joylashtirishar, ular ayblanuvchidan yangi dalillarni olishga yoki o'z aybiga iqrar bo'lish ma'qulligiga uni ishontrishga harakat qilardilar. Agar bu ham ish bermasa, maqsadga erishish yo'lida ayblanuvchining xotini va farzandlari ishga solinardi, zero, ularning yig'i-sig'isi va unatishlari ayblanuvchiga ta'sir ko'rsatishu mumkin edi.

Inkvizitsiya ixtiyorida ayblanuvchini ruhiy tushkunlikda giriftor etib, boshqa vositalari ham mavjud edi. Shulardan biri vaqt bilan ta'sis ko'rsatishdir. Birinchi so'roq va sudning uzil-kesil qarori o'rtasida besh, o'n, ba'zan o'ttiz yil o'tishi mumkin edi — inkvizitsiyaning shoshiladigan joyi yo'q, u kutishga tayyor edi. Vaqt bilan uzoq qiydash natijasida inson odada taslim bo'lardi. Inkvizitorlar sudlanuvchi tilga kiradi degan umidda sudda o'lim jazosi tayinlangan soxta hukmdan ham foydalanardilar. Mahbusni ochlik bilan qiydashlari, unga uzoq vaqt suv bermasliklari, uni zah, qorong'i, sassiq zindonda saqlashlari mumkin edi.

Inkvizitsiya bizi o'zining beshinchi elementi qiyoslardir. Ular o'zining dimga qarshi haqiqiy yoki uydirtirilgan jinoyatlariga iqrar bo'lmaganlarga va aybiga iqrar bo'lgan, biroq o'z sheriklarini hali sotmagan va «gunohkorona yanglishishlaridan» voz ko'chmagan kishilarga nisbatan qo'llanilgan. Inkvizitorlar unatish, qo'rqitish yoki heyla-nayranglar bilan ayblanuvchining irodasini sindira olmasalar «azob-uqubat aqlni termlashtiradi» degan qoidadan kelib chiqib, unga kuch ishlatish yo'li bilan ta'ziy qo'tkazganlar³³. O'rta asrlar inkvizitsiyasining himoyachilari buni inson hayotining o'zi azob-uqubatlardan, Odam Ata va Momo Havoning birinchi guno'hi uchun Xudoning jazosidan iborat, binobarin, jon panoh topishi uchun tanani qiy-nash aslida di'vriylarga nisbatan mehr-shafqat ko'rsatishdan boshqa narsa emas degan vaj-korsanlar bilan oqlashga harakat qilganlar.

Inkvizitsiya qo'llagan tergov usullari katoliklar dunyosida dahshat va narozilik uyg'otadi. Shuni inobatga olib cherkov qiyonoqlar qo'llash uchun yepiskop roziligini olishni nazarda tutuvchi tartib o'rnatadi. Biroq amalda yepiskoplar inkvizitsiya bilan yaqin aloqada ish olib borardilar. Shunday

qilib, cherkovning «adolat kafolatlari»ni oʻrnatishga qaratilgan bu qarori havoda mualliq osilib qoladi va «muqaddas» tribunal gʻarbining qisimatini yengillashtirmaydi. Boshqa hujjatlarda qiyoslar «meʼyord» boʻlishi va ayblanuvchiga faqat bir marta qoʻllanilishi lozimligi taʼkidlanadi. Ammo kazuistika⁶⁰¹ va papaning sukutga asoslangan roziligi bunday cheklashlarni cheklab oʻtish imkonini berar edi. Qiyoslarni «meʼyord» va bir marta qoʻllash deganda nimani tushunish lozimligini inkvizitorlar oʻzlarini hal qilardilar. Zarur holda ularni «tugallarmagan», «uzilib qolgan» deb eʼlon qilardilar va misol oʻzlariga zarur boʻlgan koʻrsatuvlarni heimga qutqizib qiyoslarni davom ettiraverardilar.

Jalold qiynoqda ishlatadigan asbob-uskunalar to'plamiga diba, ya'ni aybolkorning tanasini cho'zadigan qiynoq qurilmasi, jazo kursi, u'rma qamchilar, omburlar va boshqa shunga o'xshash asboblardan kirardi. Ayblanuvchini bo'g'izigacha suvga solib qo'yish, suv bermasdan oshlik bilan qiyinash ko'p qo'llanilardi. Bu qiynoqlardan so'ng daf'iy gukanga shukastasiz holatda chiqishi uchun shifokor uning yaralarini davolashi lozim edi. Jazodan qutulib qolish uchun inson avval u'z aybiga iqror bo'lishi so'ngra haqiqiy yoki soxta sheriklarni sotishi talab etilardi, shundan keyingina unga bid'atdan voz kochish va cherkov bilan yarashishga ruxsat berilardi. Agar u bularning barchasini inoatkorlik bilan bajarsa, odatda yengil jazo olardi. Inkvizitorlar iqroga uzoq qiynoqlardan so'ng erishgan holida esa uni ancha og'ir jazo kutardi.

Hukm inkvizitsiya tizimining oltinchi elementi hisoblanadi. U tergov natijalariga bog'liq edi Cherkov Injilga va o'z arboblari – Avliyo Avgustin, Bernard Klervoskiy, Foma Akvinskiy va boshqalarning fikrlariga tayangan holda ruhiy va jismoniy jazolarni oqlashga harakat qilardi. Masalan, Foma Akvinskiy dahriylar bilan muomalada bo'lishning quyidagi qoidalarini belgilaydi: birinchi – ularga aslo shafqat qilmastlik kerak; ikkinchi – cherkov ularga munavvat ko'rsatib, ko'g'ri yo'lga kirishga undovlar bilan ikki marta murojaat etadi, shundan keyin ham ular bid'atdan qaytnasalar dunyoviy bokrimsiyat o'xiyoriga topshirilishlari va qatl etilishlari mumkin. Bunda go'yoki cherkovning insonga nisbatan cheksiz mehr-shafqati namoyon bo'ladi, zero, jonning hayotini belgilovchi dinga xiyonat, aytaylik qalbaki pul yasashga qaraganda og'irroq jinoyat hisoblanadi. «Cherkovning siyosati shunday edi, - deb ta'kidlaydi S. Lozinskiy. – Bu siyosatga cherkov barcha og'ishmay amal qilardi»⁴⁵

Xu'sh, inkvizitsiya hukmchiligi n'a «vasiyligi» ostidagi shaxslarga qanday jazolar tayinlar edi? Birinchi navbatda epimuxalar, ya'ni kuforatlar

⁴⁹⁰ См. также: Лунинский Н.Р. *История*. – М., 1985. – 25-6.

¹⁰⁹ Окамото: *Лин Г. Т. История индустриализации в средневековом Китае*. - СПб., 1911. Т. 1. - 264-6.

[illegible]

⁴⁰⁶ Доситович С.Г. *Математическая логика*. - М., 1984. - 206 с.

(uzoq toat-ihodat qildirish, ro'za tuttirish va h.k.), oddiy yoki qattiq tartibli qamoq, galeralar, nihoyat, mahkumni cherkovdan chetlatish (uni murtad deb e'lon qilish) va gulxanda kuydirish uchun uni dunyoviy hokimiyat vakillariga topshirish. Shuni qayd etish lozimki, aksariyat hollarda bu turdagi jazolar mahkumlarni savalash va ularning mol-mulkini musodara qilish bilan birga amalga oshirilardi. Natijada dahriylarning ommaviy qamoqqa olinishi va ularga qarashli mol-mulkning musodara etilishi XIII asr boshida Yevropaning iqtisodiy ravaq topgan hududlarini tez orada xarobazorlarga aylantirdi.

«Muqaddas» inkvizitsiya hukumini uzil-kesil hisoblanar va uning usndan shikoyat keltirishga yo'l qo'yilmas edi.

Nihoyat, inkvizitsiya tizimining oxirgi elementi — autodate va gulxan. O'z xazolarini tin olish va cherkov bilan yarashishdan bosh tortgan kishilarni, sirdan hukm qilingan va keyinchalik ushlangan dahriylarni inkvizitsiya cherkovdan chetlatar va «ozod qilardi». Boshqacha qilib aytganda, cherkov ularni o'z vasiyligi ostidan chiqarar va shu tariqa ularga o'lim jazosini nazarda tutuvchi hukmga imzo chekar edi. Shu yo'l bilan qo'lga kiritilgan «ozodlik» mahkumni gulxanda kuydirilishgagina emas, balki «umrigi» dunyoda abadiy azob chekishga ham hukm elardi.

Mahkumni gulxanda kuydirish inkvizitsiya tomonidan alohida marosimga aylantirilgan edi. Qatl odatda bayram kuniga tayinlanardi. Aholi unda hozir bo'lishga chaqirilardi. Bunday taklifdan bo'yin tovlash, mahkumga xayrixohlik bildirish yoki unga achinish kabi bid'atda gumon qilinishga sabab bo'lishi va pirovardida og'ir oqibatlarga olib kelishi mumkin edi. Mahkumni gulxanda kuydirishdan oldin shaharning markaziy maydonida autodate tashkil etilardi. Avval cherkov a'yonlari, mu'minlar va xalq ishtirokida tantanali ibodat o'tkazilar so'ngra inkvizitsiya hukumini o'qib eshitirilardi. Autodate ekzekutsiyalar bilan yakunlanardi: ayrim mahkumlarga masxaraboz kiyimini kiydirib sazoyi qilishardi, ba'zilarini o'rme qamoqchilar bilan savalashardi, marosim oxirida soqchilar va ruhoniylar mahkumlarni qati uchun hozirlangan supaga sudrab chiqishardi. Gulxan yoqilgach, shaharning alohida chetromga sazovor bo'lgan fuqarolarga olovga o'tin tashlab turish huquqi berilardi — shu tariqa ular cherkov qarshisida o'z obro'larini yanada oshirardilar.

Garchi jallodlar gulxanni mahkum kuyib kul bo'ladigan darajada yoqishga harakat qilsalar-da bunga doim ham muvaffaq bo'linavermasdi. Bunday hollarda jallodlar mahkumning kuyib bitmagan qoldiqlarini maydalab chopisher va gulxanda qayta yoqishardi. So'ngra mahkumning kulini yig'ib olib daryoga tashlashardi. Shu yo'l bilan inkvizitorlar

dahriylarni o'z jafokashlikning mayitlarini olish va ularga sig'mish imkoniyatidan mahrum qilardilar.

Mahkum qatlgacha vafot etgan bo'lsa, gulxanda uning mardasi kuydirilar edi. Jazoga o'limidan keyin hukm qilinganlarni ham shu qismat kutardi Ispaniya va Portugaliya inkvizitsiyalarida mahkumlarning qo'g'irchoqlarini gulxanda kuydirish odat tusini olgan edi. Umrbod qamoq jazosiga hukm qilinganlar, shuningdek, qamoqdan yoki inkvizitsiya ta'qibidan qochganlar shunday ramziy qatliga tortilardi. Gulxandan boshqa maqsadda — dindan qaytganlar, o'zga dinga sig'inuvchilar va cherkovga ma'qul bo'lmagan yozuvchilarning asarlarini kuydirish uchun ham foydalanilar edi⁴⁶.

Shunday qilib, muqaddas inkvizitsiya tizimi amalda xalqaro maxfiy siyosiy politiya funksiyalarini bajarar va shu tariqa papalikning jahonda hukmronlik uchun kurashida samarali qurol bo'lib xizmat qilar edi. Muqaddas inkvizitsiya faoliyatining tashqi ko'rinishlari (qiynoqlar, qatllar) yaxshi ma'lum bo'lsa, uning yashirin informatsion faoliyati haqida ma'lumotlar juda oz. Birinchidan, inkvizitsiya turli ijtimoiy tabaqalardan bo'lgan ayg'oqchilardan foydalangan, ularning barmog'i jamiyatning barcha qatlamlarini to'la qamrab olgan. Ikkinchidan, u axborotga ishlov berishning politsiyacha usullaridan foydalangan. Bunda bir-biridan bog'liq bo'lmagan turli manbalardan (kamida ikki manbadan) olingan ma'lumotlar taqqoslangan va bu pirovardida «politisiyacha» kartoteka yaratilishiga olib kelgan.

Muqaddas inkvizitsiya faoliyatini o'rganagan tadqiqotchilar tarixiy parallelga duch keladilar: o'rta asrlarda tashkil topgan bu institut uyg'onish davrida ayniqsa ravaq topadi. Tadqiqotchi A. Gregorova XV asr oxirida, Uyg'onish davrida rim katolitsizmi (keyinchalik esa — protestantizm) tarixidagi eng sharmandali bosqichlardan biri — afsungarlar va jodugarlarni ta'qib qilish bosqichi boshlanganini ta'kidlaydi⁴⁷. Bu davrda iblis haqidagi xristiancha ta'limot asosida va og'ir ijtimoiy sharoitlar ta'sirida barcha yomonliklarni afsungarlar va jodugarlar faoliyatidan ko'ruvchi xurofiy aqidalar paydo bo'ladi. Bu aqidalardan cherkov darhol o'z maqsadlarida foydalanardi, zero, u mazkur aqidalarda o'z hukimiyatini mustahkamlash vositasini ko'radi.

1487-yil inkvizitorlar Ya. Shprenger va G. Institoris tomonidan yozilgan «Jodugarlar to'qmo'g'i» kitobi nashr etiladi. Bu kitobda inkvizitsiyaning jodugarlikda gumon qilingan kishilarni ta'qib qilish va

⁴⁶ Qanaq: Грегоровая А. Е. Испания — М., 1985. — 141—144-б.

⁴⁷ Qanaq: Gregorova A. K. Protsessy inkvizitsii v Evrope. G. Azijona. 1984. № 1. — 73-б.

o'ldirishga bo'lgan huquqi asoslanadi⁴⁶. O'z mohiyatiga ko'ra bu kitob asrlar mubaynida inkvizitorlar uchun ularning qonli faoliyatida o'ziga xos bir dasturlamal bo'lib xizmat qiladi. Tarixchilarning taxminlariga qaraganda «jodugar ovis» qurbonlarining umumiy soni o'n-o'n ikki million kishini tashkil etadi⁴⁷. O'ra shafqatsiz ta'qiblar XVII asr oxirida barcham topgan bo'lsa-da, «efsangalar» va «jodugarlari» hatto XIX asrda ham gulxanlarda halok bo'lganlar.

Ma'lumki, Uyg'onish davrida inson barcha narsalar mezoniga aylanadi. Bunday sharoitda shu vaqtgacha iblis (zulmat, yer osti dunyosi, tin xudosi) nomi bilan bog'lanib kelgan yomonlik insoniy shakl-shamoyil, dunyoviy mezon kasb etishi, oqilona tus olishi, biluvchi aql me'yorlariga bo'ysunishi lozim edi. Shu tufayli ham jodugar va dahriy katolik cherkovi yaratgan oqilona konstruksiya – obyektiv dushmanga, avtorlar siyosiy tuzilmalar faoliyati uchun zavor bo'lgan vositaga aylanadi. Iblis bilan til birliktirgan jodugarlarning fitnalari mavjudligi haqidagi asborotdan dunyoviy hokimiyat ma'murlari va inkvizitsiya o'z maqsadlarida qanday foydalanganlari yaxshi ma'lum. «Obyektiv dushman» yaxlit tuzilma sifatidagi insonga ta'sir ko'rsatuvchi oqilona vosita hisoblanadi. Ammo individ va guruhlar xalq-atvorida oqilona va yashirin, sirli narsalarni aniq ajratish mumkin emas. Shuni unutmaslik kerakki, insonning ong osti sohasi ruhiyatning kattagina qismini egallaydi va unda jamiyatning ongsizlik sohasi mujassamlashadi. «Obyektiv dushman» oqilona konstruksiyasi diniy-poetik mafkura elementi hisoblanar va ayni paytda hayotning mazmuni anglab yetishga bo'lgan ehtiyojni qondiruvchi yaxlit dunyoqarash bilan uyg'un edi. Shu tufayli ham mazkur konstruksiya insonning tarixan shakllangan ehtiyojlari bilan muvofiq kelardi. Ayni shu sababli dunyoviy hokimiyat ma'murlari va muqaddas inkvizitsiya, ayniqsa Torkemada faoliyati bilan asos solingan ispan inkvizitsiyasi bu konstruksiyadan o'z maqsadlarida samarali foydalanishga muvaffaq bo'ladilar.

Albatta, Ispaniyada inkvizitsiya buyuk inkvizitor Tortkvenadaga qadar ham mavjud bo'lgan; bu yerda u XV asr oxirida «isloho» qilgan inkvizitsiya nazarda tutiladi.⁴¹⁰ Iblis dominikanlik Tortkvenadani tanlab, uning tanasiga bir-necha o'n yillarga kirib joylashgunga qadar uzoq o'ylagan, mulohaza yuritgan degan rivoyal mavjud. Bu monax Tortkvenada Buyuk

¹²⁸ Овчин, Плещинский, Н. Избранные Л. Моготъ архив. - М., 1932.

¹⁰⁰ Окава: Шейнман М. М. Песня и искусство в эстетическом развитии. — М., 1977. — 57–58-е.

4. Овчинников, Александр. *Судебная психиатрия*. М.: Юридическая литература, 1988. 208 с.

Inkvizitorning muovini etib tayinlangan 1482-yilda yuz beradi. Bir yil o'tgach esa u Ispaniyaning Buyuk Inkvizitori rutbasini qiyadi.

Buyuk Inkvizitor ishini samaradorligi «Xudo yo'ldas» qatl etilgan yoki qanoqqa tashlangan odamlar soni bilan belgilanadi. Biz yashayotgan davrgacha yetib kelgan hujjatlar asosida Torkvernadaning inkvizitorlik faoliyati davrida (1482–1498-yillarda) taxminan 16200 kishi gulxanda tirikdaiyin kuydirilgani, 6840 kishi ustidan ramuziy kuydirish marosimi o'tkazilgani, yuz ming kishi zindonga tashlangani va ikki yuz mingga yaqin odam boshqa jazolarga tortilgani aniqlangan. Ushbu ro'yxatga sud va tergovsiz o'ldirilganlarni hamda Ispaniyadagi yahudiylarni qurg'in qilish davrida halok bo'lganlarni ham kiritish o'rindi bo'ladi. O'sha davrda Ispaniya aholisi taxminan sakkiz million kishini tashkil qilar edi⁴¹. Shuni ham qayd etib o'tish lozimki, qatag'on qilinganlarning bu soni bilan Buyuk Inkvizitorga bo'yamuvchi devonning miqdoriy tarkibi ham muvofiq kelgan: Ispaniyaning 45 viloyatida faoliyat olib borgan dominikan cherkovi xodimlarining o'zi 150000 kishini tashkil qilgan, ular bilan 20000 nafar familiar (inkvizitsiya yashirin politsiyasi a'zolari) yelkama-yelka ish olib borgan. Germaniyada (qirol va Buyuk Inkvizitorga bo'yamuvchi yashirin siyosiy politsiya) va qirol armiyasi bu hisobda vo'q.

Torikmadaning faoliyatini hargina diniy fanatizm bilan tushuntirish mumkin emas. U barcha tadbirlarni sovuqqonlik bilan rejalashtiruvchi, ommada qail etilganlar yoki ta'qib qilinayotganlarga nisbatan salbiy munosabat uyg'ota oluvchi tashkilotni tuzishga muvaffaq bo'ladi. Ayni paytda Buyuk Inkvizitor Ispaniyada ulkan siyosiy hokimiyatni ham qo'lga kiritadi, xalq orasida «qiriollar monarxi» degan nom oladi.⁴¹²

Diniy fanatizmin niqobi ostida ispan inkvizitsiyasi — markazi Trinitda joylashgan Suprema jahonda hukmronlikni qoʻlga kiritish maqsadida qonli terror boshlaydi. Bu maqsadga erishish uchun qisqa vaqt ichida taʼqiblar va qatagʻonlarning oʻziga xos tizimi yaratiladi. Ushbu tizim faoliyati doirasida shafqatsizlik va toqatsizlik jamiyatni boshqarish usullariga aylanadi. Ispan inkvizitsiyasi tarixda tengi yoʻq jabr-zulm «mashinas» sifatida mavdonga chiqadi.

Torkecmada yahudiylar, habashlar va barcha «yoʻq» kishilardan xalos boʻlish maqsudini koʻzlaydi, u faqat «toza qonli» kishilar yashaydigan Ispaniya gʻoyasini ilgari suradi. Oʻrta asrlar alkimiyyogarlari oʻzlariga maʼlum boʻlmagan materyiya sirlariga aralashish yoʻli bilan oltin olishga harakat qilgan boʻlsalar, Ispaniyada inson tabiyati va erkini boshqarish yoʻli bilan butunlay yangi odamni yaratish mumkinligini nazarda tutuvchi

⁶³⁾ Opatov: Opatik J. Terčias-mala. – Buzarov. 1996.

¹³ Oztuna; Cevik J. Torikato-nada. — *Pezom*, 1986. — 167-6

dunyoqarashni hayotga tutbiq etishga harakat qiladilar. «Ispanlar» va «yevropaliklar» o'rtasida farq mavjudligi to'g'risidagi g'oya og'li ravishda targ'ib qilinadi. Tarix sahnasiga Turkiyemada chiqqan puytdan boshlab Ispaniya dahshat va sir-u sinoatlarning chuqur dengizi bilan qit'adan araladi.

Ispein inkvizitsiyanisi din dushmanlarini yo'q qilish rejalarini amalga oshirish bilangina kifoyalannmaydi, u Yevropani bosib olish, Yevropa falsafasi va adabiyotining ilg'or yo'nalishlari ta'sirini neytrallashtirish muammolari bilan ham shug'ullanadi. Turkvremada buni o'zining Yevropa ustidan hukmronlik o'rnatishga bo'lgan iddialarini ro'yobga chiqarish uchun zarur deb hisoblaydi.

O'n uchinchi qitda. Garchi Torkvemenaning rejaları amalga oshmagan bo'lsa-da, Suprema tajribasidan rim kuryasi foydalanadi. Bu xristianlikning ko'pgina axidorari aniq va ravshan emastligi tufayli rim-katolik cherkovi ta'limotlarining haqqoniyligiga nisbatan shubbhalar. Yevropani bulg'ab olgan XVI asrning boshlarida yuz beradi. Trident soborida protestantlar bilan til topish, bitimlar tuzish mumkin emastligi, ularning ta'limoti rasmiy doktrinadan chiqarib tashlanishi uzil-kesil qayd etilgan bo'lsa-da, xristianlar dunyosida dinning fundamental masalalari atrofida bahs-munozaralar to'xtamaydi. Papa Pavel III ikki kardinal — neapolitik Karafa va ispaniyalik Xuan Alvares de Tolledodan bu vaziyatdan chiqish uchun nima qilish lozimligini so'raydi. Dominikan cherkovining bu ikki kerkse vakili xavf-xatar kuchaygan sharoitlarda uni bartaraf etish uchun ispancha andozadagi muqaddas inkvizitsiyadan foydalanish ayni muddao bo'lishini aytadi. Ularning taklifini ispaniyalik jezuit — Ignatij Loyola ham qo'llab-quvvatlaydi. Natijada 1542-yilda papa farmoniga binoan Rimda cheklanmagan huquqlarga ega bo'lgan markaziy inkvizitsiya tribunali tashkil etiladi. Bu italyan ruhoniytlariga ochiq-oydin ishonchsizlik mahsuli bo'lib, Yakov Burkovdard ta'biri bilan aytiganda, o'sha paytgacha ozini-ko'pini erkin bo'lgan Italiyaning «ispanlashuvi»ga olib keladi. O'sha davrda «Iso Masih dushmanlari» va dindin qaytganlarga qarshi kurashish uchun jezuitlar ordeni ham tashkil etiladi. Bu tashkilotga Ignatij Loyola rahbarlik qiladi¹¹⁵.

Iezuitlar ordeni rim kuriyasi o'ziga bildirgan ishonchni to'la oqlaydi: u bid'atlar va hurfiylikka qarshi kurashda rim cherkovi qo'lida samarali qurolga aylanadi. Uzoq vaqt mobaynida u Vatikan siyosiy va mafkuraviy ekspansiyasining asosiy vositasi bo'lib xizmat qiladi. Bu haqida tasavvur hosil qilish uchun Iezuitlar ordeni generali Tamburini (1706-1730) Fransiya marshali d'ersac de Brissakka aytdan so'zlamini keltirish kifoya.

⁴⁰ Овсин, Лосынский С.Г. *История математики*. — М., 1946. — 246-6.

qilma kerak: «...shu xonada turib men nafaqat Parijni balki butun dunyoni boshqarman va buni qanday amalga oshirayotganimni hech kim bilmaydi»⁴¹⁴ Iezuitlar ordemi hozirgi vaqtda ham katolik cherkovi tashkilotlari orasida alohida o'rin egallaydi va muayyan funksiyalarni bajaradi.⁴¹⁵

Iezuitlar ordenini katolik cherkovining qudrati va samarali quroliga aylantirish yo'lidagi Ignat'y Loyola tashkiloti a'zolarini individual tarbiyalash prinsipidan kelib chiqadi. Ayni shu prinsip iezuitlarda «ichki iroda»ni, o'zi bajarayotgan ishning to'g'riligiga qattiq ishonchni shakllantirish imkonini beradi. Katolik cherkoviga fanatiklarcha sodiq bo'lgan «Iso Masih askarlari»ni tayyorlash uchun ularning shaxsiyatiga chuqur ta'sir ko'rsatish talab etiladi. Ular o'zlarida mavjud bo'lgan insoniy fazilatlarining barchasini qurbonlik keltirishlari lozim. Bu askarlardan tanqidiy fikrlash qobiliyatini siqib chiqarish va ularda qaratma-qarshi fikrlarning soxtaligiga bo'lgan ishonchni shakllantirish zarur. Iezuit shaxsiyatining o'zgarishi fanatizm holatiga erishish bilan bog'liq bo'lishi lozim. Bunga erishish uchun esa insonning aqligagina emas, balki uning sezgulariga ham ta'sir ko'rsatishga qaratilgan maxsus tarbiya talab etiladi.¹¹⁶

Uruman olgandia, fanatik iznini tayyorlash ijtimoiy texnologiyasi quyidagilarni o'z ichiga oladi: mashra, ya'ni ko'r-ko'rona qattiq undomga asoslangan harbiy ta'lim, harbiy mashqlarni, zo'ra-zo'raki ta'lim va tarbiyani; shaxsdan mustaqillikning har qanday unsurlarini siqib chiqarishni, uni erkin fikrlashdan mahrum qilishni; tarbiyalanuvchilarni tirik robotlarga, boshliq qo'lida ko'r-ko'rona jonsiz qurolga aylantirishni. Orden generali («qora papa») «Iso Masih jamiyati» a'zolari uchun shoh va xudo bilan barobar, uning obre'si shak-shubhasiz, unga so'zsiz itoat qilishi shart. Vatikan, papa, orden generali maqsadlariga erishish yo'lida zahmat chekish, ularning qo'lida qurol bo'lib xizmat qilish iznini har qanday mazmunini tashkil etadi.

Irodani sindiruvchi kitoblarni o'qish yo'li bilan taqvorodlikni shakllantirish, insoniylikka zid qilmishlarni bilim tilga tushgan shaxslarga taqlid qilish zarur degan fikrni ongga singdirish iezuitlarda fanatizmni shakllantirish vositalari hisoblanadi. «Taqvorodlik tuyg'ularga, mutolaa va suhbatlar – aqlga, maxsus mashqlar – ularning ikkalasiga, kun tartibi – irodaga ta'sir ko'rsatadiki, bu individning ma'naviy kuchlariga har tomonlarga ta'sir ko'rsatish va uni diniy fanatikka, orden va Vatikan quliga aylantirish imkonini beradi. Pirovard natijada u iezuitlarni tarbiyalashda

⁴⁴ Симанов Ю.Ф. Сочинения. - М., 1937. Т.6 - 80-4.

^{4,5} Озюна, Вильямсиз, Д.Н. Чужая планета Вильямсиз. - М., 1980.

⁴² James Thomas A. Beaman, 33, 1955, 126-6.

⁴¹¹ *ibid.* para. 137-5.

qo'llaniladigan «Ma'naviy mashqlar»ning quyidagi mazmunda o'rin uchunli qoidasiga muvofiq ish ko'radi. «Hech narsada xatoga yo'l qo'ymaslik uchun biz, agar Ieraxiyeviy Cherkov buyursa, o'qing qoraligiga ham ishonishimiz lozim»⁴¹⁸.

Iezuilar ordenida hamma bir-birining onidan paylar edi. Rektorlar va superiorlar provinsialga har hafta ma'lumot yuborardilar, provinsial esa rektorlarga har oy javob qaytarardi. Yevropa provinsiallarining barchasi orden generaliga har oy, rektorlar va superiorlar esa – uch oyda bir marta ma'lumot berardilar. Rektorlar va superiorlarning assistentlari har ikki haftada bir marta provinsialga va har oyda bir marta generalga ma'lumot yuborardilar, provinsiallarning assistentlari esa har yili ikki marta o'z provinsiallari to'g'risida generalga yashirin ma'lumot berardilar⁴¹⁹. Orden mansabdor shaxslarining har biri nima qilayotgani va nima o'ylayotgani generalga ma'lum edi. U o'zining Rimdagi kabinetida turib ordenda qat'iy tartib va ko'ra-ko'rona itoatkorlikni qurvatlay olardi.

Iezuilar ordeni o'z faoliyatining dastlabki davridan boshlab hayotning barcha sohalarida papa va katolitsizmning hukmronligini mavjud barcha yo'llar va yositalar bilan qo'llab-qayvallaardi⁴²⁰. Chuninchi, Iezuilar Xitoy va Yaponiyada xristianlikni yoyar ekanlar, dinga o'girilganlarga eski rasm-rusumlar va irim-sirimlarga amal qilish – foshlar kunini bayram qilish, Konfutsiyga sig'inish va boshqa shunga o'xshash diniy amallarni bajo keltirish imkoniyatini qoldiradilar. Ular o'zlariga boylik, kuch-qudrat va hukmniyat keltiruvchi prozelitlar sonini ko'paytirish uchun ularning eski diniy odatlar va rasm-rusumlarga sodiqligiga ko'z yumish imkonligidan kelib chiqadilar⁴²¹.

Iezuilar Yevropa va jahonda ulkan kuch-qudrat va mavqega erishadilar. Ular ko'p sonli o'qov yurtlariga asos soladilar (masalan, birgina AQSHda Iezuilar hozirda 28 kollej va 50 oliy maktabga rahbarlik qiladilar⁴²²). Turli davlatlarning rahbarlari va oliy mansabdor shaxslarini o'z ta'siri doirasiga oladilar. Bid'arga, ayniqsa lyuteranlik va kalvinizmga qarshi qattiq kurash olib boradilar. Barcha mamlakatlarning iste'dodli va aqlli kishilarini orden a'ziligiga qabul qiladilar⁴²³.

⁴¹⁸ Tolstoy A. *Yezuilar*. – M., 1955. – 139-6.

⁴¹⁹ Provinsiallar, rektorlar, superiorlar va ularning assistentlari. Iezuilar ordeni har yili provinsiallar, rektorlar, superiorlar va ularning assistentlari o'zlarining faoliyatini umumiy hisobot bilan yuboradilar. Bu hisobotlar har oyda provinsiallar, rektorlar, superiorlar va ularning assistentlari o'zlarining faoliyatini umumiy hisobot bilan yuboradilar.

⁴²⁰ Qarang: Tolstoy A. *Yezuilar*. – M., 1955. – 139-6.

⁴²¹ Qarang: Tolstoy A. *Yezuilar*. – M., 1955. – 139-6.

⁴²² Qarang: Tolstoy A. *Yezuilar*. – M., 1955. – 139-6.

⁴²³ Qarang: Tolstoy A. *Yezuilar*. – M., 1955. – 139-6.

Iezuillarda diniy fanatizanni shakllantirish vositalari va usullariga nazar tashlasak, ularning orasida xotira yoki mnemonika vositalari alohida o'rin egallashini ko'rishimiz mumkin. Ma'lumki, mnemonika nazariyasini Aristotel, Platon, Sitseron, Kvintillian, Avliyo Avgustin, Foma Akvinskiy, Petrarka, Raymond Lulliy, Jordano Bruno, Dekart, Leybnits kabi buyuk mutafakkirlar ishlab chiqqanlar. Qadimgi Yunoniston va Rimda ritorikaning bir qismi sifatida tarqalgan⁴²⁴ mnemonika san'ati o'rta asrlarda xristianlar dunyosida chin xristianga xos bo'lgan fazilatlar to'plamining tarkibiy elementlaridan biri sifatida falsafa, din, tasviriy san'at, me'morchilik, teatr va hatto xufiya uyushmalarining himmlariga ham o'z ta'sirini ko'rsatadi. Uyg'onish davri bilmadani, angliyalik mutaxassis F. Yeyts fikriga ko'ra, mnemonika san'atini Jotto mo'yqalamidan chiqqan novatorlaracha freskalarda, Dantening «Illohiy komediyasida», gotika uslubida qurilgan ibodatxonalar arxitektonikasida, protestantizm tarbiya konsepsiyalarida, Foma Akvinskiyning «Teologiya yig'indisi» asari strukturasi, Leybnitsning differensial hisobida va hokazolarda kuzatish mumkin⁴²⁵. U Yevropa madaniyati tarixidagi ko'pgina fenomenlarni tushunish imkoniyatini beradi.

Mnemonika san'ati sivilizatsiyaning yozuv paydo bo'lishidan oldingi bosqichida aytilgan so'zni eslab qolish san'ati sifatida keng amal qilgan. Keyinchalik, sivilizatsiyaning taraqqiy etishiga qarab, u ashyolarga nisbatan tarbiya etila boshlagan va kodifikatsiya qilgan. Sun'iy xotirani qo'llash qoidalarini paydo bo'lgan. Lo'nda qilib uyg'atganda, mnemonika san'atida vaqt o'tishi bilan vizuallashtirish omilining kuchayishi yuz bergan.

Skolastika qoidalarini o'zida ifodalovchi mnemonika qoidalarining Albert Buyuk va Foma Akvinskiy tomonidan qayta ko'rilishi XIII asrda ularning ommaviylashuviga imkon yaratadi. Monaxlar ordenining a'zolari o'z ta'limotlarini targ'ib qilish uchun foydalanish maqsadida notiqlik san'atini tikladilar; voizlik Dominikan cherkovi faoliyatida asosiy o'rin egallardi. O'rta asrlarda sun'iy xotiradan asosan din a'yentlarining va'zilarini eslab qolish uchun foydalanadilar. Dominikan cherkovi namoyandalarning voizlik va targ'ibotchilik faoliyati zaminida Foma Akvinskiy tomonidan ta'riflangan va ushbu maqsadlarga moslashtirilgan xotira qoidalarini yaratdi. Bu qoidalar quyidagicha yozilgan: «Insonga yaxshi eslab qolishga yordam beruvchi to'rt narsa bor:

birinchidan, u eslab qolish talab etiladigan narsalar va voqealarni muayyan tartibda joylashtirish lozim,

⁴²⁴ Qarang: Avvostin, p. 100-101. – M., 1975.

⁴²⁵ Qarang: Fols F.A. *Scilicet*. – Warszawa, 1977.

ikkinchidan, u mazkur narsalar va voqealarga emotsional yondashishi kerak;

uchinchidan, ularni abstrakt tushunchalar sifatida ifodalashi dardkor, to'rtinchidan, ularni tez-tez xayolan takrorlashi lozim»⁴²⁶.

Dominikan cherkovi namoyandalari inson ruhiyatiga ta'sir ko'rsatish borasida to'plagan tajribadan Ignat'y Loyola iezuitlarni tarbiyalash tizimida samarali foydalanadi. Bu tajriba bo'lg'usi iezuit shaxsiyatini shakllantirishda ancha muhim rol o'ynaydi.

Shunday qilib, yuqorida bayon etilganlar turli madaniy, psixologik va fiziologik mexanizmlar iezuitlar tomonidan Vatikan «qora gvardiyasi»ning o'zagini tashkil qilgan diniy fanatiklarni tayyorlash uchun foydalanilgan degan xulosaga kelish imkonini beradi. Shuni unutmash kerakki, to'rt yuz yil muqaddam Reformatsiya harakatiga qarshi kurashish uchun ta'sis etilgan iezuitlar ordeni hozir ham faol ish olib bormoqda.

Kolumbcha model. Yuqorida aytib o'tilganidek, Rim papalari, teokratiyaning oliy namoyandalari sifatida o'zlarini barcha qirallar va imperatorlardan ham yuqori qo'yganlar. Ular siyosat bilan faol shug'ullanganlar, xalqning bir qismini boshqa qismiga, fuqarolarni — podsholarga qarshi g'ijgilaganlar, o'z maqsadlariga erishish yo'lida monarxialarning turli ordenlari va muqaddas inkvizitsiyadan foydalanganlar⁴²⁷. Masalan, papa Grigoriy VII (1020–1085) pul va dag'al kuchni dunyoda o'z hukmurligini o'rnatishning eng samarali vositalari deb hisoblagan. Papa Innokentiy III (1161–1216) ekspansiyaning nisbatan mo'tadil usullarini qo'llagan va natijada papalik uning davrida o'z kuch-qudratining cho'qqisiga ko'tarilgan. Uning o'limidan so'ng papalik o'zining egallagan mavqeini boy bera boshlagan va bu ma'noda Reformatsiya harakati paydo bo'lishiga turki bergan.

Yevropa madaniyatining bo'lg'usi rivojlanish yo'lini belgilab bergan Reformatsiya davri kabi olamshumul bosqichlar jahon tarixida ancha ko'p emas. Insoniyat tarixidagi har qanday buyuk harakat kabi Reformatsiya ham quruq joyda vujudga kelgani yo'q, unga XIV va XV asrlarda yuz bergan jarayonlar (ta'bir joiz bo'lsa, shu davrda amalga oshirilgan o'ziga xos «tayyorgarlik ishi») zamin hozirladi. Bu asrlar feodal va cherkov ierarxiyaviy muassasalari zavol topgan, papalik va Muqaddas Rim imperiyasi inqirozga yuz tutgan, rim-katolik cherkoviga muxolifat vujudga kelgan davr hisoblanadi.

⁴²⁶ Yakov F.A. *Siznitskiy postskript*. — M.: Voenizdat, 1977. — 96 b.

⁴²⁷ Qarang: Грегорио А.В. *Культура и общество средневекового Европы*. — М., 1980. — 130 b.

Ushbu muxolifatga rim cherkovida yuzaga kelgan vaziyatdan norozilar va uni isloh qilishga intiluvchilar kiradi⁴²⁸. Rim cherkovida yuzaga kelgan vaziyatdan norozilar qatoriga papa Bonifatziy III dan ruhoniylarni dunyoviy ishlarida dunyoviy hokimiyatga to'la bo'ysundirishni talab qilgan Fransiya qiroli Filipp VI Churoylini, «Monarxiya» asarining uchunchi kitobida: «Biz papaga bo'ysunur ekanmiz, unga Iso Masih sifatida emas, balki Pyotr sifatida qaraymiz» deb ta'kidlagan Dante Aligierini, Papaning benuqsanligi va uning ulkan kuch-qudrati haqidagi ta'limotni rad etgan faylasuf U. Okkanni, o'zining «Ahmoqlar kemas» asarida ruhoniylarning buzg'unligini ayovsiz tanqid tig'i ostiga olgan nemis satirigi Sebastian Brantni, «Kontarbeniya hikoyalari»da cherkov to'g'ri yo'lidan qaylganligini ko'rsatgan va islohotlarni talab qilgan ingliz she'rriyali otasi Jeffri Choserni kiritish mumkin. Xalq omumasining o'rta asrlar ruhiga mos ravishda diniy shakllarda ifodalangan nirozilik ham Reformatsiya harakatiga zamin yaratgan omillardan biri hisoblanadi. Ushbu norozilik ko'rinishlaridan biri sifatida flagellantlar sektasi faoliyati namoyon bo'ladi. Didro va D. Alamber «Ensiklopediyasi»dagi «Flagellantlar» maqolasining muallifi L. de Jakur flagellantlar «xudolar muhuratiga sazovor bo'lish uchun o'z tanasini mayib qilgan ayrim majasiy kohanlar fanatizmini eslatadigan fanatizm»ni namoyish qilganlarini qayd etadi⁴²⁹. Flagellantlarning namoyishlari g'arbiy Yevropani deyarli to'la qamrab oladi. Mualliflar bu harakat faoliyatida «ruhiy omillarning ustunligini, uning «epidemiik xususiyatini, namoyishga qo'shilgan «dindor omma kayfiyatining ko'tarinkisligini ta'kidlaydilar»⁴³⁰. Mistiklar Ekxart, Tauler, Suze va boshqalar faoliyatining kuchayishi yuqorida zikr etilgan norozilikning boshqa bir ko'rinishi sifatida namoyon bo'ladi.

Ikkinchi guruhga fransuz ilohiyotchilari, Parij universiteti o'qituvchilari Petr D'Al'i va Jan Shatle kiradi. Ular yepiskop hokimiyatini unga papaning ba'zi bir vakolatlarini o'tkazish yo'li bilan kuchaytirishga, Rim cherkovini cheksiz monarxiyadan konstitutsiyaviy monarxiyaga aylantirishga chaqiradilar. Ular bilan bir qatarga katolik cherkovi haqiqatlarini rad etuvchi xalq panteistik sektalarining a'zolarini (ular Germaniya va Fransiya da ayniqsa ko'p edi), «Reformatsiya davridan oldingi ilohotchilar» deb nomlash mumkin bo'lgan bir qancha atozli

⁴²⁸ Qarang: Мелетинский В. *Исторический очерк средневекового Папства*. — XVI и XV вв. // *История и философия Европы*. — М., 1882.

⁴²⁹ Flagellans // *Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*. — P., 1776. Vol. 8. — 823 b.

⁴³⁰ Qarang: Шенкель М. *Папский сектанство и движение катол. к-ты в XVI в.* // *История и философия Европы*. — М., 1882. — 123 b.

arboblar va mutafakkirlarni ham qo'yish mumkin⁴⁵¹. Ulur jumlasiga, dunyoviy hokimiyat manfaatlarini himoya qilgan, o'linidan so'ng shogirdlari hollardlar sektesini tuzgan taniqli ingliz ilohiyotchisi Jun Viklif, dinning birdan bir manbai Muqaddas kiteb hisoblanishini, cherkov ikkinchi darajali va sharti ubaniyat kasb otishini isbotlashga harakat qilgan Praga universiteti magistri Yan Gux kiradi. Ushbu qarashlari uchun Guxni gulxanda kuydiradilar va bu voqea gusxilar urushlari olovi yoqilishiga sabab bo'ladi. Shunday qilib, feodal munosabatlarga qarshi inqilobiy muxolifat mistika, ochiq-oydin bid'at va quralli qo'zg'olon ko'rinishida Reformatsiya uchun zamin tayyorlaydi.

Reformatsiya g'arbiy Yevropa hayotida tub borilish yasagan davr hisoblanadi. Bu davrda Rim-katolik cherkovining ma'naviy sohadagi yakkahokimligi cheklanadi, dunyoviy madaniyat va burjua dunyoqarashi rivojlanishiga asos solinadi. Reformatsiya davri — bu Yevropa madaniyatida to'ntarish yasagan davr. Unda olijanob intilishlarga ham, «dahuriylarni gulxanda kuydirish hollariga ham, antik madaniyatga qiziqishning tiklanishiga ham, «jodugarlarga qarshi qatag'onlarning kuchayishiga ham (bunga «Salom ishi» yorqin misol bo'ladi), qozg'in ilmiy munozaralar va vahstuyona qiynoq usullariga ham duch kelish mumkin⁴⁵².

Reformatsiya bosqichi — bu Uyg'onish davri va gumanistik maskura qadriyatlarini protestantcha fanatizm bilan to'qnashgan murakkab va ziddiyatlarga to'la bosqich. Reformatsiya davrida katoliklikdan ham kuchliroq dunyo fanatizm paydo bo'ladi. Protestantizm, g'arbiy Yevropada shuddlana boshlagan burjua davlatlarning ma'naviy asoslari va andoqiy me'yorlari diniy fanatizmining o'ta vahstuyona ko'rinishlari paydo bo'lishiga olib keladi. Din tarixchisi F. Mautner protestantlar rahnamosi Lyuter iblisning mavjudligiga va uning yovuz amallariga ishonganligini qayd etar ekan shunday deb yuzadi: «Protestantizm katoliklarning iblis haqidagi xurafiy qarashlarini o'zlashtirish bilan bir vaqtda uni dogmatik jihatdan yanada mustahkamlaganligi aybi Lyuterning ha'ymiga tushadi. Protestantlik yetakchi din bo'lgan mamlakatlarda jodugarlar ustidan o'tkazilgan jarayonlar aksariyat hollarda katoliklar o'tkazgan shunday jarayonlardan ham fanatikroq tus kasb etadi. Jodugarlarni gulxanda kuydirishning otashin tarafdorlari protestantlar orasida katoliklardan ham ko'proq topiladi. Lyuter uchun iblis oddiy qurolga, xudo g'azabining jallodiga aylanadi»⁴⁵³.

Protestantcha Reformatsiyaning xususiyatlaridan biri faqat monoxlarga xos bo'lgan asketizmining dunyoviy hayot tarziga ham tatbiq etilishi hisoblanadi. Lyuter insonni yuzaki dindorlikdan xalos qiladi va dindorlikni insonning ichki dunyosiga aylantiradi. Lo'nda qilib aytganda, u ruhoniylarni dunyoviy kishilarga, dunyoviy kishilarni esa — ruhoniylarga aylantiradi. Bunda protestantizmining fundamental g'oyasi — Lyuterning insonga panch topish inkonini beruvchi birdan bir vosita sanalgan «shaxsiy e'tiqod» to'g'risidagi g'oyasi mazmuni namoyon bo'ladi. Protestantizmining turli yo'nalishlari, shu jumladan, uning kalvinistik ko'rinishi zamonida ham ayni shu g'oya yotadi. Bu g'oya turli-tuman kuchlar — siyosiy mustaqillikka intilayotgan hukmdorlar; o'lonlar va feodal jamiyatning unqoqligi faoliyatiga to'sqinlik qilayotgan tadbirkorlar va tijoratxilar; o'z tabaqalarini talagan uchun rim cherkovini yomon ko'rgan qashshoqlashgan dvoryanlar va ritsalar; qotib qolgan cherkov aqidatari hukuron muhitda nafas olishga qiyinalayotgan ziyolilar; ayovsiz jabr-zulmga duchor bo'lgan dehqonlar va shaharlik plebeylarni birlashtiruvchi omil bo'lib xizmat qildi.

Bu kuchlarning barchasini birlashtirish uchun «ideal shakl» sifatidagi g'oya zarur edi. Ma'lumki, bunday «ideal shakllarni yaratish ziyolilarning vazifasi hisoblanadi. Ijtimoiy amaliyot jarayonida ayni shu «ideal shakllarni amalga oshirish talab etiladi. Holbuki, Reformatsiya davriga kelib ziyolilarning ko'pchiligi yo daydilarcha hayot kechurardi, yo getsoglar, graflar, baronlar va shahar patritsiylariga boqimanda edi. O'rta asrlar ziyolilari kuchli shaxsiy qurallik evaziga tirikchilik qilardilar. O'sha davrda qurilgan ayrim hashamali soborlar va ratushalarning me'morlari, xattodlar, daydi faylasuflar va solnomachilar o'z ismlarini oshkor etmagani tashdifiy bir hol emas. Ziyoli, mafkurachi ma'naviy hayotda muhim rol o'ynaydi, u jamiyat hali anglab yetmagan g'oyalarni ta'riflaydi. Rim-katolik cherkovining ma'naviy yakkahokimligiga asoslangan feodal jamiyatda yig'ilib qolgan ziddiyatlar oxir-oqibat inqilobga olib keladi. Amalga oshirish jarayoniga ashaddiy diniy fanatizm yo'ldosh bo'lgan protestantizm fundamental g'oyasi Reformatsiya davrini boshlab bergan ushbu inqilobning «ideal shakli» hisoblanadi.

Ma'lumki, rim-katolik cherkovi mavjud feodal tuzumni o'zida mujassamlashtirgan ijtimoiy institut hisoblanar edi. Shu tufayli ham har qanday ijtimoiy va siyosiy harakat teologik shakl-shamoyil kasb etishga majbur edi, mavjud ijtimoiy munosabatlarga hujum qilish uchun esa ularni muqaddaslik nutxasidan mahrum qilish talab etilardi. Sodda qilib aytganda, ijtimoiy institut sifatidagi rim-katolik cherkovi ustidani g'alaba qozonish uchun uning jamiyatdagi hukmronligini asoslovchi aqidalar tizimini

⁴⁵¹ Qit'ing: Miskalarnavir E. Прогрессивизм и реакционизм в Реформации в XVI и XVII вв. // Иллюстр. к истории Реформации — М., 1982. — XII с.

⁴⁵² Qit'ing: Митрополит Л.Н. Стефан Шедт. Католицизм против Католицизма. — М., 1986. — 17-с.

⁴⁵³ Митрополит Л.Н. Стефан Шедт // Атеизм, 1986, № 3. — 19-с.

veyron qilish talab etilar edi. Bu tizimda inson panoh topishi uchun ko'makchi sifatida cherkovning zarurligi haqidagi qat'ida markaziy o'rinni egallardi. Mavjud obyektiv va subyektiv sharoitlarda cherkov a'zolarni yul etishni faqat uning o'z quruli vositasida amalga oshirish mumkin edi. Rim katolik cherkovining «ilohiy panteon»ni egallash borasidagi iddaolariga hech bo'lmasa shu darajada avtoritar ta'limomi qarama-qarshi qo'yish talab etilardi. «Shaxsiy e'tiqod» konsepsiyasi ayni shunday ta'limotga aylandi⁴⁴. Xristianlik doirasida bunga faqat Xudoning kuch-qudratiga nisbatan rim-katolik cherkovining «dunyoviy» cheklanganligini qarama-qarshi qo'yish yo'li bilan erishish mumkin edi. Ayni shu sababli protestantlar Muqaddas kitobni dinning bardan-bir manbai deb e'lon qiladilar va amalda cherkov ediktlarini asoslovchi Muqaddas rivoyatga ermas, balki «Xudoning so'ziga» itisat etishga chaqiradilar. Bunga protestantlar jodugartarni «ovlash» va dahriylarni ta'qib qilishda yanada shafqatsizroq va fanatikroq bo'lganlari sababining klassik izohi sifatida qarash mumkin. Masalaga chuqurroq yondashish kishilarning tengligi, insonning «ichki» erkinligi, uning burchi va maslasi haqidagi odatdagi tasavvurlarni aniq ifodalagan protestantcha mafkura «burjuaziyani» o'ziga xos faolligini rag'batlantirishning samarali vositasiga⁴⁵ aylanganligining guvohi bo'lish imkonini beradi. Burjuacha ong va faollik manbai protestantcha fanatizm fenomenini tushunishning o'ziga xos «kaliti» bo'lib xizmat qiladi, ya'ni ushbu fenomenni anglab yetish inson tabiatining funksional modeliga tayanishni taqozo etadi.

Darhaqiqat, faylasuflar va mutafakkirlar – inson faoliyatining samaradorligi to'g'risidagi masalaga yechim topish jarayonida inkoniyar darajasidan tashqaridagi faoliyatni tavsiflovchi ikki qutumi-qarshi model – prometeycha va sizifcha modellarni yaratganlar.¹⁹⁶

Prometeycha model inson va jamoaning tabiat ustidan hukmronlik qilish, barkatol jamiyatini yaratish va inson shaxsiyatini karnol topirish qobiliyatiga bo'lgan shak-shubhasiz ishonchdan kelib chiqadi. Ushbu model g'alaba ketidan g'alaba qozonayotgan konkistadorni eslatadi. To'g'ri, bu yo'lda u azob-umubadlar chekadi, qurbonlar ko'radi, biroq erishilgan natijalar shunga arziydi. Prometeychilik insonni oqilona va izchil yo'llar bilan o'z maqsadiga erishuvchi ideal arbob deb hisoblaydi. Bunda va'da bajarilmay qolmaydi. Zero, bajarilmagan va'da o'zining empirik ma'nosini yo'qotadi. Bunday optimistik yondashuv ancha murakkab faoliyatga nisbatan ham kuzatiladi.

⁴¹⁶ Qunag, Būmpayzu il.H. *Uzrifi O'zbekiston G'ozlari taqdimoti nazariyasi* — *ibid.*, 1986, — 20-21-b.

^a O_2 uptake = 29.6.

⁴⁵ Quarta, Kazimierz J. *Odczuwanie wielowymiarowych*. Warszawa, 1985 – 113–116 G.

Prometeycha modelning turli variantlari ba'zi bir muvaffaqiyatlar, olinlar va siyosatchilar tomonidan o'zlashtirilgan. Unga ko'pgina inqilobchilar ham amal qilganlar. Ular inqilobiy faoliyat va o'z ijodi yordamida insonning ehtiyojlarini qondiruvchi va erkinlik doirasini kengaytiruvchi jamiyat qurishga qodir ekanligiga ishonganlar, shu tufayli ham insoniyat kelajagi kollektiv Prometey qo'lidadir deb hisoblaganlar. Bunday nuqtayi nazarini ko'pgina bixevioristlar, sotsiologlar va psixologlar ham ilgari suradilar. Masalan, amerikalik sotsiobiolog Skinner fikriga ko'ra xalq-atvor texnologiyasining ikki tomonlama pozitiv aloqa prinsipidan kelib chiquvchi metodlar individ reaksiyasini erkin modifikatsiyalash va birobotlar jamiyatiga o'xshash yangi jamiyar barpo etish imkonini beradi. Yuzaki cheklashlar va to'siqlar o'z kuchiga ishonmay qo'ygan aqlning illuziyalari hisoblanadi.

Prometeyscha model empirik ma'lumotlar bilan to'la tasdiqlanmaydi. G'oya va natija o'rtasidagi farq aksariyat hollarda kritik masofani o'zida ifodalaydi. Qo'yilgan maqsadlarga qisman yoki umuman erishmaslik inson taqdiriining elementi sifatida uning innovatsion faoliyatida ayniqsa bo'rib namoyon bo'ladi. Inson tayyorlagan ijtimoiy muqobilar, ta'lim-tarbiya sohasida u amalga oshirgan islohotlar, ilmiy tadqiqotlar, odatda, kutilganidan farq qiladigan natijalarga olib keladi. Zotan inson har narsaga qodir atob emas – Faust belbog'ini taqish yo mahalliy guruhlarning manfaatlariga xizmat qiladi, yo tushkunlik qarshisida himoya mexanizmi hisoblanadi. Taslqi va ichki omillar majmuri prometeyscha idealarga erishishni qiyinlashtiradi. Iqtisodiy va siyosiy jarayonlar ustidan to'la nazoratning yo'qligi, tavakkalchilik, axborotdan foydalanish imkoniyatining cheklanganligi, inson hayot faoliyatidagi irratsional sohalar, aqlning norasoligi va hokazolar ta'lim-tarbiya g'iyalarini to'yibga chiqarish imkoniyatini bermaydigan omillar hisoblanadi. Ijodiy faoliyat ham ko'pincha umidlarni oqlamaydigan natijalarga olib keladi. Prometeyscha model inson faoliyatining tomonlaridan birinigina tavsiflaydi.

Sizifcha model prometeycha idallarga qarama-qarshi hisoblanadi. U inson faoliyatini samarali emashigini, faoliyatga turtki beruvchi g'oyalari va uning qadriyatini kasb etuvchi oqibatlarini o'rtasida tafovut mavjudligini nazarda tutadi. Inson inqirozi harakatlari bajarayotgan deb o'ylaydi, biroq ular individning umudlariga zid o'laroq narsalar va hodisalarning mavjud tartibidan chetga chiqish imkonini bermaydi. Bunday yondashuvda ijtimoiy inqiloblar, o'z-o'zini karnol toptitish yo'lidagi harakatlar yoki azob-oqibatlarga qarshi kurash besamardir. Yutuq harvaqt o'lon qilingan mag'lubiyatga aylanadi, odamlarning say-harakatlari absurd va irratsional bo'lib chiqadi, ular afsonaviy Sizifning ishini takrorlaydilar.

Sizifcha model uning turli ko'rinishlarida ko'pgina faylasoflar va mutafakkirlar, ayniqsa ekzistensialistlar tomonidan o'zlashtirilgan. Ailher Kamyu «Sizif haqida afsona» asosida absurd va ma'nosiz faoliyarga sho'ng'igan inson uchun o'zini o'zi o'ldirish to'g'risidagi masala to'm ma'noda falsafiy xususiyatga ega bo'lgan birdan bir masalaga aylanishini ta'kidlaydi. Shunga yaqin qarashlarga melanxoliya va depressiyani boshdan kechirayotgan nevrotik yoshlar davrasida duch kelish mumkin. Indivud va guruhlar faoliyati behuda ekanligi haqida o'ylashga majbur etuvchi vaziyatlar har bir inson hayotida mavjud bo'lsa kerak. Polyak psixologi Y. Kozelskiy sizifcha modelga tavsif berar ekan, u inson taqdirining umumiy andozasi sifatida karikatura xususiyatini kash etishini ta'kidlaydi⁴⁵. Agar inson to'sirchan faoliyat ko'rsatmaganida, faoliyat va uning natijalari o'rtaida aloqa mavjud bo'lmaganida, innovatsiyalar samara bermaganida, u dunyoda yashab qolmagan va o'zgaruvchan muhitga moslasha olmagan bo'lar edi. Odamzot san'atda, fanda, dinda va o'z hayot faoliyatining boshqa sohalarida bunyodkor bo'la olmas, yo'qlik qo'riga singib ketgan bo'lardi. Inson doim ham yutuqazavermasligiga ishonch hosil qilish uchun ko'p sonli mag'lubiyatlar «chig'irig'»idan o'tish lozim edi. Shu tufayli ham sizifcha model, prometeycha modelga zid o'laroq inson mavjudligining boshqa tomonini aks ettiradi.

Shundan kelib chiqib, Y. Kozelskiy, o'z fikriga ko'ra inson faoliyatining eng oqilona modeli – amaliy hayotda innovatsiyalarni amalga oshiruvchi inson modelini taklif qiladi. Bu modelni u «kolumbcha model» deb nomlaydi⁴⁶. Bu yerda u Hindistonga g'arbiy yo'nalishda yangi dengiz yo'lini ochishga ahd qilgan va bunga muvaffaq bo'lgan Kolumbning hayot tarixini asos sifatida oladi. Kolumbning g'oyasi o'ta xavfli edi – o'sha zamon kernalari ham, navigatsiya asboblari ham, elopajning tayyorgarlik darajasi ham maqsadga erishishni to'la ta'minlash imkonini bermasdi. Natijada Kolumb kutilmagan natijaga erishdi – u yangi qit'ani kashf qildi. Kolumb sayohati natijalari insoniyat uchun olamushumul ahamiyat kash etadi. Ammo ba'zan bunday harakatlar fojiali oqibatlariga olib kelishi ham mumkin. Masalan, mayya qabilalari va ixmerlar tomonidan turli zamonlarda o'rmonlarning kesib tashlanishi ularga dalalar uchun arzon quyosh energiyasini berdi, ammo shu bilan bir puytda kutilmaganda tuproqning chuqur eroziyasiga olib keldi va pirovimbda ularning sivilizatsiyalari tarqatulg'a yuz tutishiga sabab bo'ldi.

Kolumbcha model inson faoliyatini, ayniqsa innovatsion faoliyatni ancha to'liq tavsiflaydi. Bu tavsif to'rt banddan iborat:

- yirik yutuq – ish o'ngidan kelib inson ulkan ahamiyatga molik natijaga erishadi, bilim yoki hokimiyat doirasini kengaytiradi;

- yutuqqa erishish ehtimolining ozligi – erishilgan natija kamdan kam holda yuksak ahamiyatga ega bo'ladi;

- yirik mag'lubiyat – ish o'ngidan kelmasligi nafaqat insonga, balki jamiyatga ham tahdid solishi mumkin bo'lgan ulkan muvaffaqiyatsizlikka olib keladi;

- muvaffaqiyatsizlikka erishish ehtimolining kattaligi – nomaqbul natijalarga erishish imkoniyati bor va shu bois potensial xavf real tas olishi mumkin. Kolumbcha model inson faoliyatining ehtimoliy modelini o'zida ifodalaydi.

Kolumb hayoti va inson faoliyatining taklif qilingan modeli o'rtaida toran bog'lanish mavjud. Tarixiy manbalardan ma'lumki, mashhur dengizchi o'z oldiga qo'yilgan maqsadga erishgunga, Hindistonga eltuvchi g'arbiy dengiz yo'lini ochganiga umrining oxirigacha ishonib yashagan, o'zi yangi qit'ani ochgani haqida o'ylashni istamagan. Xuddi shuningdek, umidlari puch bo'lib chiqqan arab ham amalda yutuqqa erishganligiga o'zini va boshqalarni ishonitirishga harakat qiladi. Bu yo'lda u o'zini o'zi aldash usullari, himoya mexanizmlari va repressiya vositalaridan foydalanadi. Muhimi shundaki, mazkur model insonning murakkab, jo'shqin va o'ziga yo'l bo'lgan dunyodagi faoliyatini tushunish imkonini beradi. Shakllanayotgan Yevropa burjuaziyasi dunyosi ham ayni shunday dunyo edi.

Protestantcha mafkuraga ko'ra inson hayoti ilohiy taqdir to'g'risidagi ta'limotga muvofiq amalga oshadi. Bu nuqtayi nazar inson faoliyatining kolumbcha modeli bilan muvofiq keladi. Lyuter ilgari surgan bu ta'limotdan «Jeneva papasi» Kalvin burjuaziya manfaatlarini himoya qilish uchun ancha samarali foydalanadi. Uning dogmasi o'sha davr burjuaziyasi ilg'ir qismning talablarga javab berar edi. Uning ilohiy taqdir haqidagi ta'limoti aslida savdo va raqobat dunyosida muvaffaqiyat yoki bankrotlik ayrim shaxslar faoliyati yoki mahorati bilan emas, balki ularga bog'liq bo'lmagan omillar bilan belgilanishining diniy ifodasidan boshqa narsa emasdi. Kolumbcha model zaminida ham aynan «ilohiy» (amalda obyektiv) taqdir ta'limoti yotadi.

Inson faoliyatida «ish o'ngidan kelishi» yoki «kelmasligi» taqdirning ayni shunday obyektiv taqozosi sifatida namoyon bo'ladi. Reformatsiya davrida yashagan odam shundan ko'lib chiqib o'z oldiga qo'ygan maqsadga erishish uchun o'z-o'zidan dinga murojaat etadi. Yuqorida qayd etib o'tilganidek, inson yashayotgan dunyoning nomuayyanligi sharoitida bu o'tiqod uni diniy fanatizmga olib keladi. Nomuayyanlik sharoitida inson

⁴⁵ Qizilochi J. D. edowzhu wifomymimowyn. – Warszawa, 1982. – 116-6.

⁴⁶ Oshu joyda. – 116-118-6.

faoliyatini namoyish etuvchi kolumbeta model kalvinizmining toqatsizligini va o'zgaracha fikrlovchilarga nisbatan uning shafqatsizligini ham tushuntiradi. Uyg'onish davrining prometeycha modeli esa aksincha diniy toqatlilikni nazarda tutadi. Bu ikki model o'rtasidagi farq Uyg'onish davrining insonparvarligi va jangari kalvinizm o'rtasidagi qarama-qarshilikni aks ettiradi. Binobarin, diniy toqatlilik va toqatsizlikning qarama-qarshiligi ularni yuzaga keltiruvchi ijtimoiy sharoitlar bilan belgilanadi.

Ammo diniy toqatlilik on'anasini o'rta asrlarda ham yashashda davom etadi. Masalan, dinga e'tiqod qilmaydigan, biroq to'g'ri yashaydigan kishilarni qoralash mumkin emas degan fikrni ilgari surgan Per Abelyar Avliyo Avgustin an'anasiga emas, balki Yustinian an'anasiga tayanadi.⁴³⁹ Abelyarning bid'at bilan chegaradosh bo'lgan bu konsepsiyasi davrimiz bilan ham hamohangdir, zero, unda mutafakkir axloq masalalarini diniy e'tiqoddan ajratishga harakat qilgan. Bu XII asrda insonparvarlik, bag'rikenglik va toqatlilik prinsiplari rivojlanishiga imkoniyat yaratgan. O'sha zamonda yashagan solshevlik lo'mu ham qadimgi faylasuflar – Aristotel, Platon va boshqalar, garchi cho'qqimagan bo'lsalar-da, haqiqatni xristianlar darajasida bilganlarini Abelyar kabi tan olgan.

Platonizm bilan birga meros qolgan «majusiylidagi yaxshi fazilatlar» va «antik xudojo'ylik» motivi xristiancha tafakkur doirasida Uyg'onish va Reformatsiya davrlarida ayniqsa faol rivojlanadi. Masalan, ruhoniy Marsilio Ficchino o'z faoliyatida «avliyo Suqrot» ruhini shod etish uchun duofar o'qish bilan shug'ullanadi, ba'zan o'z duolarida «avliyo Platon» ruhini ham yod etadi.⁴⁴⁰ Uyg'onish davrida diniy toqatlilikning birinchi tarafdori – Rotterdamlilik Erazm «Xristian askarining qur'li» asarida mehribonlik, aqliy mehnat va antik donishmandlikda ifodalanuvchi e'tiqod xristianlikning ideali hisoblanishini qayd etadi. U Xudo cherkov vositachiligidan ato etgan «tabiiy» din tarafdori Sitseronni tilga olib o'tadi, Muqaddas kitobni yangicha ko'z bilan o'qishni, afsonalar va rivoyatlar mazmunini Platon va qadimgi tillar yordamida anglab yetishni talab qiladi.⁴⁴¹ Reformatsiya davrida diniy toqatlilik g'oyasini Sebastian Kastellioning ikki buyuk o'tmishdoshi – Tomas Mor va Sebastian Frank ilgari suradi. Sebastian Kastellioning o'zi protestantizmining rivojlanish bosqichi (XVI asr)da faoliyat ko'rsatadi. Protestantizmining lyuterancha va kalvincha yo'nalishlari dastavval diniy totuvlik ta'limotini tan oladi. Keyinchalik esa ular o'z yo'nalishi doirasidagi radikal harakatlardan

shafqatsizlik bilan o'ch oladi. Lyuter Myunserga qarshi, Kalvin – o'z dushmanlariga qarshi kurash olib boradi, shu jumladan, 1533-yilda ispan tabibi Migel Servetni gulxanda kuydiradi. Kalvinning fanatiklarcha toqatsizligi insonparvar Sebastian Kastellio bunga norozilik bildirishiga sabab bo'ladi. O'zining diniy fanatizmga qarshi qaratilgan fikr-mulohazalarini Kastellio 1554-yilda nashr etilgan «Dahriylarni ta'qib qilish kerakmi» asarida, shuningdek, «Ishtiboh san'ati» va «Sarosinaga tushib qolgan Fransiya maslahatlar» risolasida bayon etadi. So'nggi risolada u katoliklar va gugenotlar o'rtasidagi diniy urushlarni in'xtatishga chaqiradi.

Kastellio shubhali ilohiy haqiqatlar yo'lida odamlar bir-birini ta'qib qiluvchi, o'zlarini o'linga va azob-uqubatlarga giriftor etuvchi vaziyatning absurdligiga o'tiborni qaratadi. Diniy toqatlilik muammosiga nisbatan mazkur yondashuv shunga olib keladiki, Kastellio XVI asrda siyosiy muammolar diqqat markazidan o'tin olgan diniy bag'rikenglik prinsipini hayotga tatbiq etish yo'lida o'tashin kurashchiga aylanadi. U o'z asarlarida keyingi davrlarda paydo bo'lgan vijdon erkinligi konsepsiyalarining barchasiga o'z ta'sirini ko'rsatgan mazkur prinsipni aroflicha ta'lim qiladi va chuqur asoslab beradi.⁴⁴² Shu tariqa Kastellio o'zi yashayotgan jamiyat dunyoqarashini va unda kurtak ota boshlagan ijtimoiy idealni ifodalashga muvaffaq bo'ladi. Kalvin o'zining bor kuchini Kastellioqa qarshi tashlagan tasodifiy bir hol emas. Kalvinchilar surusidan Kastellioni faqat bevaqt o'lim qutqaradi.

Kalvin o'zining ashaddiy diniy fanatizm ruhi bilan sug'rilgan faoliyatida o'ziga xos tarzda tushunilgan xristianlik dini ta'limotiga asoslangan yangi jamiyatni yaratishni harakat qiladi. O'zining bu maqsadiga erishish yo'lida u o'z ichiyonida mavjud barcha vositalardan foydalanadi.⁴⁴³ Avvalambor shuni qayd etish lozimki, Kalvin ta'limotida rim-katolik cherkovi aqidalar tizimiga ikki yoqlama munosabat kuzatiladi. Bir tomondan, u o'rta asrlar katolik cherkovining ierarxiyaviy asosi qadimgi chin xristianlikning cherkov tizimi haqidagi g'oyasiga butunlay zid ekanligini isbotlab beradi. Ayni shu sababli rim-katolik cherkovi uni Lyuterdan ham murossasizroq va xavfliroq dushman deb hisoblaydi.

Boshqa tomondan esa Kalvin cherkov va davlatning yaxlit bir butunligini nazarda tutuvchi teokratiya g'oyasining ashaddiy muxlisi edi va shu ma'noda u katolik cherkov nuqtayi nazarini to'la qo'llab-quvvallardi. U cherkov davlati jamoa demokratiyasiga asoslangan holda inson hayotining barcha sohalariga kirib borishi lozim deb hisoblar edi. Kalvin

⁴³⁹ Qarang: Shag'peli M. *Teknikaga oidligi o'zgaruvchi ixtisaronligi*, 1987, № 7, – 131-4.

⁴⁴⁰ Qarang: Porfirovskiy A. X. *Yustinian va iustinianlik*. – M., 1977, – 119.

⁴⁴¹ Qarang: Erazm Rotterdamlilik. *Phiلاسofik ixtisaronligi*. – M., 1965, – 140-181-6.

⁴⁴² Qarang: Morison J. H. *John Calvin*. – M., 1966, – 37-8.

⁴⁴³ Qarang: Erazm R. *Historia Reformationis*. – M., 1623, – 241, 254-5.

rim-katolik cherkovining Muqaddas rivoyatini rad etgan holda jamoaning oliy rahbarligiga bo'ysundirilgan teokratiya hukuronligini o'rnatishga harakat qiladi.

«Jeneva papasi» o'zini Xudoning «olchisi» deb hisoblaydi va imkoniyat tug'ilgani zahoti o'zining «Xudo shahri» idealini umimga oshirishga kirishadi. 1541-yilning sentabrida Spartadagi Likurg buquqlariga o'xshash vakolatlarni qo'lga kiritgach, Kalvin Jenevani din va ijtimoiy hayot, ibodat va dunyoviy boshqaruv musharak bo'lgan «Xudo shahri»ga aylanira boshlaydi. Kalvin harpo etgan Jeneva butun g'arbiy Yevropa uchun andoza bo'lib xizmat qila boshlaydi. Keyinchalik qit'aning bu qismida Jenevadagiga o'xshash tushlari protestantlar jamoalari vujudga keladi.

Birinchi navbatda Kalvin ibodatni ortiqcha usulardan tozalaydi: mason tuyg'ulariga ta'sir ko'rsatuvchi narsalarning barchasidan, umiqrog' aytganda, katolik cherkovining barcha tashqi atributlari — ikonalar, mehroblar, timsollar, taqinchoqlar va shu kabilardan voz kechiladi. Faqat og'zaki nasihatlar, Injilni mutolaa qilish va sharhlash, diniy qo'shiqlar kuylash saqlanib qoladi. Shu tariqa Kalvin shakllanayotgan burjuaziyaning arzon cherkov haqidagi talabini bajaradi. Dindorlarning tuyg'ulari va fantaziyasiga ta'sir ko'rsatuvchi o'rta asrlar katolik cherkovidan farqli o'laroq kalvincha cherkovda individning ma'naviy sohasiga ta'sir ko'rsatiladiki, bu dindorlardan cherkov intizomiga qat'iy rioya qilishni talab etar edi.

Kalvin bunday cherkov intizomini yaratadi. U dindorlarning barcha munosabatlari qamrab oladi va har kimga beshikdan qahrgacha yo'ldosh bo'ladi. Mazkur intizomni saqlash uchun katolik cherkovi quyida mavjud barcha vositalar: cho'qintirish, tarbiyalash, konfirmatsiya, epitemiya, ma'naviy jazolash, cherkovdan chetlatish va hokazolardan foydalaniladi. Protestantizmga xos bo'lgan yagona andozadagi kazuma ruhi, ma'naviy despotizm, obskurantizm va zo'ravonlik qat'iy cherkov intizomi yordamida shakllantiriladi¹⁴⁴.

Kalvin faoliyati tez orada samara beradi. U hokimiyatga kelishi bilan buzluqlik girdobidagi Jeneva puritancha axloqiylik namunasi aylanadi. Kalvin o'ziga fikrlavchilar va «jodugarlarni» shafqatsiz jazolaydi: «U hatto iblis bilan til biriktirish mamlakatda o'lar tarqalishiga sabab bo'lmoqda deb e'lon qiladi va 1545-yilning uch oyi ichida «o'lar aybdori» bo'lgan 34 ayolni dahshatli qiynoqlardan so'ng boshini tanidan judo qilish, dorga osish va to'rtga bo'lish yo'li bilan qatl qiladi»¹⁴⁵.

¹⁴⁴ Qizim, Генерал II. История Реформации — М., 1882 — 246—249-с.

¹⁴⁵ Гиддинг М., Дини, от 2000 в истории и христианской религии — М., 1929 — 61 с.

Shaharda maxsus politsiya tartibi, intizomga rioya etilishini qattiq nazorat qiladi. Shaharning har bir fuqarosi kechqurun soat to'qqizda o'z uyida bo'lishi shart edi, aks holda u qattiq jazoga tortilardi. Jamoa tartibini buzganlik uchun shaharda yalpi qo'quvni qurvatlovchi jazolar tizimi belgilangan edi. Masalan, ilgari bir necha kun qamoq va oz miqdorda jerima bilan jazolangan zino uchun endi o'lim jazosi nazarda tutiladi: zinokorlikda fosh qilingan bir ayol Rona daryosiga cho'ktirib yuboriladi, ikki zinokor erkakning boshu tanasidan judo qilinadi. Xudoga shak kelirish va hatto unga hurmatsizlik uchun ham o'lim jazosi tayinlanishi mumkin edi. So'kinish va hatto hayvonlarga qaratilgan la'natlashlar ham taqiqlangan edi. Onasini so'kkan bir bola ona va suvga o'tqizib qo'yiladi, onasiga tosh olgan boshqa bir bola olomon oldida savlanadi va dorga qo'lidan osib qo'yiladi, ota-onasini do'pposlagan yana bir bola qatl qilinadi. Shubhvoni g'unchalar ussan suvga cho'ktirish bilan, uyatsiz qo'shiqlar kuylash esa — quvg'in qilish bilan jazolanadi. Dunyoviy qo'shiqlar salom ohangiga solib xirgoyi qilgan bir ayol olomon oldida savlanadi, Pojo Brachcholinining uyatsiz hikoyalarni mutolaa qilish ushda ushlangan o'qimishli kishi turmaga tashlanadi. Qimor o'yini ushda ushlanganlarni esa bo'yniga qat'a shodasini osib sazoyi qiladilar. Nikoh marosimida har qanday o'yin-kulgi, shuningdek, teatr tomoshalari taqiqlanadi.

Kalvinizm hyurgerlar Reformatsiya harakatidagi eng faol, izchul va jangari oqimni o'zida ifodalaydi. U hokimiyat yirik burjuaziya qo'lga o'tishi, burjuaziyaning faolligiga to'sqinlik qilayotgan feodal tartiblar tugatilishi yo'lida jonbozlik ko'rsatadi. Kontreformatsiya davrida kalvinizm Reformatsiya maqsadlarga erishish, chunkinchi: cakirgan feodal tartiblarni tugatish, yirik burjuaziya hokimiyatini o'rnatish, rim-katolik cherkoviga qarshi kurashish yo'lida sobit bo'lgan, o'zlarini «Xudo tanlagan adamlar» deb hisoblagan kishilarning metindok mustahkam jipslashgan tashkilotini yaratadi. Jenevada Kalvin tashkil qilgan Akademiya protestantizmning birinchi ma'naviy markaziga aylanish bilan bir qatorda, Loyolning iezuitlar ordeniga qarshi kurash olib boradi. Bu Akademiyada hukilmas irodaga ega bo'lgan va qat'iy intizomga bo'ysunadigan voizlar va targ'ibotchilar tayyorlanadi. Natijada Jeneva davlati Rimning qudratli raqibiga aylanadi. Bu kishilar demokratiya injilini qo'lida ushlab eski monarxik tartiblarga qarshi kurash olib boradilar. Rim-katolik cherkovining mafkuraviy va harbiy-siyosiy mashinasi Reformatsiya harakatining ma'naviy va moddiy imkoniyatlarini yo'qqa olibqarishga zo'r berib harakat qiladi. Bu tizimga qarshi harakat qilish uchun Lyuter passiv qarshiligining o'zi kifoya qilmas edi. Bu yerda qonli kurash olib borishga

qodir kishilar zarur edi. Kalvin maktabi tarbiyachilari ana shunday kishilar sifatida maydonga chiqadilar. Ular haruma joyda – Fransiya, Niderlandiyada, Shotlandiyada, Angliyada, Skandinaviyada jangga kirishadilar. Diniy-siyosiy urushlarda ularning faol ishtiroki Kalvinning hokimiyat inqilobidagi orzularini ro'yobga chiqarish uchun asos beradi «Bu ushaddiy fanatik barcha mamlakatlarga o'z hukmini o'tkazish, butun Yevropani, butun dunyoni o'z totalitar tizimiga bo'yusundirish orzusi bilan yonadi»¹⁴⁶. Buz ustiga bu orzular asta-sekin ro'yobga chiqish boshlaydi: «Legat Jon Noks Shotlandiyani unga bo'yusundiradi, Gollandiyada va qisman Skandinaviya mamlakatlarida puritanizm ruhi hukm sura boshlaydi, Fransiya gugenotlari qat'lanib, hal qiluvchi jangga hozirlanadilar, yana bir qadam tashlansa – bas, kalvinizm g'arb dunyosi tafakkuri va hayotining birdan bir shakliga aylanadi»¹⁴⁷. Biroq, ne barcha, bu hal qiluvchi qadam tashlangani yo'q, zero, rang-barang hayotni diniy fanatizmning abstrakt ta'limoti «quyushqoniga» quvib kiritish mumkin emas.

Ammo tarix o'zining dialektik mohiyatini bu yerda ham namoyon etadi va kalvinizm bilan bir qarashda kiritilmagan metamorfozalar yuz beradi – u o'zining diniy fanatizmini yo'qotadi va liberal, demokratik davlat g'oyalari aylanadi. Bu siyosiy erkinlik g'oyafari Gollandiyada, Angliyada, Amerika qo'shma Shtatlarida va boshqa protestantlik mamlakatlarida ro'yobga chiqariladi. Aynan puritanlik ruhi «Qo'shma Shtatlar mustaqillik deklaratsiyasi» (1776-yil) va Fransiya «Inson va fuqaro huquqlari deklaratsiyasi» (1789-yil) kabi butun dunyo uchun muhim hujjatlar paydo bo'lishiga olib keladi. Stefan Sveyg bu haqida shunday deb yozadi: «Toqatsizlik g'oyasi kuchli bo'lgan mamlakatlar mutlaqo kutilmaganda Yevropada toqatlilik panoh topgan yurtlarga aylanadi. Aynan Kalvin dini qonunga aylangan joylarda Kastellio g'oyasi ro'yobga chiqadi»¹⁴⁸.

Toqatlilik klassik ta'limotining o'z-o'zini rivojlantirish jarayonining progressiv bosqichiga kirgan burjua madaniyati mahsuli hisoblanadi. Feodalizmni ag'darib tashlagan Buyuk fransuz inqilobi «Inson va fuqaro huquqlari deklaratsiyasi»da uning o'tiqodlari, shu jumladan, diniy o'tiqodlariga hech kim daxl etishi mumkin emasligini o'lon qiladi. Tarixning bu metamorfozalar natijasida diniy fanatizm evolyutsion rivojlanish jarayonida diniy toqatlilikka aylanadi. Ammo bu evrilishni sof mantiqiy yo'l bilan tushuntirish mumkin emas.

Xulosa. Shunday qilib, Reformatsiya davri protestantizmining ashaddiy fanatizmi, G. Markuze ta'bir bilan aytganda «bir darajali inson» yaratilishiga olib keladi. Bu daraja «iste'mol jamiyati» belgilagan daraja bo'lib, u inson faoliyatining sizifcha modeli bilan muvofiq keladi. Hozirgi zamon san'atining ayrim yo'nalishlarida va eksistensializm falsafasida inson borlig'ining absurdligi va ma'nosizligi to'g'risida bahs-yurishlar tasodifiy bir hol emas. Grotesk va burlesk adabiyoti inson hayotini so'nggi nafaqasacha davom etuvchi mashaqqatli va behuda orzu-umidlar zanjiri sifatida tasvirlaydi. Hozirgi dunyoning ziddiyatlarga to'la sharoitlarida inson mavjudligining besamarligi va absurdligi shunga olib keladiki, odamzot ayrimlarida diniy fanatizm hukm suruvchi turli kommunalar va diniy-mistik sektalarga qo'abulish yo'li bilan «borliq tuzog'indan» qutulishga harakat qiladi.

Tajribaviy amaliy matolar

Qo'rqinning qora hayrog'i. Dinshunoslikda «individual» dindorlik atamasi. Individual dindorlik shakllari. Xalq dindorlik bosqichi; kosmik-teokratik dindorlik bosqichi; kosmik-xalq dindorlik bosqichi; antroposentristik-industrial dindorligi. Muqaddas inkvizitsiya tizim sifatida quyidagi elementlarni o'z ichiga olar edi. sud, ayblovl, tergov, so'roq, qiynoqlar, hukm, autodafe va gulxan. Diniy fanatizm nuqobi ostida ipan inkvizitsiyasi. Iezuitlarda diniy fanatizmi shakllantirish vositalari va usullari. Diniy fanatizmining Kolumbcha modeli.

¹⁴⁶ Haskin G. *Calvinism and the Reformation*. M., 1986. – 209-210 b.

¹⁴⁷ Oshiriyda. – 210-211.

¹⁴⁸ Oshiriyda. – 213-214 b.

Mustaqil ishlash uchun savol va topshiriqlar

1. Dinshunoslikda «individual» dindorlik atamasi haqida nimalarni bilasiz?
2. Qo'rquvning qora bayrog'i nima?
3. Individual dindorlik shakllarini sanang?
4. Xalq dindorlik bosqichining asosiy xususiyatlarini izohlang?
5. Kosmik-teokratik dindorlik bosqichining o'ziga xos xususiyati nima?
6. Kosmik-xalq dindorlik bosqichini izohlang?
7. Izoatlar diniy fanatizمنى shakllantirishda qanday vositalar va usullardan foydalanishgan?
8. Diniy fanatizm nima?
9. Kolumbcha model mazmunini tushuntiring?

Referat mavzulari

1. Diniy fanatizمنىng Kolumbcha modeli.
2. Diniy fanatizمنىng tarixiy ilohlari.
3. Izoatlarda diniy fanatizمنى shakllantirish vositalari va usullari.

Bilin va ko'nikmalarni baholash materiallari

1. Tarixdan ma'lumki, diniy-fanatik kayfiyatlardan shuna maqsadda foydalanilgan?

- A. Diniy bag'rikenlikni cheklash
- B. Boshqa dinlarning vakillariga nisbatan adovat qo'zg'atish, o'fot va urushlar ochish
- C. Dahriylar va xudosislarni jazolash
- D. Barcha javoblar

2. Dinshunoslikdagi «individual» dindorlik atamasi qanday ma'noni anglatadi?

- A. Diniy ta'limot, nam-rusamlarni tarixan va sinfiy o'zgaruvchanlik darajasini bildiradi
- B. Diniy institutlarning ayrim individ ruhiyati, shaxsiyati, xalq-atvorini o'zgaruvchanlik darajasini bildiradi
- C. Diniy ta'limotning ijtimoiy munosabatlarga ta'sirining tarixan va sinfiy o'zgaruvchi darajasini tushunishi
- D. Barcha javoblar to'g'ri.

3. Diniy fanatik kayfiyatlarni tushunish uchun dindorlikning qaysi tomonini inobatga olish kerak?

- A. Ijtimoiy va madaniy
- B. Obyektiv
- C. Tarixiy
- D. Subyektiv

4. Katolik cherkovining o'ta fanatik muassasalaridan biri hisoblangan muqaddas Inkvizitsiya faoliyati qachon va kim tomonidan tashkil etilgan?

- A. 1095-yil papa Urban II
- B. 1214-yilda papa Innokenti III
- C. 1096-yilda roxib Pyotr Amenskiy
- D. 1232-yilda papa Grigoriy IX

5. Muqaddas inkvizitsiya faoliyatining maqsadi nima edi?

- A. Katolik cherkovi fikriga ko'ra xavfli sanalgan kishilar – «dahriylar»ni ta'qib qilish
- B. Harfikli odamlarni taqib qilish
- C. Papa hokimiyatining muxoliflarini ta'qib qilish
- D. Barcha javoblar

6. Xristian dinining rivojlanish jarayonida borilish yasagan tarixiy bosqichlarga qarab tuzilgan individual dindorlik shakllarini tasavvuri ko'rsating?

- A. Xalq dindorlik bosqichi, kosmik-teokratik dindorlik bosqichi
- B. Kosmik-xalq dindorlik bosqichi, antroposentristik-industrial dindorligi.
- C. Kosmik-teokratik dindorlik bosqichi; tribunal dindorlik bosqichi.
- D. A va V

7. ilk xristianlik davridagi dindorlik haqidaasosida hukm chiqarish mumkin.

- A. «Yangi shaxs» (ya'ni Injil), qadimgi apokriflar bitiklari
- B. Cherkov tarafdorlari, a'yonlari bitiklari
- C. Xristianlik muxoliflarining bitiklari
- D. Barcha javoblar

8. Yagona xudoga sig'inish, simvolik xalq-atvoralig taraqqiy etgan shakllari, jamoaviy birlashlik hissi va uncha murakkab bo'lmagan diniy ta'limotning sodda axloqiy prinsiplari individual dindorlikning qaysi shakliga xos?

- A. Antropotsentristik-industrial
- B. Kosmik-xalq dindorlik
- C. Kosmik-teokratik dindorlik
- D. Xalq dindorlik

9. Ushbu fikr muallifini toping: «Aql va Logosga muvofiq yashovchi har kim, garchi xudosi bo'lsa-da xristiandir».

- A. Kassiodor Senator
- B. Grigoriy I
- C. Jordano Bruno
- D. Yustinian

10. Milan ediktidan so'ng cherkov asta-sekin hokimiyatni o'z qo'lida jamlaydi. Bunga u qanday fikrni odamlar ongiga singdirish orqali erishgan?

- A. Butun dunyo ziyolilar qo'lida
- B. Hokimiyat papa qo'lida
- C. Hokimiyat Roboniyar qo'lida
- D. Butun hokimiyat Xudo partiyasi qo'lida

11. O'rta asrlarda katolik cherkovining hokimiyati harakatlarning yagonaligi asosiy prinsipiqa asoslanadi. Ushbu prinsipning maqsadi nima?

- A. Dunyoviy munosabatlarni to'labgicha unifikatsiya qilishni
- B. Ta'lim idoralarining yagonaligiga erishish
- C. Boshqaruv organlarini markazlashtirish
- D. Barcha javoblar to'g'ri

12. O'rta asrlar xristian sivilizatsiyasida diniy toqatsizlik va fanatizm muhiti vujudga kelishiga ta'sir ko'rsatgan yo'nalishlar?

- A. Kassiodor Senator
- B. Nursiyalik Benedikt
- C. Grigoriy I tarafdorlari
- D. A va V javob

13. Individual dindorlikning ikkinchi - kosmik-teokratik bosqichi uchun xos bo'lgan umumiy jihatlarni sanang?

- A. Agrarlik, fanatizm va logizm
- B. Tarixiylik va mantiqiylik
- C. Sistemalik, mantiqiylik va legitimlik
- D. Legitimlik, agrarlik va toqatsizlik

14. Nechauchi yilda imperator Feodosiy I majasiylarning barcha ibodatxonalarini yopish to'g'risida farmon chiqardi?

- A. 384-yil
- B. 325-yil
- C. 283-yil
- D. 382-yil

15. Xristian teologiyasi-ba?

- A. Olam asosini inson va tabiat birlashligi tashkil qiladi
- B. Komenda inson markaziy o'rinini tashkil qiladi
- C. Inson tafakkuri orqali butun koinotni boshqaradi
- D. Koinot va tabiat haqidagi tasavvurlarning yaxlit tizimini o'zida ifodalaydi

16. Xristian teologiyasi prinsiplarida koinot qanday tashkillangan?

- A. Xudo Koinotni yaratgan, uning mavjudligi va intihosi kafili hisoblanadi
- B. Xudo hukmiga binoan farishtalar osmonda jismlarni bir joydan boshqa joyga ko'chiradilar, u g'ayrioddiy voqealar sahlabchisi hisoblanadi
- C. O'z-o'zidan tashkillangan va tabiiy kuchlari sifatida namoyon bo'ladi
- D. A va V javoblar

17. Nima sababdan agrarlik kosmik-teokratik dindorlikning umumiy xususiyati hisoblanadi?

- A. Teolog olimlar va oddiy kishilar Xudoni tabiat sultoni sifatida bilishadi
- B. Insonlar Xudoni to'qchilik yoki qoharchilikni, ya'ni hosildorlikni belgilovchi kosmik kuch sifatida tasavvur qiladilar
- C. Insonlar o'zlarini ishlab chiqaruvchi kuch sifatida biladilar
- D. A va V

18. Trident soboridaa so'ng qayal dindorlik bosqichi shakllandi?

- A. Antirepolsentristik-industrial
- B. Xalq dindorlik
- C. Kosmik-teokratik dindorlik
- D. Kosmik-xalq dindorlik

19. Kosmik-xalq dindorligiga xos bo'lgan xususiyatlarni tanlang?

- A. Agrarlik, madaniylik, ijtimoiy nazorat va mo'ljali dunyoqarash
- B. Gruppaviy birdamlik, formalizm va ritualizm, rasn-rusumlar va diniy simvollarining muhim rolini tan olish
- C. Jamoa cheklov xizmatchilari va dunyoviy kishilarga bo'linishi, diniy fatalizm, fatalizm
- D. Barcha javoblar to'g'ri

20. Muqaddas inkvizitsiya ulma uchun faqat G'arb xristian sivilizatsiyasida vujudga kelgan?

- A. Rim-katolik cherkoviga konservatizm xosligi
- B. O'z-o'zini aytish instinkti
- C. O'ziga tahdid soluvchi har qanday nuqtayi nazarini qoralash xosligini
- D. Barcha javoblar

21. G'arbiy Yevropaning feodal jamiyatida xristianlik qanday vazifani bajargan?

- A. Ma'fiaraviy birlashtiruvchi vazifasini
- B. Xalqning tashqi dunyoqarashini
- C. Siyosiy urushlarni tartibga soluvchi
- D. Diniy aqidalarining hukmronligini

22. Nechanchi asr oxirlariga kelib katolik cherkovi to'siri ostida bo'lgan G'arbiy Yevropa inkvizitsiya tribunallari tarmog'i bilan qoplangan edi?

- A. X asr oxirida
- B. XII asr oxirida
- C. XIV asr oxirida
- D. XIII asr oxirida

23. Ushbu fikr muallifini toping: «Dahriy go'yoki istalgan paytda otilishi va uni o'z komiga tortishi mumkin bo'lgan vulqan ostida yashar edi... Odamlar ko'z o'ngida papa inkvizitsiyasi har narsaga qodir va hamma joyda hozir-u nozir edi».

- A. Bernard Klervoskiy
- B. Foma Akvinskiy
- C. I. Grigulevich
- D. G. Ch. Li

24. Muqaddas inkvizitsiyaning tizim sifatidagi elementlarini ko'rsating?

- A. Sud, ayblov, tergov
- B. So'roq, qiynoqlar, hukm
- C. Autodafe va gulxan
- D. Barcha javoblar

25. Nechanchi yildagi Vena soboriga taqdim etgan dekretga binoan yepiskoplarga dahriylik vazosi bilan zararlangan viloyatlarda faoliyat olib borish uchun komissarlarni tayinlash vakolati beriladi?

- A. 1215-yilda
- B. 1183-yilda
- C. 1214-yilda
- D. 1184-yilda

26. 1198-yilda qaysi papa tomonidan apostol legatari tayinlaydi?

- A. Urban II
- B. Pyotr Amerskiy
- C. Grigoriy IX
- D. Innokentiy III

27. 1215-yilda IV Lateran sobori dahriylarni sud qilishni kimlarga topshiradi?

- A. Yepiskoplar
- B. Yepiskoplarning vakillariga
- C. Ruxoniylarga
- D. A va V

28. Inkvizitorlar devoni qanday vazifalarni bajargan?

A. Inkvizitorlarning o'rinbosarlari hisoblanib, okrugning boshqa shaharlarida dahriylar bilan ish olib boruvchi vakillar sanalgan

B. Fuqarolik qonunchiligiga muvofiq ayblovlar va hukmlarni ta'riflovchi ekspert-yaristlar, tergovga qonuniylik va beg'arazlik ustini berishga xizmat qiluvchi notariuslar va xolislar sanalgan

C. Ayblovchilar sifatidagi prokurorlar hisoblangan

D. Barcha javoblar to'g'ri

29. Devon o'z faoliyatida kimlarga tayyanar edi?

A. Xabargirlar, ayg'oqchilar

B. Qamoqxona nazoratchilari, qarollar

C. Inkvizitsiya «jigango» shahariga

D. Barcha javoblar to'g'ri

30. Xabargirlar va ayg'oqchilar jamiyatning qaysi qatlam vakillari orasidan yollanilgan?

A. Qirol a'yonlari, rassomlar, shoirlar, savdogarlar va harbiylar

B. Dvoryanlar va oddiy fuqarolar

C. Aristokratlar va shaharning nufuzli kishilari orasidan

D. Barcha javoblar

31. «Inkvizitsiya» deb nomlangan yirik tadqiqot muallifi kim?

A. Bernard Klervoskiy

B. Foma Akvinskiy

C. G. Ch. Li

D. I. R. Grigulevich

32. Qaysi olim inkvizitor uchun dahriyni «shaytonning malayibidan» xudoning bандasiga aylantirish muhimroq bo'lganini ta'kidlaydi?

A. Bernard Klervoskiy

B. Foma Akvinskiy

C. G. Ch. Li

D. I. R. Grigulevich

33. Inkvizitsiya tizimining beshinchi elementi nima?

A. Hukm

B. Tergov

C. Sud

D. Qiynoq

34. Jalldo qiynoqda ishlatadigan asbob-uskunalar to'plami nima deb atalgan?

A. Autodafe

B. Tamplir

C. Familyar

D. Diba

35. Diba nima?

A. Aybdorning tanasini cho'zadigan qiynoq qurilmasi

B. Jazo kursisi, o'rma qamchilar, omburlar

C. Barcha qurol aslaxalalar

D. Barcha javoblar

36. Cherkov Injilga va o'z arboblari — fikrlariga tayangan holda ruhiy va jismoniy jazolarni oqlashga harakat qilardi?

A. Bernard Klervoskiy, Foma Akvinskiy

B. G. Ch. Li, I. R. Grigulevich

C. Sukrot, Avliyo Avgustin

D. Avliyo Avgustin, Bernard Klervoskiy, Foma Akvinskiy

37. Foma Akvinskiy dahriylar bilan muomalada bo'lishning nechta qoidasini ko'rsatadi?

A. 3

B. 4

C. 6

D. 2

38. Inkvizitsiya hukmronligi o'z «vasiyligi» ostidagi shaxslarga qanday jazolar tayinlar edi?

A. Epitimiyalar, ya'ni kaforatlar (uzoq to'at-ibodat qildirish, ro'za tuttirish va h.k.)

B. Oddiy yoki qat'iy tartibli qamoq, galeralar, nihoyat, mahkumni cherkovdan chetlatish (uni murtad deb e'lon qilish)

C. Gubanda kuydirish uchun uni danyoviy bokiuriyat vakillariga topshirish

D. Barcha javoblar to'g'ri

39. Inkvizitsiya tizimining oxirgi elementi – bu.....

- A. Autodafe
- B. Gulxan.
- C. Hukm
- D. A va V

40. Inkvizitsiya tomonidan Qatl odatda qaysi kuni tayinlanardi?

- A. Shanba kuni
- B. Oyning oxirgi kuni
- C. Bayram kunlaridan boshqa har kuni
- D. Bayram kuni

41. Qaysi davlat inkvizitsiyalarida mahkumlarning qo'g'irchoqlarini gulxanda kuydirish odat tusini olgan edi?

- A. Ispaniya va Portugaliya
- B. Angliya va Fransiya
- C. Ispaniya va Italiya
- D. Portugaliya va Fransiya

42. «Jodugarlar to'qmog'i» kitobi muallifni to'ring?

- A. G. Instioris
- B. Ya. Shprenger
- C. I. R. Grigulevich
- D. A va V

43. Nechanchi yilda inkvizitorlar tomonidan «Jodugarlar to'qmog'i» kitobi nashr etilgan?

- A. 1478-yil
- B. 1489-yil
- C. 1345-yil
- D. 1487-yil

44. O'ta shafqatsiz ta'qiblar XVII asr oxirida birham topgan bo'lsa-da, «afsungarlar» va «jodugarlar» nechanchi asrlarda ham gulxanlarda halok bo'lganlar.?

- A. XVII asr oxirida
- B. XVI asrda
- C. XX asrda
- D. XIX asrda

45. Qaysi inkvizitor faoliyati davrida 16200 kishi gulxanda tiriklayin kuydirilgan, 6840 kishi ustidan ramziy kuydirish marosimi o'tkazilgan, yuz ming kishi zindonga tashlangani va ikki yuz mingga yaqin odam boshqa jazolarga tortilganini aniqlangan?

- A. Urban II
- B. Pyotr Amenskiy
- C. Grigoriy IX
- D. Torkvemada

46. Familyar nima?

- A. Inkvizitor yordamchilari
- B. Ayg'oqchilar
- C. Jalld qiyanoqda ishlatadigan asbob-uskunalar to'plami
- D. Inkvizitsiya yashirin politsiyasi a'zolari

47. Qaysi inkvizitor xalq orasida «qirrollar monarxi» degan nom olgan?

- A. Urban II
- B. Pyotr Amenskiy
- C. Grigoriy IX
- D. Torkvemada

48. Qaysi inkvizitor paytidan boshlab Ispaniya dahshat va sir-u sinoatlarining chuqur dengizi bilan qit'adan ajraladi?

- A. Urban II
- B. Pyotr Amenskiy
- C. Grigoriy IX
- D. Torkvemada

49. 1542-yilda qanday orden tashkil qilindi?

- A. Gospetaler
- B. loaniy
- C. Teyton
- D. Iezuit

50. Ushbu fikr muallifini toping: «...shu xonada turib men nafaqat Parijni, balki butun dunyoni boshqaraman va hali qanday amalga oshirayotganimni hech kim bilmaydi».

- A. I. Grigulevich

- B. Stefan Sveyg
C. Y. Kozeletskiy
D. Gersog de Brissakka

51. Ushbu fikr muallifini toping: inson faoliyatining eng oqilona modeli – analiy hayotda innovatsiyalarni amalga oshiruvchi inson modelini taklif qiladi. Bu modelni «kolambcha model» deb nomlaydi.

- A. I. Grigulevich
B. Stefan Sveyg
C. Gersog de Brissakka
D. Y. Kozeletskiy

52. Kolambcha model bandlari to'g'ri ko'rsatilgan javobni toping?

- A. Yirik yutuq modeli, yutuqqa erishish ehtimolining o'ziga modeli
B. Yirik mag'lubiyat modeli
C. Muvaffaqiyatsizlikka erishish ehtimolining kattaligi modeli
D. Barcha javoblar

53. Ushbu fikr muallifini toping: «Toqatsizlik g'oyasi ayniqsa kuchli bo'lgan mamlakatlar mutlaqo kutilmaganda Yevropada toqatsizlik panoh topgan yurtlarga aylanadi. Ayniqsa Kalvin dini qonunga aylangan joylarda Kastellio g'oyasi ro'yobga chiqadi».

- A. I. R. Grigulevich
B. Gersog de Brissakka
C. Y. Kozeletskiy
D. Stefan Sveyg

54. Feodalizmni ag'darib tashlagan Bnyuk fransuz inqilobi da uning e'tiqodlari, shu jumladan, diniy e'tiqodlariga hech kim daxl etishi mumkin emasligini e'lon qiladi.

- A. Xalq erkinligi deklaratsiyasi
B. Ozodlik deklaratsiyasi
C. Diniy erkinlik deklaratsiyasi
D. Inson va fuqaro huquqlari deklaratsiyasi

DINIY-MADANIY AN'ANALARNING AHAMIYATI

8- ma'ruza.

Diniy madaniy an'analarning ahamiyati

1. Ma'ruzani olib borish texnologiyasi

Talabalar soni:	Vaqt: 6 soat
Mashg'ulot shakli:	Kirish mavzu bo'yicha ma'ruza
Ma'ruza rejasi:	1-ma'ruza rejasi: 1. Milliy madaniyatlarning diniy madaniyat shakllanishidagi roli. Sintoizm, Buddizm, Dzen oqimi, Konfutsiychilik. 2. Tokugava rejimi uchun konfutsiychilikning ahamiyati. 3. Milliy fanatizmning shakllanishida budda izdoshlari ongiga o'lundan qo'rqqanlik g'oyasini singdirgan dzen-buddizm. 2-ma'ruza rejasi: 1. Islom dini asosiy g'oyalarning rivoji. 2. O'zining betakrorligi bilan ajralib turuvchi islom tarixi, falsafasi va san'ati. 3. Islomda shaxsni kamol toptirish andozasi onillari. 4. G'arbda Salib yurishlarining kashf qilgan va amalga oshirish, islomda muqaddas urush – jihadni o'ylab topilish va hayotga tatbiq etilishi. 3-ma'ruza rejasi: 1. Qadimgi Yapon mifologiyasi manbeleri – «Kodziki» va «Nixongi». 2. Xeyan davrida buddaviylar cherkovi. 3. Konfutsiychilik yangi ijtimoiy va siyosiy tartib.
Mashg'ulotning maqsadi: Dars o'tish shakllari haqida umumiy tasavvurlar, inson haqida tolerantlik va ijodiy yondashuv, talabalarda diniy va falsafiy dunyoqarashning shakllanishida inson falsafasining ahamiyati haqida tushuncha hosil qilish.	
Pedagogik vazifalar:	O'quv faoliyati natijalari:
Islom dini asosiy g'oyalarning rivoji	Qadimgi Yapon mifologiyasi manbeleri – «Kodziki» va «Nixongi».
O'zining betakrorligi bilan ajralib turuvchi islom tarixi, falsafasi va san'ati.	Xeyan davrida buddaviylar cherkovi.
Islomda shaxsni kamol	Konfutsiychilik yangi ijtimoiy va siyosiy tartib.

topirish ashozasi oqitilari	
O'qitish usullari va texnik:	ma'ruza, aqliy hujum», T-sxema, ma'ruza, muammoni vaziyatlar usuli
O'qitish vositalari:	ma'ruza matni, tarqatma materiallar, slaydlar.
O'qitish shakllari:	jamoe, to'g'ridan to'g'ri va guruhlarda ishlash.
O'qitish shart-sharoiti:	texnik vositalar bilan ta'minlangan auditoriya.
Monitoring va baholash:	og'zaki nazorat, savol-javob, o'z-o'zini nazorat qilish, reyting tizimi asosida baholash.

2. Ma'ruzaning texnologik kartasi

Ish jarayonlari vaqti	Faoliyatning mazmuni	
	O'quvchi	Talaba
I bosqich. Kursga va mavzuga kirish. (20 minut)	1.1. O'quv kursi nomini aytib, kurs doirasida dastlabki umumiy tasavvurni beradi hamda uslubiy va tashkiliy tomonlari bilan tanishtiradi. 1.2. Kurs bo'yicha o'tiladigan barcha mavzular bilan tanishtiradi, ularning uzviyligi haqida qisqacha ma'lumot beradi. 1.3. Kurs yakunida qo'yiladigan reyting baholash mezonlari bilan tanishtiradi. 1.4. Kursni o'zlashtirishda foydalanish uchun zarur bo'lgan adabiyotlar ro'yxati bilan tanishtiradi.	Tinglaydilar. Tinglaydilar. O'UM ga qaraydilar. O'UM ga qaraydilar.
II bosqich. Asosiy (50 minut)	1.5. Birinchi o'quv mashg'uloti mavzusi bilan tanishtiradi va uning maqsadi, o'quv faoliyati natijalarini bayon qiladi.	Mavzu nomini yozib oladilar.
	1.6. Birinchi mavzu yuzasidan aqliy hujum qoidasi asosida dars o'tkazishni taklif etadi. Dastga «Dunyo dinlari» deb yozadi. Talabalar tomonidan aytilgan fikrlarni yozib boradi va umumlashtiradi.	Tushunchalarni erkin fikr orqali bildiradi.
	2.1. Mavzu rejasini va tayanch tushunchilarni bilan tanishtiradi. 2.2. Ma'ruzani reja bo'yicha tushuntiradi, har bir reja nuqtasida umumlashtiradi. Jarayon kompyuter slaydlarini namoyish qilish bilan olib boriladi. 2.3. Har bir reja nuqtasini mustahkamlash uchun	Tinglaydilar. Tinglaydilar. Slaydga e'tibor qaratadi, uni o'ziga yozib oladi va savollar beradi. Savollarga javob

III bosqich. Yakuniy bosqich. (10 minut)	quyidagilarga savollar beradi: 1. Qadimgi yapon mitologiyasi manhalari – «Kodziki» va «Nixongi». 2. Xeyan davrida buddaviylar chekkovi 3. Konfutsiychilik yangi ijtimoiy va siyosiy tashkil. 4. Inson qurqurimining yangi obrazlari 2.4. Tayanch iboralarga qaytiladi. Talabalar ishtirokida ular yana bir bor takrorlanadi.	beradilar, erkin bahs-munozara yuritadilar.
	3.1. T-sxema texnikasidan foydalanilgan holda just-just bo'lib ishlash uchun tinglovchilarga: «Dinlarning o'zaro aloqasi va farqi» degan savol yozilgan tarqatma materiallar tarqatadi. Ushbu texnika orqali mavzu bo'yicha yakunlovchi xulosa qilinadi. 3.2. Talabalarning faoliyatiga baho qo'yiladi va rag'batlaniriladi. 3.3. Kelgusi mashg'ulotga tayyorgarlik ko'rish uchun topshiriqlar va foydalaniladigan adabiyotlar ro'yxati beriladi.	Har bir tayanch tushuncha va iboralarni muhokama qiladilar. Konspekt qiladilar. Mustaqil T-sxema to'ldiriladi. Erkin fikrni bayon etadilar. Tashidilar. Tashidilar va O'UM ga qaraydilar.

Milliy madaniyatlarning diniy madaniyat shakllanishidagi roli. Biz yashayotgan ziddiyatlarga to'la dunyoda turli ijtimoiy guruhlar, mamlakatlar manfaatlari va ehtiyojlarining to'qnashuvlari kuzatiladi. Bu guruhlar va mamlakatlar o'z mafkuraviy va siyosiy maqsadlariga erishish yo'lida dindan foydalanadilar. Tarixdan ma'lumki, Reformatsiya harakatida ishtirok etgan kuchlarning barchasi – rim-katolik chekkovining diktatorlik siyosatidan norazi bo'lgan byutgerlik, dvoryanlarning bir qismi, dehqonlar, ziyolilar din bayrog'i ostida muayyan siyosiy talablarni bilim chiqqanlar. Ammo g'olib chiqqan burjuaziya keyinchalik o'z idealari va ijtimoiy qadriyatlarini asoslash uchun dunyoviy mafkuraviy konsepsiyalarga ehtiyoj sezadi. Burjua jamiyatining yanada rivojlanishi eski ziddiyatlar kuchayishiga va yangi qarama-qarshiliklar paydo bo'lishiga olib keladi. Hozirgi zamon yapon burjuaziyasi ham bundan mustasno emas. Faraj u mamlakatning madaniy an'analari bilan bog'liq o'z xususiyatlariga ega.

Avvalambor, yapon madaniyati buddizmining kuchli ta'siri ostida shakllangan, boz ustiga u Osiyo buyuk madaniyatlarining yutuqlarini

o'zlashtirgan. Darhaqiqat, Osiyo yaxlit va yagona; Osiyo dunyosini ikkiga bo'luvchi Himolay tog'lari Xitoy va Hind sivilizatsiyalarining o'zaro aloqasiga faqat urg'u beradi. Kitsarlik unsurlarini u'zida mujassamlashtirgan arab madaniyati, fors tilida yaratilgan she'riyat dardonalari, xitoycha axloq va hindcha tafakkur – bularning barchasi hayoti turli muntazamlarda har xil bo'lgan, aniq chogara bilmaydigan yagona qadimgi Osiyo dunyosidan darak beradi. Masalan, islomni hashiy libosdagi konfutsiychilik sifatida, o'ltiq qo'shin ko'rinishida, buddizmni esa sharqona tafakkur tizimlari daryo yangligi kelib quyiladigan idealizmning ulkan ummoni sifatida tavsiflash mumkin⁴⁰. Asrlar osha saqlanib qolgan suverenitet Yaponiyani osiyocho tafakkur va madaniyat dardonasiga aylantiradi. Hind san'ati yutuqlarining asosiy qismi gunlar, islom fanatiklari va yevropalik tijoratchilar tomonidan vayron qilingan edi. Shu ma'noda Yaponiyani Osiyo sivilizatsiyalari muzeyi deb atasek aslo adashmagan bo'lariz⁴¹. Bunga ishonch hosil qilish uchun hind san'ati va Tan davri xitoy madaniyati asarlari bilan bezalgan Naradagi yapon ibodatxonalarini eslashning o'zi kifoya qilsa kerak.

Bundan tashqari, yaponlarga o'z milliy an'analarga o'ta sodiqlik xos⁴². Bu esa Sharqning asosiy dinlari (konfutsiychilik, buddizm va b.) qoidalarini uyg'un bo'lgan xalq rivoyatlarining normativ funksiyalari yapon millatining hayot faoliyatida bundan buyon ham o'z rolini o'ynashini anglatadi. Ayni paytda yaponlar mavjud diniy an'analarni bilan to'qnashuvchi diniy ta'limotlarga yot ko'z bilan qaraydilar.

Yaponiyada asrlar osha saqlanib qolayotgan dzen-buddizmcha diniy fanatizmining o'ziga xosligini tahlil qilish jarayonida bu omillarning barchasini e'tiborga olib talab etiladi. Yaponiya ko'p jihatdan noyob va g'aroyib, ma'naviy hayotda kontrastlarga boy mamlakatdir.

Yaponiya madaniyatiga hind va xitoy sivilizatsiyalari ayniqsa kuchli ta'sir ko'rsatgan. U induizm, konfutsiychilik, daosizm va buddizm an'analarni o'zlashtirgan va ularni o'z ehtiyojlariga muvofiq qayta ishlagan. Tadqiqotchilar xitoycha chan-buddizmdan farqli o'laroq, sof yaponcha hodisa hisoblangan dzen-buddizm yapon milliy xarakterning shakllanishiga, shu jumladan, diniy fanatizm fenomenining o'ziga xosligiga ulkan ta'sir ko'rsatganini qayd etadilar. Rus sharqshunosi L. Vasilev bu haqida shunday deb yozadi: «Dzen-buddizm samuraylarda tarbiyalagan fanatizm va o'zini o'zi qurbon qilishga tayyorlik narigi dunyoda mukofot kutib o'lini yuziga tik qargagan islom askarlarining

fanatizmdan farq qiladi. Nanga dunyoda abadiy rohat-farog'atda yashash konsepsiyasi sintoizmga ham, buddizmga ham mavjud emas. O'limni bo'yiga olgan samuraylar narigi dunyoda rohat-farog'atda yashash haqida emas, balki munosib o'lim topish va tiriklar xotirasida yuksak o'rin egallash haqida o'ylaganlar⁴³. Fatahizm falsafasida yaratilgan, o'limga tabiiy ijtihod sifatida qarashni nazarda tutadigan bunday yondashuv diniy fanatizmga axloqiy mazmun haxsh etish orqali uning o'ziga xosligini belgilaydi.

Fentalizm davrida Yevropa va Osiyo davlatlarining ko'pchiligida professional askarlar tabaqalari mavjud bo'lgan. Samuraylik ana shunday tabaqalardan biri hisoblanadi. U o'z axloq kodeksi – busidoni shakllantirgan. Bu kodeks turli tuzimlar, ayniqsa sinto, konfutsiychilik va dzen-buddizm tasavvurlarining sintezini o'zida ifodalaydi. Xususan, konfutsiychilikdan «burchga sodiqlik», o'z xojasiga itoatkorlik va ma'naviy kamolotga erishish yo'lida harakat qilish talablari o'zlashtirilgan. Busidoning shakllanishiga buddizmning «dzen» mazhabi vakillari sig'inuvchi maxayama ta'limoti ham ancha kuchli ta'sir ko'rsatgan. Uning ma'naviy mashqlari ruhiy muvozanatga erishishga ko'maklashgan.

Samuraylarning busido («askar yo'li») kodeksi yaponlarning kundalik axloqiga kuchli ta'sir ko'rsatgan. Avvaliga kodeks faqat bukmun sinfi (samuraylar, busi) uchun mo'ljallangan edi. Biroq vaqt o'tishi bilan samuraylar burjuaziya qalamiga aylangan, ushbu jarayon bilan bir qatorda burjuaziya vakillari va hatto dehqonlar ham samuraycha «aba'n» tushunchalaridan ayrimlarini taqlid uchun andoza sifatida o'zlashtira boshlaganlar. Quyi tabaqalar doim oliy tabaqalarga taqlid qiladilar – bu ijtimoiy psixologiyaning rivojlanish qonuni hisoblanadi. Samuraylar kodeksining shakllanishiga, shuningdek, yaponlar xalq-atvori psixologiyasiga, ularning o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning axloqiy prinsiplariga sintoizm, buddizm va konfutsiychilik ta'sir ko'rsatgan bo'ls, ularning mazmuni va mohiyatiga qisqacha to'xtalib o'tamiz.

Sinto – xudolar yo'li. Tadqiqotchilar fikriga ko'ra, asoslari hanuzgacha aniqlanmagan bu qadimgi din Yaponiyada Xitoy bilan bog'liq bo'lmagan holda vujudga kelgan va rivojlangan. Sinto qadimgi mifologiyaning bir turi hisoblanadi, zero, buddizm paydo bo'lishidan oldingi ilk sintoizmga gap g'ayritabiiy dunyo – yaponlar azaldan sig'inib kelgan xudolar va ruhlar dunyosi (kami) haqida boradi. Uning ildizlari oliy moziyga borib taqalishi va ibtidoiy xalqlarga xos bo'lgan e'tiqodlar – totemizm, animizm, magiya, o'liklar, oqsoqollar ruhiga sig'inish va hokazolarning barcha shakllarini o'z ichiga olishi ma'lum. Boshqa xalqlar

⁴⁰ Urrug: Okakura K. The Ideal of the East with special Reference to the Art of Japan. – Tokyo, 1955. – 44.

⁴¹ Oshiriyda – 74.

⁴² Qiziq: Primenen D.A., Raznos H.T., Zheniya. – M., 1989. – 59-60-6.

⁴³ Raznos H.T. Raznos petyubi Raznos. – M., 1989. – 382-8.

kabi qadimgi yaponlar ham o'zlarini qurshagan tabiat hodisalarini ruhlan tirganlar. bu dunyo bilan ruhlar va xudolar dunyosi o'rtasidagi vositachilar – sehrgarlar, afsungarlar va shamanlarga izziat-iskrom ko'rsatganlar. Keyinchalik buddizm ta'sirida ilk sintochi shamanlar kohlinalarga aylangan va maksus qurilgan ibodatxonalarda turli xudolar va ruhlar sha'niga murosimglar o'tkazganlar, tegishli rasn-rasimlarni bajar keltirganlar. «Sintoizmining amaliy maqsadi va mazmuni Yaponiyaning o'z qadimgi tarixini va yapon xalqining ilohiy kefib chiqishini tasdiqlashdan iborat: sinto ta'limotiga ko'ra mikado (imperator) – usmon ruflari avlodi, har bir yapon esa – ikkinchi daraja ruhlar – kami avlodi hisoblanadi»⁴³. Yapon tasavvurida kami xudo, ruh, ajdod, qahramondur. Dunyoda son-sanoqsiz kamilar mavjud va inson o'lganidan so'ng ulardan biriga aylanadi. Sintoizmining o'ziga xos xususiyati shu bilan belgilanadiki, unda tangrining «bosh hokimiyati» haqida tasavvur mavjud emas. Ajdodlar ruhiga va tabiatga sig'inish sintoizmida birinchi darajali ahamiyat kasb etadi. «Kodziki» («qadimgi bitiklar», 712-yil) sintoizmining muqaddas kitobi hisoblanadi. Taniqli sharqshunos olim N. Konrad ushbu kitobdan yaponcha milliy ruh ufinib turishini qayd etadi. Uning fikricha, «Kodziki» Yaponiyan va yaponlarni anglab yetish uchun yo'l uchadi»⁴⁴.

Yaponlarning narsalar dunyosi va tabiat haqidagi tasavvurlari shakllanishida sintoizm ulkan rol o'ynagan. Uning zamirida besh konsepsiya yotadi. Birinchi konsepsiyaga ko'ra dunyo o'z-o'zicha paydo bo'lgan, u o'zini o'zi tartibga soladi. Ikkinchi konsepsiya hayot kuchini tavsiflaydi: jinsiy hayotga xudolar asos solganlar. Shu tufayli ham yaponlar ongida seks va axdoqiy ayb o'rtasida aloqa yo'q. nimaiki tabiiy bo'lsa, u xuruk emas. Bu konsepsiya yaponlarda moslashuvchilik, o'z an'anasiga kirmay qolgan narsalarni o'zlashtirishga moyillik rivojlanishiga ko'maklashgan. Uchinchi konsepsiyada gap tabiat va taranning yagonaligi, jonli va jonsiz dunyoning uyviyligi haqida boradi. Bu g'oya tabiatning barcha hodisalarida va insonda kami yashashi bilan asoslanadi. Kami bu dunyoda yashashi bois, narigi dunyoda panoh izlashga hojat qolmaydi. To'rtinchi konsepsiya ko'p xudolilikka urg'u beradi, zero, sintoizmining o'zi tabiatga, jamoa va qabila xudolariga sig'inishdan kelib chiqqan. Ayni hol har qanday bir xudolilikni istisno etar edi. VIII asr boshida imperator saroyida sinto ishlari bo'yicha maksus departament tashkil etiladi. X asrda esa sinto xudolari ro'yxati tuziladi. Ushbu ro'yxatga ko'ra sinto panteoni 3132 xudoni o'z ichiga olgan, keyinchalik ularning soni ancha ko'paygan. Nihoyat, beshinchi konsepsiya sinto xudolari, kami umuman odamlarni

emas, balki faqat yaponlarni yaratganini qayd etadi. Shunday qilib, sintoga mansublik haqidagi tasavvur, kami faqat yapon millati bilan intim darajada bog'liqligi to'g'risidagi g'oya har bir yapon ongiga bolalikdan singdiriladi. Shu tufayli ham sintoga boshqa millat vakillarining sig'inishi aqliga sig'maydigan bir hol bo'lib tuyuladi. Ayni paytda sinto yaponlarga boshqa har qanday dinga sig'inishga monelik qilmaydi⁴⁵. Ayrim konfessiyalarga mansub yaponlar sonini hisoblaydigan bo'lsak, mamlakat aholisi sonidan ortiq raqam bosil bo'ladi.

Yuqorida aytib o'tilganidek, sintoizmga buddizm ancha kuchli ta'sir ko'rsatgan. Syogunat davrida (XII–XIX asrlar) buddizm sintoizmining rivojlanish jarayonini tartibga soladi. Syogunat ibodatxonalar qurish va qadimgi diniy hayranlarni tildashga mahlag'lar ajratadi, u qadimgi yapon kitoblarini sharhlashga bag'ishlangan tadqiqotlarni qo'llab-quvvatlaydi. Garchi bu sintoizmga bevosita daxldor bo'lmasa-da, lekin mazkur diniy yo'nalish uchun muhim oqibatlarga sahah bo'ladi. Avvaliga bunday sharhlash buddaviylik-sintoistik sinkretizm ruhida amalga oshiriladi, biroq asta-sekin syogunlar saroyida konfutsiyechilik ruhida sharhlar yetakchilik qila boshlaydi.

Falsafiy jihatdan asoslangan sintoizm o'ziga xos salmoq kasb etadi va mustaqil dunyoqarash tizimiga aylanish inkoniyatini qo'lga kirtadi. Bunga XVII asrda Yaponiyadagi Uyg'onish davri ko'maklashadi. Bu davrda ruhoniylar Xitoydan buddizm va konfutsiyechilik falsafasiga oid kitoblarni keltiradilar, ularni tanqidiy tahlil qiladilar va sharhlaydilar. Qadimgi yapon mifologiyasi manbalari – «Kodziki» va «Nixongi» faol o'rganiladi va sharhlanadi. Yaponiya podshosi Iezyasu Tokugava hayotining so'nggi yillarida qadimgi qo'lyozmalarni to'plashni odmt qiladi va ularni o'rganishni rag'batlantiradi. Shu tufayli ham «Kodziki» va «Nixongi» qayta nashr etiladi (1644-yil), abadiy tanqidchilar va tarixchilar yangi maktabi namoyandilari – Kamo Mabuti, Motoori Norinagi va boshqalar tomonidan o'rganiladi va sharhlanadi. Bu olimlar sinto milliy kultini jonlantirish yo'lida o'z kuch-g'ayratini ayamaydilar. Xususan, Motoori Norinagi 44 jilddan iborat «Kodziki-den» («Kodzikiqa sharhlarni»)ni tayyorlaydi, unda mazkur qadimgi asar falsafasi va mifologiyasi zamonaaviy tilda va yangi davr talablariga muvofiq tushuntiriladi⁴⁶. Ayrim konfutsiyechilar hatto sintoizmini xitoy falsafasining konseptual tilida bayon etish mumkin deb hisoblaydilar.

Ammo qadimgi yapon adabiyotiga oid tadqiqotlar faqat XVIII asrdagina ayrim namilar sintoizm begona ta'sirlar va shahlasiz ham

⁴³ Oshijima

⁴⁴ Qiang, Krupnik I. B. *Russkaya i yapon. Sroperpa o'zaro*. M., 1978. – 150 s.

⁴⁵ Qiang, Krupnik I. B. *Russkaya i yapon. Sroperpa o'zaro*. M., 1978. – 150 s.

⁴⁶ Qiang, Krupnik I. B. *Russkaya i yapon. Sroperpa o'zaro*. M., 1978. – 150 s.

yagona, o'ziga to'q yonditlik hisoblanishini anglab yetishlariga olib keladi. Xrotycha ta'sirlardan xoli bo'lgan sof holatdagi «qadimiyarga qaytish» (fukko) shiori paydo bo'ladi va «sintoni tiklash» (fukko-sinto) jarayonini boshlab beradi⁴⁵⁷. Bu harakatning birinchi yirik rahbari Kamo Makoto (1697-1769)dir. U asosan eski duolar – noritani shartlash bilan shug'ullanadi. «Kodziki»ni tiklashga uringan Motoori Norinaga faoliyati harakatning keng yoyilishiga imkoniyat yaratadi. Uning shogirdi Ninata Atsuhane fukko harakatining yanada ashaddiyroq muxlisiga aylanadi. Uning targ'ibotchilik faoliyati fukukumi analdorlarining noroziligiga sabab bo'ladi.

Fukko sintoning keyingi tarixi u sintoizمنى mustahkamlash bilan bir qatorda yapon millatchiligining kuchayishiga olib kelganligini ko'rsatadi. «Xudolar davriga oid chuqur tadqiqotlar va sharhlarga qaramay ilk xudolar fukko-sintoistlarda bosh tushmicha – «imperator sulolasi va imperatorning ilohiyligi» foydasiga o'z ahamiyatini yo'qotadi. Nihoyat, XX asrda xudolar ikkinchi darajali ahamiyat kasb etadi va sintoizm imperator va imperiyaga izoh-ikrom ko'rsatish ro'yxatini shakllantirishni kasb etib, mikadoizm yoki tennoizm (mikado, tenno – imperator) aylanadi. Tabiiyki, sintoizm buning kodeksining shakllanishiga va yapon milliy xarakteriga o'z hissasini qo'shadi va shu tariqa dnyu fanatizm o'ziga xos tarzda amal qilishiga imkoniyat yaratadi.

Buddizm. Ma'lumki, bu din Yaponiyaga miloddan oldingi davrda kirib kelgan. Biroq yaponlar psixologiyasiga u buddaviy monaxlar, ular bilan birga esa – buddaviylarning xitoy tilida yozilgan muqaddas kitoblari Yaponiyaga kelgan V-VI asrlardan o'tiboran ayniqsa kuchli ta'sir ko'rsata boshlagan⁴⁵⁸. Uning Yaponiyadagi bir yarim ming yillik tarixi buddizm bu mamlakatda barokkalo zamon topganidan dalolet beradi. Shu narsa aniqki, qadimgi yapon davlatchiligi va madaniyatining oltin asri sanalgan Xeyan davri (VII-XII asrlar)ning vujudga kelishiga buddizm muhim rol o'ynagan. Buddizm davlatni boshqarishning nazariy asosiga aylanadi va «sokyō-ittō» - siyosat va dinning yagonaligi prinsipi aynan Yaponiyada to'la ro'yobga chiqariladi.

Xeyan davrida buddaviylar cherkovi kuchli iqtisodiy salohiyat va mafkuraviy ta'sirga ega bo'lgan feodal tashkilot hisoblangan. Buddaviylarning Tenday sektasi (birlashmasi) o'ziga xos «davlat ichidagi davlat» bir necha asr mobaynida rasmiy diniy muassasa sifatida amal qilgan. Uning dnyusida teokratik «davlat» ta'limoti yaratilgan⁴⁵⁹.

Buddizmining o'zi ta'limotlar va axidalar kichik tizimlarining, ya'ni har biri mazkur din muxlislarining shu davrdagi ehtiyojlarini qondirgan maktablarining murakkab majmuidan iborat bo'lgan. Nihoyat, buddizmining o'la moslashuvchanligini uning mahalliy diniy e'tiqodlar bilan birlash qobiliyati bilan izohlash mumkin. Ayni holda Xeyan davridayoq «ryōbusinto» sinkretik dini vujudga keladi. Buddizm konfutsiyehilik va daosizm bilan o'zaro aloqa qiladi va bu ham an'anaviy yapon madaniyatining shakllanishiga o'z ta'sirini ko'rsatadi.

1185-yildan keyin davlatda hukimiyat tizimi samuraylar qo'lga o'tadi. Imperator va uning saroyi mamlakat hayotida siyosiy rol o'ynamay qo'yadi. Amalda hukimiyat syogan qo'lida bo'lib, uning qarorgohi Kamakura joylashgan edi. Kamakura davrida sodir bo'lgan ko'p sonli fuqarolar urushlari XVI asr oxirida Toyotomi Xideyosining markazlashgan davlati tashkil topishiga olib keldi⁴⁶⁰. Samuraylar tabaqasi yoki fesai o'z yashash uslubini keng yoyadi va jamiyatning ma'naviy muhitida o'zgarishlarga sabab bo'ladi. Tenday va boshqa yirik sektalar ikkinchi darajali ahamiyat kasb etadi, birinchi o'ringa esa yangi islohotchilik harakatlari chiqadi. Bunday harakatlarda dzen sektasi alohida o'rin egallaydi. U Yaponiyadagi ma'naviy uyg'onish jarayonlariga ulkan hissa qo'shadi va shu tariqa milliy psixologiyaning shakllanishiga sezilarli darajada ta'sir ko'rsatadi. Feodalizm o'rtasida pufon ayniqsa kuchaygan bir sharoitda markaziy hukimiyat o'z-o'zini intuzomga solish mafkurasi va amaliy tizimiga muhtoj edi. Ixtisil ulatlar va mashqlarni o'z ichiga olgan dzen ta'limoti bu ehtiyojni qondirardi. Dzen ta'limoti va amaliyoti o'sha davrda aqlga is'it ko'rsatishning yaqin buddizmgaga ma'lum bo'lgan usullardan butunlay farq qilardi. Qadimgi sektalar bilan o'zaro uchiq qilgan, eng avvalki ularning ritualizmi va skolastikasidan voz kechgan dzen o'qini transformatorlik xususiyatiga ega edi. U targ'ib qilgan meditatsiyaning maqsadi Buddani aqlning ravshanligi holati (satori)ga erishishga mustaqil intilish yo'li bilan anglab yetishga qaytishdan iborat edi. Bunday holatga meditatsiya va abstrakt mashqohada yuritish yo'li bilan erishish mumkin edi. Bunday prinsiplar ta'riflanmas, yozma manbalar va va'zlardan foydalanilmasdi. Dzen ta'limoti maslahatlarga asoslanar edi. Aqlning ravshanligi holatiga erishish uchun dzen muxlisari qattiq ma'naviy va jismaniy intuzomga bo'yashishni talab etilardi. Ayni shu onul yapon harbiy aristokratiyasi – samuraylariga ayniqsa ma'qul keladi. Zero, dzen ta'limotida ilgari sanalgan ma'naviy intuzom o'z-o'zini biluvchi faqat o'ziga ishonuvchi insonni shakllantirish imkonini berardi.

⁴⁵⁷ Qiziq. Kichiki W. *Religio Japonae Religio Aqi, Ahiyō, Amari, Arimōri i Utsuwa*. Waseda, 1967. – 192 o.

⁴⁵⁸ Qiziq. Hironaka A.M. *Enryō to Shintō*. Ozejo pinto shingon. – M., 1988. – 6 o.

⁴⁵⁹ Fetsu jōgen. – 7 o.

⁴⁶⁰ Qiziq. Hironaka A.M. *Enryō to Shintō*. – M., 1988. – 10 o.

Dzen oqimi Yaponiyaga konfutsiychilik ta'sirining yangi to'liqliniga yo'l ochadi. XII asrda Xitoyda konfutsiychilik Chju Si maktabida jonlanadi. Uning ta'limotiga ham daosizm, ham buddizm ta'sir ko'rsatadi. Dzen ta'limoti orqali Yaponiyaga Chju Si falsafasi kirib keladi. Uning metafizik xususiyati bu yerda uncha katta e'tibor qozonmaydi, biroq fuqaroning burchlariga urg'u beruvchi konfutsiycha axloq inson ideali — busi, ya'ni yozilmagan busido axloqiy kodeksiga amal qiluvchi ritser g'oyasi shakllanishiga sabab bo'ladi⁴⁶¹. XII asrda sintoizm ta'sirida busidoni kodekslashtirish amalga oshiriladi. Ushbu kodeksda vassalning senorga sodiqligi asosiy fazilat sifatida belgilanadi. Ayni shu sababli dzen ta'limoti samuraylar e'tiborini qozonadi. Vatanga o'z jonini qurbon qilishni samuray o'zining eng olly burchi deb hisoblaydi. An'anaviy madaniyatni asrash va keyingi avlodlarga uzatish vazifalarini u yoki bu an'anaviy san'atni yaxshi o'zlashtirgan va o'zlar boshqaradigan maktabda katta obro'ga ega bo'lgan kishilar — iemoto bajaradi⁴⁶². Iemoto tizimi bugungi kunda ham yaponlarga mafkuraviy ta'sir ko'rsatishning samarali vositasi hisoblanadi. U yaponlarda millatchilik va shovinizmning shakllanishiga imkoniyat yaratadi. Yapon an'anaviy san'atlari bilan shug'ullanish shaxsni kamol toptirish vositasi hisoblangani bois uning qaysidir turi bilan deyarli har bir yapon shug'ullanadi. Mahoratu o'zlashtirish darajalari ancha ko'p bo'lgani tufayli shug'ullanish jarayoni umr bo'yi davom etishi mumkin. Ayrim maktablarda ta'lim oluvchilar soni ikki-uch million kishigacha yetadi. Bu maktablar diniy jamoalarni, ularning rahbarlari — iemoto esa konservativ diniy davralarga qarab mo'ljall oluvchi diniy rahnamolarni eslatadi⁴⁶³. Qadimda dzen mashqlari tizimi bilan shug'ullanish asnosida shakllangan va keyinchalik axloqiy shakl-shamoyil kasb etgan diniy fanatizm XX asr oxiri — XXI asr boshlarida millatchilik ruhida fanatizmga aylandi deb aytish mumkin.

Konfutsiychilik ham yapon jamiyatining axloqiy va diniy hayoti poydevorida muhim o'rin egallaydi. Uning ravnaq topish jarayoni bu yerda XVII asrda boshlanadi. Shu davrda u buddaviy ruhoniylar nazorati ostidan chiqariladi va mustaqillikka erishadi. Toyotomi Xideyosi va Ieyasu Tokugava kabi podshohlar konfutsiychilikka ijobiy yondashar edilar. Ular samuraylarni jasoratga undovchi diniy fanatizm yordamida ijtimoiy jarayonlarni markazlashgan hokimiyat orqali samarali boshqarish mumkinligini yaxshi angladilar⁴⁶⁴. Bu podshohlar va ularning

⁴⁶¹ Qarang: Kotanski W. *Religion Japan's Religion*. Azija, Afriqa, Avstraliya, Avstraliya i Okeaniya. — Warszawa, 1980. — 385-s.

⁴⁶² Qarang: Гринберг И.И. *Формирование самостановившегося государства*. — М., 1986. — 206-6.

⁴⁶³ Osha joyida — 210-6.

⁴⁶⁴ Qarang: Hokenyama A.A. *Tokugawa Xiratsuna*. — М., 1984. — 15-6.

zamondoshlari dunyoni boshqarish mumkin deb hisoblardilar. Mazkur nuqtayi nazar buddizm va uning hayotga mustik munosabatiga qarshi intellektual kurashga turtki bergan omillardan biriga aylanadi. Yangi hayot falsafasi va yangi kosmologiyani taklif qilgan konfutsiychilik Tokugava davridagi kayfiyatlar bilan muvofiq kelar edi. Konfutsiychilik ta'limotiga ko'ra koinotda oqilona sabab mavjud va u materiyaga ta'sir ko'rsatish orqali inson va narsalar dunyosini yaratadi. Sabab va tartib jamiyat strukturasi ham mavjud bo'ladi, faqat ularni tushunish talab etiladi, bunda mazkur tartib axloqiy xususiyat kasb etadi. Dunyoga konfutsiychilik nuqtayi nazaridan yondashish fikr va harakatning, falsafa va siyosiy tizimning yagonaligini nazarda tutadi⁴⁶⁵. Bilim asosiy prinsiplarni umlab yetish imkonini beradi. U insonga axloqiy tartibning mohiyatini tushunish va shu tariqa axloqiy insonni shakllantirish uchun imkoniyat yaratadi.

Konfutsiychilik yangi ijtimoiy va siyosiy tartib — bakufu bilan bir vaqtda tarqaladi. Tokugava davrining ilk podshohlari mamlakatdagi vaziyatni barqarorlashtirish, harbiy isyonlarga barham berishga qarab mo'ljall oladilar, konfutsiychilar esa mazkur muammolarni yechish yo'llari o'zlariga ma'lum ekanligini qayd etadilar. Feodal tarqoqlikdan kuchli markazlashgan davlatga o'tish yangi va universal huquqiy qoidalarni, yangi qonunlarni yaratishni talab qilar edi. Syogun va daymyo bu davrda o'z o'tmishdoshlariga qaraganda kengroq vakolatlariga ega bo'lganlari bois ular o'z hokimiyatini asoslash uchun yanada ishonchliroq dalillar va gononchilik prinsiplariga muhtoj edilar.

Tokugava rejimi uchun konfutsiychilikning ahamiyati shu bilan belgilanadiki, u yangi boshqaruv nazariyasini va uyg'un jamiyat haqidagi yangicha tasavvurni taklif qiladi. Ijtimoiy tartibning taklif qilingan ideali sinflarning tabiiy ierarxiyasi shakl-shamoyiliga ega edi. Bu ierarxiyada har bir individ muayyan o'rin egallardi. Natijada har bir sinfning xulq-atvor andozalarini ajratish va kodekslashtirish amalga oshiriladi⁴⁶⁶.

Shuni qayd etish lozimki, konfutsiychilik faqat ijtimoiy nazorat falsafasidan iborat emas edi. U podshohlardan ham ustun turadigan axloqiy tartib mavjud degan g'oyani ilgari surardi. Syogun va daymyoga xalq farovonligini ta'minlash vazifasi yuklatilgan edi. Konfutsiy ta'limoti dunyoviy podshohlarga ham, omilkor fuqarolarga ham mos kelardi, chunki «u mutlaqo insoniy, o'ta intellektual va jamiyat ehtiyojlariga moslashtirilgan ta'limot edi»⁴⁶⁷. Shu ma'noda Konfutsiyni Suqrot,

⁴⁶⁵ Qarang: Hall J.W. *Japan's old society and its development*. — Warszawa, 1979. — 153-154-6.

⁴⁶⁶ Qarang: Chikunobuchi A.G. *Constitution* — *uzviylik va tartib*. — М., 1981. — 19-6.

⁴⁶⁷ Qarang: Kiyomasa R. *Principles of Education*. — М., 1988. — 19-6.

Aristotel, Epikur, Seneka kabi buyuk mutafakkirlar bilan bir qatarga qo'yish mumkin.

Mamlakat siyosiy hayotida konfutsiychilik bilan bir qatorda buddizm va sintoizm ham ulkan rol o'ynaydi. Ma'muriy uchun buddizm bundan buyon ham yalpi nazorat vositasi bo'lib qoladi. Boz ustiga u o'sha davr Yaponiyada taqiqlangan xristianlikka va boshqa yashirin sektalarga nisbatan muqaddas inkvizitsiya funksiyalarini bajaradi. Umumian olganda buddizm va sinto oddiy yapon va oliy tabaqalar vakillarining asosiy diniy ehtiyojlarini qondiradi, sinto va konfutsiychilik yaponlarning siyosiy tartib haqidagi tasavvurlarini shakllantiradi, shu bilan bir qatorda buddizm me'yorlar psixologik tizimini o'zida ifodalaydi, konfutsiychilik esa jamiyatta kishilar xulq-atvorini ma'naviy-asloqiy tartibga solish bilan shug'ullanadi⁴⁵⁸.

Bu diniy tizimlar ayniqsa dzen-buddizm o'z me'yorlari va qoidalari bilan samuraycha sha'n kodeksini ko'p jihatdan belgilab berdi, samuraylarda fanatizmini va o'z jonini qurbon qilishga tayyorlikni shakllantirdi, bularning barchasi yapon milliy xarakteriga ulkan ta'sir ko'rsatdi, ayni paytda millatchilik, shovinizm va irqchilikning rivojlanishiga ham o'z hissasini qo'shdi. Xususan, XX asr 30-yillarining oxirida davlat sintoizmi agressiv millatchilikning o'ta reaksiya va ancha nufuzli ta'limoti sifatida «millatning diniy fanatizmdan aholini bo'lg'usi urushga tayyorlash maqsadida samarali foydalandi»⁴⁵⁹. Davlat sintoizmi ta'limoti yapon xalqini bir qancha urushlarga, shu jumladan, ikkinchi jahon urushiga ham tortish imkonini berdi. Ma'lumki, so'nggi ziki etilgan urush Yaponiyaning mag'lubiyati bilan tugadi.

Milliy fanatizmining shakllanishida busido izdoshlari ongiga o'lindan qo'rqmaslik g'oyasini singdirgan dzen-buddizmining ham, busido kodeksida «burchga sodiqlikni mustahkamlagan konfutsiychilikning ham roli kuzatiladi. Ikkinchi Jahon urushi oxirida bu kamikadze fenomenida ayniqsa ko'rib namoyon bo'ladi. Harakatlari urushda Yaponiya foydasiga burilish yasash lozim bo'lgan yosh askarlarga yapon qo'mondonligi shunday nom beradi. Avvaliga bular AQSH aviabazalarini o'rtovchi uchuvchilar edi. Keyinchalik «kema-odamo», «mina-odamo», «tank-odamo» va hokazolar ham «kamikadze» degan nom bilan atala boshlaydi. Urush oxiriga kelib yapon qurolli kuchlarida kamikadzelarning yuzlab otryadlari faoliyat ko'rsatib, ulardan ayrimlarning saflarida mingdan ortiq askar bor edi. Kamikadzelar harakatining asoschisi va g'oyaviy rahnamosi admiral Onisi edi. 1944-yilning kuzida u Filippinda «kamikadze» eskadriyasini

tashkil qiladi. Bunday bo'linmalarning paydo bo'lishi zahirida Yaponiya uchun, imperator uchun jon fido qilish g'oyasini o'z ichiga olgan busido ma'naviy-asloqiy tizimi yotadi. Yaponiya matematik statistika instituti «nulliy xarakter» muammosiga bag'ishlab o'qitilgan tadqiqotlar busido ruhi yaponlar ongida yashashda davom etayotganidan dalolat beradi⁴⁶⁰.

Diniy-madaniy an'analarning ahamiyati yangi Yaponiya uchun optimal bo'lgan ijtimoiy-psixologik strukturani yaratish jarayonida ham namoyon bo'ladi. Yapon iqtisodchisi Mitio Morisima «Nima uchun kapitalizm aynan Yaponiyada ayniqsa rivojlangan?» degan savolga javob berar ekan ushbu jarayonda konfutsiychilikning roliga ishora qiladi. Uning fikricha, yapon kapitalizmi — bu konfutsiycha kapitalizm, uning vujudga kelishi va rivojlanishi yaponcha andozadagi konfutsiychilikning millatchilik va militaristik ko'rinishi bilan bog'liq. Aynan konfutsiychilikning milliy shakli nisbatan qisqa vaqt — taxminan 20 yil ichida millatni birlashtirish imkonini berdi⁴⁶¹. Konfutsiycha ardoq doirasida yuksak darajada qadrlanadigan jismoniy va aqliy mehnat madaniyati, bilimlar va qobiliyatlar kulti Yaponiya iqtisodiy rivojlanish borasida erishgan yutuqlarda, shuningdek, «kichik ajdarlar» to'rtligi — Janubiy Koreya, Tayvan, G'ongkong va Singapur yutuqlarida ulkan rol o'ynadi.

Islom dini asosiy g'oyalarning rivoji. «Oллоh buyuk». Islom universal jahon dinlaridan biri hisoblanadi. U VII asrda xristianlik va iudaizm kabi monoteistik dinlarning an'analari negizida vujudga kelgan, ularning asosiy qoidalari va aqidalaridan aksariyatini o'zlashtirgan. Islom bu dinlar mohiyati o'z aqidalari bilan ayniy ekanligini tan oladi, biroq xristianlar va yahudiylar ayni bir Xudo yuborgan vahiyning ma'nosini noto'g'ri tushunganlar, deb hisoblaydi, faqat Muhammad payg'ambar u'z o'limishdoshlarining xatolarini tuzatib, haqiqiy vahiy bilan kelgan deb biladi⁴⁶².

Islom dini asosiy g'oyalarning rivojlanish jarayoni butunlay boshqa yo'nalishlarda yuz beradi va bu uni qurshagan muhit sharoitlari bilan bog'liq. Arabiston yarimorolidagi ko'chmanchilar va savdogarlar davrasida tug'ilgan oddiy g'oyalar Yaqin Sharqda rivojlanayotgan feodalizm sharoitida yangi va yangi qatlamlar bilan buyib boradi⁴⁶³. Shu sababli islom o'sha davrning xufiyluk hokimiyati ostidagi jamiyatlari hayotini tashkil etuvchi prinsiplarga aylanadi. Ardogiy absolyutizm prinsipi bilan bir qatorda islom ma'naviy dogmatizm prinsipini ham ilgari

⁴⁵⁸ Qizilov: Притворы В.А., Ледков И.Д., Занков — М., 1983. — 29-6.

⁴⁵⁹ Qizilov: Притворы В.А., Ледков И.Д., Занков — М., 1983. — 214-6.

⁴⁶⁰ Qizilov: Притворы В.А., Ледков И.Д., Занков — М., 1983. — 140-145-6.

⁴⁶¹ Qizilov: Моришима Митио. Капитализм и Конфуцизм // Журнал КОМКО. 1983 г. №14. — 34-37-6.

⁴⁶² Qizilov: Занков И.С. История религии Востока. — М., 1983. — 401-405-6.

⁴⁶³ Qizilov: Smedley J., Smedley O. Суннитский ислам. — Москва, 1990. — 15-16-6.

suradi va din tarafdorlaridan Qur'oni Karimning axloqiy me'yorlarini so'zsiz bajarishni talab qiladi.

Islom faqat dingina emas, u yaxshi sivilizatsiya va madaniyat, davlat va huquq, o'zining betakrorligi bilan ajralib turuvchi islom tarixi, falsafasi va san'ati hamdir. Masalan, musulmon Sharqining falsafiy an'anasiga O'rta Yer dengizi bo'yidagi sivilizatsiya mansub bo'lgan ellinizm va islom kiradi⁴⁷⁴. Ayni paytda bu falsafiy an'ana o'rta asrlar arab-musulmon madaniyatining xususiyati bilan belgilanuvchi alohida jihatlariga ham ega. Ayni holda arab-musulmon sivilizatsiyasi Sharq va G'arb sivilizatsiyalar o'rtasida «oralik» bo'lg'in sifatida qaratiladi. Arab xalifaligi Yaqin Sharqning Shumer, Akkada, Qadimgi Misi shahar madaniyatining ming yillik tajribasini o'zida mujassamlashtirgan yirik madaniy markazlarini o'z ichiga oladi. Islom o'zi paydo bo'lgan paytdan e'tiboran o'zini qabul qilgan xalqlar tarixida yangi bosqich boshlaydi. U o'z ta'siri doirasiga kirgan xalqlar madaniyati va sivilizatsiyasiga ulkan ta'sir ko'rsatadi. Arablar orasida u alohida obro'-e'tibor kash etadi, bu yerda u monoteistik din sifatida shakllanadi va arab qabilalarining barchasini yagona arab xalqiga birlashtiradi. Islom bayrog'i ostida arablar buyuk davlatlar - Vizantiya va Eron vorislariga aylanadilar.

Keyingi davrlarda islomni boshqa xalqlar - forslar, turklar, mo'g'ullar, hindlar va malaylar ham qabul qiladilar va u jahon diniga aylanadi. Musulmonlarning ko'p sonli xalqlardan iborat bo'lgan yagona birligi - umma vujudga keladi. Umma a'zolari o'rtasidagi munosabatlarda kuzatiladigan birdamlikni islom o'z muxlislariga kuchli ta'sir ko'rsatgani, avvalgi xalq, madaniy va diniy an'analardan qat'i nazar, ularda o'ziga xos musulmoncha zehniyatni shakllantirgani bilan izoblash mumkin.

Islom o'z tarixining dastlabki bosqichidayoq shaxsning o'ziga xos modelini ishlab chiqqan va o'z rivojlanishi jarayonida uni boshqa ko'pgina mamlakatlar va xalqlar o'rtasida yoygan. Shu tariqa u musulmonlar jamoasining kengayishi va mustahkamlanishiga imkoniyat yaratgan⁴⁷⁵.

Islomda shaxsni kamol toptirish andozasi quyidagi omillar bilan belgilanadi:

- Qur'oni Karimning ta'sirchan xususiyati va afsonaviy strukturali bilan;

- diniy rasm-rusumlar va Qur'oni Karimda bayon etilgan nasihatlarining ruhlantiruvchi va ta'sirlantiruvchi kuchi bilan;

- haqiqiy din qo'riqchisi bo'lgan, o'z qonunlarini Qur'oni Karim qoidalariga asosida shakllantirgan markazlashgan davlatning faoliyati bilan;

⁴⁷⁴ Qasbiy. Mavlavlilar A.A. B. islomning tarixi. - M., 1989.

⁴⁷⁵ Qasbiy. Tashkilotiylar qur'oni. O'zbekiston islom tarixi va rivojlanishi. - M., 1981. - 34-6.

- islom dinining shakllanish bosqichida (610-632-yillar) vujudga kelgan, individual va kollektiv xalq-atvornig o'zaro aloqasini belgilaydigan siyosiy va diniy tasavvurlar majmui bilan⁴⁷⁶.

Siyosiy va diniy tasavvurlarning tinimsiz rivojlanishi bu majmui arab-musulmon dunyosi tarixida ulkan rol o'ynadi. Islom dunyosining tarixdagi keng ko'lamli harakatlarining barchasi an'anaviy islom ta'limotining barcha tasavvurlarini o'zida mujassamlashtirgan shaxs tipining mavjudligini nazarda tutadi. Musulmonlar zehniyatining o'ziga xos jihati sifatida uning Xudo bilan o'zaro aloqasi, qonunga so'zsiz itoat etish va politeizmdan har qanday shaklini qat'iyan rad etish namoyon bo'ladi⁴⁷⁷. Bularning barchasi arab-musulmon dunyosi tarixida diniy fanatizmning amal qilishi va xususiyatiga oydinlik kiritadi.

Xulosa. Umumiy olganda, Marokashdan boshlanadigan va Malay arxipelagi orollarida poyoniga yetadigan islom dunyosi G'arb dunyosidan sezilarli darajada farq qiladi. Fransuz tarixchilari F. Brodel, F. Koarelli va M. Eymar fikriga ko'ra, islom G'arbnig ziddidir⁴⁷⁸. Shunga qaramay ular bir-birisiz yashay olmaydi. Biri bajaran amalni boshqasi ham hajo keltirishga shoshadi: G'arb salb yurishlarini kash qilgan va amalga oshirgan bo'lsa, islom muqaddas urush - jibodni o'ylab topgan va hayotga tatbiq etgan. O'z maqsadlariga xristianlik Rinda erishsa, islom Makkada va payg'ambarning sag'anasi oldida erishadi.

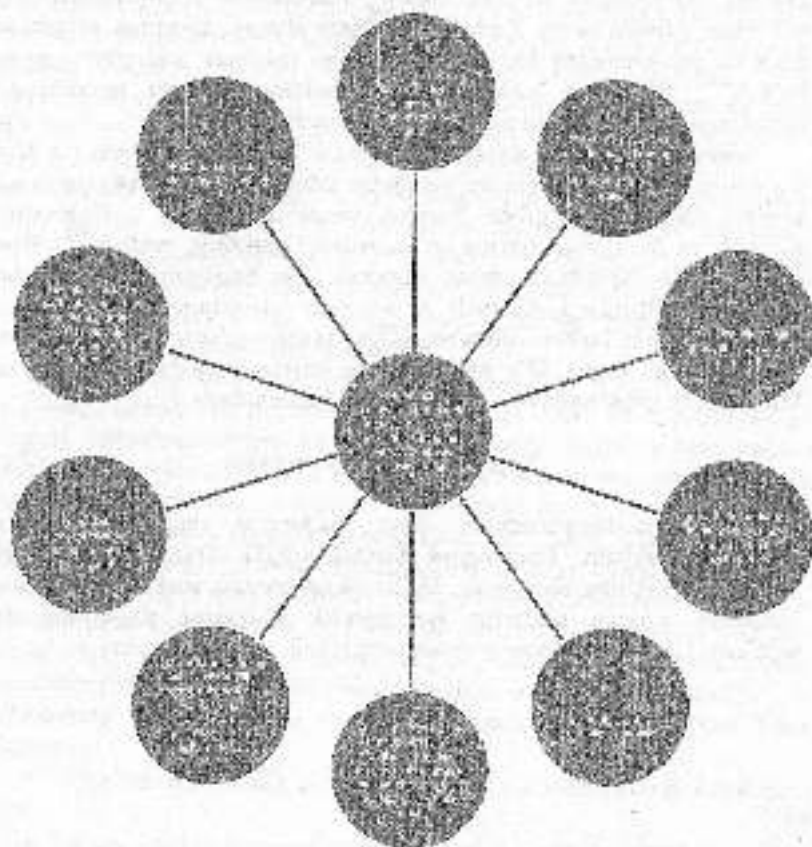
Tajribaviy amaliy matnlar

Milliy madaniyatlarning diniy madaniyat shakllanishidagi roli. Sintoizm. Buddizm. Dzen oqimi. Konfutsiychilik. Tokugava rejimi uchun konfutsiychilikning ahamiyati. Milliy fanatizmning shakllanishida busido izdosblari ongiga o'limdan qo'rtmaslik g'oyasini singdirgan dzen-buddizm Islom dini asosiy g'oyalarning rivoji. «Ollah buyuk».

⁴⁷⁶ Qasbiy. Arkon M. The topicality of problem of the person in Islamic thought International Social Science Journal. 1988. № 117. - 140-6.

⁴⁷⁷ Osha joyda. - 413-6.

⁴⁷⁸ Qasbiy. Brodel F., Koarelli P., Eymard M. Moris Soudzismen. - Gdansk, 1982. - 98-6.



- A. Buddizm
- B. Islom
- C. Konfutsiylik
- D. Xristiyan

4. Uchiha fikr muallifini toping: «Dzoe-buddizm samuraylarda tarbiyalagan fanatizm va o'zini o'zi qurbon qilishga tayyorlik tarigi dunyoda ninkafot kutib o'tirish yuziga tik qaragan blom asharlarining fasadizmi bilan farq qiladi.

- A. I. S. Vasilev
- B. Kamo Mabusi
- C. Admiral Onisi
- D. Mutooni Norinagi

5. Samuraylarning qaysi kodekal yaponlarning kundalik asloqiga kuchli ta'sir ko'rsatgan?

- A. Busido
- B. Kodziki-den
- C. Kodziki
- D. Nixongi

6. Sinto -bu?

- A. Xudolar yo'li
- B. Askar yo'li
- C. Ruhoniyat yo'li
- D. A va B javoblar

7. Sintoning ildizlari olti maoziyga borib taqalishi va ibtidoiy xalqlarga xos bo'lgan e'tiqodlarning qaysi shakllarini o'z ichiga oladi?

- A. Barcha javoblar to'g'ri
- B. Totemizm, o'liklar
- C. Animizm, magiya
- D. Oqsoqollar ruhiga sig'inish

8. Sinto ta'limotiga ko'ra mikado-bu?

- A. Osmon ruhlari avlodi
- B. Ikkinchi daraja ruhlari - karni avlodi hisoblanadi
- C. Oqsoqollar
- D. Barcha javoblar to'g'ri

9. Sinto talimotiga ko'ra har bir yapon esa – bu?

- A. Ikkinchi daraja ruhlar – kami avlodi hisoblanadi
- B. Osmon ruhlari avlodi
- C. A va V
- D. Imperator

10. Sintoizmining muqaddas kitobi to'g'ri ko'rsatilgan javobning toping?

- A. Kodziki
- B. Busido
- C. Nixongi
- D. Barcha javoblar to'g'ri

11. Sharqshunos olim N. Konrad fikricha qaysi kitobdan yaponcha milliy ruh ufurib turishini, yaponiyani va yaponlarni anglab yetish uchun yo'l ochishini qayd etadi?

- A. Kodziki
- B. Busido
- C. Nixongi
- D. Barcha javoblar to'g'ri

12. Yaponlarning narsalar dunyosi va tabiat haqidagi tasavvurlari shakllanishida sintoizm ulkan rol o'ynagan. Uning zaminida nechta konsepsiya yotadi?

- A. 5
- B. 4
- C. 6
- D. 7

13. Sintoizm talimotida Ikkinchi konsepsiyasi uimani tavsiflaydi?

- A. Hayot kuchini- jinsiy hayotga xudolar asos solganlar
- B. Dunyo o'z-o'zicha paydo bo'lgan, u o'zini o'zi tartibga soladi
- C. Tabiat va tarixning yagonaligi, jonli va jonsiz dunyoning uzviyligi haqida boradi
- D. Ko'p xudolilikda urg'u beradi, zero, sintoning o'zi tabiatga, jamoa va qabila xudolariga sig'inishdan kelib chiqqan

14. Ko'p xudolilikda urg'u beradi, zero, sintoning o'zi tabiatga, jamoa va qabila xudolariga sig'inishdan kelib chiqqan. Ushbu gap qaysi konsepsiyaga taalluqli?

- A. 4
- B. 3
- C. 6
- D. 2

15. Nechanchi asrda boshida imperator saroyida sinto ishlari bo'yicha maxsus departament tashkil etigan?

- A. VIII
- B. IX
- C. X
- D. XII

16. Nechanchi asrda sinto xudolari ro'yxati tuziladi?

- A. X
- B. VI
- C. VII
- D. VIII

17. Sinto xudolari ro'yxatiga ko'ra sinto panteoni nechta xudoni o'z ichiga olgan?

- A. 3132
- B. 1000
- C. 2500
- D. 2345

18. Nechanchi konsepsiyada sinto xudolari, kami umuman odamlarai emas, balki faqat yaponlarni yaratganini qayd etaladi?

- A. 5
- B. 1
- C. 6
- D. 4

19. Syogunat davrida (XII–XIX asrlar) buddizmining sintoiznga ta'siri?

- A. Rivojlanish jarayonini tartibga soladi
- B. Inkilobga yuz tutdi
- C. Xalqda norozilik xarakatlarini keltirib chiqardi

D. Barcha javoblar to'g'ri

20. Nechanchi asrda Yaponiyadagi Uyg'unish davri ko'rsatlashadi va bu davrda ruhoniylar Xitoydan buddizm va konfutsiychilik falsafasiga oid kitoblarni keltiradilar?

- A. XVII
- B. XII
- C. XV
- D. XVI

21. Yaponiyaning qaysi podshosi hayotining so'nggi yillarida qadimgi qo'lyozmalarni to'plashni odat qiladi va ularni o'rganishni rag'batlantiradi. Shu tufayli ham «Kodziki» va «Nixongi» qayta nashr etiladi?

- A. Iezyasu Tokugava
- B. Motoori Norinagi
- C. Kamo Mabutsi
- D. Xeyan

22. Motoori Norinagi nechta jilddan iborat «Kodziki-den» («Kodziki»ga sharhlar)ni tayyorlaydi?

- A. 44
- B. 36
- C. 22
- D. 12

23. XVIII asrda «qadimiyatga qaytish» (fukko) harakatining birinchi yirik rahbari to'g'ri ko'rsatilgan javobni toping?

- A. Kamo Mabutsi
- B. Xirata Arisutane
- C. Motoori Norinagi
- D. Toyotomi Xideyosi

24. XX asrda xudolar qanday ahamiyat kasb etadi?

- A. Ikkinchi daraja
- B. Oliy daraja
- C. Xalqda xudolarga sig'inish kuchaydi
- D. Uchinchi daraja

26. Buddizm Yaponiyaga nechanchi asrda ayniqsa kuchli ta'sir ko'rsata boshlagan?

- A. V-VI asrlar
- B. V-VII asrlar
- C. V-X asrlar
- D. VI-X asrlar

27. Qadimgi yapon davlatchiligi va madaniyatining oltin asri sanalgan Xeyan davri (VIII-XII asrlar)ning vujudga kelishida qaysi din muhim rol o'ynagan.

- A. Buddizm
- B. Totemizm
- C. Animizm
- D. Islom

28. Xeyan davridayoq vujudga kelgan din?

- A. V va S javoblar
- B. Ryobusinto
- C. Sinkretik
- D. Germanevtik

29. 1185-yildan keyin davlatda hokimiyat tizimini qaysi ta'limot vakillarining qo'lga o'tadi va amalda hokimiyat syogun qo'lida bo'lib, uning qarorgohi Kamakurada joylashgan edi?

- A. Samuray
- B. Konfutsiychilik
- C. Sintoizm
- D. Fanatizm

30. Kamakura davrida sodir bo'lgan ko'p sonli fuqarolar urushlari XVI asr oxirida ulmaga olib keladi?

- A. Toyotomi Xideyosining markazlashgan davlatni tashkil topishiga
- B. Mutlaqo insoniy, o'ta intellektual va jamiyat ehtiyojlariga moslashtirildi
- C. Inqilobga olib keldi
- D. Konfutsiychilik maktabini rivojlanishiga

31. Qadimgi sektalar bilan orani ochiq qilgan, eng avvalo ularning ritualizmini va skolastikasidan voz kechgan qaysi oqim reformatorklik xususiyatiga ega edi?

- A. Dzen
- B. Reformatsiya
- C. Qadimiyatga qaytish
- D. Sinto

32. XII asrda Xitoyda konfutsiychilik jonlanagan maktab nomi to'g'ri ko'rsatilgan javobni toping?

- A. Chju Si.
- B. Dzen
- C. A va V
- D. Chju Si, Xan Chju va Sinto

33. An'anaviy madaniyatni asrash va keyingi avlodlarga uzatish vazifalarini u yoki bu an'anaviy san'atni yaxshi o'zlashtirgan va o'zlari boshqaradigan maktabda katta obro'ga ega bo'lgan kishilar — .. bojaradi.

- A. Iemoto
- B. Sinto
- C. Mikado
- D. To'g'ri javob yo'q

34. Toyotomi Xideyosi va Ieyasu Tokugava kabi podshohlar konfutsiychilikka qanday yondashar edilar?

- A. Ijoiy
- B. Salbiy
- C. Konfutsiychilikka qarshi bo'lganlar
- D. V va S javoblar

35. Konfutsiychilik bu?

- A. Mutlaqo insoniy, o'ta intellektual va jamiyat ehtiyojlariga moslashtirilgan ta'limot edi
- B. Individual va kollektiv xulq-atvorning o'zaro aloqasini belgilaydigan siyosiy va diniy tasavvurlar majmua bilan
- C. A va S javoblar
- D. Osmon ruhlari avlodi

36. XX asr 30-yillarining oxirida davlat siyosati agressiv millatchilikning o'ta reaksiya va ancha nufuzli ta'limot sifatida

..... dan aholini bo'lg'asi urushga tayyorlash maqsadida samarali foydalandi.

- A. Millatning diniy fanlari
- B. Burchga sodiqlik
- C. Barcha javoblar to'g'ri
- D. Vatanga sodiqlik kapitalizmi

37. Ikkinchi Jahon urushida Yaponiya foydasiga barilish yasashi to'xtatib bo'lgan yosh askarlarga yapon qo'mondonligi qanday nom beradi?

- A. Barcha javoblar to'g'ri
- B. AQSH aviabardorlarini ovlovchi uchuvchilar
- C. «kema-odam», «mina-odam», «tank-odam»
- D. «kamikadze»

38. Kamikadze harakatining asoschisi va g'oyaviy rahnamosi kim?

- A. Admiral Onisi
- B. Mitio Morisima
- C. L. S. Vasilev
- D. Motoori Norinagi

39. Admiral Onisi 1944-yilning kuzida qayerda «kamikadze» eskadrilyasini tashkil qiladi?

- A. Filippin
- B. Vizantiya
- C. Eron
- D. Yaponiya

40. Yapon iqtisodchisi fikricha, yapon kapitalizmi — bu konfutsiycha kapitalizm, uning vujudga kelishi va rivojlanishi yaponcha adozadagi konfutsiychilikning millatchilik va militaristik ko'rinishi bilan bog'liq. Aynan konfutsiychilikning milliy shakli asabdan qisqa vaqt — taxminan 20 yil ichida millatni birlashtirish imkonini berdi.

- A. Mitio Morisima
- B. Admiral Onisi
- C. Kamo Mabutsi
- D. Motoori Norinagi

41. Islom bayrog'i ostida arablar qaysi buyak davlatlar vorislariga aylanadilar?

- A) V va S
- B) Vizantiya
- C) Eron
- D) Filippin

42. Islomda shaxsni kamol toptirish andozasi qanday omillar bilan belgilanadi?

- A) Barcha javoblar to'g'ri
- B) Qur'oni Karimning ta'sirchan xususiyati va afsonaviy strukturalari, diniy rasmlar-rusumlar va Qur'oni Karimda bayon etilgan nasihatlarining ruhlantiruvchi va ta'sirlantiruvchi kuchi bilan
- C) Haqiqiy din qo'riqchisi bo'lgan, o'z qonunlarini Qur'oni Karim qoidalarini asosida shakllantirgan markazlashgan davlatning faoliyati bilan

43. Yapon madaniyati shakllanishiga kuchli ta'sir o'tkazgan diniy oqim qaysi?

- A) Buddizm
- B) Daoizmi
- S) Konfutsiy ta'limoti
- D) Buddizm, Konfutsiy ta'limoti

44. Ritsarlik unsurlarini o'zida mujassamlashtirgan madaniyat qaysi qatorlarda to'g'ri berilgan?

- A) Arab
- B) Yapon
- S) A va B
- D) Fors

45. Hind san'ati yutuqlarining asosiy qismi kimlar tomonidan vayron qilingan edi?

- A) Gamlar
- B) Islom
- S) Fanatiklari
- D) Barcha javoblar to'g'ri

46. «Dzen-buddizm samuraylarda tarbiyalagan fanatizm va o'zini o'zi qurbon qilishga tayyorlik narigi dunyoda mukofot kutib o'tirishning

yuziga tik qaragan islom usklarining fanatizmidan farq qiladi. Narigi dunyoda abadiy ruhat-farog'ida yashash konsepsiyasi sintoizmda ham, hukldizmda ham mavjud emas. O'limni bo'yniga olgan samuraylar narigi dunyoda rohat-farog'ida yashash haqida emas, balki munosib o'lim topish va tiriklar xotirasida yuksak o'rin egallash haqida o'ylaganlar. Quyidagi fikrlar muallifi kim?

- A) L. Vasilev
- B) A. King va V. Shnayder
- C) K. Yaspers
- D) M. Eymar

47. Samuraylarning axloq kodeksi qanday nomlangan?

- A) Busido
- B) Busi
- S) A va B
- D) Busiko

48. Samuraylarning axloq kodeksi hisoblangan busido so'zining ma'nosi qaysi qatorlarda to'g'ri berilgan?

- A) Askar yo'li
- B) Burchga sodiqlik
- S) Sha'n
- D) Askar sha'ni

49. Samuraylar kodeksining shakllanishiga, shuningdek, yaponlar xulq-atvori psixologiyasiga, ularning o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning axloqiy prinsiplariga ta'sir ko'rsatgan ta'limotlar qaysi qatorlarda to'g'ri berilgan?

- A) Yuqoridagilarning barchasi
- B) Buddizm
- S) Sintoizm
- D) Konfutsiychilik

50. Bu qadimgi din Yaponiyada Xitoy bilan bog'liq bo'lmagan holda vujudga kelgan va rivojlangan, qadimgi mifologiyaaning bir turi hisoblanadi, zero, buddizm paydo bo'lishidan oldingi ilk sintoizmda gap g'ayritabiiy dunyo - yaponlar azaldan sig'inib kelgan ruholar va ruhlar dunyosi (kami) haqida boradi. Yuqorida qaysi din haqida gap boryapti?

- A) Sinto
- B) Buddizm

- S) Yuqoridagilarning barchasi.
D) Konfutsiychilik

51. Sintoizmning muqaddas kitobihisoblanadi.

- A) Kodziki
B) Busido
S) Yuqoridagilarning barchasi.
D) Mikado

52. «Kodziki» («qadimgi bitiklar», 712-yil) sintoizmning muqaddas kitobi hisoblanadi. Taniqli sharqshunos olim ushbu kitobdan yaponcha milliy ruh ufurib tarqishini qayd etadi. Uning fikricha, «Kodziki» Yaponiyani va yaponlarni anglab yetish uchun yo'l ochadi⁴⁹. Ushbu fikr muallifi qaysi qatorda to'g'ri berilgan?

- A) N. I. Konrad
B) L. S. Vasilev
S) K. Yaspers
D) M. Eymar

53. Yaponlarning narsalar dunyosi va tabiat haqidagi tasavvurlari shakllanishida sintoizm ulkan rol o'ynagan. Uning zamarida nechta konsepsiya yotadi?

- A) 3
B) 4
S) 7
D) 11

54. Nechanchi asrda imperator saroyida sinto ishlari bo'yicha maxsus departament tashkil etiladi?

- A) VII asr boshida
B) VIII asr oxirida
S) X asr boshida
D) X asr oxirida

55. X asrda sinto xudolari ro'yxati tuziladi. Ushbu ro'yxatga ko'ra sinto panteoni nechta xudoni o'z ichiga olgan, keyinchalik ularning soni ancha ko'paygan.

- A) 3132
B) 3134
S) 7313
D) 3111

56. Yaponiya podshosi Iezyasu Tokugava hayotining so'nggi yillarida qadimgi qo'lyozmalarni to'plashni odat qiladi va ularni o'rganishni rag'batlantiradi. Shu tufayli ham 1644-yilda yapon mifologiyasining 2 minbasi qayta nashr etiladi, ular qaysi javobda to'g'ri ko'rsatilgan?

- A) «Kodziki» va «Nixongi»
B) «Kodziki» va Busido
S) «Busido» va «Nixongi»
D) «Kodziki» va «Kodziki-den»

57. XVIII asrdagi tadqiqotlar sintoizm begona ta'sirlar va sharhlarsiz ham yagona, o'ziga to'g'ri yaklitlik hisoblanishini anglab yetishlariga olib keladi. Xususan ta'sirlardan xoli bo'lgan sof holatdagi «qadimiyatga qaytish» (fukko) shiori paydo bo'ladi va «sintoni tiklash» (fukko-sinto) jarayonini boshlab beradi⁴⁹. Bu harakatning birinchi yirik rahbari kim?

- A) Kamo Mabutsi
B) Iezyasu Tokugava
S) Motoori Norinagi
D) Xirata Atsutane

58. 44 jilddan iborat «Kodziki-den» («Kodziki»ga sharhlar) asarini kim yozadi, unda mazkur qadimgi asar falsafasi va mifologiyasi zamonaviy tilda va yangi davr talablariga muvofiq tushuntiriladi?

- A) Motoori Norinagi
B) Iezyasu Tokugava
S) Kamo Mabutsi
D) Xirata Atsutane

59. U o'zining «Tarixning ma'nosi va vazifasi» asarida tarix va insoniyatning yagonaligini isbotlash uchun «dunyoviy vaqt o'qi» konsepsiyasidan samarali foydalangan faylasuf nomi qaysi qatorda to'g'ri berilgan?

- A) K. Yaspers

⁴⁹ Qanag: Kotanski W. Religia Japonii Religia Azji, Afryki, Ameryki, Australii i Oceanii. - Warszawa, 1990. - 192-s.

⁴⁹ Qanag: Kozlovskiy I. M. Исламские религии. - М., 1978. - 150-с.

- B) A. King
- S) V. Shnayder
- D) Motoori Norinaga

60. Yoganu "aqlda tafakkur to'liqlarini boshqarish" sifatida tavsiflagan faylasuf qaysi javobda keltirilgan?

- A) Petanjali
- B) Eddington
- S) Dekart
- D) Kant

61. Quyidagilardan qaysi faylasuf miya ishining tabiati uchun kvan mexanikasi tamoyillaridan foydalanadi?

- A) E. Uoker
- B) J. Uiler
- S) K. Stolkovski
- D) S. Xaking

62. E. Uoker nazariyasining bosh maqsadi qaysi javobda to'g'ri berilgan?

- A) Ong modelini yaratish
- B) Til modelini yaratish
- S) Fan modelini yaratish
- D) Tafakkur modelini yaratish

63. Dzen oqimi reformatorlik xususiyatiga ega. U targ'ib qilgan meditatsiyaning maqsadi nimadan iborat edi?

- A) B va S javoblari to'g'ri
- B) Buddani aqlning ravshanligi holati (satori)ga erishish
- S) Satorini mustaqil intilish yo'li bilan anglab yetish
- D) abstrakt mushohida yaratish

64. Qachon Xitoyda konfutsiychilik Chju Si maktabida jonlandi?

- A) XII asrda
- B) XIII asrda
- S) XI asrda
- D) X asr oxirida

65. Qaysi kodeksda vassalning sevorga sodiqligi asosiy fazilat sifatida belgilanadi?

Dialektika – harakat, rivojlanish, o'zgarish haqidagi falsafiy ta'limot.

Diskret – uzluqli.

Differentsiatsiya – butunning turli-tuman qismlar, bosqichlar, shakllarga bo'linishi, parchalanishi, ajralishi.

Ideal – mutlaq barkamollik, bunday barkamollik haqidagi tasavvur.

Ierarxiya – bir narsaning funksional ahamiyati yoki xizmat mavqega ko'ra ikkinchi narsaga, uchinchi narsaga va hokazolarga bo'yusishi.

Ijtimoiy prognoz qilish – kelajakni muayyan tarzda davriylashtirishni nazarda tutadi.

Izotrop – barcha yo'nalishlarda bir xil.

Ludeterminizm – determinizmga qarshilik qaratish ta'limot.

Integratsiya – birlashish, birikish, yaxlit bir butunning shakllanishi.

Introvertiv – o'ziga, o'z ichki dunyosiga qarab mo'ljallanuvchi.

Imitatsiya – taqlid qilish, soxtalashtirish.

Axborot inqilobi – fan-texnika inqilobining rivojlanish bosqichi bo'lib, bunda axborot o'ta muhim resursga aylanadi.

Irratsionalizm – borliqni oqilona mantiqiy bilish imkoniyatini rad etuvchi naqsh nazar.

Kausallik – sababiyat, sabab va oqibatning qonuniy aloqasi.

Kommunikatsiya (keng ma'noda) – muloqot. Ekzistensializm – muloqot turi bo'lib, uning yordamida «Men» o'zini boshqa odamda topadi.

Konstitutsiyalash – yaratish, belgilash, muayyan tashkiliy tus berish.

Konsyumerizm – iste'mol qilishga bo'lgan kuchli ehtiyoj.

Kosmolyutsiya – kenglikda tabrijiy rivojlanish.

Kreatsionizm – butun borliqni Xudo yaratgan deb hisoblaydigan diniy ta'limot.

Materializm – dunyoning moddiyligidan va ongdan qat'i nazar mavjudligidan kelib chiqadigan falsafiy yo'nalish.

Mahalliy muammolar tushunchasi yuqoriroq darajadagi muammolarga, aniqroq aytganda, ayrim masalalarga yoki yirik mamlakatlarning ancha katta hududlariga tegishli bo'lgan muammolarga nisbatan tatbiq etiladi. Bu yerda odatda kuchli zilzilalar, yirik suv toshqinlari yoki kichik davlatdagi fuqarolar urushi nazarda tutiladi.

Metafizika – G'algandan oldingi va hozirgi G'arb falsafasida borliqning o'ta hissiy tamoyillari va asoslari haqidagi fan. Falsafaning amonotini sifatida ishlatiladigan atama.

Metodologiya – metod haqidagi ta'limot, bilishning yangi metodlarini yaratish tamoyillarini ishlab chiqish.

Milliy muammolar tushunchasi ijtimoiy-siyosiy va ijtimoiy muomalada ha'zari muayyan davlat yoki milliy hamjamiyatning ma'lum qiyinchiliklari,

g'am-tushvishlarini aks ettiradi. Miqyos darajasiga qarab ular mintaqaviy yoki mahalliy muammolar sifatida talqin qilinishi mumkin.

Mintaqaviy muammolar - ayrim qit'alar, dunyoning yirik ijtimoq-iqtisodiy hududlari yoki ancha yirik davlatlarda yuzaga keladigan muhim masalalar doirasini qamrab oladi.

Mistika - sirli, g'ayritabiiy, tushunarsiz narsa yoki hodisa.

Moddiylashtirish - ma'no strukturalari, sxemalar, loyihalarning inson faoliyatida gavdalanishi.

Modus - predmetning unga ayrim holatlardagina xos bo'lgan murvaqqat xossasi.

Monizm - plyuralizmga zid o'laroq muayyan bir asosdan kelib chiqadigan falsafiy yondashuv.

Nano yunoncha "nanos" - so'zidan olingan bo'lib, mitti depam ma'noni bildiradi.

Nanotexnologiya - mitti texnologiya bo'lib, uning prototipi tabiatning o'zida mujassam. Ko'zga ko'rinmas bakteriyalar, churningi, o'rgimchak va shunga o'xshash hasharotlar tabiiy nano jismlardir.

Negativ - salbiy, biror narsaga zid.

Nomen - mushohada yo'li bilan anglash mumkin bo'lgan mohiyat.

Noosfera - aql-idrok sohasi yoki biosferaning shunday bir holatiki, bunda odamlarning oqilona faoliyati biosfera rivojlanishining muhim omiliga aylanadi.

Obraz - amaliy faoliyat va bilish jarayonida shakllangan hissiy yoki oqilona tasavvur.

Okkultizm - maxsus ruhiy mashqlar, alohida marosimlar orqali ayrim insonlarga bila oladigan koinotda sirli kuchlar mavjudligini e'tirof etuvchi ta'limot.

Oppozitsiya - qarshi harakat, muayyan narsaga ochiqdan ochiq yoki zimdan qarshilik ko'rsatish.

Panteizm - Xudoni tabiat bilan tenglashtiruvchi falsafiy ta'limot.

Paradigma - mazkur davrda ilmiy hamjamiyat tomonidan e'tirof etilgan muayyan ilmiy tadqiqot yo'nalishini belgilovchi prinsiplar majmui.

Passionar - ichki energiyaga egalik yoki o'ta g'ayratlilik.

Permanent - doimiy, uzluksiz.

Persepsiya - idrok o'tish.

Prognoz qilish - bu maxsus ilmiy metodlar yordamida kelajak haqida bilimlar o'tish jarayoni.

Ratsionalizm - aqlni bilish va odamlar xulq-atvorining negizi deb e'tirof etadigan falsafiy yo'nalish.

Reduktionizm - murakkab narsa yoki hodisani soddaroq narsa yoki hodisaga bog'lash.

Relyativizm - bizning barcha bilimlarimiz, qadriyatlarimiz va xulosalarimizni nisbiy, shartli deb hisoblaydigan falsafiy yondashuv.

Refleksiya - o'z fikrlari va kechinmalarini tahlil qilishga qaratilgan mulohaza.

Sakral - muqaddas.

Sensualizm - hissiy bilishning rolini oqilona bilishning ahamiyatidan ustunroq qo'yuvchi falsafiy yo'nalish.

Simvol - biron-bir g'oyani ifodalovchi belgi, obraz.

Sinkretizm - qismlarga ajralmaganlik, biron-bir hodisaning notaso holati bilan belgilanadigan har xil jinsli elementlarning aralashuvi.

Skeptitsizm - inson bilimining ishonchligiga shubha bildiruvchi va barcha haqiqatlarni nisbiy deb e'lon qiluvchi falsafiy konsepsiya.

Stereotip - ko'pincha jamiyat tomonidan faol ilgari suriladigan va inditvid tanqidsiz qabul qiladigan borliqning nisbatan barqaror va soddalashtirilgan obrazi.

Substansiya - birinchi asos, barcha narsalar va hodisalarning mohiyati.

Siientizm - madaniyat tizimida, jamiyat hayotida fan rolini mutlaqlashtirish.

Tabu - biron-bir narsa, harakat, so'zga nisbatan belgilanadigan diniy taqiq.

Teologiya - diniy ta'limotlar tizimi.

Teotsentrizm - dunyoni tushunish markaziga Xudoni qo'yuvchi falsafiy yondashuv.

Texnogen - texnika bilan bog'liq, uning ta'siri bilan belgilangan.

Texnokratik - texnikani birinchi o'ringa qo'yuvchi.

Terapevtizm - tuzi muammolarni yechishda fan-texnika taraqqiyotining rolini oshirib ko'rsatuvchi falsafiy yondashuv.

Texnopessimizm - fan-texnika taraqqiyotini jamiyat va tabiat laqazzulining manbai va omili deb e'lon qiluvchi falsafiy yondashuv.

Texnotron jamiyat - kompyuter inqilobi bosqichiga kirgan jamiyat.

Transsendental - o'ta umumiy.

Universum - yagona Olam, yaxlit dunyo.

Xususiy muammolar - davlat faoliyatining muayyan jabhasiga, ayrim aholi yashaydigan punktlarga yoki kichik tabiiy obyektlarga tegishli bo'lgan muammolardir.

Xauna - barcha turdagi hayvonlar majmui.

Faoliyat atributlari (xossalari) faoliyatni motivlashtirish va amalga oshirish mexanizmlarini tavsiflaydi. Faoliyat atributlari orasida avvalo subyektivlik va ob'ektivlik qayd etiladi.

Fenomen – insonga hissiy bilish tajribasida berilgan hodisa.

Fenomenologiya – bevosita kuzatish mumkin bo'lgan ideal mohiyatlar sifatidagi fenomenlar haqidagi falsafiy ta'limot.

Flora – o'simliklar dunyosi.

Flektatsiya – o'zgarish, belgilangan parametrlardan tasodifiy og'ish.

Futurologiya – kelajak haqidagi fan.

Fundamental globallashuv – dunyo miqyosidagi aloqalar, tuzilmalar va munosabatlar yuzaga kelishi bilan bog'liq. Bu jarayonlar natijasida dunyo o'zining deyarli harcha jihatlarida yaxlit bir butun organizm sifatida uzil-kesil shakllandi. Fundamental deb nomlanuvchi bunday globallashuvning ilk alomatlari XIX asrning ikkinchi yarmida paydo bo'ldi, XX asr o'rtalariga kelib esa u to'la darajada borliqqa aylandi.

Evolutsion epistemologiya – bilishni jonli tabiat evolyutsiyasining momenti va uning mahsuli sifatida o'rganuvchi fan.

Evristik – ijodiy, noma'lum narsalar va hodisalarni bilishda sakrashni amalga oshiruvchi.

Egalitarizm – umumiy tenglikni targ'ib qiluvchi g'oyaviy-siyosiy oqim.

Ekzistensializm – diqqat markazida hayotning ma'nosi, inson erkinligi va mas'uliyati muammolari turuvchi falsafiy yo'nalish.

Ekologiya – jonli mavjudotlarning o'zini qurshagan muhit bilan o'zaro munosabatlari haqidagi fan.

Ekologik muammo – jonli organizmlarning atrof muhit bilan muvozanatining buzilishi.

Ekologik tenglik – ekologik muammoning keskinlashuvi, bunda uning oqibatlari orqaga qaytarib bo'lmaydigan xususiyat kasb etadi.

Eksplyatsiya – u yoki bu predmet (yoki madaniyat obyekti)ning mohiyatini aniqlash, uning mazmunini keng tavsiflash.

Ekspertiza usulida baholash – bu ilmiy metodning mohiyati ekspertlar (fan va texnikaning turli sohasidagi yetakchi mutasassislar) tomonidan muammoni tahlil qilish va so'ngi natijalarni formalashtirilgan asosda qayta ishlashdan iborat.

Ekopessimizm – asosiy e'tibor inson faoliyatining salbiy oqibatlari va atrof muhit muammolariga qaratilgan, ularni yechish imkoniyatlari salbiy tusda ko'rilgan hol.

Ekstravertiv – sirtga qaratilgan.

Ekstrapolyatsiya metodlari – qonuniyatlari o'tmishda va hozirgi davrda yaxshi ma'lum bo'lgan tendensiyalarni kelajakka tatbiq etishga asoslanadi.

Empirizm – hissiy idrok etish va tajribani bilishning asosiy manbai deb hisoblaydigan falsafiy ta'limot.

Empirik – tajribada ko'rilgan.

Etimologiya – u yoki bu so'z yoki iboraning kelib chiqishi.

Epistemologiya – bilish haqidagi falsafiy ta'limot.

Etnogenez – xalqlar yoki millatlarning kelib chiqishi.

O'z imkoniyatlarini re'yobga chiqarish – o'zining betakror mohiyatini faoliyatda namoyon etuvchi va gavdalantiruvchi har bir individ axloqiy faoliyatining maqsadi.

Qidiruv prognozi – ijtimoiy obyektning kelajagi qanday bo'lishi mumkinligini ko'rsatish uchun tuziladigan prognoz.

FOYDALANISH UCHUN TAVSIYA ETILGAN DARSLIK VA O'QUV QO'LLANMALAR RO'YKATI

Asosiy:

1. Karimov I. A. Inson mafaatlari, huquq va erkinliklari oliy qadriyat. 14-jild. -T.: O'zbekiston, 2006
2. Karimov I. A. Yuksak ma'naviyat - yengilmas kuch. -T.: Ma'naviyat, 2008
3. Karimov I. A. Eng asosiy mezon - hayot haqiqatini aks ettirish. -T.: O'zbekiston, 2009. -24 b.
4. Karimov I. A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va chorlari. -T.: O'zbekiston, 2009
5. Karimov I. A. Vatanimizning bosqichma-bosqich va barqaror rivojlanishini ta'minlash - bizning oliy maqsadimiz. T.17. -Toshkent: O'zbekiston, 2009.
6. Karimov I. A. Hamkorlik, taraqqiyot va xavfsizlikni ta'minlash yo'lidagi Xalq so'zi. - 2010-yil 22-sentabr.
7. Karimov I. A. Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi: O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining qo'shma majlisidagi ma'ruza. 12-noyabr. - Toshkent: O'zbekiston, 2010.
8. Karimov I. A. Asosiy vazifamiz - Vatanimiz taraqqiyoti va xalqimiz farovonligini yanada yuksaltirishdir. -T.: O'zbekiston, 2010. -78 b.
9. Karimov I. A. BMT sammitining mingyillik rivojlanish maqsadlariga bag'ishlangan yalpi majlisidagi nutq. -T.: O'zbekiston, 2010.
10. Karimov I. A. O'zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida. T.: O'zbekiston, 2011. 386-b.
11. Karimov I. A. Buyuk va muqaddassan mustaqil vatan. O'zbekiston mustaqilligining 20 yilligiga bag'ishlangan ma'ruza. T.: O'zbekiston, 2011.
12. Falsafa. Faylasuflar milliy jamiyati. -T.2006.
13. Jahon falsafasi tarixidan lavhalar. UFMJ. -T.: 2004.
14. Sharq falsafasi. Mualliflar jamoasi. -T.: 2006.
15. G'arb falsafasi. Sharq. -T.: 2004.
16. Choriev A. Inson falsafasi. Mustaqil shaxs. -T.: 2004.

Qo'shimcha:

17. «Antropologicheskiy povorot» v filosofii XX veka. Voprosy, 1989.
18. Aristotel. O dushhe. Sochineniya v 4-x t. T.1. -M.: 1975.
19. Berdyaev N.A. Samopoznanie L., 1991.
20. Kant I. Antropologiya soch. T.6. -M.: 1966.
21. Gegel G. Fenomenologiya duxa. -M.: 1989.
22. Gumilyov L.N. Etnogenez i biosfera zemli. L., 1990.
23. Xaydigger M. Btic i vremya. -M.: 1997.
24. Grigoryan B. T. Filosofskaya antropologiya -M.: 1982.
25. Groff S. Za predelami mozga -M.: 1992.
26. Delez J. Logika smysla. -M.: 1995.

Internet resurslari

1. www.zivonet.uz
2. www.philosophy.ru
3. <http://www.intencja.ru>
4. <http://www.anthropology.ru>
5. <http://www.ido.rudn.ru>
6. <http://www.filosofia.ru>
7. <http://www.falsafa.dc.uz>
8. <http://www.phenomen.ru>
9. <http://www.lib.rusfilosof>
10. <http://www.filam.ruq'sail.phg>

MUNDARIJA

Kirish	3
Birinchi qism. XXI asr boshida inson fenomeni.....	10
Falsafiy antropologiya (inson falsafasi).....	10
Insonning biologik darajasi.....	91
Insonning madaniy omili.....	162
Insonning psixologik omili.....	200
Ikkinchi qism. Diniy fanatizm fenomeni.....	
Diniy fanatizmining kelib chiqishi, asoslari, mazmuni shakllari.....	260
Diniy fanatizm va dindorlik.....	300
Diniy-madaniy an'analarning ahamiyati.....	347
Falsafiy atamalar (glossariy).....	382
Foydalanish uchun tavsiya etilgan darstlik va o'quv qo'llanmalar ro'yxati.....	

N. Shermuxamedova

INSON FALSAFASI

DARSLIK

falsafa magistratura mutaxassisligi uchun

Toshkent - "Innovatsiya-Ziyo" - 2020

Muharrir: Kojasardov F.B.

Nashr etilgan kun: 2023. 27.10.2018.

Bosilgan 15.12.2020. da rasmiy e'lon. Bichini 6/284.

"Times New Roman" garaturasi.

Ofset bosma usulida bosildi.

Shartli bosma tabog'i 23. Nazir bosma tabog'i 24.37.

Adadi 100 nusxa.